

ग्रन्थनामः।

मूल्यम् ।

रु० आ०

५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्यार्चनस्मोक्षोपादन्यम्बकहनम् ।	४	६
५८ आचारैन्दुः—पाटेइत्युपादन्यम्बकविरचितः ।	४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—वेळकरोपादनापूषद्विरचिता ।	२	०
६० यतिधर्ममंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीरचितः ।	१	१२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तट्टतटीकापेनम् ।	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमानुवृषयानन्दयल्लीभृगूपनिषद्—तटीकाः २	२	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचिप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—रुग्नेदान्तर्गतापाङ्कजशास्त्रियम् ।	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुक्मदीपसहितः ।	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	१	१२
६९ तानाणपतन्त्रम्—ईश्वरभोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	१	१०
७१ बृहद्योगतर्ङ्गिणी—प्रियसुभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथरत्नगङ्गापटीकायुतः ।	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	८
७४ द्वाहायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषद्—दिगम्बरानुचररत्नव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितः ।	२	६
७८ त्रिस्थलीसेतुः—नारायणभट्टविरचितः ।	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यरुक्ता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणरुतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७
८३ संक्षेपशास्त्रिकम्—व्यासपासहित भागद्वयोपेताम् ।	१	१
८४ अद्वैतामोदः—म. म. जम्बकरोपादनामुद्देवशास्त्रिप्रणीतः ।	२	०
८५ ज्योतिर्विषयः—शूरमहाश्रीशिवराजविरचितः ।	३	१५

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०९.

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमद्विती- याध्यायौ ।

श्री. म. य. विद्वद्भूतन-अभ्यंकरोपाहवासुदेवशास्त्रिप्रणी-
ताद्वैताङ्कुराख्यटीकासंवलितौ ।

एतत्पुस्तकं

‘ बे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

श्री. य. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’ इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

‘ आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३८ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमाणकत्रययुतरूपकद्वयम् (२८३) ।

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

पायादपायाज्जगदीश्वरो नः ।

अपि भो गविणवाणीरसिका अद्वैतवेदान्ततत्त्वजिज्ञासव आनन्दाश्रमग्रन्था-
वलीग्राहकमहामागाः शृणुवेदानीं निवेदनीयमस्ति किञ्चित् । अतोऽत्रावधानं
दीयमानमभ्यर्थये । श्री. म. म. विद्वद्भूत-अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिमणी-
ताद्वैताङ्कुराभिरुष्याऽभिनवा सरला सरसा च गीताव्याख्याऽन्यत्र काप्यप्रा-
प्याश्च मुद्रणालये मुद्रणायोपक्रान्ता । उपक्रान्तायाश्च तस्याः पञ्चपा मासाः
समभूवन् । संपति परितमाप्तमुद्रणेयं शरज्ज्योत्स्नेव दिदृक्षुलोचनानन्ददायिनी
दृष्टिपथमवतरतीति प्रमोदावहमेतत् । अद्वैताङ्कुरेति नानैवास्या विपयोऽवगतो
भवति । सा चेयं व्याख्या भगवद्गीतायाः प्रथमद्वितीयाध्याययुगुलोपर्येव गता
समनुशिष्टा ।

यद्यपि श्रीभागवतोक्तगोपीगीताऽध्यात्मरामायणोत्तरामगीताऽऽधमेधिकपर्वोक्ते
ब्राह्मणगीतानुगतिं देवीभागवतोक्तभगवद्गीता गणेशगीता विष्णुगीता शिवगी-
तेत्यादयो बहुला गीता वर्तन्ते तथाऽप्यतिवरां मसिद्धं त्वौद्भगवद्गीतामेव केवलो
गीताशब्दो वक्ति । यथा निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पमालामेषामिधत्ते तद्वत् ।

तदेतस्यां गीतायां कस्मिन् प्रसङ्गे केन कं प्रति किं किमुपादिष्टमिह्यासेत्वा-
हिमालयं नभोमण्डलादधःप्रदेशे जगतीवले ज्ञानेश्वर्यादिग्रन्थद्वारा परःशतमहा-
राष्ट्रभाषाटीकाद्वारा नित्यं स्थले स्थले गीताजयन्त्याद्युत्सवप्रसङ्गे च व्याख्या-
नप्रवचनद्वारा वर्तमानपत्रादिषु वादप्रतिवादचर्चया चैतावत्प्रसिद्धं जातमस्ति यत्र
जगदन्तर्गतस्तत्त्वशैलप्रभृतयः स्थावरा अपि गीतार्थचर्चां कुर्वाणा इव दृश्यन्ते ।
तदेवं नत्रैषदपि लेखनीव्यापारस्यावकाशः । तथाऽप्यत्र मुद्रणालये पुस्तके
मुद्रिते सति तत्र प्रस्तावनया भाव्येष्वेति निबन्धानुसारेण प्रवृत्तोऽहं गीतासं-
घिनौ द्वौ शब्दौ लिखित्वापि—गीयते स्म इति गीता । आत्मविद्योपदेशा-
त्मिका । ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्रेति यावत् । शब्दार्थकाङ्क्षै धातोर्भूते कः ।
सा तु महामारतीयमीप्सुपर्वान्तर्गता कर्मोपासनाज्ञानकाण्डव्यात्मिकाऽष्टदशा-
ध्यायी । तदुक्तम्—

भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च एतल्लक्षः ।

गीतायामस्ति वेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ।

कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डव्रितयात्मा निगद्यते । इति ।

इत्थं हि गीताशास्त्रप्रस्तावः—कुरुणां पाण्डवानां च मिथः संपहारे सम्पु-
स्थिते युद्धार्थं मिलितवान् पितृपितामहपितृव्यपुत्रपौत्रमित्रमातृश्वशुरशालमातुलादीन्
स्वसंबन्धिनान् वीक्ष्यैतेषां सर्वेषां मुद्गप्रसङ्गेन मरणप्रसङ्गं पश्यन् परममोहा-
विष्टः पार्थ आत्मनश्चैतद्धननजन्मपातकरूपमधर्मं मन्यमानः शोकाकुलो भूत्वा
सशरं धनुस्त्यक्त्वा स्वकीयात्क्षात्रवर्माद्युद्धादुपराम । भगवान् वासुदेवः श्रीकृ-
ष्णश्च दुःसहभारात्तान्त्तगोरूपधरधरामार्थितेन ब्रह्मदेवेनाभ्यर्थितो भूभारापहा-
रार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूय तादृशधराभारापहाररूपकार्यकारित्वेन मध्यमं पार्थं
प्रथितपराक्रमं मोहापनयनद्वारा स्वधर्मं युद्धे प्रवर्तयितुं सर्ववेदार्थसारसंग्रहरूपं
गीताशास्त्रार्थमुपदेष्टुं प्रववृत्त इति ।

अथ केविदेवमाशङ्कन्ते—तादृशेऽवसरे यो सार्थो भगवताऽर्जुनायोदी-
रितः स तात्कालिकव्यवहारप्रचलितया जन्यतोऽभ्यस्तया हिन्द्यादिस्वभापयैवो-
दिरितः स्यान्न गीर्वाणभापयेति कल्प्यते । यतो यः कोऽपि दुरवगमो गम्भी-
रोऽर्थो याथातथ्येन लुविस्तृततया सर्वाङ्गपरिपूर्णत्वेन जुगमतया च यथा
स्वीयमापयाऽनायासेन भञ्जुलपदप्रयोगं ग्राहयितुं शक्यो भवति न तथा
चिरकालं स्वधीतयाऽप्यनात्मीयया सत्कृत्वादिभापयेति लोकेऽनुभूयते । तथा च
भगवता श्रीकृष्णेन गीर्वाणवाण्यतिरिक्तवाण्युदीरितस्य तादृशगभीरार्थस्य
प्रतिपादिकां छन्दोबद्धां गीर्वाणवाणीं व्यरीरचद्वेदव्यास इति गीतायाः कर्ता
व्यास इति लोकप्रसिद्धिरप्युपपद्यते ।

किंच महाभारतान्तर्गता गीताभ्यतिरिक्ताः सर्वा अपि कथाः प्रायस्ततो धृतिता
व्यासेनैव रचिताः, न तत्र लेशतोऽप्यन्यस्य कस्यचिद्व्यापार इति तत्साहचर्या-
दियमपि गीता केवलं व्यासेनैव विरचितेति भवितुमर्हति । अर्धाङ्गभगवताऽन्या-
दृशयैव वाण्योदीरिता सा । यदि तु वासुदेवेनानुपपन्नोऽप्येव वाण्योदी-
रिता, व्यासेन तु केवलं तादृशी सा सगद्गीता स्पर्धाहि व्यासकर्तृकानेकार्थ-
प्रभेदेऽप्येकोऽन्यकर्तृकोऽर्थो निबद्ध इति काव्यप्रकाशाद्युक्तः सहचरभिन्नतादोष
क्षीयते । न च व्यासोको तादृशदोषः कल्पयितुं युक्तः ।

अपि च यः खलु यं कंचिदर्थमिशेषं प्रतिपादयितुं स्वातन्त्र्येण पदवाक्यसं-
दर्भमारचयति स कर्तेत्युच्यते लोके । यदि च भगवता यादृशानुपूर्वीका
गीतोक्ता तादृशानुपूर्वीकैव व्यासेन संगृहीतेति मन्यसे चेद्व्यासः केवलमनुवा-
दको न कर्तेति गीताया व्यासकर्तृकत्वप्रसिद्धिरपि व्याकुप्येत । तस्माद्विन्धा-
दिप्रचलितस्वभापयैव गीतार्थो भगवतोदीरित इति ।

नच यद्यपि भगवतो वासुदेवस्य भगवदवतारत्वात्संस्कृतभाषायाश्च गीर्वाण-
वाणीत्वाद्गीर्वाणवाणी श्रीकृष्णस्य स्वभापैव भवतीत्यतो गीर्वाणवाण्या तादृशग-
भीरार्थावेदने श्रीकृष्णस्य न खलु कश्चिद्व्यायास इत्यजुंनं प्रति गीर्वाणवाण्यैव
गीताशास्त्रार्थो भगवतोदीरित इति किं न स्यादिति शङ्कनीयम् । पार्थिव-
स्यापि । पार्थस्य मानवजातीयत्वात्तेन स्वधीताऽपि संस्कृतभाषा न तस्य सा
स्वभाषा भवितुमर्हति । स्वभाषायां चाभिहितोऽर्थः श्रोत्रा सर्वात्मना निष्कल्-
ङ्कित्वेन यथावच्च यथा ग्रहीतुं शक्यो न तथा स्वभाषेतरभाषायामुक्त इति
कृत्वा स्वावतारकर्तव्यस्य धराभारापहारस्य मुख्यस्य निर्वाहार्थं नरवीरमध्यम-
पायैर्कर्तृकसोपरायिकप्रवृत्तिं सोमच्छता तत्प्रतियन्धके धर्मेऽधर्मवृद्धिरूपे भ्रमे
धर्मत्वोदीरणेन निरसिसिपुणा चिकीर्षितधराभारापहारसमयस्पातितरां सानि-
ध्यमाकलयता कर्तव्यकार्यस्य महत्त्वे दृष्टिं दत्त्वा कालविक्षेपं परिजिहीर्षुणा भक्ति-
पूरवशात्तामापन्नेन भगवता श्रीवासुदेवेन स्वकीयामपि गीर्वाणवाणीं त्यक्त्वा यया
माययाऽऽवेदिताऽर्जुनस्तत्त्वं सम्यग्गृह्णीयाज्ज्ञातिव च स्वीयक्षात्रधर्मे युद्धे प्रस-
ज्जेत्तादृशेष्व भाषा तदा भगवताऽङ्गीकृता स्यान् त्वन्यादृशी । तादृशी च
भाषाऽर्थात्पार्थजन्मभाषा तत्कालव्यवहारप्रचलिता हिन्दादिरूपैव नतु शास्त्रा-
खविद्यायामद्वितीयपण्डितेन पार्थेन मेधायिना धनुर्वेदग्रहणसमये सुशिक्षिताऽपि
गीर्वाणवाणीं लुप्तमायेत्यवगच्छ ।

अथैवं मन्यसे—नन्दनन्दनः श्रीकृष्ण इव नरवरः पार्थोऽपि भगवदवतार
एव । अत एव भगवान्नरनारायणरूपेण भूलोकेऽवतीर्णः पृथ्वीपरिपालनायेति
पौराणिकप्रसिद्धिः संगच्छते । तथा च तादृशाऽर्जुनेन शिक्षिताऽपि गीर्वाण-
वाणी तस्य स्वभापैव भवति ।

किंच—कृत्वे जनार्दनो देवस्तेतायां रघुनन्दनः ।

दासरे रामकृष्णौ च कलौ श्रीपादवल्लभः ॥

इत्यभिपुकोक्त्या द्वापरयुगावसानसमये नरनारायणावतारस्य श्रूममाणत्वेन द्वापरे च वेदशास्त्राध्ययनप्रचाराबहुल्यस्येतिहासपुरातनशिक्षास्तेत्यादिनोपलभ्यमानत्वात्तत्कालप्रचलिता राजव्यवहृता गीर्वाणभाषैवाऽऽसीन्न तदप्रशंशरूपा हिन्द्यादिः । अत एव च श्रीव्यासेनाप्यष्टादशसु पुराणेषूपुराणेषु च सर्वजनीना संस्कृतभाषैवाऽऽहतेति मन्यामहे । तथा च श्रोतुर्वक्तुश्च द्वयोरपि गीर्वाणभाषा स्वभाषैवेति तादृशस्वभाषया गभीरार्थस्य ग्रहणे ग्राहणे च न कस्यापि स्वल्पोऽप्यायास इति संस्कृतभाषयैव भगवताऽर्जुनाय गीताशास्त्रार्थ उद्गारितः । सैव च वचनमङ्गी वेदव्यासेन केवलमनुदिता नापूर्वं विरचितेति न गीतायाः कर्ता व्यासः किंतु भगवानेवेति चेदत्रापर एवमाहुः—

यथेदानीं व्यवहारे प्रचलिताऽऽवालवृद्धं सर्वैर्व्यवहियमाणा महाराष्ट्रभाषा सर्वेषां महाराष्ट्रीयाणां स्वभाषैवेति निश्चयम् । तथाऽपि तयैव भाषया गद्यात्मिकया यं कंचिदर्थं श्रोता वक्ता च यथा यथावदनायासेन गृह्णाति ग्राहयति च न तथा तयैव भाषया पद्यात्मिकयेति लोकेऽनुभूयते । अतो गीर्वाणभाषा यद्यपि वक्तृश्रोत्रोरुभयोः स्वभाषाऽस्ति तयैव च भाषया भगवता गीताशास्त्रार्थ उद्गारितोऽपि छन्दोबद्धपद्यात्मकगीर्वाणभाषया गभीरं धर्मतत्त्वं प्रतिपादितं चेन्नार्जुनस्तद्यथावच्छीघ्रं च ग्रहीतुं शक्नुयात् । ततश्च भ्रमरूपावरणभङ्गात्स्वसमीहिताऽर्जुनकर्तृका युद्धे प्रवृत्तिर्विस्तम्बिता स्यादित्यनुसंधाय भ्रमापगमद्वारा झटित्यर्जुनस्य युद्धे प्रवृत्तिर्भूयादिति मन्यमानेन श्रीकृष्णेन श्रोतुर्वक्तुश्च द्वयोरपि स्वभाषाभूतया गीर्वाणवाण्या गद्यात्मिकयैव व्यवहियमाणयाऽऽवेदितस्तादृशो गभीरोऽर्थ इत्येवानुभवानुरोधेन कल्पयितुमुचितम् । तथा च सर्वज्ञेन व्यासेन तादृशगभीरार्थाभिधायिका सुगमपदवाक्यसंदर्भा छन्दोबद्धा गीर्वाणवाणी विरचितेति व्यासो गीतायाः कर्तेति प्रसिद्धिरञ्जसा संगच्छते । अत एवाष्टादशसु पुराणेषूपुराणेषु च तत्र तत्रेश्वर उवाच महादेव उवाच ब्रह्मा उवाच नारद उवाच सूत उवाचेत्येवमनेकेषां वक्तृत्वे श्रूममाणेऽपि न तावता तत्र तत्रभवता तेषां कर्तृत्वं किंतु व्यासस्यैवेति कृत्वा 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवती सुतः' इत्युद्घोषोऽपि सामीचीन्येन निर्वहतीति । तदेतत्सर्वं कुशङ्कणजालमिति मन्तव्यम् । यथोक्तं गीतामाहात्म्ये—

गीताः सुगीताः कर्तव्याः किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।

याः स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मादिनिःसृताः ॥ इति ।

आचार्यचरणा अपि गीताभाष्ये—‘ तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशैतैरुपनिबन्धन् ’ इति प्राहुः । भवु-
सूदनसरस्वत्योऽपि—‘ तत्र च पायशः श्रीकृष्णमुखानिःसृतानेव श्लोकानाटित्व-
कृष्णद्वैपायनः । काञ्चित्तत्संगतये स्वयं व्यरचयत् ’ इत्युचुः । एतावतैवं स्प-
ष्टमवगम्यते—पदद्य गीतायां सप्त शतानि श्लोका अभ्यसमीक्ष्यन्ते ते सर्वे पायशः
श्रीभगवद्विरचितानुपूर्वीकाः । अत एव गीताया मुख्यः कर्ता साक्षाच्छ्रीकृष्ण
एव व्यासेन तु केवलं तेऽनुदिता इति श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादः पद्यैरवाभू-
दिति निश्चितुमः ।

नन्वेवं गीताया व्यासकृतकत्वमिति प्रसिद्धेः का गतिरिति चेत्, केषांचिच्छ्रुतो-
कानां व्यासेन प्रणीतत्वात्तत्प्रकाशकत्वाद्वा गीतायाः कर्ता व्यास इति गौणो
‘लोकव्यवहारो यथाकथंचिन्निर्वाह इत्येव युक्तमुत्पश्यामः ।

अथात्र व्याख्येयत्वेन सकला गीता किमिति नोपात्ताऽध्यायद्वयमेव कस्मा-
दाहतम् । तदध्यायद्वयस्य गीताशास्त्रारम्भकत्वेन भुत्वत्वान्भुत्वस्य च ‘ सर्वेषु
गत्रेषु शिरः प्रधानम् ’ इति प्रधानत्वात् ‘ प्रधाने जिते सर्वं जितं भवति ’
इति लोकन्यायेन प्रधाने सम्यगन्वाख्यातेऽन्यत्सर्वेभ्यः नवाख्यातप्राप्यं भवतीत्याभि-
प्रायेणाध्यायद्वयमेवोपात्तमिति लक्ष्यते । तत्रापि द्वितीयाध्याय एव मुख्यत्वेन
गीताशास्त्रारम्भकः । प्रथमाध्यायस्तुपोद्घातात्मकत्वेन तदङ्गभूतः । गीताशा-
स्त्रप्रवृत्तिकारणप्रदर्शनपर इति यावत् । तदुक्तमाचार्यचरणैर्भाष्ये—‘ दृष्ट्वा तु
पाण्डवानीकमित्यारम्भ न पोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह, इत्येत-
दन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो
ग्रन्थः ’ इति । परमार्थतो गीताशास्त्रारम्भस्तु ‘ असोऽप्यनन्वशोचस्त्वम् ’
इत्यारभ्यैव । अत एव प्रथमाध्यायमारम्भ द्वितीयाध्यायस्थ ‘ तूष्णीं बभूव
ह ’ इत्येतच्छ्लोकपर्यन्तं शांकरभाष्यं न दृश्यते । द्वितीयाध्यायस्तु गीता-
शास्त्रारम्भकः सन् समस्तगीताशास्त्रार्थसूत्रीभूतः । तृतीयाध्यायास्तत्र गीता-
शास्त्रारम्भके द्वितीयेऽध्याये संक्षेपतः प्रतिपादितानामर्थानां वैशद्येन प्रतिपा-
दकाः । एवं च प्रथमाध्यायेनोपोद्घातितो गीताशास्त्रार्थः कृत्स्नो द्वितीयाध्या-
येन सूत्रित इति द्वितीयोऽध्यायः सूत्रीभूत इत्युच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये
सूत्रीभूताः के केश्याः, केषां केषां च तृतीयाध्याया विस्तरशः प्रतिपादका-
स्तत्क्रमेण प्रदर्शयते—

तत्र द्वितीयाध्याये सूत्रिता अथाः-आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा । ततोऽन्तः-
करणशुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनपुरःसरः सर्वकर्मसंन्यासः । ततो वेदान्त-
वाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा, तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानि-
वृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारम्भकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च विदेहमुक्तिः । जीव-
न्मुक्तिदशामां च परमपुरुषार्थालम्बनेन परैराग्यमाविर्देवसंप्रदायस्या च शुभ-
वासना तदुपकारिण्यादेया । आसुरसंप्रदायस्या त्वशुभवामना तद्विरोधिनी हेया ।
देवसंप्रदोऽज्ञाधारणं कारणं सात्त्विकी भ्रष्टा । आसुरसंप्रदस्तु राजसी तामसी
चेति हेतोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः ।

तत्र 'योगस्थः कुरु कर्माणि' (२।४८) इत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशु-
द्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थीभ्यामभ्यामाभ्यां
प्रपञ्च्यते । ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसंप्रतिपूरःसरा 'विहाय-
कानान् यः सर्वान्' (२।७१) इत्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा
सक्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाभ्याम् । ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता 'युक्त
आसीत् मत्परः' (२।६१) इत्यादिना सूत्रिताऽनेकपकारा भगवद्भ-
क्तिनिष्ठाऽध्यायपटकेन प्रतिपाद्यते । तावदा च तत्पदार्थो निरूपितः । ततस्त-
त्त्वपदार्थैक्यज्ञानरूपा 'वेदाविनाशिन नित्यम्' (२।२१) इत्यादिना
सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चिता । ज्ञाननि-
ष्ठायाश्च फलं 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' (२।४५)
इत्यादिना सूत्रिता त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे सैव जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्ष-
णकथनेन प्रपञ्चिता । 'तदा गन्तासि निर्वेदम्' (२।५२) इत्यादिना
सूत्रिता परैराग्यनिष्ठा सत्सारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे । 'दुःस्तेष्वनुदिभ्रमनाः'
(२।५६) इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परैराग्योपकारिणी 'देवी
संप्रदादेया, 'याभिर्मां पुष्पितां वाचम्' (२।४२) इत्यादिना सूत्रिता
तद्विरोधिण्यासुरी सप्तम्य हेया षोडशे । देवसंप्रदोऽज्ञाधारणं कारणं च सात्त्विकी
भ्रष्टा 'निर्वृद्धो नित्यसत्त्वस्थः' (२।४५) इत्यादिना सूत्रिता तदि-
रोधिपरिहारेण सप्तदशे । एवं सफुल्ल ज्ञाननिष्ठाऽध्यायपञ्चकेन प्रतिपा-
दिता । अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहार इति कृत्स्नगीतार्थसंगतितरिति ।

सोऽर्थ गीताशास्त्रार्थः किमर्थमुपादिष्ट इत्येतद्विषये विदुषां मतभेदो दृश्यते ।
तत्र केचिज्ज्ञानोत्तर निष्कामकर्मानुष्ठानार्थं स इति वदन्ति । केचिज्ज्ञानोत्तर

भक्त्यर्थमित्याहुः । केचित्तु स्वधर्मानुष्ठानरूपनिष्कामप्रवृत्तिलक्षणधर्मद्वारा ज्ञान-
निष्ठायोग्यताप्राप्त्यर्थमिति प्रतिपादयन्ति । तत्राऽऽद्यः कल्पोऽक्षतो रामानुजा-
चार्याणाम् । मध्यमः कल्पो बल्लभाचार्याणां भक्तिमार्गिणां च । अन्त्यस्तु
श्रीशंकराचार्याणामिति ज्ञेयम् ।

गीताशास्त्रस्य प्रयोजनं परं निःश्रेयसम् । निःश्रेयसं च द्विविधं—निरतिशय-
सुखाविर्भावो निःशेषानर्थोच्छित्तिश्च । तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—

सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।

परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥ इति ।

तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । आचार्यचरणैः
प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेति द्विविधो वैदिकधर्म उक्तः । तत्र निवृत्तिलक्षणो
धर्मः साक्षान्निःश्रेयससाधनम् । अयमेव च ज्ञाननिष्ठाज्ञानयोगेत्यादिशब्दैरुच्यते ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मस्तु फलकामनयाऽनुष्ठीयमानोऽभ्युपार्थो भवति । नमैहत्तौ-
किकपरलौकिकोत्कर्षं करोतीत्यर्थः । यदि तु स एव धर्मः फलाभिसंधि-
त्यक्त्वा केवलमीधरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयते चेच्चित्तशुद्धये भवतीति तद्द्वारा पर-
म्यया निःश्रेयससाधनं भवति । अयमेव निष्कामकर्मयोगः स्वधर्मानुष्ठानलक्षणः
कर्मयोग इति चोच्यते । एवं च परमप्रयोजनानिःश्रेयससाधनीभूता या ज्ञान-
निष्ठा तद् गीताशास्त्रस्य प्रतिपाद्यमित्युक्तं भवतीत्यर्थः ।

नन्वत्र न केवलमात्मज्ञाननिष्ठैवेत्युच्यते किंतु ' करु कर्मैव तस्मात्त्वम् ' इत्येवं
कर्मनिष्ठाऽभ्युक्ता । तथा च कथं गीताशास्त्रप्रतिपाद्यं ज्ञाननिष्ठैवेत्युच्यते
इति चेत् । यद्यपि गीतायां कर्मनिष्ठाऽभ्युक्ता तथाऽपि ज्ञाननिष्ठान्शेषत्वेन सूक्ता ।
प्राधान्येन तु ज्ञाननिष्ठैवोक्ता । कस्मादिदं निश्चीयत इति चेत्पृच्छसि तर्हि वाक्य-
तात्पर्यनिर्णायकैरुपक्रमोपसंहारादिपाड्विधलिङ्गैरिति गृहाण । यस्यां निष्ठायां
पाड्विधलिङ्गान्यन्विषुः सा निष्ठा गीताशास्त्रस्य मुख्यं प्रतिपाद्यमिति यावत् ।
तानि च लिङ्गानि भीमांसकैरित्यमभिहितानि—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

उपक्रमोपसंहारौ (१) अभ्यासः (२) अपूर्वता (३) फलम् (४)
अर्थवादः (५) उपपत्तिः (६) इत्येवं यद् लिङ्गानि भवन्ति । तत्र प्रकरण-

प्रतिपाद्यस्पाद्यस्य तदाद्यन्तयोः प्रतिपादनमित्येवंस्वरूपमुपक्रमोपसंहाराख्यमेकं लिङ्गम् । सोऽयमुपक्रमोपसंहारो गीताशास्त्र एवं दृश्यते—‘अशोभ्यानन्वशोच-
स्त्वम्०’ (२ । ११) ‘तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि’ (२ । २५)
‘एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः’ (२ । ३९) इत्येवं ज्ञानेन गीताशास्त्रमुपक्रम्य,
उपसंहारोऽपि ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ (८ । ६३) ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य०’
(१८ । ६६) ‘कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रवृत्तस्ते धनंजय’ (१८ । ७२) ‘नष्टो मोहः
स्थितिसंख्या...स्थितोऽस्मि गतसंदेहः०’ (१८ । ७३) हेऽच्युत त्वत्प्रसादा-
न्मोहो नष्टोऽथ चाऽऽत्मस्वरूपस्मृतिर्जाताऽतो गतसंदेहः स्थितोऽस्मीत्येवं ज्ञानेनैव
कृतोऽस्ति । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः । सोऽ-
प्यैवं दृश्यते—‘अद्यावान् लभते ज्ञानम्’ (४ । ३९) ‘यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्’ (४ । ३५)
‘ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्’ (७ । २) ‘ज्ञानयज्ञेन’ (९ । १५)
‘ददामि बुद्धियोगम्’ (१० । १०) ‘मदनुग्रहाय परमं गुह्यमभ्यात्मसं-
श्रितम्’ (११ । १) ‘परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्त-
मम्’ (१४ । १) ‘एतद्ब्रुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्’ (१५ । २०)
‘बुद्धियोगमुपाश्रित्य’ (१८ । ५७) इत्येवमुपक्रान्तस्याऽऽत्मज्ञानस्यैव वारं
वारमुल्लेखः कृतोऽस्ति । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रमाणान्तराविषयीकरणमपूर्वता ।
साऽप्यैवम्—‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य०’ (७ । २५) ‘कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’
(७ । ३) ‘न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्’ (११ । ८) इत्येवं तत्र तत्र
परमात्मस्वरूपज्ञानस्यापूर्वता व्यक्तीकृता । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र भूय-
माणं प्रयोजनं फलम् । तच्चाप्यत्रास्ति । यथा—‘बहवो ज्ञानतपसा०’ (४ ।
१०) ‘सर्वे ज्ञानप्रवेनैव०’ (४ । ३६) ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसा-
त्कुरुतेऽग्निं’ (४ । ३७) ‘यो मायजपनादिं च वेत्ति लोकप्रहेधरम् ।
असंमूढः स मत्प्रेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते’ (१० । ३) ‘ये विदुर्यान्ति ते
परम्’ (१३ । १४) ‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि
नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ (१४ । २) इत्येवं स्थले स्थलेऽज्ञाननि-
रासः सर्वकर्मादाहो दुरितवर्धसोऽग्रे मोक्षधेत्यात्मज्ञानस्य फलान्यभिहिताणि ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनमर्थवादः । स चात्र यथा ‘दूरेण खरं
कर्म०’ (२ । ४९) ‘श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानमज्ञः परंतप०’ (४ । ३३)
‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’ (४ । ३८) ‘ज्ञानी त्वाप्तैव मे

मत् १ (७ । १८) इत्येव स्थले स्थले साक्षान्निन्दाद्वारा च ज्ञानं प्रशंसि-
तम् । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्तिः । साऽप्यत्र
गीताशास्त्र इत्थं दृश्यते—‘यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रिया-
णीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य मत्ता प्रविष्टिता ’ (२ । ५८) ‘तद्विद्धि भणिषातेन
परिमन्त्रेण सेवया ’ (४ । ३४) ‘अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि
स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्नुं धनंजय ’ (२ । १९)
‘बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो ’ (१८ । ५१) इत्यारभ्य ‘विमुच्य निर्गमः शान्तो
ब्रह्मभूयाय कल्पते । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ’ (१८ । ५५)
इत्येवमात्मज्ञाननिष्ठायां युक्तिः प्रदर्शिता । एवं भीमांसापस्त्या गीताशास्त्रा-
र्थस्य पर्यालोचनायां किममाणायां वात्पर्यनिर्णायकानि षड् सिद्धान्तानि ज्ञाननि-
ष्ठायां सामीचीन्वेष्टान्विचिन्तीति मुख्यतो ज्ञाननिष्ठायां गीताशास्त्रस्य वात्पर्यं
पर्यवस्यतीति सिद्धम् ।

नन्वस्मिन् गीताशास्त्रे शंकराचार्यैर्मध्यं व्यधायि । तेषां च मतं शुद्धचैतन्याति-
रिकं निखिलमपि पदार्थजातं मिथ्या, केवलं शुद्धचैतन्यमेकमेव सत्यमित्यद्वैतम् ।
अद्वैतभेदः । तथा मन्वाचार्यैरप्यत्र गीताशास्त्रे भाष्य विरचितम् । तेषां च
मतं द्वैतम् । द्वैत भेदः । परितृप्त्यमानस्यास्य चराचरगणश्चात्मकस्य जगतः
सत्यत्वम् । जीवानां बहुत्व परस्परं भेदश्चेति । ततश्च नितरां सदेगि चेतः किमिदं
गीताशास्त्रमद्वैतपरं द्वैतपरं वेति । अतः स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमिव न्यायमनुसृत्य
भेदाभेदविचारः संक्षेपतः प्रस्तुयते—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
अग्रेराः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् (तै० २ । १)
इति वैचिरीयोक्ताकाशवाय्वादिक्रमेणोत्पद्यमानेऽस्मिन्नमति व्यवहारदृष्टायां
सर्वत्र सर्वभेदोऽनुभूयते । किन्तु परमार्थतोऽयं भेद एव सत्य आहोस्विदभेद
इति संशयः ।

ननु भेदः प्रत्यक्षतोऽनुभूयते चेत्कतः संशयः । भैवम् । घटशरावादीनामने-
केषामेकत्र मुदि लयदर्शनेनाऽऽकाशादिमप्यस्याप्येकत्र क्वचित्तयस्यानुमानप्रमा-
णेन सिद्धत्वात् । यद्यप्यनुमानापेक्षया प्रत्यक्षस्य प्रावत्येन संशयोऽनुपपन्न एव

तथाऽप्युक्तान् चक्रे प्रत्यक्षतो दृष्टेऽपि तत्रानुमानेन चक्रामावस्य निश्चयो जायते । तत्र प्रत्यक्षपेक्षयाऽप्यनुमानस्य प्राचस्यदर्शनात् । तथा च संशयः स्थिर एव । अस्मिन् संशये निर्णायकत्वेन श्रुतिरेवाऽऽस्थेया भवति । श्रुतिश्च महावाक्यादिभिरद्वैतमेव साधयति ।

ननु द्वैतवादिभिरपि महावाक्यानि द्वैतानुसारेण योजितानीति चेत् । किं ततः । प्रमाणान्तरेण द्वैतं सिद्धवद्गृहीत्वा श्रुत्यविरोधाय तथा श्रुतियोजिता । ननु द्वैतं श्रुतिप्रमाणेन साधितं भवति ।

ननु ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' इत्यादिश्रुतिर्द्वैतं प्रतिपादयतीति चेन्मैवम् । नेयं श्रुतिर्द्वैतं प्रतिपादयति किंतु द्वैतं सिद्धवद्गृहीत्वा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मकाण्डस्थश्रुतिवद्दर्शनभवणादिभिरात्मोपासनां विधत्ते । किंच ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' इत्यादिश्रुत्यर्थोपपादकं द्वैतम् । अद्वैतं तु साक्षाच्छ्रुत्यर्थ एवेति महान् विशेषः ।

किंच मोक्षावस्थाप्रतिपादिकायां ' यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवामृदिजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ' (ईशा०) इति भूतावेकत्वमनुपश्यत इत्येकत्वानुभवः सिद्धवदनुदिवः । ननु ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' (यु० २ । ४ । ५) इति श्रुतौ भेदोऽपि सिद्धवद्गृहीत इति तुल्यमेवेति चेन्मैवम् । वैपम्यात् । आत्मा वा अरे, इति श्रुतौ भेदं सिद्धवद्गृहीत्वा केवल भेदे सति संभवि दर्शनादिक प्रतिपादितम् । उक्तश्रुतौ तु न केवलमभेदः सिद्धवद्गृहीतः कित्वेकत्वमनुपश्यत इत्येवं समन्वयाभेदे सति संभवि शोकमोहाभावादिक कार्यं प्रतिपादितम् । शोकमोहामावरणं कार्यवेकत्वानुदर्शनमूलकमेवेति तत्तात्पर्यम् ।

अयं भावः—तत्र को मोहः कः शोक इत्येकस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टस्य शोकमोहाभावस्यैकत्वानुदर्शनस्य च मिथः संबन्धो वाच्यः । अत्र शोकमोहाभावश्च न नशब्देनोक्तः किंतु केवल किंशब्देन शोको मोहश्चाऽक्षिप्तः । तेन चाऽऽक्षेपेण तन्निषेधो गम्यः । आक्षेपगम्यश्च निषेधः कारणनिषेधपर्यवसायी भवति । शोकमोहकारणं च सद्वितीयत्वदर्शनम् । तदुक्तम्—

अभिपत्ये द्वितीयस्य सान्निध्यतदभावयोः ।

शोकमोहौ सुद्वारौ मित्येव तु व्यतिक्रमः ॥ इति ।

तथा च सादृशसद्वितीयत्वरूपकारणनिषेध एव चैकत्वानुदर्शनमिति । अत्र निदर्शनम्—कचिज्जनसमाजे 'तव कान्यपत्यानि' इत्येवं पृष्टो देवदत्तादिः पुत्रद्वयं कन्या चैकेत्यादि यथायोगं वदति । ततः कश्चिन्निरपत्यो निरपत्यत्वेनाज्ञातस्तथा पृष्ठश्चेत्पुत्रोऽपि नास्ति कन्याऽपि नास्तीति नशब्देन निषेधं प्रदर्शयति । ततः कश्चिद्बलचारी बलचारित्वेनाज्ञातस्तथा पृष्ठश्चेत्पुत्रकन्ययोरभावोऽपि 'न पुत्रो नापि कन्या' इत्येवं नशब्देन निषेधमनुकृत्वा 'कुतः पुत्रः कुतः कन्या' इत्येवं पुत्रकन्ययोरपेक्षेण तयोर्निषेधमवबोधयति । आक्षेपगम्यनिषेधे च निषेध्यकारणस्यापि निषेधः पर्यवस्यति । 'विवाह एव नास्ति कुतः पुत्रः कुतः कन्या' इति तात्पर्यम् । एकत्वानुदर्शनं च सद्वितीयत्वप्रतीभावरूपं प्रकाशमात्रम् । इयमेवावस्था 'यथोदकं शुद्धे शुद्धपासिकां तादृगेव भवति' । एवं मुनेर्विज्ञानवन्मात्मा भवति गौतम' (कठ. २।१।१५) इति श्रुत्यन्तरेण प्रतिपाद्यते । 'यथा शुद्धे निर्दुष्टे जले निर्दुष्टं जलं प्रक्षिप्तं सद्यथा तद्रूपमेव भवति तथा पूर्वं भेदेन प्रतीतो ज्ञानिन आत्मा स्वरूपावबोधे परमात्मरूप एव भवति' इति तदर्थः ।

नन्वत्र श्रुतौ सादृगेव भवतीत्युच्यते । सादृक्शब्दस्य च तत्सादृश इत्यर्थः । तथा चाऽऽत्मज्ञानाचरणमपि द्वैतं स्यात् । सादृशस्य भेदगर्भत्वादिति चेन्न । सादृश्यस्याभेदघटितस्यापि मञ्जूपायां साधितत्वात् । अनन्वयालंकारप्रकरणे सर्वैरेवाऽऽलंकारिकैस्तथा स्वीकारात् । ननु तथाऽप्युक्तश्रुतौ भेदघटितं सादृश्यं नास्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न । आसिक्पदस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । द्वयोः शुद्धजलयोः सादृश्यस्य प्रक्षेपात्पूर्वमपि सत्त्वात् ।

अन्वयं द्वैतवादिनामुद्घोषः । यद्वैतवादिभिस्त्वरहितं जगत्तो मिथ्यात्वं तत्स्वयं सत्यमसत्यं वा । आद्ये द्वैतापत्तिः । अन्ये मिथ्यात्वस्यासत्यत्वे जगदः सत्यत्वं तदवस्थमेवेति ।

तत्रैतमुच्यते—जगत्तो मिथ्यात्वं स्वयं मिथ्यामूतमपि जगतः सत्यत्वं निराकरोत्येव । यथा स्वप्ने स्वप्नं दृश्यत इति सर्वेषामनुभवः । तत्र स्वप्नगते द्वितीये स्वप्ने दृष्टो हस्ती स्वप्नस्थत्वान्मिथ्येति प्रथमस्वप्ने पश्यति भाषते च तथैव । तदपि दर्शनं भाषणं च स्वप्नस्थत्वान्मिथ्येति जाग्रतौ पश्यति । तत्र हस्ती मिथ्या, इति दर्शनस्य भाषणस्य च मिथ्यात्वेऽपि न हस्तिन स्वप्नदृष्टं सत्यतयाऽङ्गी करोति भवानपि । तथैवेदमिति बोध्यम् ।

यस्तु द्वैतवादिभिर्द्वैतानुसारिषु ग्रन्थेषु मिथो विरोधः प्रदर्शितः—महावा-
क्यानां चिन्मात्रबोधकत्वं कचिदुक्तं कचिदैक्यबोधकत्वं कचिच्च बोधकत्वाभाव
एवोक्त इति ।

स एष द्वैतवादिनां प्रत्यापोऽनादरणीय एव । महावाक्यघटकपदानां चिन्मात्र-
बोधकत्वेनैव सैक्यबोधकत्वं भवति । तथा श्रुतेरपि जगदन्तःपातितया द्वैतनि-
पेधपर्यन्तमेव गतिः । द्वैतनिषेधे च श्रुतेरपि निषेधादग्रे बोधकत्वाभाव एव
भवति । तथा चावस्थाभेदेन भुवितामविरोध एव भवति ।

यदपि च 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवाहि' (न० सू० २।१) इति
ब्रह्मसूत्रकारैर्मूलणः क्षीरदृष्टान्त आम्नातः । तथा च परिणामवाद एव सूत्र-
काराणामभिमतः । दधि हि क्षीरस्य परिणाम एव न विवर्ते इति द्वैतवादिभिर्भुक्तं
तदतीव दुष्प्रसङ्गम् । नैव दृष्टान्ते सर्वांशेन साम्यमपेक्ष्यते । इतरसाधनाभावान्नैव सप्त
क्षीरसाम्यं ब्रह्मणोऽभिप्रेतम् । नहि परिणामवादिभिरपि क्षीरवद्ब्रह्म, दधयुक्तं
शुभ्रं स्तनान्निर्गतं चाऽऽभ्यस्यते ।

नन्वेतस्मिन्गीताशास्त्रे श्रीशंकराचार्याणां भाष्यं वर्तते । भाष्योपर्यप्यनन्द-
गिरीयं व्याख्यानं वर्तते । अन्यानि च बहूनां सुषिषां पण्डितानां बहूनि
व्याख्यानानि वर्तन्ते । प्रसिद्धतरं च टीकाष्टकमस्मिन् गीताशास्त्रे । नैतावदेव
किंतु मुद्रितं चोपलब्धं शक्यं चेति । सत्येवं किमर्थमिदं पुनश्चर्चितचर्चणापित-
माधुनिकं व्याख्यानम् । तथा च प्राक्तनैर्व्याख्यातृभिः संपादितैर्व्या-
ख्यानैरेदाम् समग्रः शास्त्रार्थो निर्बोद्धुं शक्य इति चेद्भ्रान्तोऽसि । भाष्यस्य
सूत्रसमत्वेनाल्पाक्षरत्वाद्गभीरन्पाथसंहृष्यत्वाच्चापि गूढार्थकंत्वान्मधुसूदनस्तरस्व-
वीप्रभूतिरसंपादितव्याख्यानागामपि न्यायमीमांसादिशास्त्रान्तरीयसूक्ष्मसूक्ष्मतरार्थ-
विवादकत्वेन तादृशशास्त्रान्तरीयकर्मकशतकपरिष्कारादिकर्मशभाषायाऽष्टजटिल-
त्वाच्च यद्यप्युक्तमाधिकारिणस्त्वेव कृतार्थो भवेद्युस्तथाऽपि मध्यमाधिकारिणां
न ततो यथावदर्थबोधो भवेत् । किंतु स्थले स्थले ते ते संशयाः प्रादुर्भवन्त्येव ।
तादृशसंशयाः कुशङ्कगश्चापि मा प्रसाहस्युरिति लोकव्यवहारदृष्टसुगमतरकसुगमश-
ब्दप्रयोगप्रतिष्ठा दृष्टान्तदार्ष्टान्तोपपत्तीनां यथावद्विस्तृतोपपादनेनातीव सुविशदी-
कृतात्मेयमद्वैताद्भूराभिव्या व्याख्या मन्दमध्यमाधिकारिजनानप्यनुजिघृक्षन्ती
भाषतेव वन । निदर्शनमित्येकः श्लोकस्तदर्थस्तत्रत्यः संशय आक्षेपश्च प्रदर्शयते—

तस्यात्मणस्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव तत्पुत्रः प्रियः प्रियायाऽर्हसीति देव सोढुम् ॥

(म. गी. ११ । ४४) इति ।

भगवन्तं प्रत्यपराधक्षमापनार्थमर्जुनस्योक्तिरियम् । तस्मादिति । यस्मात् 'सखेति मत्वा प्रसन्नं यदुक्तम्' (११ । ४१) 'यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि' (११ । ४२) इत्येष मया लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावस्य त्वापराधाः कृतास्तस्मादहमत्यन्तापकृष्टोऽहमीशमीशर्शनशीलपीड्यं स्तुत्यं च त्वां प्रणम्य कायं प्रणिधाय नीचैः कृत्वा त्वां प्रसादये तव यथा मद्विषये प्रसन्नता स्यात्तथा प्रार्थये । प्रार्थनाप्रकारमेवाऽऽहोत्तरार्धेन—पितेवेत्यादि । यथा पुत्रस्यापराधं पिता सहते यथा च मित्रस्यापराधं मित्रं सहते यथा च प्रियाया अपराधं प्रियः सहते तथा हे देव ममापराधं सोढुमर्हसीति तदर्थः । एवमेव भाष्यकारप्रभृतिभिः सर्वैर्न्यात्मातृभिरप्यश्लोको व्याख्यातः । प्रियायाऽर्हसीत्यत्र चान्दसः संधिरित्यभ्युक्तम् । एवं सत्यपि व्याख्यानेषु तत्तत्प्रार्थनानामनामवेत्यभाक्षेषा द्रव्यन्ते—प्रणामादिकस्य स्वकीयाचरणस्य स्वयमाविष्करणं स्वयं स्वगुणवर्णनमिवानुचितम् । शान्तरसप्रधानेऽत्र वेदान्तशास्त्रे प्रियः प्रियाया इति शृङ्गाररसानुगुणो दृष्टान्तो नोचितः । प्रियायाः अर्हसीति पदद्वये प्रियायाऽर्हसीत्येवं संधिकरणं व्याकरणाशालदृष्ट्याऽशुद्धम् । संधिनिर्वाहार्थं प्रियाय अर्हसीत्येव पदच्छेदो युक्तः । संधिच्छान्दस इत्येव वचनमज्ञानमूलकमित्यादि, इति ।

अत्र क्रमेणोत्तरं दातुमादौ प्रथम आक्षेपः प्रतिपाद्यते—नन्वत्र पूर्वार्धेऽर्जुनेन प्रणामकायप्रणिधानादिकं स्वकीयाचरणं यस्त्वोक्त्यैवाऽऽदिष्टं तत्र युक्तम् । न अर्जुनसदृशः प्रेक्षावान् स्वकीयमाचरणं स्वमुखेनैवोद्दिशति । किंतु 'ततः प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादितस्तेन स ईश ईड्यः' इत्येवं कव्युक्तित्वेन तादृशार्थस्यात्र

परे प्रोक्ता गुणा यस्य ह्यदोऽपि हि महान् भवेत् ।

इन्द्रोऽपि लघुता याति स्वयं प्रस्थापितैर्गुणैः ॥

न गुणो न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणवर्जने ।

यथैव च कुलस्त्रीणां स्वहस्तकुचमर्दने ॥

कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविरुद्धवनात् ।

गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मं क्षतिं कीर्तिनात् ॥ इत्याद्यभियुक्तोक्तिर्यथैव ।

नियन्धनमुचितम् । ' एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य
सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ' (१ । ४७) इतिवत् । ननु तत्र तादृशोऽर्थः
' अधुनोपविशाम्येव रथोपस्थेऽत्र केवलम् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्न-
मानसः ' इत्येवमर्जुनोक्तयोपनिबन्ध इति चेत् । सत्यम् ।

यद्यप्येवं तथाऽपि तदानीमर्जुन आत्मानमत्यन्तापराधिर्न भग्नमानो विषा-
दातिशयप्रस्तो विवेकशिथिलस्तथा स्वयमुक्तवान् । सांप्रतमपि लोके कार्श-
द्बुदारिण्याविशयपीडितः क्षुधार्तः कचिद्गृहद्वार्यवस्थितोऽर्जुनं याचमानस्तथा
(तुमह्या पाया पहतो) विलपन् दृश्यते । तेन च गृहे निवसतां
मानस दयाद्रतां नीयते । प्रकृतेऽपि च भगवतो मानसं दयाद्रतां
निनीपन्नेर्जुन ईदृशं वक्तुं प्रवृत्तः । भगवतो मानसं प्रकृत्यैव दया-
द्रमिति त्वम्यत् । एवं चात्र स्वोक्त्यैव स्वीयाचरणाविष्करणेनार्जुनस्य
विषादातिरेको निरवधिः सूचितो भवतीति गुणावैहवाच स्वोक्त्याऽऽविष्कृतिः ।
(इति प्रथमाक्षेपस्योत्तरम्) । पूर्वं भीष्मद्रोणादीन् दृष्ट्वा कथमेभिः
सह युद्धं कार्यमित्येव मायाभोहितस्यार्जुनस्य यो विषादोऽभूत्स विषादो विराट्-
स्वरूपावलोकनानन्तरकालिकविषादवन्न परमावधिं गत इति तदानीं तनाचरणस्य
न स्वोक्त्याऽऽविष्करणं किंतु ' एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये ' इत्येव कव्युक्तित्वे-
नोपनिबन्धनमिति भेदः । पुनश्च विराट्स्वरूपावलोकनेनार्जुनस्य जनसि तामृत-
नस्य विषादस्य परमावधिरतिरेकः । तथा हि—

भगवतो विराट्स्वरूपमदृष्टपूर्वं दृष्टवतोऽर्जुनस्य मनोवृत्तिरानन्दारमिका विस्मया-
त्मिका भयात्मिका चाभूत् । तदानीमामन्दविस्मयभयानामतिरेकश्च तथाविधोऽभू-
द्यथा स तदानीं जीवन्नापि भूषणदेव मनोवृत्तिश्चान्य इवामूत् । ' तदानीमस्मि संवृत्तः
सचेताः प्रकृतिं गतः ' (११ । ५१) इत्यग्रे पूर्ववत्सीम्य भगवत्स्वरूपं दृष्टव-
तोऽर्जुनस्योक्तेः । तत्राऽऽनन्दो ' हृषितोऽस्मीति ' (११ । ४५) हृषितवदेन,
विस्मयश्च ' विस्मयाविष्टः ' (११ । १४) इत्यनेन, भयं च ' भीतिमीतः ' (११ । ३५)
भयेन च ' प्रव्यथितम् ' (११ । ४५) इत्यनेन स्पष्टमेवोक्तम् । विराट्स्वरू-
पावलोकनवेलायामानन्दविस्मयभयानि । तदनन्तरं च पूर्ववत्सीम्यरूपावलोकन-
काले भगवतो दिव्य रूपं स्मरतः क तन्महासाहस्यशालि मनसाऽप्यचिन्त्य भग-
वतो दिव्यं रूपं क बाहू कीट इव क्षुद्रतरः । मेरुसर्पपयोरिव गृहेदेवैतदन्तरम् ।

तथाऽपि तादृशेन भगवता सह मित्रस्येव न आह्वानावहासादिकोऽत्यन्तानुचितो
व्यवहार आसीदिति चिन्तयन्तश्च विषादः । यच्च तद्भगवतो दिव्यं रूपमर्जु-
नस्य मनस्यानन्दविस्मयमयानां परभावधिमतिरेकमजनयत्तद्विषादस्याप्यतिरेकं पर-
मावाधिं जनयेदेवेति मुक्तमुत्तरायामः । अत एव च 'सखेवि मत्वा०' (११ ।
४१) 'यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि० तत्क्षामये' (११।४२) इत्येवं स्वाप-
राधोक्तिपूर्वकं क्षमा मांथिता । तथा 'वस्पात्प्रणम्य० अर्हसि देव सोढुम्'
(११ । ४४) इत्येवं प्रकृतस्त्रोकेऽपि मणामकायप्रणिधान (लोटङ्गण घा-
लणे) प्रभृतिस्वकीयाचरणोक्तिपूर्वकं क्षमा मांथितेति बोध्यम् । अत्र च किं
सोढुमर्हसीत्येवं सहनक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां 'वत्क्षामये' (११ । ४२)
इत्यत्र तच्छब्देन गृहीतमपराधजातमथ संवध्यते । सहनक्रियाकर्मत्वेनैव तत्र
तस्य निर्देशात् । अपराधराध भगवदनुगुणमर्जुनाचरणम् । तत्सहनं चापराध-
कार्यानुत्पादनम् । अपराधकार्यं चापराधिप्रत्यपकाराचिन्तनं प्रेपहासश्च । एतदप-
राधकार्यं चापराधज्ञानद्वारा बोध्यम् । तथा च मदीयापराधजातं क्षमस्वेत्येवम-
वार्जुनेन भगवान् माथ्यं इति सिद्धम् ।

तत्र दृष्टान्तमाह—पितेव पुत्रस्येति । नन्वत्र कीदृशावस्थः पुत्रो मासः ।
यतः पुत्रसंयन्धेन पितुराचरणस्यावस्थात्रयं दृश्यते—

छालयेत्पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

मासे तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥ इति ।

ततश्चात्र पुत्रपदेन किं छालनावस्थो मास उत ताडनावस्थोऽथवा मित्र-
दशावस्थ इत्येवं संशयः । नाऽऽद्यः । पित्रा स्वाङ्गे गृहीतो बालो मल्लतामहारा-
दिकं करोति तदनुचितमपि तदा बालस्तदनुचितमपि न मन्यते । पिताऽपि तथा
न मन्यते । प्रत्युत तादृशावस्थस्य बालस्य हस्तपादबालनमुचितमेवेति मन्यते ।
तथा च तत्रापराध एव स्वरूपं न समते दूर एव तत्सहनचर्चा । न तृतीयः ।
सखेव सख्युरित्यनेन गवार्थत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । तत्र
वादनोक्त्याऽपराधसहनभावेन दृष्टान्तसंभवात् । यदि च तत्र प्रत्यपकाराचि-
न्तनाभावमात्रेण प्रेपहासाभावमात्रेण वाऽपराधसहनमित्युच्यते तर्हस्तु । इत
एव वाऽरुचेदृष्टान्तान्तरमाह—सखेव सख्युरिति । अपराधी सखा अपराधकाले
स्वकीयाचरणमनुचितमित्येवमपराधत्वेन जानाति । यस्य चापराधः सोऽपि सखा
तदाचरणमपराधत्वेन जानात्येव । तथा सत्यपि नैव कश्चित्सखाऽपराधिनोऽपकारं

करोति किंत्वपराधं सहत एव तद्वदिति भावः । ननु यथा सत्सिद्धतापराधं सत्ता सहते तद्वत्त्वं मयापराधं सहस्वेति पर्यवसितं भवति । सत्ता च पूर्वकृतोपकारस्मरणेन भाव्युपकारसंभावनया वा सत्सिद्धतापराधं सहत इति तत्रापराधसहनबीषाधिकम् । तथाऽन भगवता कथमर्जुनछतापराधः सोढव्यः । नक्षर्जुनेन भगवति पूर्वं कश्चिदुपकारः कृतः । अग्रेऽपि नैवाजुनादुपकारसंभवः । भगवतः परिपूर्णशक्तित्वेन कस्या अपि न्यूनताया अतंसंभवेनोपकारानवकाशात् । तथा च नायं दृष्टान्तः सोदसम इति चेत्—सत्यम् । उपकारसहनांशमात्रेण दृष्टान्ताभिधानात् । तथा च सहने यो हेतुविशेषस्तदंशेन साम्यामविऽपि न क्षतिरित्याशयः । हेतुविशेषसाम्येनापि दृष्टान्तमाह—मियः मियाया इति । भार्या सपराधकाले स्वकीयाचरणं भर्तुरननुगुणमिति जानाति । भर्ताऽपि तदा तथा जानात्येव । तथाऽपि कश्चिद्भर्ता न भार्या ताडयति नापकारं चिकीर्षति नापि च प्रेमशैथिल्यमाशङ्कयति किन्तु केवलमपराध सहत एव । यतस्तदपराधज्ञानं विद्युल्लवमिव क्षणिकं क्षणान्तरास्पर्शि भवति । अत एव तत्कार्योत्पादनाय न प्रभवति । एवं च यथा भार्याछतापराधज्ञानं वत्पुर्जायमानमपि प्रेमातिरेकेणाऽऽकालिकं क्षणान्तरास्पर्शि कार्याक्षम आपते तथा भर्तृसपराधज्ञानं भगवत्सह जायमानमपि प्रेमातिरेकेणाऽऽकालिकं क्षणान्तरास्पर्शि कार्याक्षमं भवति इति प्रार्थयतेऽर्जुनेन भगवानिति बोध्यम् ।

ननु भार्यायां भर्तुः प्रेमातिरेके कानो हेतुरत्र त्वर्जुने भगवतः प्रेमातिरेके भक्तिहेतुरिति वैषम्यमत्राप्यस्येवेति चेद्दीदृशवैषम्यस्यावर्जनीयत्वेनाकिंचित्करत्वात् । सर्वोक्तान्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव एव न घटते । एतेन शान्तरसप्रधानेऽत्र प्रेदान्तशक्ते मियः मियाया इति शृङ्गाररसानुगुणो दृष्टान्तो नोचित इत्यपास्तम् । अत्र शृङ्गाररसस्य प्रवीतानपि तस्य दृष्टान्तगतत्वेन शान्तरसव्याधिकरणत्वात् । 'आभयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंभयः' का० प्र० ७) इत्युक्तिरित्याऽत्र शृङ्गारशान्तयोर्व्याभयत्वस्य स्पष्टत्वात् । दृष्टान्तगतो यः शृङ्गाररसानुगुणोऽशक्तेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यस्य विचक्षितत्वे हि स्थानाम तथा दोषः । प्रकृते तु तेनाशेन वैषम्यमेव । वैषम्यं च वस्तुगतं विद्यत इत्येव ननु वाक्यार्थानुबन्धि । अतो नैव तेन वाक्यार्थबोधेऽशतोऽपि हीनतेति तस्य द्रोषत्वाभावात् । वाक्यार्थबोधान्तरायो हि दोषबीजम् । किंच नैव मियः

प्रियाया इति पदद्वयश्रवणमात्रेण शृङ्गाररसाविर्भावो भवति ' निर्भर्त्सयन्नाचरणं
तदीयं प्रियः प्रियाया जनपत्यमर्षम् ' इतिवत् । (एतेन द्वितीयाक्षेपस्यो-
त्तरमुक्तम्) ।

अत्रेदं बोध्यम्—विषादातिरेक्यस्तमना अर्जुनः स्वकीयाचरणं स्वोक्त्यैव
पूर्वाधे आविष्कृतवानिति पूर्वमुक्तमेव । तथैव विषादातिरेक्यस्तमना आत्मानमत्य-
न्तापराधिनं मन्यमानो भगवन्तं प्रार्थयितुं प्रवृत्तः कदा भगवत्प्रसादं लभेयमिति
संभ्रान्तस्वरया वक्तुं प्रवृत्त इति तदुक्तो ' प्रियः प्रियाया इव ' इत्यवश्य
इवशब्दो गलितः । पदच्युतिरियं त्वराद्योतिकेति गुण एव । एवमेवाहीर्षीत्य-
शाऽऽद्योऽकारः, हे सत्तेति (११।४१) इत्यत्रेतिशब्दावयव आद्य इकारश्च
मनःसंभ्रमेण गलित इति तादृश्यक्षरच्युतिरापि त्वराद्योतिकेति गुण एव । ईदृ-
शस्थले च शब्दानुच्चारणेऽपि तदर्थलाभः सुलभ एव । वर्णानुच्चारणं हि
द्विविधम् । उच्चारणानुगुणव्यापारवैचित्र्यात् । वर्णानुच्चारणस्य हीत्यं प्रक्रिया—
किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्तस्य मनुष्यस्य मनसा समाहृतः कायाभिर्माकृतमूर्ध्वं प्रेरयति ।
स ऊर्ध्वं प्रेरितो वायुर्जिह्वाग्रोपाग्रादीनां कण्ठतात्वादिस्थानैः सह तत्तद्वर्णो-
च्चारणानुगुणसंयोगविशेषजनकं व्यापारविशेषं पतिक्षणमन्यमन्यं जनयति ।
ते च व्यापारविशेषाः क्रमशो जायमानाः स्वस्वानुगुणान् वर्णान् क्रमशोऽभि-
व्यञ्जयन्ति । एवं स्थितं यत्र वक्तुर्मनसि कस्यचिच्छब्दस्यानुच्चारणमुद्दिष्टमेव
भवति तत्र तादृशेन मनसा समाहृतेन कायाग्रिनोर्ध्वं प्रेरितो वायुस्तादृशशब्द-
घटकवर्णोच्चारणानुगुणान् जिह्वाग्रादिव्यापारान्नैव जनयति । अयमेकोऽनुच्चार-
णप्रकारः । यत्र तु न तथोद्दिष्टं किंतु केवलं संभ्रान्तमनास्वरया वक्तुं प्रवर्तते
तत्र स ऊर्ध्वं प्रेरितो वायुस्त्वरान्वित एकस्मिन्नेव क्षणेऽनेकवर्णानुगुणान-
नेकान् व्यापारविशेषान् क्रमशोऽपि युगपदिह जनयितुं प्रवर्तते । तत्र केचि-
द्व्यापारा अलब्धावकाशाः स्वानुगुणान् वर्णान् व्यञ्जयितुं न प्रभवन्ति । अयं
हि द्वितीयोऽनुच्चारणप्रकारः । अत्राऽऽद्ये वर्णानुच्चारणं क्रियते द्वितीये तु
वर्णानुच्चारणं जायत इति विशेषः । अयं चापरोऽत्र विशेषः—श्रोतुः प्रथ-
मतः शब्दज्ञानं ततस्तदर्थस्मरणं ततो वाक्याध्याविर्बोधो जायते । तत्राऽऽद्ये
प्रकारे श्रोतुरनुच्चारितशब्दार्थज्ञानं वाक्यार्थाविबोधकालेऽप्याहारलभ्यम् ।
द्वितीये तु प्रकारे श्रोतुः शब्दश्रवणममकालमेवानुच्चारितशब्दस्फुरणम् । तच्चा-
प्याहारमन्तरेणैव निसर्गत एव जायते । तथा हि—तादृशशब्दोच्चारणजनकव्या-

पारस्य ध्यापारान्तरसमर्पेन तज्जन्योच्चारणस्य स्पष्टत्वाभावेऽपि तस्य सूक्ष्ममु-
 च्चारण जायत एव । तादृशसूक्ष्मोच्चारितशब्दोपरक्तपूर्वपरशब्दश्रवणाद्वक्तृ-
 देशिष्ट्याश्च श्रोतुर्जनसि सूक्ष्मोच्चारितस्यापि शब्दस्य स्फुरणं भवति । किंचा-
 द्वाऽऽद्य. प्रकारोऽर्थवत्त्वेव संभवति । द्वितीयस्तु प्रकारोऽर्थवति चानर्थकं चैक-
 स्मिन् वर्णे वर्णसमुदाये वा संभवति । तथा चात्र 'प्रियः प्रियाया इवार्हसि
 देव सोऽनुम्' इत्यत्राक्षरद्वयात्पक्षस्यानर्थकस्य 'इवा' इति भागस्य पूर्वोक्तप-
 कारेण त्वरावशात्स्पष्टमनुच्चारणं संभवतीति शब्दस्यार्हस्यैव त्रिकाकारस्य चेति
 ब्रूयच्छ्रुतिद्वयं न कल्पनीयं भवति । ननु श्रुतिद्वयकल्पने वैकल्पिककल्पने
 बीमयथाऽपि 'हंसि' इत्यस्यासाधुत्वं स्यात् । अकारलोपस्य शास्त्रीयत्वाभा-
 वादिति चेन्नैवम् । अनुकार्यस्यानर्थकस्यासाधुत्वेऽप्यनुकरणस्यासाधुत्वाभा-
 वात् । अनुकरणं तदनुकार्येणैवार्थवद्भवति । एव श्रुतिपक्षकल्पनयोपमा
 सिध्यति । श्रुत्यकल्पने त्विवशब्दाभ्याहारेणोपमोपपादनीया । आश्रयकी चेयं
 प्रियः प्रियाया इवोपपदेति प्रागुपपादितमेव । अभ्याहारपक्षे प्रियायार्हसीति
 संधिरार्थः । उपपादितस्तु तत्राऽऽतिदेशिकमनिरूपमिति 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८।२।१)
 इत्यतिदेशस्यानित्यत्वेन यत्तोपस्य सिद्धत्वात्सर्वणेऽर्थः सुष्ठम इति । इयं च
 रीतिरत्राकारश्रुतिपक्षेऽप्यवश्यं नरणीकरणीयैव । अन्यथाऽत्रैव प्रिय इति पदे
 प्रियाया इति पदे च तत्त्वस्यासिद्धत्वाद्गोकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावप्रसङ्ग इति
 स्पष्टमेव व्याकण्ठदर्शने । (इदं तृतीयाक्षेपस्य समाधानम्) । एतेनात्र 'प्रियाय'
 इति पदच्छेदं कल्पयन्तः परास्ताः । अयं हि तेषामाशयः—अत्र चतुर्थ्यन्तः
 प्रियशब्दो निर्दिश्यते । न तु पष्ठ्यन्तः प्रियाशब्दः । उपमाद्वयमेवात्र । प्रियः
 प्रियायेति पदद्वयं द्वाष्टान्तिकार्थमवच्छेदम् । प्रियायेति च पष्ठ्यर्थं चतुर्थी । यथा
 पुत्रस्यापराधं पिता सहते यथा वा सख्युरपराधं सखा सहते तथा हे देव प्रिय-
 स्य प्रियस्य ममापराधं सोऽनुमर्हसीत्यर्थः । अत्र च नेवशब्दाभ्याहारवत्तेजः ।
 नापि सधेरापूर्वत्वकल्पनं नापि च शान्तरमप्रधानेऽस्मिन् गीताशाले 'प्रियः
 प्रियाया' इति द्वाङ्गाररसानुगुणवर्णनमनुचितमिति दोष इति । वयं तु पर्यायः
 विभज्याऽऽनुगुण्यं ते. सपादितमिति । यदुक्तमिवशब्दाभ्याहारवत्तेजो नेति न
 तदुक्तम् । इवशब्दश्रुतौ स्वीकृत्यामभ्याहारस्यैवाभावात् । अभ्याहारपक्षेऽ-
 प्यत्र क्तेजो नास्त्येव । तदुक्तमभ्याहारवत्तेजः—

अध्याहारस्तु तत्रैव दोषावह उदीरितः ।

तदर्थस्य विवक्षाऽस्ति न वेति यदि संशयः ॥

संशये हि विलम्बेन वाक्यार्थावगतिर्पतः ।

विविक्षा निश्चिता स्याच्चेदध्याहारो न दुष्यति ॥

यतस्तत्राविलम्बेन जायते भोतुरर्थधीः ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति । अध्याहारकेशश्च मानसः । पदार्थज्ञानोत्तरं वाक्यार्थ-
ज्ञानमिति क्रमः । तत्र वाक्यार्थज्ञानसाधनीभूते पदार्थज्ञाने यदि काचिन्मूनता
स्याच्चेत्तर्हि तां दूरीकर्तुं याऽध्याहारकल्पनाद्व्यापारान्तरासक्तिर्मनसो जायते
स मानसः क्लेशः । स चाध्याहारस्थले सर्वत्रैव भवतीति न नियमः । यत्र हि
पदार्थज्ञानसमय एवाध्याहतपदार्थज्ञानं संस्कारविशेषाद्भवति तत्र न क्लेशः ।
संस्कारविशेषश्च पूर्वोपक्रान्तार्थज्ञानात्परिस्थित्यवलोकनाद्वा जायते । लोके हि
कचिद्वाक्षद्वारा बहन्तं वायुमसहमानेन रोगिणा द्वारमित्युक्ते सद्य एव परि-
स्थितिज्ञस्य भोतुर्मनासि पिबेहीति पिधानक्रियास्फुरणं भवति । प्रलते च
प्रथमान्तं पृष्ठचरन्तं चेति पदद्वयमिवशब्दसहितं ' पितेव पुत्रस्य ' इति ' तत्तेव
सख्युः ' इति च द्विः प्रयुक्तमिति तच्छ्रवणजन्यसंस्काराहितमनसस्तदग्रे प्रियः
प्रियायाः ' इत्येवं प्रथमान्तं पृष्ठचरन्तं चेति पदद्वयप्रत्यभिज्ञया पूर्वसदृश एवार्थोऽ-
त्रोपनिबध्यत इति जानतश्च सद्य एवार्थस्फुरणं युक्तमेव । तस्माद्विद्वदस्थले
व्यापारान्तरासक्तिरूपक्लेशस्याभावेन रूपकताबीजस्याभावात्ताध्याहारस्य दुष्टत्व-
मिति विभावनीयं सूरिभिः ।

अथ गीतयेति, अतुर्गन्तापदच्छेदे संभेरापेक्षकल्पनं, नेतृपतुगुणं पदार्थितं,
तत्रैकं संधितसतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यासापातः । संभेरापेक्षकल्पनं दूरीकुर्वतः
पृष्ठचर्यं चतुर्थ्या आर्पत्वकल्पनं गते पततीति । किंच संभेरुपपत्तिः प्राक्प्रद-
र्शिता । पृष्ठचर्यं चतुर्थ्या उपपत्तिस्तु केवलं ' व्यत्ययो बहलम् ' (पा० सू०
३ । १ । ८५) इत्येवं बाहुलकं शरणाकरणीयम् । किंच यः संभेरुपपत्ति-
प्रकारः स चतुर्थ्यन्तपदच्छेदेऽपि प्रिय इति पदे त्वयाऽप्यङ्गीकर्तव्य एव ।
किंच बाहुलकानुसरणेऽपि यो विभक्तिव्यत्ययो दृश्यते तत्र पृष्ठचर्येऽन्या
विभक्तिः प्रायो न दृश्यते । पृष्ठचर्यान्वविभक्त्यर्थे दृश्यते । किंचात्र गीताय-
नेत्रा तथाऽत्र चतुर्थ्या निर्दिष्टा स्यादित्यत्र न केचिच्चेतुं पश्यामः । न ' प्रियस्य '

इति पष्ठीनिर्देशे छन्दोभङ्गापात्तिः । प्रत्युतार्थावगतिः सौलभ्यमेव । यच्च प्रि-
याया इति पष्ठचन्तपदच्छेदे शान्तरसप्रधानेऽस्मिन्गतिशास्त्रे शृङ्गाररसानुगुणव-
र्णनमनुचितमिति दोषमदर्शनं कृतं तत्प्रागेव दत्तोत्तरम् । (इति चतुर्थाद्याक्षेपस्यो-
त्तरम्) । सोऽयं श्लोकधीकाकारैरेव केनचित्प्रसङ्गेन स्वातन्त्र्येण व्याख्यातः । स
यथावस्थित एव मयाऽयं दृष्टान्तत्वेन निवेष्टितः । एवमद्वैताङ्कुराख्यटीकानुसा-
रेण गीताशास्त्रार्थयोजने कृते सत्यतादृश्यः शङ्काः कुशङ्काश्च नैव प्रादुर्भ-
वन्ति । किंतु गीताशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो मनसि बाह्यशोऽर्थो मूढतयाऽवस्थितः
स तादृश एव यथावस्थितः सारत्येनाक्लेशेनापि च श्रोतुर्मनासि स्पष्टतयाऽऽवि-
र्भवतीत्येतादृशमहिमशालिनीयमद्वैताङ्कुराख्या व्याख्या सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
अत इयमवश्यं समाप्ता । अस्याः समग्रहे क्रियमाणे सत्यन्यासां सर्वासां व्या-
ख्याना समग्रफलं लभेदित्याशास्य समर्पयत्यमुं लेखं श्रीसच्चिदानन्दाख्यस्य
सत्स्थाधीशितुश्चरणकुमलयोः—

पुण्यपत्तने कार्वि० शु०
चतुर्थ्यां शुक्रवासरे
शके १८६० ।

आनन्दाश्रमस्थप्रधानग्रन्थावलीसक-
रणाधिकृतो मारुलकरोपाह्वः
शंकरशास्त्री-भारद्वाजः ।

अद्वैताङ्कुरटीकासहितगीताध्यायद्वयस्यविषया-

नुक्रमणिका ।

— ० —

विषयः	पृ०	पङ्क्तिः	विषयः	पृ०	पङ्क्तिः
गीतायाः पूर्वपीठिका	१	८	द्वितीयाध्यायारम्भः श्लोकद-		
गीताग्रन्थस्य महत्त्वम्	१	१२	शकम्	३८	६
औषधग्रहणोपायाः	२	८	अर्जुनकृतप्रश्नबीजम्	४५	१०
तेषु के भवरोगविनाश			इच्छायाः साधकचतुष्टय		
उपयुक्ताः	३	२६	बाधकद्वय च	४६	१५
ज्ञानिनोऽप्युपायापेक्षा	५	९	युद्धेच्छायाः कारणान्तरात्त-		
मवरोगविनाशकौषध-			मवः	४८	२१
स्वरूपम्	६	८	अर्जुनमनसि कृपा स्वाभा-		
अहं रोगीति भावना प्र-			विक्रयेव	५०	१
धममुत्पादनीया	७	१०	विपादस्य पूर्वमनुत्पत्तेः कार-		
साधनचतुष्टयस्वरूपम्	९	७	णम्	५०	२४
आत्मनित्यत्वज्ञानानुरू-			प्रज्ञावक्षुर्लक्षणम्	५२	३
पमाचरणम्	१०	२५	विपादकारण प्रत्यक्षविशेषः	५३	१९
वैराग्यस्वरूपम्	११	२३	तस्य प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वम्	५४	९
शमादिस्वरूपम्	१२	१७	भ्रमनिरासोपायः	५४	२४
मुमुक्षुत्वस्वरूपम्	१२	२६	वृक्षवृत्तोपपत्तिः	५५	१६
भृत्यपेक्षया गीताया विशेषः	१४	१	राधर्मत्यागस्वरूपम्	५७	१
प्रस्थानत्रयशब्दार्थः	१४	१९	अनार्यजुष्टशब्दार्थः	५७	२०
अर्जुने गीताया उपयोगः	१५	१७	पाण्डवाना युद्धे प्रवृत्तिः	६०	११
गीतायां विशेषः	१६	२६	अर्जुनमनोवृत्त्यनुमारेण मो-		
मोक्षेच्छा त्रिविधा	१७	३	हापसारणोपायः	६१	१
अनधिकारिण्युपदेशकार्यम्	१८	७	अर्जुनमनसि सजयबीजम्	६१	२२
गीतायां पूर्वसद्वर्णनकत्वम्	२१	१०	श्रोतुर्निश्चयकारणम्	६३	१६
गीतायाः प्रथमोऽध्यायः	२४	१०	ज्ञानमात्रेण न दोषनाशः	६४	२५
		२	त्यक्तवोचितेत्युक्तेऽप्यर्जु-		
			नस्याप्युक्तिः	६५	२७

विषयः	पृ०	पङ्क्तिः	विषयः	पृ०	पङ्क्तिः
न योत्स्य इत्युक्तेर्नानोचित्यम् ६६	२३	१	द्विविधम्	१०५	१४
गीताया द्वितीयोऽध्यायः ६७	२६	२६	स्वधर्मपुरस्कारश्चतुर्थं प्रकर-		
			णम्	११२	२३
भगवतः कर्तव्यद्वयम् ९१	१	१	एतत्प्रकरणारम्भफलम्	११३	२०
अशौच्यानुत्पत्तीकरणमेव प-			पापज्ञानस्य भ्रमत्वम्	११४	१५
ज्ञावादेन विरुद्धम् ९१	२७	२७	सुखदुःखयोः समीकरणम्	११६	१५
अनूपसर्गात्पर्यम् ९२	२	२	समीकरणोपपादनम्	१२७	२४
भीष्मादिविषये पक्षत्रयम् ९२	१६	१६	समीकरणे पातकानुत्पत्तिः	११८	१३
तिविक्षास्वरूपम् ९३	१२	१२	दुर्गारोहणीदृष्टान्तः	११९	२८
युद्धारम्भे ज्ञानमार्गोपदेशस्य			प्रकरणानां क्रमविशेषः	११०	२४
सगतिः ९४	२५	२५	कारणचतुष्टयोक्तेरावश्यक-		
अर्जुनस्य परीक्षा ९६	२	२	त्वम्	१२१	२७
भीष्मादिदेहानां मायिकत्वम् ९७	३	३	अश्रुमिक्षान्यायः	१२४	२०
गीताग्रन्थस्य वेदान्तशाली-			अर्जुनस्योपदेशार्हत्वम्	११५	१६
यत्वम् ९७	११	११	कारणत्रयेण वस्तुन्यमित्य-		
प्राणिभेदेन प्रस्थानत्रयस्यो-			यत्वम्	१२५	२६
पयोग ९८	९	९	जातस्य हीति श्लोकार्थः	१२७	३
गीताया वैशिष्ट्यम् ९८	२४	२४	दृष्टान्तस्याऽऽवश्यकत्वम्	१२८	३
द्वितीयोऽध्यायेऽवान्तरप्रकर-			जन्ममरणयोर्द्वन्द्वः समन्वयः	१२९	१०
रणानि षट् ९९	१३	१३	निष्कामकर्मयोगाख्य पञ्च-		
मोहप्रकाशनं प्रथमप्रकरणम् १०१	१४	१४	प्रकरणम्	१३१	१
अशौच्यत्वालोचनं द्वितीय			माख्यशब्दार्थः	१३१	१६
प्रकरणम् १०१	२२	२२	माख्ययोगयोर्वैलक्षण्यम्	१३३	९
शोकराहित्यं तृतीयं प्रकर-			साख्ययोगप्राप्य स्थानम्	१३४	१
णम् १००	१७	१७	माख्ययोगमार्गयोः पूर्वक-		
अर्जुनमतिसमावना १०१	३	३	त्पना	१३५	६
मृत्युपरिहारार्थं यत्नः १०२	७	७	सारयापेक्षया योगस्य सौ-		
सिद्धयेव विधानं उद्देश्य			कर्यम्	१३६	४

विषयः	पृ०	पङ्क्तिः	विषयः	पृ०	पङ्क्तिः
सत्कर्मापि बन्धकम्	१३७	३	प्रकरणचतुष्टयकृत्यम्	१६५	२६
योगस्थः कुरु कर्माणीत्य-			चतुर्थप्रकरणेनैकेन न नि-		
स्याधैः	१३८	७	वाहः	१६९	१
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्य-			निष्कामकर्मयोगपञ्चसा	१७०	११
स्याभिप्रायः	१३९	२५	तस्याः प्रशंसाया उपयोगः	१७१	१८
निष्कामकर्म चित्तशुद्धेः का-			फलश्रुत्यनन्तरं कर्मनिन्दाऽ-		
रणम्	१४०	१८	त्र युक्ता	१७२	११
चित्तशुद्धेर्मुमुक्षायामुपयोगः	१४२	१	कर्मयोगाद्युद्धे प्रवृत्तिः क-		
चातुर्वर्ण्यमिति पूर्वार्धस्याऽऽ-			थम्	१७४	३
वश्यकत्वम्	१४३	१६	यदा त इति श्लोके बुद्धेः		
चातुर्वर्ण्यसुष्ठुगुणकर्मविभाम-			कर्तृत्वेन निर्देशः	१७५	८
स्य च न कार्यकारणभावः	१४४	१५	कलिलशब्दार्थः	१७६	१५
वर्णशो गुणविभामः	१४६	१२	बुद्धेर्निश्चलत्वम्	१७७	२०
न मां कर्माणीति श्लोकार्थः	१४७	१	स्थितप्रज्ञस्य का भावेति प्र-		
कर्मलेपकर्मबन्धस्वरूपम्	१५०	२८	भाभिप्रायः	१७९	८
लिम्पति, बध्यत इति धा-			यततो सपि कौन्तेयेति		
तुद्वयस्याभिप्रायः	१५४	९	श्लोकार्थः	१७९	२४
कर्मसङ्गत्यागस्वरूपम्	१५५	८	वानि सर्वाणीति श्लो-		
काम्यकर्म मोक्षप्रतिबन्धक-			कार्यः	१८२	१६
मेव	१५६	२३	इन्द्रियसंयमनस्वरूपम्	१८३	२१
कर्मविधिभूतयो मार्गदर्शि-			विषयासक्त्यभावस्याऽऽ-		
काः	१५७	७	वश्यकत्वम्	१८५	६
मोक्षमार्गस्थकण्टकाः	१५८	२३	आसक्त्यभावसाधनप्र-		
यावानर्थ इति श्लोकाभि-			कारः	१८६	४
प्रायः	१५९	१२	ध्यायतो विषयान्मुंसा इ-		
कामाभावे कर्म न फलदम्	१६२	१	त्यस्यार्थः	१८७	१८
कर्मण्येवाधिकार इत्यस्या-			कामात्क्रोधस्य नियतत्वम्	१९३	१३
र्थः	१६३	१	क्रोधात्संमोहोपपत्तिः	१९६	२८
मगयतो वाचोयुक्तिपटुत्वम्	१६४	८			

समाप्ता विषयानुक्रमणिका ।

श्री. म. भ. विद्मद्भूल-वासुदेवशास्त्रिप्रणीताद्वैताङ्कुराख्यटीकासंवलितौ

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथम- द्वितीयाध्यायौ ।

पूर्वपीठिका ।

—०—

अथ गीतावेत्तेत्यसारः प्रारभ्यते ।

आत्मयाथात्म्यावबोधो विद्युद्दीप इव स्वयम् ।

द्योतते यत्र नैव स्यादज्ञानतमसैः प्रभा ॥

श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि मुद्गारम्मसमये शोकाविष्टर्षार्जुनस्य शोकनि-
रासपूर्वकयुद्धमवृत्तिस्थैर्यसंपादनाय श्रीभगवता तदानीमवश्यवक्तव्यतया ये वेदा-
न्तशास्त्रीयसिद्धान्ताः समुपस्थितास्त तमर्जुनमनोवृत्तिविशेषं समनुसृत्योक्ताः
धीव्यासमहर्षिभिर्मन्थितास्तदिदं गीताशास्त्रमिति व्यपदिश्यते । तत्र च सूत्री-
भूतो द्वितीयाध्याय इति प्रसिद्धमेव । अस्य च भगवद्गीताभिधेयस्य ग्रन्थस्य
वेदान्तशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रामुख्येण गणना संदृश्यते । वेदान्तशास्त्रं हि मोक्षत-
त्साधनमित्युपनिषत् । तत्र श्रुतावुपनिषद्भागे मोक्षस्वरूपं वत्साधनीभूतमात्म-
ज्ञानमिति तदर्थमात्मस्वरूपं च प्राधान्येन बह्वक्षो वर्णितम् । किंतु तादृशानां
श्रुतिपात्र्यानां मिथः समन्वयो यावन्नाविगती भवेद्यावच्च लोके प्रसिद्धिमागतैः
काविलादिदर्शनैः सह प्रतिभासमानस्य विरोधस्याकिंचनकारित्वं नावगतं भवे-
द्यावच्चऽऽयमज्ञानभोक्षयोः साधनसाध्यभावः कया विधया संभवतीत्येतच्च निश्चि-
तं मयेद्यावच्च मोक्षस्य सर्वविशेषित्वं न प्रतीतिपथमवनरेचावदुपनिषदः स्वोद्देश्यं
साधयितुं न प्रभवन्तीत्यालक्ष्य श्रीमद्वाङ्मयणाचार्येण्ययवतुष्टयागतेन ब्रह्म-
सूत्रेण कमशः समन्वयाविरोधसाधनफलविचारः कृतः । अतश्चोपनिषदो ब्रह्मसू-
त्राणि च वेदान्तशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रामुख्येण गणनामङ्गन्येव । वेदान्तशास्त्रीयत्वेन
प्रसिद्धा इतरे च प्रायो ग्रन्थाः । केचिदुपनिषदां ब्राह्मसूत्राणां च टीकाख्याः
केचिद्योपनिषत्सु ब्रह्मसूत्रेषु च सक्षेपेणाभिहितस्वार्थस्य विस्तरेण मतिपादकाः

संहश्यन्ते । वेदान्तव्याख्येण च यदवश्यं निरूपणीयं तदेवावता यद्यप्यवसितं
 तथाऽपि न तावता पर्याधिः शास्त्रस्य जायते । यावद्धि तस्य प्रयोगावस्थां
 संपादयितुं प्रयोगावस्थस्य मुमुक्षोर्योग्यता न साधिता तावद्व्यर्थमायमेव तत् ।
 यथा बालरोगचिकित्सायां तादृशरोगविनाशक औषधे वैद्येन समुपदिष्टे तन्नि-
 र्वादनसाधने च समुपदिष्टे यदि त्वात्यन्तदुराग्रही बालो दौर्मनस्पातिशयान्न
 कथमपि कटुरसाविष्टं तदौषधं गृह्णीयाच्चेत्स वैद्यकृत उपदेशो व्यर्थमाय एव
 भवति तद्वत् । तत्र चैषधग्रहणोपाया अनेके मात्रादिभिः संप्रयुज्यमानाः संह-
 श्यन्ते । तथा हि— १ कश्चित्त्रत्यान्तर्गतकटुद्रव्यग्रहाणेन तत्स्थाने तद्रूपकं द्रव्या-
 न्तरं संयोज्य मधुरमौषधं संपादयति । २ कश्चित्तु कटुद्रव्यं तदवस्थमेवान्त-
 र्निधायैव गुटिकां कृत्वा बहिः शर्करयाऽमितः सपुटितां तथा विधत्ते माता यथा
 बालस्तत्रत्यकटुरसमज्ञात्वा माधुर्याक्रान्तामेव तां मन्यमानो भक्षयितुं प्रवर्तते ।
 ३ कश्चित्त्रव्यः प्रकारो दृश्यते—‘ भो बाल पश्येममग्रतः प्रफुल्लं वृक्षम् । स्वदते
 नु तवायम् । पश्य कीदृशमिदं पुष्पम् । तवापेक्ष्यते चेदास्यामि ’ इत्येवं कश्चि-
 दन्यं संवादमुपक्रम्य यावत्तेन विषयान्तरसंवादेनान्यत्रमनाः स बालः स्यात्ताव-
 देव तथा संवदन्त्येव च तमौषधं प्राशयति । ४ कश्चित्तु तदानीमन्यमुपायमप-
 श्यन्ती माता स्वाभीष्टसाधनाय चलात्कारणौषधं प्राशयितव्यमिति मतिं कुरुते ।
 तदा च बालस्य हस्तौ हस्तेन धृत्वाऽङ्कुत्या च तस्य मुस्तमुद्घाटय पात्र इव
 तन्मुते तदौषधं निक्षिपति । अगत्या च स बालस्तदानीमभिच्छिन्नापि तदौषधं
 गिलसीत्येव । ५ कश्चित्तु माता खण्डशर्करादीन्मधुरान्यदार्थान्तर्दश्यं तद्वस्ते
 प्रस्थाप्यैव वा ‘श्रीममौषधं गृहीत्वा तद्य एव भक्षयेम पदार्थम्’ इत्येवं बालं प्रलो-
 भयति । ६ कश्चित्त्रेव सामप्रयोगो दृश्यते । यथा ‘ममार्थं बालो नैव चैत्रा-
 दिवन्मूर्खः, औषधं चाञ्जसैव गृह्णाति’ इत्येवं समीपावस्थितां कश्चिदन्यां स्त्रियं
 प्रति प्रकथयन्ती ‘कथं प्राप्नो नु त्वम् । गृहाण तर्हीदं तद्य एवौषधम्’ इत्येवं
 स्त्रीयं बालं प्रति संभाषमाणा सत्यौषधं ग्राहयति । ७ कश्चित्त्रेवं दृश्यते गुरु-
 णामत्राऽऽमनसमयोऽयं यावच्च तेऽत्र न समागवास्तावदेव गृहाणेदम् । इत-
 रथा त्रौषधमगृह्णानं दुराग्रहाविष्टचेतसं त्वां संप्रेक्ष्याचिरादेव तादृषिष्यन्ति ।
 इत्येव मिरमुदीरपन्येव तादृशभयेन तमौषधं प्राशयति । ८ कश्चित्तु मातेत्यं
 बालं बोधयति—‘गृहाणैतदौषधमिदानीमिवेतरथा अस्ते महती व्यथा स्यादिति ।
 ९ कश्चित्तु प्रकारान्तरेण बोधयति—अतीव गुणकार्येतदौषधं श्रीमं गृहाणेदं

कटुकमप्येतन्नेत्रे निमील्य भक्षयेति । बालोऽपि प्रौढ उक्तावबोधसमर्थश्चेन्मातु-
रुतोपदेशानुसारेण प्रवर्तते । अत्रेदमवधेयम्—औषधग्रहणोपाया हि केचिद्रोगि-
णोऽज्ञानेन ' अहं रोगी ' इत्येवमज्ञानतत्त्वाद्दृशज्ञानमनुत्पाद्यैवौषधं ग्राह-
यन्ति । केचित्तूपाया रोगिणस्तादृशज्ञानमुत्पाद्य पूर्वमेव तादृशज्ञानवतो वा
रोगिणो रोगनिवृत्तीच्छां समुत्पाद्यौषधं ग्राहयन्ति । पूर्वमेव तादृशज्ञानवतस्तु
स्वत एवौषधग्रहणे प्रवृत्तिः स्यात् । कदाचित्तु तत्रापि कटुरसादिद्वेषेणामवृ-
त्तावौषधग्रहणे प्ररोचनार्थमुपायस्याऽऽवश्यकता पटीयते । अज्ञानिनो रोगिणो
हि कटुरसादिविषमकट्वेषबुद्धिरौषधग्रहणे प्रतिबन्धिका भवति । अतस्तत्र तादृ-
शप्रतिबन्धकबुद्धेरभावः साधनीयः । उक्तेषु च नवसूत्रायेषु प्रथमे कटुरसस्यै-
वाभावसाधनेन, द्वितीये सत्वोऽपि कटुरसस्य निवृत्तेन, तृतीये कटुरसस्य
सत्त्वेऽपि तस्यानिहनुतत्वेऽपि च तद्विषयकबुद्धेरभावसाधनेन, चतुर्थादिषु च
कटुरसस्य सत्त्वेऽपि तस्यानिहनुतत्वेऽपि तद्विषयकबुद्धिसत्त्वेऽपि च तस्याः प्रति-
बन्धकत्वाभावसाधनेनौषधग्रहणे रोगिणः प्रवृत्तिर्भवति । तत्र कटुरसादिद्वे-
षबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वाभावसाधनं च चतुर्थे प्रतिबन्धकमणि हस्तपादादिसहो-
यामादसंपादनेन, पञ्चमे खण्डशर्करादिमधुररसात्वादलोमेन, षष्ठे त्वं माहोऽ-
सीत्येवं प्राज्ञत्वारोपेऽपि स्वस्मिन्वस्तुत एव प्राज्ञत्वबुद्ध्या, सप्तमे औषधा-
ग्रहणे गुरुजनास्ताडयिष्यन्तीत्येवं ताडनमयेन, अष्टमे औषधाग्रहणे रोगस्याऽऽ-
धिक्ये पीडाविशयः स्यादित्येवं पीडाविशयभयेन, नवमे औषधग्रहणेन
रोगो विनश्यतीत्येवं रोगनिवृत्तीच्छोत्पादनेन जायते । एवं च यथा बालस्य
तत्तदवस्थोचितैस्त्वत्तत्समयोचितैश्चानेकैरुपायैरौषधं प्राशयति रोगविनाशाय माता
तथा भवरोगविनाशाय शत्रुरोगग्रस्तानां जन्तूनां तत्तदवस्थोचितैस्त्वत्तत्समयो-
चितैश्चानेकैरुपायैरात्मज्ञानरूपमौषधं प्राशयितव्यं किञ्च । तत्र मातृस्थानीयेषु श्रीम-
द्भगवद्गीतेति बोध्यम् । तत्र लोके बालस्य रोगविनाशकौषधग्रहणायः मात्रा-
दिभिः प्रयुज्यमाना य उपायाः पूर्वमुक्तास्तेषु जन्तूनां भवरोगविनाशकौषधम-
हणे क उपाया उपयोग्यमितुमर्हाः कति च गीतायां समाभ्यितुमर्हास्तदिदानीमु-
च्यते । पूर्वोक्तेषु नवसु लौकिकेपूपायेषु १ प्रथम उपायोऽत्र भवरोगविनाशकौ-
षधग्रहणे नोपयुज्यते । तत्र हि बालेनापारित्याज्यस्यौषधान्तरस्य पुरस्कारः ।
भवरोगविनाशकमौषधं त्वेकमेव अतिपूज्यमात्मज्ञानाख्यम् । न केवलमेकमुक्तमि-
त्येव, किंतु ' ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ' इत्येवकारेणौषधान्तरं व्यवच्छिद्यते । नान्यः

पन्था अपनाथ विद्यते । इत्येवं नञा च स्पष्टमेवौपधान्तरं प्रतिपिष्यते । अतो
 मावौपधान्तरस्य पुरस्कारः कर्तुं शक्यः । द्वितीयोपायविषये त्वग्रे वक्ष्यते ।
 तृतीयश्च य उपायो बालस्यान्यव्रमनस्त्वसंपादनरूपो मात्रा प्रयुज्यते सोऽपि
 प्रकृते भवरोगविनाशकाल्पज्ञानरूपौपधग्रहणे नोपयुज्यते । बालस्य हि तदभिरु-
 चितविषयान्तरव्यग्रमनसो मनोवृत्तौ यावदौपधग्रहणं विषयतां नापद्यते तावदेव
 तन्मुखे मातौपधं प्रक्षिपति । प्रक्षेपानन्तरं च यद्यपि सद्यस्तत्क्षण एवौपधग्रहणं
 तदीयमनोवृत्तिविषयतामापद्यते तथाऽपि तस्मिन्नेव क्षणे तेन संममेव तस्यौपधस्य
 गलबिलस्याधस्तात्प्रवेशः । तथा चाज्ञानावस्थायामेवौपधग्रहणं भवतीत्यतोऽनि-
 ष्टानपि न तत्प्रत्याख्यातुं प्रभवति बालः । न चाज्ञानावस्था चेदौपधस्यान्त-
 रेव प्रवेशः कुतो मुखाद्बहिर्निर्गमः कुतो न भवतीति वाच्यम् । शरीरावयवानां
 हि प्रविष्टं कस्यचित्कश्चिद्व्यापारो मुहुर्मुहुरभ्यासाच्चैसर्गिकोऽयत्नसाध्य इव
 भवति तद्विरुद्धस्तु व्यापारो यत्नसाध्यः । स च यत्नो लघुर्महान्वेत्यन्यदेतत् ।
 नैसर्गिकश्च व्यापारो नावश्यं ज्ञानावस्थामपेक्षते । यत्नसाध्यस्तु तामपेक्षत एवेति ।
 तथा च यथा माता बालस्य मनोवृत्तौ विषयतया प्रविशदौपधग्रहणं ततोऽपत्ता-
 यौपधं प्राशयति न तथाऽऽत्मज्ञानरूपौपधविषये । आत्मज्ञानरूपेणेतदौपधं तस्यै-
 वाज्ञाने कथं संभवेत् । तथा ४ चतुर्थोऽप्युपायो बलात्काराख्योऽत्र नोपयुज्यते ।
 तत्र चानिच्छोरपि प्रतिकारं कर्तव्यमपि च बालस्य हठान्मुखमुद्धादम्
 तत्रौपधप्रक्षेपः । भवरोगविनाशकमाल्पज्ञानरूपौपधं त्वान्तरं मनोवृत्तिविशेष-
 पक्षम् । बलात्कारश्च शरीरसाध्यायां यासक्रियायां संभवति ननु कथमपि
 केवलमानस्यामान्तरक्रियायाम् । औपधगिष्ठमपि च गलबिलाधःसंयोगानुकूल-
 व्यापाररूपं तादृशशरीरावयवसाध्यत्वाद्भासमेव ननु केवल मानसम् ।
 बासव्यापार एव च बलात्कारस्य विषय इति तस्य मनोवृत्तौ कथमुपयोगः
 स्यात् । किंच बासक्रियाविषयेऽपि समारब्धायाः क्रियायाः प्रतिबन्धो यथा
 पलात्कारेणाञ्जसा कर्तुं शक्यते न तथाऽनारब्धायाः क्रियायाः मादुर्भावः ।
 बलात्कारेण कारिता हि क्रिया नान्तःकरणेन स्वातन्त्र्येण पेरिता भवतीत्यकृत-
 मायैव सा । तथाभूतायाश्च तस्याः क्रियायाः क्वचिद्दृश्यमानं फलमपि प्रायः
 फलाभास एव । तथापि लोके क्वचित्फलं संभवेत्यकृते त्वसंभव एव । सर्वथा
 भवरोगविनाशकरं यदात्मज्ञानं तद मनसः प्रवृत्तिर्नैव बलात्कारसाध्या । अन्ये
 चारविधाः १ श्रोत्राया भवरोगविनाशकमाल्पज्ञानरूपौपधं ग्राहयितुं यथायथं

पर्याप्तं भवितुमर्हन्ति नवेति विचार्यते । तत्र यथा बालस्य दीयमानमौषधं पूर्वं
मुत्तद्वाग्भ्यः प्रवेशयते न तथैनम् । एवञ्चात्मज्ञानरूपमौषधमप्युक्तं भरणेन्द्रिय-
द्वारा मनोबुद्धौ प्रवेशयते । मनोबुद्धौ प्रवेशश्च भाज्ञानावस्थायां संभवति किंतु
ज्ञानावस्थामेव ।

अथ कथं ज्ञानावस्थायामपेक्षेति श्रुत्याऽऽक्षिपति । बालो स ज्ञानादेवौषधं
प्रत्याचष्टेऽनस्तदानीं तस्यौषधग्रहणोपायोऽपेक्ष्यते । ज्ञानी तु तरुणो वृद्धो वा
स्वयमेवौषधं जिघृक्षति तदानीं च तस्य निष्प्रयोजना एवोक्त उपामाः । तथा
भयरोगग्रस्तो ज्ञानी धैर्यं स्वयमेवौषधग्रहणे प्रयततेति नोक्तोपायापेक्षेति ।

तथोच्यते । ज्ञानिनो नोक्तोपायापेक्षेति सत्यम् । किंतु तत्र ज्ञानं किं पारमार्थिकं
व्यावहारिकं वा । पारमार्थिकं चेन्नवौषधस्यैवापेक्षा नास्ति दूरे तद्ग्रहणोपायानाम् ।
छतष्टय एव हि सः । केवलं व्यावहारिकं ज्ञानं चेत्तद्वदज्ञं ज्ञानं वस्तुतयाज्ञानस-
हृदयमेवेति तादृग्ज्ञानसत्त्वादीषधस्य तद्ग्राहकोपायानां चापेक्षा विद्यत एव ।
रोगग्रस्तस्य पाटस्य भयरोगग्रस्तस्य जन्तोर्वा यद्ज्ञानमौषधग्रहणे बीजभूतं तद्गो-
गस्य रोगत्वेनाज्ञानम् । तस्य जन्तोर्वाव्यावहारिकज्ञाने सत्यपि विद्यत एव । किंच
रोगग्रस्तबालोपेक्षया भयरोगग्रस्ते जन्तौ विशेषव्याधिको दृश्यते । रोगस्य
रोगत्वेनाज्ञानात्स्वं रोगिणं न मन्यते पाटः । व्यावहारिकज्ञानाभावाच्चारोगि-
णमपि स्वं न मन्यते । भयरोगग्रस्तो जन्तुस्तु रोगस्य रोगत्वेनाज्ञानात्स्वं रोगिणं
न मन्यते । मत्स्यत व्यावहारिकज्ञानमत्त्वानु स्वमरोगिणं मन्यते । तथा
चौषधग्रहणोपायमिता बालमौषधं प्राशयितुं प्रभवेत्किल । न तथा सुलभं भव-
रोगग्रस्तस्य जन्तोरौषधग्रहणम् । एवं च भयरोगवैद्यस्य योगीन्द्रस्यैतत्कर्तव्यता-
मापद्यते यद्भयरोगग्रस्तस्य जन्तोः 'अहमरोगी' इत्येवं भ्रमः प्रथममपाकर-
णीयः । अयमेवात्र मुख्य औषधग्रहणोपायः । तादृशे भ्रमेऽप्युते हि तस्य रोग-
निवृत्तीच्छोत्पादनद्वारा नैसर्गिकवैषधग्रहणे प्रवृत्तिः स्यात् । बालस्यापि च
पूर्वाक्तेष्वौषधग्रहणोपायेष्वन्तिमो नवम उपायो मुख्यः । तेन सुपायेन रोगनि-
वृत्तीच्छोत्पादनं भवति । ये सुपाया रोगनिवृत्तीच्छामनुत्पाद्याप्यौषधं ग्राहयन्ति
ते क्षणिका एवोपाया ननु स्थिराः । तत्रौषधग्रहणं च यावदुपायास्तित्वं ताव-
देव । तत्रण्डशर्करालोभेनौषधग्रहणे प्रवृत्तः तत्रण्डशर्करामक्षणोत्तरं पुनरौषधग्र-
हणश्रमं पूर्ववदेवौषधं प्रतिषेधति । रोगनिवृत्तीच्छायां तु निरुपाधिकायां सत्यां
नित्यं एवाऽऽफलोद्दयमौषधग्रहणे मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिर्भवति । मुख्यस्यायमुपायो

यत्र न साधयितुं शक्यते तत्रान्य उपाया अभिलष्यन्ते । भवरोगग्रस्तस्य जन्तो-
 श्रौषधग्रहणोपायेषु पूर्वोक्तेष्वौषधान्तरपुरस्काराख्यः प्रथम उपायस्तथाऽन्यत्र
 मनसोऽवधानसंपादनरूपस्तृतीय उपायस्तथा प्रसह्यौषधानिक्षेपरूपश्चतुर्थ उपायश्च
 नोपयुज्यत इत्युक्तमेव । इतरेऽप्युपाया भवरोगग्रस्तस्य जन्तोरौषधग्रहणाय प्रायो
 न पर्याप्ता भवन्ति । तेषु उपायेषु यथा बाळस्यौषधग्रहणे कटुरसादिद्वेषबुद्धिः
 प्रतिबन्धिकेति तस्याः प्रतिबन्धिकाया अभावः साधितस्तथा भवरोगग्रस्तस्य
 जन्तोरौषधग्रहणे वा प्रतिबन्धिका बुद्धिस्तस्या अभावः साध्यः ।

अथात्र भवरोगविनाशकमौषधं कीदृशम् । तादृशौषधग्रहणे प्रतिबन्धिका
 बुद्धिश्च कुत इति चेदुच्यते । भवः संसारः । स एव रोगस्तत्र मुख्यं कारणं
 शरीर आत्मभावः । शरीरो हि जीवात्मा शरीरेणास्त्रिजानभोगाननुभवतीति
 शरीर तस्यात्यन्तं प्रियतरं भवति । तथा च तस्मिन् यथाऽयं जीवात्मा स्वा-
 त्मरूपमेव तन्मन्यते । अतश्च जीवात्मा कदाऽपि तत्रैव जिहासति । भवरोगवि-
 नाशकमौषधं च शरीराजिष्कृष्टात्मस्वरूपज्ञानम् । आत्मत्वेनाभिमतस्य च
 स्वस्मात्पृथक्करणं तत्रानात्मत्वभावनात्मत्वमतीव दुःखं भवतीत्यतस्तदौषधं शरी-
 रस्य जीवात्मनः कटुरसायमेव । अतस्तादृशौषधग्रहणे जीवात्मनः प्रवृत्तिः शश-
 विषाणायमेव । अभिये च पदार्थे द्वेषबुद्धिर्नैसर्गिक्येव भवतीत्यौषधग्रहणप्र-
 तिबन्धिकायास्तादृशबुद्धेरभावोऽश्रौषधग्रहणोपायैः साधनीयः । स च भवरोग-
 ग्रस्ते जन्तौ दुर्घटतरः । यतो विश्वस्तवचसौ गुरोरपि बाग्देहत्यागमयोजिका
 चेतसा रुग्णस्याऽप्यासन्नमरणस्यापि च देहिनी न स्वदत्ते किमुत यः स्व रुग्णं
 न मन्यते । तदुक्तम्-

सर्वस्यैव शरीरं कष्टावस्थास्वपि प्रियं भवति ।

नरकस्थोऽपि हि जन्तुर्गोविन्दश्च स्वदेहमवतिवराम् ।

एवं च भवरोगग्रस्तस्य जन्तोरोग्यतावाग्राये यदात्मस्वरूपयाथार्थज्ञानरू-
 पनौषधं तद्ग्रहणोपायो यदि शरीरस्याऽऽत्मस्वरूपात्पृथग्भावभावनारूपो बोध्यते
 तस्यैरोग्यता कस्य स्यात् । न शरीरे । तस्यानात्मत्वात् । नापि जीवात्मनि ।
 तस्य चैतन्यभावस्वरूपत्वेन तत्र रोगासंभवात् । किन्तु शरीरविशिष्टे जीवात्मनि
 रोगोद्भूतः । तस्य च शरीरस्य जीवात्मनः शरीरत्वं सस्मैव यदि किञ्चिदौष-
 दं कथ्यते चेच्चिन्मिषृष्टा तस्य स्यान्नतन्मथा कदाचिदपि । तथा चोक्तम्-
 न-

गवि रोगग्रस्तायां रोगनिवृत्तिर्न गोमदानेन ।

भूपकपीडाविशये नैवोपायो निकाप्यदाहारूपैः ॥ इति ।

किंच भवरोगग्रस्ते जन्तौ बाह्येभ्यो वैलक्षण्यमनुपदमुक्तमेव । बाह्यस्य हि यद्यप्यहं रोगीति धीर्नास्ति तथाऽप्यहमरोगीत्यपि धीर्नास्ति । भवरोगग्रस्तस्य जन्तोर्हि 'अहं रोगीति धीर्नास्ति' इत्येतदंशेन बाह्यसाम्येऽप्यहमरोगीति बुद्धिसत्त्वात्तत्रैवैषम्यम् । अतः—

स गृह्णात्यौषधं यस्य रुग्णोऽहमिति भावना ।

अरोगीतिमतेः सत्त्वे त्वौषधस्य कथाऽपि न ॥

इत्युक्तदिशाऽहमरोगीति मविषांवत्तावदौषधस्य शब्दद्वाराऽपि न प्रवेश इत्यतस्तत्रौषधग्रहणोपाया अकिंचित्करा एव भवेयुः । एवं च भवरोगविनाशकमौषधं तद्ग्रहणोपायाश्च दूर एव । प्रथमं तावत् 'अहं रोगीति भावनोत्पादक उपायो योजनीयो भवति । तस्यां चोत्पन्नायां तत्र रोगनिवृत्तीच्छा पदमादधीत । तथा चेच्छया तत्र पदे दत्ते तदनुगाभिन्त्या औषधजिघृक्षाया अवसरः स्यात् । तस्याधौक्तदृष्टे तत्र प्रतिपत्तिकायाः कटुरसादिद्वेषबुद्धेः सत्त्वेऽपि तां दूरतोऽप्यसौषधजिघृक्षौषधं ग्राहयति । अयं चोपायः पूर्वोक्तेषु नवसूत्रापेक्षान्तिमो रोगनिवृत्तीच्छोत्पादनरूपः । अयमेव चोपायः श्रुत्या समाभितः । तथा हि—दृष्टौपनिपत्सु प्राधान्येनाऽऽत्मस्वरूपं वर्णितम् । तच्च कूटस्थं नित्यं व्यापकं सच्चिदानन्दस्वरूपमित्यादि तत्र एवावगन्तव्यम् । तथा तत्राऽऽकाशादिकस्य च जगतः सृष्टिक्रमश्च वर्णितः । नन्वात्मज्ञानान्मोक्ष इति सिद्धान्तोऽन्यत्र श्रुत्यैवोक्तः । तदर्थं च श्रुतावात्मस्वरूपवर्णनं युक्तम् । जगत्तो वर्णनं तत्र केनोद्देशेन कृतं स्यात् । उच्यते । तथा हि—मोक्षसाधनीभूतमात्मज्ञानमिति साधनज्ञानात्पाऽऽत्मस्वरूपं वर्णितं तथा मोक्षावधिभूतं जगदित्यवधिज्ञानाय जगत्स्वरूपमपि वर्णयितव्यमेव । संसारान्दि मोक्षः । संसारस्याऽऽकाशादि बहुप्रपञ्चं जगदेव । तत्रापि च येन रूपेणाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं मोक्षसाधनीमात्र उपयुज्यते तेन रूपेण श्रुतावात्मस्वरूपं वर्णितम् । तथैव च येन रूपेण जगद्विषयकं ज्ञानं मोक्षावधिमात्र उपयुज्यते तेन रूपेण जगतः स्वरूपं श्रुतौ निरूपितम् । जनो हि निसर्गत एवोत्तमं पदार्थं प्रेम्सत्वे निरुद्धं च जिहासति । श्रुतौ सात्मस्वरूपं सर्वातिशायिमहत्त्वेन वर्णितम् । जगच्चातित्यत्वादिदोषदुष्टं निरुद्धमपि वर्णितम् । आत्मस्वरूपं हि कूटस्थं नित्यं व्यापकं

सच्चिदानन्दरूपम् । जगच्च विकार्यनित्यमव्यापकमसज्जडं दुःखबहुलं च ।
 ईदृशस्वरूपप्रतिपादिकाः श्रुतयः प्राप्तिश्चा एवेत्यत्र नोदाहताः । किंचानित्य-
 त्वादितोषदुष्टत्वेन यज्जगतो वर्णनं तदात्ममहत्त्वज्ञानोपबृंहणार्थमप्युपयुज्यते ।
 तदुक्तम्—

कस्यापि वस्तुनो लोके महत्ता प्राप्यते गुणैः ।

वर्धते तु प्रतिसर्पिबस्तुदोषैर्निरीक्षितैः ॥ इति ।

एवं नित्यत्वनिर्विकारत्वादिभिरात्मस्वरूपे भाविते जगति च तद्विरुद्धा-
 नित्यत्वविकारित्वादितोषैर्दुष्टत्वेन भाविते शरीरेऽपि च जगदन्तर्गततया दुष्टत्वभा-
 वनायामुदितायां तत्राऽऽत्मभावः शैथिल्यमापद्यते । ननु सर्वथा तदानीमेव विन-
 क्षति । संसारस्यानादित्वेनानादिकालमारभ्य प्रवृत्तस्य देहात्मभावस्यैकपदे
 विनाशासंभवात् । एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकेन शरीरात्मभावे शैथिल्यमापन्ने
 तादृशशरीरद्वारा गृह्यमाणेषु भोगेष्वपि चिन्तासक्तिरंशतः क्षिथिला भवति ।
 इन्द्रियाणि पूर्वैवद्विषयेष्वत्यन्तासक्तानि न भवन्तीति यावत् । एवमिहानुभार्य-
 फलभोगविरागे तेनेन्द्रियाणां मनोहरणसामर्थ्येऽंशतः क्षीणे शमदमादयो मनोबु-
 द्धौ प्रविशन्ति । एवं शमादिषट्कसंपत्तेर्मनस्याविर्भावे मुमुक्षुवाऽपि तत्राऽऽविर्भवति ।
 सा च नित्यानित्यवस्तुविवेकं दृढयितुं प्रवर्तते । एवमेतत्साधनचतुष्टयं मिथोऽन्यो-
 न्यसहायेन संजातवत्तं शनैः शनैः स्वस्वकौपिंक्षमं भवति । उत्तरोत्तरं च तस्य
 पूर्णं सामर्थ्यं सर्वथा विगच्छते देहात्मभावे सद्यो जीवन्मुक्त एव स प्राप्ये-
 तव्यः । तदुक्तम्—

पर्याप्तवां समापन्ने साधनानां चतुष्टये ।

देहात्मभावसंत्यागान्मुक्तो भवति मानवः ॥ इति ।

अत्राहुः—अयं च श्रुत्यभिप्रेतो मोक्षमार्गो राजमार्गवत्प्रकाशित एव
 सुतराम् । किंतु पर्वततटग्रस्थिताश्चादिफलवदुक्तमार्गेण प्राप्त्यं मोक्षफलं दुराप्तं
 भवति जन्तूनाम् । पर्वततटग्रस्थितं फलं दूरतो दृष्टिपेक्षमिदं तु श्रोत्रपेक्षमिति
 विशेषः । दीर्घम्यांशे तु साम्यमेव । यथा च पर्वततटग्रारूढस्य तत्सुलभं तथो-
 क्तमार्गारूढस्य मोक्षरूपं फलं सुलभं भवेत् । किंतु प्रथमत उक्तमार्गप्रवेश एवाति-
 दुर्लभः । साधनचतुष्टयसंपत्तिप्राप्तानो हि स मार्गः । सा च संपत्तिः सांसारिकस्य
 जन्तोः प्रापो न संभवति ।

ननु सांसारिकेऽपि जन्तौ तेजतः साधनचतुष्टयं दृश्यते । प्रयत्नेन च तस्य वृद्धौ साधितायामुक्तमार्गप्रवेशो न दुर्लभो भवति । तथा हि—अद्य श्वो वा विनश्यद्वस्तु विहाय संवत्सरं तदधिकं वा कालमवस्थापिनि वस्तुन्यभिलाषो दृश्यते जनानाम् । स्वाद्व्यञ्जं वृषाय न स्वदत्ते । एकादश्याद्युपवासेऽन्नभक्षणादौ मनोनिग्रहो दृश्यते । तथा दुःस्वातिशयकाले संसारं वित्यक्षति जन इत्येवं क्रमेण साधनचतुष्टयं परिचितमालक्ष्यते लोके ।

उच्यते । नैतत्साधनचतुष्टयम् । किंतु साधनचतुष्टयाभासः । औपाधिकं हेतुः । अद्य श्वो वा विनश्यतो वस्तुनस्त्यागो न केवलं तदनित्यतैव बीजम् । किंत्वाधिककालावस्थापिवस्तुलाभः । अयमेव तत्रोपाधिः । यतोऽधिककालावस्थापिवस्तुनोऽसंभवाभावश्च श्वो वा विनश्यदपि वस्त्वभिलषत्येव जनः । तथा वृष्युपाधिक एव हि भुक्तस्मान्ने विरागः । तुष्ट्यभावे तु शिष्यस्त्येवान्नम् । न केवलं शिष्यस्त्येव प्रत्युव याचते च । तथैकादश्याद्युपवासादौ मनोपाधिको मनोनिग्रहः । यताभावे तु मन इन्द्रियाधीनमेव क्षणमापि विरम्य न सहते । तथा दुःस्वातिशयोपाधिकी संसारजिहासा । सुतोषमोगकाले तु मोक्षकथामपि न शुभ्रयते जनः । किं तर्हि पारमार्थिकं साधनचतुष्टयम् । यदनौपाधिकम् । कथं च तत्प्रत्येतव्यम् । इत्थम् । देहानात्मभावप्रधानो हितित्यानिर्त्यवस्तुविवेकः । अतो यादृशस्य विवेकस्य पर्यवसाने देहेऽनात्मगुद्धिः स्थिरा भवति स नित्यानित्यवस्तुविवेकः पारमार्थिकः प्रत्येतव्यः । तथा कर्तृत्वानुसंधानप्रधानो हीहामुत्रार्थकलभोगविरागः । अतो यादृशस्य विरागस्य पर्यवसाने कर्मणि कर्तृत्वानुसंधानं स्थिरं भवति स इहामुत्रार्थफलमोगविरागः पारमार्थिकः प्रत्येतव्यः । तथा ध्यानप्रधाना हि शमादिपदकसंपात्तिः । अतो यादृश्याः शमादिपदकसंपत्तेः पर्यवसाने निष्प्रतिपद्युं ध्यानं कर्तुं शक्यते सा शमादिपदकसंपात्तिः पारमार्थिकी प्रत्येतव्या । तथा समाधिप्रधाने हि मुमुक्षुत्वम् । अतो यादृशस्य मुमुक्षुत्वस्य पर्यवसाने निर्विकल्पकः समाधिर्गुण्यते तन्मुमुक्षुत्वं पारमार्थिकं प्रत्येतव्यमिति । तदुक्तम्—

नित्यानित्यविवेकस्तु प्रत्येतव्यः स एव हि ।

यस्य पर्यवसाने स्याच्छरीरेऽनात्मभावना ॥

पदभोगविरागश्च यदा पर्याप्ततां गच्छेत् ।

कर्मकाले यदा कर्मा कर्तव्यं नाप्यन्यते ॥

शमादिपट्कसंपत्तिस्तदा कृतपदा भवेत् ।

मनोवृत्तावात्मरूपाविरिको विषयो न चेत् ॥

तदैव हि मुमुक्षुत्वं परिज्ञेयं विचक्षणैः ।

मनोवृत्तौ नृत्यतोऽस्य साश्रयस्य च यो यदि ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति । साधनचतुष्टयसंपत्तिरुक्तकार्यक्षमा न चेत्किं तया नाममा-
त्रेण निर्दिष्टया ।

अजातफलं वस्तु स्यादविशिष्टं भवेद्यदि ।

तदेव हि विशिष्टं स्याद्यत्कार्यक्षमतामियात् ॥

अविशिष्टं वस्तु तावदजातकल्पामिति हि न्यायः । तथा चेदं नित्यमिदमनित्य-
मित्येतावन्मात्रज्ञानेन न नित्यानित्यवस्तुविवेकः कृतो भवति । किंतु तत्कार्यभू-
तस्तादृशज्ञानानुरूपो यो विवेकः सोऽपेक्ष्यते । स च नित्यस्योपादानमानित्यस्य
त्याग इत्येवा भावना । तत्राऽऽत्मेको नित्यः । तद्व्यतिरिक्तमस्ति जगदनित्यमिति
हि श्रौतः सिद्धान्तः । ननु जगत्स्यागः समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण वा ।
नाऽऽद्यः । देहिनो जगदन्तर्गततया तेन जगत्स्यागासंभवात् । नापि द्वितीयः ।
षट्पट्कुड्मकुसुमादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रविष्टं सर्वेषां त्यागासंभवात् ।
अनित्यस्य त्यागो हि न यस्य कस्यचिद्वस्तुनः । वस्त्यायस्ति-
त्वादादकिंचित्करत्वाच्च । किंत्वनित्यमात्रस्य । तथा च कथमत्र त्यागः ।
त्यागासंभवे च तद्भावनाऽपि न फलमावकल्यते । नृसंसर्गस्य वस्तु
भावनामात्रेण सेतुमर्हति । किंच जगत्त्वं भूयांसः पदार्था अज्ञाता भवन्ति ।
सर्वेषां पदार्थानां सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञानस्याशक्यत्वात् । तथा च यादृशपदार्थवि-
षयिका बुद्धिरेव नास्ति कुतश्च त्वाज्यत्वबुद्धिरिति चेन्न । त्याज्यत्वबुद्धिरि-
त्यस्य ग्राह्यत्वबुद्धयभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । शरीरस्यापि जगदन्तर्गतत्वेन तत्र
ग्राह्यत्वबुद्धेरभावः । अतः शरीरसंरक्षणार्थं देशतोऽपि यत्नो यत्र न दृश्यते
तदेव जगदनित्यत्वज्ञानानुरूपमाचरणं भवति ।

अथाऽऽत्मनित्यत्वज्ञानानुरूपमाचरणं कीदृशमिति चेदुच्यते । जन्म मरणं
च केवलशरीरस्यैव ननु तेन साकमात्मनः । शरीरमेव केवलं जन्मकाल उत्प-
द्यो मरणकाले च तदेव केवलं विनश्यति । आत्मा तु भूतेषु माविषु वाऽने-
केषु जन्मस्त्रानुस्यूत एक एव । एतदात्मनो नित्यत्वम् । यादृशनित्यत्वानुगुण-

माचरणं च यथाऽस्मिञ्जन्मनि भाविसुखार्थं दुःखनिवृत्त्यर्थं वा प्रयतते मनुष्य-
स्त्वथा भाविजन्मसु तदर्थं यत्नः कर्तव्यः । ननु चामुकयोनाविव भाविजन्मप्रा-
प्तिरितीदानीं न किमपि ज्ञायते येन तत्र सुखार्थं दुःखनिवृत्त्यर्थं वा तत्साधनी-
भूतानां संचय इदानीं कर्तुं शक्येत । किंच योनिविशेषज्ञानेऽप्येतद्देहवियोगः
कदा स्यात्, तदनन्तरं च पुनर्योनिविशेषे जन्म कदा भवेत्तदानीं प्राप्यमाणे
शरीर आरोग्यता च कीदृशी स्यात्कस्मिंश्च देशे कस्मिन्ग्रामे कस्मिंश्च क्लृप्ते
जन्म भवेदित्येतत्सर्वं यावच्च ज्ञायते तावत्तत्तत्सुखस्य दुःखनिवृत्तेर्वा साधनी-
भूतानां वस्तूनां चैव संचयः कर्तुं शक्यते । तथा च कीदृशः प्रयत्न इति
चेत्—उच्यते । यद्यपि तादृशसाधनसंचयः कर्तुं न शक्यते तथापि रमणीय-
योनिप्राप्त्यर्थं सुकृतसंचयः कर्तुं शक्यत एव । तथा च श्रुतिः—रमणीयचरणा
रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा कपूय-
चरणाः कपूयां योनिमापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा
(छा० ५।१०।७) इति । रमणीयाचरणेन हि सुकृतसंचयद्वारेण रमणीययोनि-
प्राप्तिर्जायते ।

ननु रमणीयमरमणीयं वाऽऽचरणं शरीरेन्द्रियसाध्यम् । शरीरं चानित्य-
मिति तत्र त्याज्यत्वभावनाऽनुपदेमवेका । तथा च शरीरत्यागे सुकृतजनकं रम-
णीयमाचरणं कथं स्यादिति चेद्ब्रह्मन्तोऽस्ति । त्याज्यत्वभावनायां हि तद्य एव न
शरीरत्यागो भवति । किंतु जन्मान्तरीयसुकृताविशयेन भावनादाहर्ष्ये पूर्णपरि-
ष्कादद्यायामिव । तथा च ततः पूर्वं त्याज्यत्वभावनायामपि शरीरसत्त्वेन रमणी-
यमाचरणं संभवत्येव । शरीरत्यागोत्तरं त्वाचरणं न संभवतीति चेन्मा भूत्तान्
वदानीमाचरणम्, न किंचिच्छद्यते । एवं मुमुक्षोर्नित्याभिरूपस्तुषिवेको याद-
वोऽप्येक्ष्यते तादृशः प्रदर्शितः ।

अथेहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य द्वितीयसाधनस्य स्वस्वर्षं कात्स्वर्ष्येन प्रद-
श्यते । विरागश्च विषयेषु प्रीत्यभावः । स च विषयत्वावच्छेदेन विषयेष्वाव-
श्यकः, ननु मस्तिन्कास्तिग्निद्विषये । तस्य पाणिमात्रसाधारण्येनाव्यभिचरित-
त्वात् । तदुक्तम्—

नैव सर्वस्य सर्वं हि प्रियं भवति कर्हिचित् । इति ।

विषयमात्रे प्रीत्यभावश्च न कस्यापि सांसारिकस्य जन्तो दृश्यते । तादृशः
प्रीत्यभावश्च प्रीतेर्गुलं यावन्नोत्सर्गं तावदशक्यः ।

^१ सति मूलेऽङ्कुरोत्पत्तिः शपथेन न वार्यते ।

इति न्यायात् । शब्दस्पर्शादिष्वलित्वेषु विषयेषु प्रीतिश्च प्राणिनां स्वशरीरमियत्वमूलिका । शरीरं हि सर्वस्य मियमेव । नाराकिणामपि जन्तूनां तादात्विकं शरीरं नैवाप्रियं भवति । तथा च पुनस्तस्य शरीरमियत्वस्य निवृत्तये तस्य मूलमुत्सादनीयं भवति । तच्च शरीरात्मभावादन्यत्र विद्यत इत्यतः प्रथमसाधनेन नित्यानित्यवस्तुविवेकेन शरीरात्मभावे विलीने द्वितीयं साधनमिहापुनार्थफलमोगविरागरूपमनायाससाध्यं भवति । तथा च श्रुतिः—‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियामिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सत्त्वं न प्रियामिये स्पृशतः (छा०८।१२।१) इति । शरीरानिष्कृष्टश्च केवल आत्मा नैव किंचिदपि करोतीति कर्मण्यकर्तृत्वं पर्यवसितं भवति ।

अथ तृतीयं साधनं शमादिषट्कसंपत्तिरूपं मुमुक्षोरेपेक्षितं निरूप्यते । पूर्वोक्तेन साधनद्वयेन शरीरं नाऽऽत्मा, आत्मनश्च न कर्तृत्वमिति निर्णीतं किल । तादृशनिर्णयानुसारेण तादृशी भावना मनोवृत्तिविक्षेपरूपा दृढा भवति । नैतावता रुतलक्ष्यता । यथा सर्पाञ्जीतः कश्चित्पुरुषः ‘ नायं सर्पो रज्जुरेपाभो भैषीः ’ इत्येवमात्मेन बोधितोऽपि तं परमम् पावद्दृष्टिदोषं संप्रमेव प्रत्यक्षतोऽनुभवतीत्यतश्चक्षुर्दोषनिवृत्तयेऽञ्जनं चक्षुषि प्रक्षेप्यं भवति । तदनन्तरमेव च तस्याऽऽप्तवचोनुगुणोऽनुभवो भवति । तथा प्रकृते पूर्वोक्तार्था भावनायां दृढीभूतायामपि गौरोर्हं छशोऽहमित्येवं शरीरात्मभावमहं करोमीत्येवमात्मनः कर्तृत्वं च नानुभवतीति न दृश्यते । अतश्च तन्मूलभूताज्ञानदोषो निवारणीयः । निवारकमौषधं च तत्त्वदर्शिलत उपदेशो दशमस्त्वमसीतिवत् । तादृशोपदेशाधिकारीसिद्ध्यर्थमेतत्तृतीयं साधनं शमादिषट्कसंपत्तिरूपम् । शमादयो मनोनिग्रहादयश्च तदर्थ्याः प्रसिद्धा एव । निष्कृतिं हि मनो निर्मलं भवति, निर्मले च मनासि सुखं प्रविशन्नुपदेशगुणाः स्फटिकमणाविव गमस्तिमरीचयः । उपदेशेन चाऽऽत्मयाध्याध्यावगमे केनाप्यप्रविहृतमविरतमात्मध्यानं कर्तुं शक्यते । अवस्तुवीयसाधनस्याऽऽप्त्यप्याने पर्यवसानं भवति ।

अथ चतुर्थं साधनं मुमुक्षुत्वं निरूप्यते । मुमुक्षुत्वं च मोक्षेच्छा । इच्छा च काम्यमात्रं प्रति साधारणं कारणमस्त्येव । अत्र च मोक्षः साध्य इति तदिषयणीच्छा । सा चाधोक्तया । सैव चोत्कटेत्याभिधीयते या फलभाशिपर्यन्तं न क्षणमपि विरमति । सा चात्मन्नावरक्षकी । यतः

नैव केवल्यत्वेन नापि केवल्येच्छया ।

किंतुमाभ्यां समेताभ्यामेव कार्यं प्रसिध्यति ॥

इत्यभिप्रेत्युक्तेः । अत्र चतुष्टयमध्ये चतुर्थसाधनेनेच्छा प्रदर्शिता । आद्यसाधनत्रयेण कया विधया प्रयत्नः कर्तव्यस्तत्प्रदर्शितमिति बोध्यम् । तृतीयसाधनसाध्यस्याऽऽत्मज्ञानस्य पर्यवसानं निर्विकल्पकसमाधौ यद्भवति तच्चतुर्थसाधनसाध्यम् । निर्विकल्पकसमाधिरेव मोक्षः । सैव च जीवन्मुक्तिः । परणानन्तरं च विदेहमुक्तिः । सोऽयं साधनचतुष्टयमण्डितः श्रुत्यभिप्रेतो मोक्षमार्गः सूर्यप्रकाशयज्जगति सुप्रसिद्ध एव । किंतु सान्द्रतिपिरावगुण्ठिते भूगुह्येऽवस्थितस्य यथा सर्वत्र विद्यमानः सुप्रसिद्धोऽपि च सूर्यप्रकाशो दुर्लभो भवति तथाऽज्ञानतिमिरप्रच्छन्नस्य सांसारिकस्य जन्तोरयं निश्चयेन निर्वाणमङ्गलपदमापको मोक्षमार्गो दुर्लभः संदृश्यते । एवं ये मोक्षमार्गं गन्तुमक्षमाधिराय भवरोमग्रस्तास्तानालोचयन्त्यपि श्रुतिरुदास्ते । का गतिः । न ह्ययं स्थाणोरपरार्थो यदेनमन्धो न पश्यति । किं तेषां भवरोमग्रस्तानां जन्तूनां पीडातिशयमालोचयितुमक्षमा श्रुतिः स्वयमुदासीनाऽपि तेषां दुःखनिवारणं यथा भवेत्तथा मार्गं सूचयत्येव । जगतोऽनित्यत्वं प्रदर्शयन्ती तदन्तर्गतशरीरस्यानित्यत्वेन वज्रानात्मत्वबोधनद्वारा लौकिकबैदिकम्पापारेषु शरीरसाध्येष्वात्मनः कर्तृत्वामावं सूचयति । अनया च श्रुतिसूचितदिशा जगज्जननी भगवद्गीता जाशृतेव पूर्वोक्तेषु नवसुपापेषु द्वितीयनोपायेनोपपन्नसंयोजने निवारयितुं शक्योऽयं भवरोम इति मन्यमाना कर्मणि फलानभिसंधिं पुनः पुनरुपदिशति । माता सपत्यसंरक्षणाय पापच्छक्वं यावज्जीवं च प्रयतमानैव समालोच्यते लोके । दुराग्रहिणी बालस्य रोगपीडानिवृत्तये कटुरसाक्रान्तमौषधमन्तर्निधाय बहिश्च मधुररससंपुडितं रुतवेदमौषधमित्येवमनवबोधयन्त्येव गृहाणेतच्छर्कराखण्डमित्येवं शर्कराखण्डच्छन्नौषधं प्राशयति । 'तथेयं जगज्जननी श्रीमद्भगवद्गीता सांसारिकस्य जन्तोरनादिकाटमारम्य कर्मण्यसात्कस्य बन्धकेऽपि कर्मणि बन्धकत्वेनाज्ञाते निरतिशयमासात्किं दृष्ट्वा मा कुरु कर्मत्वेवमुपदेशोऽत्र निष्फटः स्यादित्यतस्तादृशमुपदेशं कर्तुमशक्नुवती कुरु कर्मत्वेत्येवमुपदिशति । कर्म च क्रियमाणं बन्धकं स्यादेवेत्यतस्तस्य बन्धकत्वनिरासाय 'त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गम्' इत्येवं कर्मणो बन्धकत्वमपसारयति । बन्धकत्वे चापसारिते कृतं कर्म वित्तशुद्धय एव पर्यवस्यति । शुद्धचित्तश्च श्रुतिप्रतिपादितमोक्षमार्गाधिकारी

संपद्यत इति । एवं चाखिलजनहितकारिणी श्रुतिर्भवरोगग्रस्ताञ्जनानुद्धिर्धु-
रपि स्वयं रोगग्रस्तमपन्थमानानत एव चौपधमाजिघृक्षूनज्ञानिनोऽनधिकारिणश्च
तादृशाञ्जनानुद्धतुं स्वयमपभुस्तादृशे दुर्घटकमणि भगवद्गीतां पुरस्करोति । भग-
वद्गीता च श्रुतिपुरस्कृता तादृशं दुष्करमपि कर्म येनोपायेन सुकरं स्यात्तथोपायं
संयोजन्ती तादृशानपि जनान्सन्मार्गमवबोधयति । एवमनधिकारिणोऽनिच्छोश्च
अन्दोर्हितं सिषाद्यपिपुरियं श्रीमद्भगवद्गीता ग्रन्थान्तरेभ्यो विशिष्यत इत्य-
तोऽस्याः प्रस्थानत्रयमध्ये स्वातन्त्र्येण गणना संदश्यते ।

अत्रेदं बोध्यम्-भवरोगग्रस्तस्य वैद्यशास्त्रं हि वेदान्तशास्त्रमेव । वैद्यशास्त्रे
च विसोऽवस्थाः संदश्यन्ते । यथौक्तम्—

औपधस्य प्रवचनं तत्सञ्जीकरणं तथा ।

तत्प्रयोगश्चेति विज्ञेयं वैद्यशास्त्रे दशानवम् ॥ इति ।

तत्र पथभावस्थोपनिषद्भिः संपादिता । द्वितीया चावस्था ब्रह्मसूत्रैः
प्रदीप्ता । तृतीया चावस्था श्रीमद्भगवद्गीतायां संसाधिता । अतोऽवस्थात्र-
यमदर्शकमेतद्ग्रन्थत्रयं वेदान्तशास्त्रे प्रामुख्येण प्रस्थानत्रयशब्देन गीयते । अव-
शिष्टाश्च ग्रन्थाः केचिदुक्तग्रन्थत्रयटीकारूपाः केचिदुक्तग्रन्थत्रयमतिपादित-
स्वार्थस्य विस्तरेण प्रतिपादकाः संदश्यन्ते । तत्राप्यनुपदयेवोक्तप्रकारेण मूलसां-
जनानां साधारण्येन सन्मार्गपापकर्मार्गप्रदर्शनेन श्रीमद्भगवद्गीतेयं श्रुतिसूत्रेभ्योऽ-
तिरिच्यत इति सुधियो विभावयन्तु ।

अथात्र प्रसङ्गान्तरप्रस्थानत्रयशब्दार्थः कथ्यते । प्रतिष्ठेऽनेनेति प्रस्थानम् । प्रकृत-
स्थितिस्तान्त्रिकम् । स्थितिः प्राणिनोऽवस्थाविशेषः । तस्याः प्रकर्षश्च निरविशया मद-
पेक्षयाऽधिको विशेषो नास्ति तादृशी परा काव्या । सा च मोक्षप्रस्था । तत्सूत्र-
नीमूत आत्मज्ञानरूपो मार्गः प्रस्थानशब्देनोच्यते । तत्प्रदर्शकमुपनिषदः, ब्रह्मसू-
त्राणि गीता चेति त्रयं प्रस्थानशब्देन गृह्यते । नैवावतैतन्मार्गत्रयं मिथो भिन्नमन्यो-
न्यानपेक्षं स्वकार्यसाधने समर्थमिति प्रमितव्यम् । एक एव हि मार्ग आत्म-
ज्ञानरूपः सोपस्करोतिपुं प्रतिपाद्यते । स च कर्तृत्वाभिमानफलाभितर्धिरहितकर्म-
ण्यचित्तशुद्धिपूर्वको महावाक्यादिश्रुत्यर्थानुसंधानजन्य आत्मस्वरूपानुभवः ।
तत्रोपनिषत्सु माधान्येनाऽऽत्मस्वरूपं चिन्तितमिति शोक्षमार्गः प्रदर्शितः । ब्रह्म-
सूत्रेषु माधान्येन श्रुत्यर्थविचारः कृत इति स शोक्षमार्गो गणनप्रतिपन्धककण्ड-

कृपापापाद्यपसारणेन गमनयोग्यो विशदीकृतः । गीतायां तु प्राधान्येन कर्तृत्व-
मिमानफलाभिसंधिरहितं चित्तशुद्धिफलकं कर्म प्रतिपादितमिति तादृशमोक्षमार्ग-
गमनापाधिकारः संपादित इति ।

नन्वात्मज्ञाने जाते जीवन्मुक्त एव साः, तदानीं न तेन किञ्चित्कर्म क्रियते
किंतु भवतीत्येव । कर्मणैव स परित्यज्यते । निदारम्भे न मनुष्यो व्यावहारिकं
कर्माऽऽन्तरं चासं वा परित्यक्तुं प्रभवति । किंतु कर्मणैव स तदानीं परित्यज्यते
तद्वत् । तथा च गीतायां भगवताऽर्जुनायाऽऽत्मस्वरूप उपदिष्टे तेनार्जुनस्याऽऽत्म-
ज्ञानं जातं न वा । आद्ये युद्धाय प्रवृत्तिः पश्चाज्जायमाना सुतरां न संभवति ।
कर्मणैव तस्य त्यक्तत्वात् । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्युपदेशश्च न संगच्छते ।
अन्ये, आत्मस्वरूपोपदेशो व्यर्थ एव स्यादिति निरर्थिकैव भववदः प्रवृत्तिः
स्यात् । किंचात्राऽऽत्मोपदेशानन्तरमर्जुनो व्यावहारिके युद्धकर्माणि प्रवृत्तोऽभूत् ।
तथा च संनिधानात्तदेवात्र तस्य फलं वक्तुं युज्यते । तच्च सर्वथा विपरीतम् ।
आत्मोपदेशस्य फलं सांसारिको भोग इति न केनापि कापि चोक्तमङ्गीकृतं
वा । नापि चोपपद्यते । आत्मोपदेशेन हि 'शरीरादिव्यातिरिक्तोऽस्तङ्ग आत्मा'
इति ज्ञायते । सांसारिका भोगाश्च सर्वे शरीर आत्मयुद्धिपरित्यज्यैव संभवन्ति ।
तथा च कथमेतस्य गीताशास्त्रस्य वेदान्तशास्त्रे प्रस्थानत्रयमध्ये प्रवेश इति ।

उच्यते—भगवत्कृतेनोपदेशेनार्जुनस्याऽऽत्मज्ञानं जातं न चेति प्रश्ने जातं
च न जातं चेति द्विविधमुत्तरम् । नचात्र विरोधः । आत्मज्ञानस्य प्रत्यक्षपरो-
क्षभेदेन भावाभावयोः सामानाधिकरण्यसंभवात् । परोक्षज्ञानस्य भावः प्रत्यक्ष-
ज्ञानस्याभाव इति । तथा चाऽऽत्मप्रत्यक्षज्ञानाभावाच्च कर्मणा तस्य त्यागः ।
आत्मपरोक्षज्ञानस्य सत्त्वाच्च नोपदेशानर्थक्यम् । यच्च पुनरुक्तं सांसारिक-
भोगसाधनीभूते व्यावहारिके युद्धकर्माणि भगवत्कृत आत्मोपदेशः कथं कार-
णमभूदिति । तत्राऽऽत्मोपदेशो युद्धप्रवृत्तेः कारणं नैवाम्बु । कथं तर्हि तदुपदे-
शानन्तरं सद्य एव युद्धे प्रवृत्तिर्जातिरिति चेत् । तत्रोपदेशेन केवलं युद्धनिवृत्तिका-
रणीभूतो मोहो दूरीकृत इत्येव । युद्धे प्रवृत्तिस्तु पूर्वमेव जाता विघ्नापसारणेन
पुनरुद्भूतेव दृश्यते । अवस्तत्र भगवत्कृत उपदेश एव युद्धप्रवृत्तेः कारणमित्य-
भिमानो लोकानाम् ।

नन्वेवमत्र भगवत्कृतादुपदेशादुर्जनस्य नाऽऽत्मज्ञानं प्रत्यक्षमभूत्किंतु परोक्ष-
मेव । तच्च न मोक्षसाधनम् । अस्मादज्ञानमपि साधारणानां जनानां सांसारि-

णामपि परोक्षज्ञानसत्त्वात् । प्रत्युतार्जुनस्य तादृशं जायमानं ज्ञानं मोहनिवारणद्वारा सांसारिकप्रवृत्तेरवोपोद्बलकमभूत् । तथा च गीताशास्त्रस्य वेदान्तशास्त्र एव निवेशो न संभवति दूरे प्रस्थानत्रयमध्ये इति चेत् । उच्यते । गीतोपदेशदार्जुनस्य जायमानमात्मज्ञानं परोक्षमपि सांसारिकप्रवृत्त्युपोद्बलकमपि च तथा भगवतोपदेशेन संपादितं यथा तन्वितमात्मप्रत्यक्षज्ञानपर्यवसायि भविष्यति । उपदेशानन्तरं तस्य सांसारिकी युद्धकर्मप्रवृत्तिरपि स्वधर्मकर्तव्यतामूला ननु सोभमूला येन भोगार्था स्यात् । तथा च योग्ये काले सद्योमुक्तिदमात्मप्रत्यक्षमर्जुनस्य नियतं यथा भविष्यत्येव तथाऽर्जुनेऽधिकारसंपत्तिः संप्रतिपादयिषिता भगवतो मनसि । एतच्च ।

‘ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्त्वत्त्वदर्शिनः ’ (भ० गी० ४।३४)

इत्युक्त्या स्पष्टं भवति । तथा चाद्वयविचारेण मोक्षपथपर्यवसायिनी प्राथमिक्यधिकारसंपत्तिर्गीताशास्त्रेण संपाद्यत इति युक्त एव गीताशास्त्रस्य वेदान्तशास्त्रे निवेशः । मुमुक्षोः प्राथमिकी भूमिका च गीताशास्त्रेणैव संपाद्यत इति प्रस्थानत्रयमध्ये निवेशोऽपि युक्तः । यथा माणवके जन्मनोद्भूतं ब्राह्मणत्वमुपनयनसंस्कारेण तत्र संग्रथितं भवति, अतो द्विजन्मा ब्राह्मणो भवति । तथोपनिषद्गत उद्भूयमानमात्मप्रत्यक्षं मुमुक्षो ब्रह्मसूत्रेण संग्रथितं भवति ततो द्विप्रस्थानं वेदान्तशास्त्रम् । तस्य प्राथमिकी भूमिका च गीताशास्त्रेणेति गीतया सह प्रस्थानत्रयमुच्यते ।

ननु भगवानपि तत्त्वदर्शयेव । भगवति तत्त्वदर्शित्वाभावरसंभावनायाः शशविषाणायमानत्वात् । तथा च तदानीमवोपदेशविशेषेणाऽऽत्मप्रत्यक्षज्ञानं संपादार्जुनस्योद्धारः कुतो न कृत इति चेन्न । तदानीमर्जुनस्य तादृगधिकाराभावात् । यस्य हि युद्धारम्भे मीमादीनां समुत्थयमानेन रागोदयः स कथं सद्य एवाऽऽत्मप्रत्यक्षाधिकारी स्यात् ।

नन्वात्मपरोक्षज्ञानजनकोपदेशस्यापि तदानीमर्जुनोऽनधिकार्येव । मुमुक्षाऽपि यस्य न दृश्यते स कथं मोक्षप्राप्तये प्रवर्तते । तादृगप्रवृत्त्यभावे चास्थान एव तत्सोपदेशः संपाद्यत इति चेत्तत्त्वम् । अयमेव हि वेदान्तशास्त्रीयग्रन्थान्तरैर्भ्यो भगवद्गीतायां विशेषः । तंसारे विरक्तं मुमुक्षुं प्रतीन्ते ग्रन्थाः । भगवद्गीता तु संसारिभ्युरक्तमदृष्टमोक्षेच्छं सांसारिकेषु व्यवहारेषु पवृत्तमपि च ब्रह्मवस्तुधाविषमेन सन्तपन्ततः शनैः शनैर्मनोवृत्तिविपर्ययद्वारा मोक्षेच्छां समुत्पाद्य

ज्ञानमार्गे प्रवृत्तिं संपादयति । अत एव सस्या भगवद्गीताया उपयोगो भूयसां जनानां जायते ।

तथा हि—मोक्षेच्छा तीव्रमध्यममन्दभेदेन त्रिविधा । तत्र तीव्रेच्छावन्तो मुमुक्षवो दृढवैराग्याः शरीरयात्रायात्रार्थमेव केवलं सांसारिकं कर्मागत्या कुर्वन्तः संसारेऽनासक्ता अहर्निशं ब्रह्मसूत्रमतिपादितदिशोपनिषदर्थं शृण्वन्तस्तदर्थमननं निदिध्यासनं च कुर्वन्ति । ते च श्रुतार्थचिन्तनाय सहायतया भगवद्गीतार्थमनुसंधेते । एतादृशश्च न शतेऽप्येकः किंतु सहस्रेष्वेकः कदाचित्स्यात् ।

मध्यमेच्छावांस्तु—अविरक्तः संसार आसक्तः शरीरयात्रार्थं तत्संबन्धेनान्यच्च कर्म कुर्वन्तदविरक्ते काले ब्रह्मसूत्रमतिपादितदिशोपनिषदर्थं शृण्वन्ति चिन्तयति । निदिध्यासनं तु प्रायोऽस्य न भवत्येव । चिन्तने च सहायार्थं गीतार्थानुसंधानं पूर्वापेक्षयाऽप्यधिकमस्य संभवति । एतादृशश्च शतेऽप्येकः कदाचित्स्यात् ।

मन्देच्छावन्तस्तु लेशतोऽपि विरक्तिशून्याः संसारेऽप्यासक्ताः पापश्रिकानि तत्संबन्धानीतराणि सकलानि कर्माणि कुर्वन्तस्तैः कर्मभिः क्लिश्यन्तो मनोविमोदार्थमिव घटिकाभात्रं वेदान्तश्रवणं कुर्वन्ति । यथा स्त्रियो गृहकर्मण्यहोरात्रं व्यावृत्ताः सायं कचिद्देवासपादौ गत्वा पुराणश्रवणं कुर्वन्ति च हन् । एतेषां श्रवणमात्रमेव न तु मननं न तत्रां निदिध्यासनम् । श्रवणमपि च तद्विद्यमानकल्पमेव । मनोवृत्तिविशेषपूर्वकमेव हि श्रवणं मनासि संस्कारादायकं भवति मननाद्युपयोगि च भवति । अत्र तु मन इतरविषयासक्तं न श्रवणैकमवगमिति कथं संस्कारं तदादधति । ईदृशां च श्रोतॄणां गीताश्रवणेन प्ररोचनं कदाचित्स्यात् । गीतास्थवेदान्तस्य व्यावहारिकविषयमभिधत्तवान्मुनिपच्छ्रवणेन । यथा देवताद्युत्साहप्रसङ्गे हरिदासाः कथां कुर्वन्ति तत्र पूर्वरङ्गश्रवणे लौकिका जनाः स्त्रियश्चालसा एव । किंतुत्तररङ्गश्रवणेऽभिज्ञातुकाः । तत्राऽऽख्यानसत्त्वात् । वक्त्रा च हरिदासेन तेन निदर्शनीभूतेनाऽऽख्यानेन परसाधितं तत्रानादर एवाज्ञानां श्रोतॄणां स्त्रीणां च । तथा मन्दमुमुक्षावतां यथा गीताश्रवणेऽभिज्ञापः स्यान् तथोपनिषच्छ्रवणे । सर्वथा तेषां सति संभवे मोक्षमार्गप्रदर्शनी गीतैव भवति ।

येषां च मन्दाऽपि मुमुक्षा नास्ति तेष्वपि ये सात्त्विका आस्तिकाः कर्मचिदा मुमुक्षोत्वादनयोग्यास्ते मुमुक्षाया अभावाद्यथाकथंचिद्गीताश्रवणे मयुक्ताः

स्युद्येतेषामपि भुमुक्षोत्पादनद्वारा मोक्षमार्गप्रदर्शनी गीता भवति । ईदृश एव चार्जुनो भगवता श्रोतृत्वेनानुगृहीतो गीतायाम् । प्रथमाध्याये ' दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण ' (१ । २६) इत्यादिभिरष्टादशभिः श्लोकैस्तथा द्वितीयाध्याये ' कथं भीष्ममहं संख्ये ' (२ । ४) इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्चाऽर्जुनो-
किर्मथिता तस्मां लेशतोऽपि भुमुक्षा न दृश्यते ।

मन्दीदृशेषु वस्तुत आत्मोपदेशानधिकारिषु कृतस्योपदेशस्योपरोक्षबीजव-
नैष्कल्यं स्यादिति चेन्न । उपदेशेन तत्राधिकारसंपत्त्यभ्युपगमात् । यथा
' कृप्यां दहन्मपि खलु क्षितिमिन्धनेज्यो बीजपरोहजननीं ज्वलनः करोति ' (रघु. ९ । ६०) इदम् । सांसारिकस्य हीदृशकमेणैव मोक्षयोग्यता न जातु-
षिदेकपदे । तथा चोक्तम्—

ऐशान्यभिमुखो यद्वत्सौकर्यात्प्राङ्मुखो भवेत् ।

मत्प्राङ्मुखस्तथा नैकपदे भवितुमर्हति ॥ इति ।

एतेन " सांसारिकस्य मोक्षमार्गप्रवृत्तये सांसारिककर्मणः सकाशान्निवृत्ति-
त्वेदेष्टा संपादनीया । गीतायां त्वर्जुनस्य तथा निवृत्तिर्न दृश्यते । मत्सुत—

' यदि मामप्रतीकारमशस्तं शस्त्रपाणयः ।

धातंराष्ट्रा रणे हन्मुस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् । १ । ४६ ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ (गी० १।४७)

इत्येव सांसारिकाद्युद्धकर्मणः सकाशान्निवृत्तस्यार्जुनस्य तत्र युद्धे प्रवृत्तिः
संपादितेति विरुद्धम् ॥ इत्यपास्तम् । भगवदाशयानवबोधात् । सांसारिककर्मणः
सकाशान्निवृत्तिर्हि मोक्षमार्गीयस्यावश्यमपेक्षितेति सत्यम् । किंतु सा निरपेक्षा
निवृत्तिः । इयं त्वर्जुनस्य वात्सल्यरागोदयाज्जायमाना निवृत्तिः सपिशा । तादृ-
शनिवृत्त्यपेक्षया प्रवृत्तिरेव धरम् । प्रवृत्तिश्च यद्यपि प्रथमतः सपेक्षैव तथाऽपि
फलाभिसंभ्रमहंकाराभावे सा निरपेक्षा भवन्त्युत्तरोत्तरं निसर्गतः क्षयिष्णु-
निरपेक्षनिवृत्तिरूपेण परिणमते । एवं कर्मणः सकाशान्निरपेक्षा निवृत्तिर्जायते न
तु सा तयापिषा केनचित्क्रियते कर्तुं शक्यते वा । तदुक्तं भगवदेव—

' न कर्मणापनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ' (गी० ३ । ४) इति ।

‘ नैष्कर्म्यं च निरपेक्षा निवृत्तिरेव । सैव च मोक्षमार्गद्वारप्रवेशं जनयति । निरपेक्षा कर्मणि प्रवृत्तिस्तु तादृशद्वारप्रापिकेति सा साधनीया । सापेक्षा कर्मणि प्रवृत्तिस्तु तादृशद्वारपिधायिकेति त्याज्यैव । सापेक्षा कर्मनिवृत्तिस्तु द्वारपिधानेऽ-
र्गटास्थानीयेति साऽप्यन्त्यं गर्हणीया प्रथमतस्त्याज्या भवति । सैव चार्जुनस्यो-
दितेति महत्कष्टं मन्यमानो भगवान् ‘ कथमियमनोदिता ’ इत्याश्चर्यचकितचेताश्च
क्लेश्यं मा त्व गमः पार्थ नैतत्स्वप्युपपद्यते’ (गी० २।३)

इत्येवं वाक्यारूपपूर्वकं तदनुपपत्तिं प्रदर्शितवान् । यद्यपि वैराग्यं निःश्रेयस-
मार्गानुकूलं ननु कर्मणि प्रवृत्तिस्तथाऽपीदृशसापेक्षवैराग्यापेक्षया संसारसक्ति-
रापि गरीयसी । एतद्धि वैराग्यं श्मशानवैराग्ययदकस्मादेवोद्भूतं सांसारिकोक्त-
पत्राक्षरपि विघातकं भवति । यतोऽप्येवार्जुनस्य स्वधर्म इति बुद्ध्या जायमानैहि-
कपारलौकिकश्रेयःसाधनीभूता युद्धे प्रवृत्तिरागन्तुकं वैराग्येऽप्येकपदे विहताऽ-
भूत् । तथा चैतादृशमगन्तुकं वैराग्यं सांसारिकोक्तकर्म निःश्रेयसे चेति द्वयेऽपि
मतिबन्धकं यथा गतः । तदुक्तम्—

यतो हि वाससो हन्ति जाक्षारज्जनपोग्यवाम् ।

नापि स्वाभाविकीं तत्र प्रत्यापयति शुभ्रताम् ॥ इति ।

एवं चेदमगन्तुकमुद्भूत वैराग्यं यत्तस्यापसारणं प्रथमतः कर्तव्यवामापातितं
भगवतः । ततस्तस्याधिकारसंपादनम् । ततस्तस्य (अर्जुनस्य) उद्धारः ।

ननु गीतास्थोपदेशेनार्जुनस्योद्धारो जातो न वा ? । आद्ये ततो युद्धे प्रवृत्तिर्न
संभवति । अन्त्ये भगवत्सन्निधानेऽप्यर्जुनो नोद्भूत इति भगवतो दोषमसङ्ग-
इति चेन्न । अर्जुनस्योद्धारः कर्तव्य इति भगवतो मतिर्निश्चितैव । किंवाधि-
कारं विनोद्धारो न कर्तुं शक्यत इत्यतो गीतास्थोपदेशेन भगवताऽर्जुनस्याधि-
कारः संपादितः । उद्धारस्तु तस्य पश्चाद्भविष्यति ।

‘ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ’ (गी. ४ । ३४)

इत्यनेनेदं सूचितं भवति ।

ननु कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्तेन भगवताऽर्जुनमुद्धर्तुकामेन च सत्ता
किमर्थं तदानीमेवार्जुनस्योद्धारो न कृत इति चेन्न । भगवतोऽपि स्वकल्पितनि-
यतिरुतानियमानुसारेणैव वर्तनात् ।

ननु स्वकृतनियमस्य स्वेनाप्यनुलङ्घनीयत्वाद्यदि तदानीं सद्य एवार्जुनस्यो-
द्धारो न कर्तुं शक्यते तर्ह्यतोपदेशेन मोक्षाधिकारसंपादनं यदार्जुनस्य भगवता कृतं

तत्तदानीं किमर्थं कृतम् । युद्धारम्भे विषमे काले केवलमर्जुनस्याऽऽगन्तुकवैराग्या-
पसारणमेव कर्तुं युक्तम् । मोक्षाधिकारसंपादनार्थमुपदेशस्तु युद्धसमाप्त्यनन्तरं
कर्तव्य इति चेन्न । आगन्तुकवैराग्यनिरासाय यः प्रयत्नः कृतस्तदपेक्षयाऽन्यः
प्रयत्नो यद्यर्जुनस्य मोक्षाधिकारप्राप्तये भगवता कृतः स्थानहीयं शङ्कनं युज्येत ।
अत्र त्वेकेनैव प्रयत्नेनाऽऽगन्तुकवैराग्यनिरासोऽपि कृतस्तेनेव च तस्याधिकारोऽपि
संपादितः ।

ननु मृतयान्धवस्य शोकनिरासाय समागतैरासैः सान्त्वनं क्रियते तथा लघु-
नैवोपपेयानर्जुनस्याऽऽगन्तुकवैराग्यनिरासः कुतो न कृतो भगवतेति चेन्न । अर्जु-
नप्रभृतीनामुदात्तान्तःकरणानां मनसि सहसा भ्रष्टा विकारा नैव प्रादुर्भवन्ति ।
यदि च प्रादुर्भूतास्तर्हि महतैव कारणेन प्रादुर्भूता इति वन्निरासार्थं प्रयत्नोऽपि
मुहानेवापेक्ष्यते । ईदृशमानसिकवैराग्यनिरासार्थं प्रयत्नश्च लघुर्महान्वा वेदान्त-
शास्त्रीयसिद्धान्तावलम्बनमेव । लोकेऽपि सान्त्वनार्थं समागता आत्माः संसारा-
सारवादिप्रदर्शनेनैव सान्त्वयन्ति । अत्रापि चार्जुनस्य प्रादुर्भूतं यत्तादृशमाग-
न्तुकं वैराग्यं वन्निरासाय यावदवश्यकथनीयतयोपस्थितं तावदेव वेदान्तशास्त्री-
यसिद्धान्तजातं कथितम् । तावदेव चार्जुनोऽधिकारी संपन्न इति ।

सर्वं भगवद्गीता 'भूतराष्ट्र उवाच-धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यारभ्याष्टादशा-
ध्यायात्मिका । तत्र सूत्रीभूतो द्वितीयाध्याय इति प्रसिद्धमेव यतस्तत्राशो-
ध्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिभागेन वेदान्तशास्त्रीयाः सिद्धान्ताः सूचिताः । ततः
प्राक्तनो भागस्तु पूर्वसंदर्भमतिपादक इति भगवद्गीतायां संगृहीतः । इतरथा
कीदृशोऽशोध्याननुलक्षीकृत्यार्जुनेन शोकः कृतः कीदृशं च प्रज्ञावाद्भाषणं
तस्यावबोधो न स्यात् ।

स्यादेतत् । या भूजाम प्राक्तनसंदर्भस्य गीतायामनुपवेशः । अशोध्या-
नन्वशोचस्त्वमित्यारभ्यैव गीतेत्युच्यताम् । भवतु च सा सप्तदशाध्यायात्मिकैव ।
न च तथा सति ।

अशोध्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च मापसे ।

इत्येतादृशी या भगवदुक्तिस्तत्रत्यशोकप्रज्ञावादयोः कीदृशं स्वरूपं केतु च
कारणेन तयोः प्रादुर्भाव इत्येवञ्ज्ञानं गीताध्यायिनो न स्यादिति वाच्यम् ।
एवञ्ज्ञानस्य प्रभवेऽनुपयोगात् । ननु यथोपनिषत्स्वाध्यायिका प्ररोचनायां
दाप्ये तथाऽत्र प्राक्तनसंदर्भः प्ररोचनार्थः स्यात् । प्ररोचनेन ह्यग्रे

वक्ष्यमाणवेदान्तशास्त्रीयसिद्धान्तज्ञाने वाचकस्य प्रवृत्तिसौकर्यं भवतीति सत्यम् । यद्यपि प्रवृत्तिसौकर्यार्थं परोचनमावश्यकं तथाऽप्यत्र प्राक्तनसंदर्भस्य तादृशं प्रयोजनं वक्तुं न शक्यते । यतो नैव मग्नतोऽत्र प्रवृत्तिः प्राथमिकी वेदान्त-शास्त्रीयसिद्धान्तानुपदेष्टुम् । किं तु युद्धादिमुखस्यार्जुनस्य पुनः प्रवृत्त्यर्थम् । तथा च तस्य युद्धे प्रवृत्तिर्यथा स्यात्तथोपदेशः कर्तव्यः । अर्जुनस्य पुनः पूर्व-युद्धे प्रवृत्तिश्च वेदान्तशास्त्रीयसिद्धान्तप्रदर्शनं विना नैव संभवतीत्यालक्ष्यागत्याऽत्र ते ते तत्तत्प्रसङ्गोचिताः सिद्धान्ताः ग्रथिताः । अतश्च वेदान्तशास्त्रीयसिद्धान्त-ज्ञाने प्रवृत्तिसौकर्याय परोचनार्थं संदर्भोक्तिर्गीतायां प्रविष्टेति वक्तुमशक्य-मिति चेत् ।

उच्यते । शोकस्य प्रज्ञावादस्य च स्वरूपकारणाज्ञानायैव हि प्राक्तनसं-दर्भो गीतायां ग्रथितः । न च तज्ज्ञानस्य प्रकृते नोपयोग इत्युक्तम् । यथा च

‘ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ’

इत्यत्र कथं समवेताः कथं वा तेषां युयुत्सा समभूतज्ञानार्थं ततः प्राक्तन-संदर्भो गीतायां नानुप्रविष्टो भवति । तज्ज्ञानस्य प्रकृतानुपयोगालक्ष्यैवात्रेति वाच्यम् । वैयर्थ्यात् । यस्य स्वार्थस्य प्राक्तनसंदर्भसहायेनैव वक्ष्यमाणकार्योपयोग-स्तत्र पूर्वसंदर्भप्रदर्शनमावश्यकम् । प्रकृते हि वेदान्तशास्त्रीयसिद्धान्तज्ञानं प्रापवा भागेन ग्रथितं तावान्भागो गीताशब्देन व्यवहर्तव्य इति निर्विवाद-मेव । तत्र प्रथमतो नित्यानित्यवस्तुविवेको न त्वेवाहं० (२ । १२) भावा-स्पर्शा० (२ । १४) इत्यत्र ग्रथितः । स च पूर्वप्रसङ्गविशेषेणावश्यवक्त-व्यतया समुपस्थित इति नान्तरीयकतयोक्तः । तन्मन्त्रेणार्जुनशोकनिवारणस्या-शक्यत्वात् । अर्जुनो हि पण्डितः । न तस्य शोकः साधारणेन कारणेन पृथग्जनस्येव निवारयितुं शक्यते । ‘ दैवी विचित्रा गतिः, गहना कर्मणो गतिः, न ज्ञायते सहसा केनापि । अवश्यं भोक्तव्यमेव हि प्राक्तनकर्मणः फलम् । अप-रिहार्यमेवादिति ससमैव भवति’ इत्येष सान्त्वनप्रकारः शोकाविष्टस्य साधारणज-नस्य न तु पण्डितस्य । तस्य स्वयं सान्त्वनप्रकारः सर्वत्र सुदुष्टचारुढ एवाऽस्ते । न तु कदाऽपि विस्मृतो भवति । यद्यपि सर्वे विषयाः सर्वदा नैव स्मृतिप्रथमा-प्नुयन्ति । अनेकेषां विषयाणां पार्थक्येनैकपदे स्मृतिविषयताया अस्मभवात् । मुखोद्गतापामपि गीतायां पूर्वश्लोकोच्चारणावसानक्षण एवोच्चरः श्लोकः स्मृति-

विषयो भवति । तथाऽपि यो विषयस्त्वद्योग्ये समये कदाऽपि स्मृतिपथमनात्कटो न भवति स सर्वदा स्मृततुल्य एव न तु कदाऽपि विस्मृत इत्युच्यते । तदुक्तम्-

पूर्वानुमत्तो विषयो योग्येऽपि समये यदि ।

नारोहति स्मृतिपथं स वै विस्मृत उच्यते ॥

अप्राप्तोऽपि स्मृतिपथमद्योग्ये समये ध्रुवम् ।

न विस्मृतः स मन्तव्यो न सर्वे सर्वदा स्मृताः ॥ इति ।

एवं चोक्तः सान्त्वनप्रकारः सर्वदा स्मृत्यात्कट एव पण्डितानाम् । तथा चोक्ते सान्त्वनप्रकारे पण्डितस्पर्जुनस्य मनोवृत्तौ जागरूके सत्येव यत्तत्र शोकः पदमादधात्तन्मनं नायं शोकस्तादृशसान्त्वनापनोद्यः । किंत्वन्यः शोक-विशेषः । उक्तः शोक इति यावत् । अत्र एव तन्निवारणार्थं नित्यानित्य-वस्तुविवेकोपदेशपर्यन्तमनुधावनं भगवतोऽवश्यकर्तव्यतामापतितम् । शोकस्यो-त्कटत्वादेव च प्रज्ञावादानुमितपाण्डित्यस्य शोकेन सह सामानाधिकरण्यमशो-च्यान्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इत्युक्तं संगच्छते । प्रज्ञावादानुमितं पाण्डित्यं चात्र नानुभवपर्यवसायि । किंतु पूर्णदशानापन्नमेव । अन्यथा तुल्यकटस्पापि शोकस्यावकाशो न स्यात् । एतच्च प्रज्ञावादांश्च भाषस इत्यत्र-त्ययादशब्देन ध्वनितम् । अन्यथा प्रज्ञया चैव भाषसे, प्रज्ञया संभाषसे, प्राज्ञत्येनैव भाषसे, इत्युक्ते शब्दस्य भाषणकर्मत्वं प्रतिबुद्धयेति तावन्मात्रेण सिद्धौ वाशब्दो व्यर्थः स्यात् । येषो जलं वर्षतीत्यत्र जलशब्दवत् । तथा चात्र वाशब्दोक्तिः शब्दप्राधान्यबोधनद्वाराऽर्थस्याप्राधान्यं सूचयति । अर्थस्या-प्राधान्यं चानुभवपर्यवसायित्वाभावः । एवं च शोकस्योत्कटत्वप्रदर्शनाय पाण्डित्यस्य चानुत्कटत्वप्रदर्शनायैव हि दृष्ट्वेवं स्वजनं रुष्ण (१ । २८) इत्यादिस्पर्जुनोक्तिरत्र गीतायां संनिवेशिता । भीष्माद्यवलोकनक्षणे सद्य एव शरीरे गात्रावसादमुत्पत्तिरशोपवेपथ्याद्युद्गमः शोकाधिक्यं प्रदर्शयति । तथा धर्मसंभूदचेता इत्युक्तिः पाण्डित्यस्यानुत्कटत्वं सूचयति । अथ

दृष्ट्वेवं स्वजनं रुष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् । (१ । २८)

इत्यारम्यैव गीताग्रन्थोऽस्तु । तावतैवोक्तार्थसिद्धेरिति चेन्न । भीष्मादेः स्वजनस्य युयुत्सुत्वेनावलोकनं कथमभूत्तज्ज्ञापनाय ततः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽव-श्यकत्वात् । अन्यथा हि सामान्यस्वरूपेण भीष्मादिस्वजनावलोकने गात्रावसा-

दनादिपरिणामासंभवात् । भीष्मादिकृतसिंहनापूर्वकशङ्खनादेन वेषां सोत्ताहं युयुत्सुत्वमवगतमभूदतस्तस्य संजनयन्हर्षमित्यादेः प्राक्कनग्रन्थस्य गीतायां प्रवेश आवश्यकः ।

इदं चात्रावधेयम्—भीष्मद्रोणकर्णपराक्रमेषु दुःशासनचले चातीव विश्व-
स्तचेतसो दुर्योधनस्य तव एव युद्धे प्रवृत्तस्य युद्धे जयः स्यादेवेति मन्वानस्य
च ' कदा युद्धे पाण्डवान्विनश्य निष्कण्टकं मे राज्यं स्यात् ' इत्येवं युद्ध-
विषयेऽतीव त्वरितं मनोभूत् । अस्यां चावस्थितौ तदानीं दुर्योधनेनापेरितस्यापि
भीष्माचार्यस्य ' युद्धं पारभ्यते ' इत्येवं स्वयमकथयतश्च सहसैव युद्धारम्भसूचकं
सिंहनादमाकर्ण्य कथं हर्षो दुर्योधनस्य न स्यात् । किंच परपैतां पाण्डुपुत्राणा-
माचार्यः० इत्येवं द्रोणाचार्यं प्रति वक्तुं प्रवृत्तस्य दुर्योधनस्य ' भीष्मेवाभिरक्षन्तु
भवन्तः सर्वे एव हि ' इत्येतत्पर्यन्तं भाषणमत्र निर्दिश्यते । तावत्तैव च तद्भा-
षणमवसितमथवाऽपि किञ्चिद्वक्तव्यं तन्मनसि स्यादिति न निर्णेतुं शक्यते ।
यतो न तत्र ' एवमुक्त्वा विरराम ' इति ' ततः ' इति वा वागवसानबोधकं
किञ्चिज्जिर्दिष्टं दृश्यते । एवं सति दुर्योधनवाग्विरतिमपतीक्ष्यैव वा मध्य एव
दुर्योधनवच आक्षिप्य वा भीष्माचार्येण कृतं युद्धपारम्भसूचकं सिंहनादमाकर्ण्य
दुर्योधनस्य मनसि हर्षाविशयः स्यादिति किं वक्तव्यम् । अत एव च ' दृष्ट्वा तु '
इत्यारभ्य मोक्षः संदर्भमागो गीतायां संनिविष्टः । एवं च दुर्योधनहर्षातिशय-
जनकप्रवृत्तिमद्भीष्मादिस्वजनावलोकनेन तथा विषादोर्जुनस्य समभूद्यथा तन्नि-
रासां नित्यानित्यवस्तुविवेकादयो वेदान्तशास्त्रीयासिद्धान्ता अवश्यं तदानीं
प्रदर्शयितव्या अभूवन् । अतस्तादृशपूर्वसंदर्भबोधको मागो गीतायामनुमविष्टः ।
संजयधृतराष्ट्रसंवादोऽप्यमित्येतद्बोधकमाद्यं श्लोकद्वयमित्यतस्तादृशोऽष्टादशाध्या-
यात्मकोऽयं गीताग्रन्थः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमोऽध्यायः ।

—:—

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अथ भवार्थदीपिकानुसारेण व्याख्यायते । पुरस्नेहेन मोहितो धृतराष्ट्रः कुरु-
क्षेत्रश्रुतान्तं कथयेति संजयमबोचत् । यच्च कुरुक्षेत्रं धर्मालयः, यत्र च पाण्डवा
मदीयाश्च युद्धनिमित्तेन संगताः, तैश्च तत्रैतावत्कालपर्यन्तं परस्परमुद्दिश्य किं कृतं
वत्तावरं मां कथयेति ॥ १ ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तथ शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

ततः संजयोऽर्वादीचदानीं पाण्डवसैन्यं मक्षुब्धमभूत्, यथा महामालये
कृतान्तमुत्तं प्रसृतं मक्षुब्धं भवति तद्वत् । यथा समुच्छ्वसितं कालकूटं स्तम्भपिपुं
न कोऽपि प्रभवति तथा तत्पाण्डवसैन्यं घनीभूतं संदेकपदे समुत्थितमभूत् । यथा
वह्निवानलः प्रदीप्तः प्रलयवातेन सनेधितः समुद्र संशोप्याऽऽकाशतलं समुद्रच्छति
तथा तद्दुर्धरं पाण्डवसैन्यमनेकविधै रचनाविशेषैर्व्यूढं भयानकमदृश्यं तदानीम् ।
तथाविधमपि वत्सुद्रनिवामन्यत दुर्योधनः । यथैकीभूताननेकानपि गजान्
हेल्यैव षश्यति सिंहस्तद्वत् । सपथेव तु दुर्योधनो द्रोणाचार्यसमीपमागम्यावोचत्
पाण्डवानामिदं महत्सैन्यं समुत्थितं त्वया दृष्टं किम् । चलन्तो गिरिदुर्या इवामी
अमितो वर्तमाना विविधव्यूहाकारा बुद्धिमता द्रुपदपुत्रेण विरचिताः, अयं च
द्रुपदपुत्रस्त्वयैव शिक्षितो विद्यास्पदीकृतस्तेनैवासं सैन्यसागरः (किमन्तं कथं च)
विस्तारं प्रापितस्तत्पश्य ॥ २ ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युधुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

पश्चात् अस्त्रप्रवीणाः क्षत्रधर्मनिपुणा असाधारणा वीरा दृश्यन्ते ये बलेन महत्त्वेन पराक्रमेण च भीमार्जुनसदृचाः । मसङ्गनश्च तान्कौतुकेन कथयामि । एष योद्धा सात्यकिर्विराटश्चाज्ञाऽगतो दृश्यते तथा महारथः भैरवो वीरो द्रुपदोऽपि दृश्यते ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अयं च चेकितानो धृष्टकेतुः पराक्रमी काशिराज उत्तमौजास्तथा शैब्यश्च दृश्यताम् । अयं च कुन्तिभोजोऽयं युधामन्युरेते च पुरुजित्प्रभृतयो राजान एते सर्वे दृश्यन्ताम् । अयं च सुमद्राहृदयानन्दोऽपरोऽर्जुन इयामिमन्युरेनं पश्य । तथेमे द्रौपदीपुत्राः । सर्वे चैते वीरा महारथा गणयितुं न शक्यन्त इयन्त इति । भूयांसोऽव मिलिताः सन्ति ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्यं तान्ववीमि ते ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च द्रुपश्च समितिंजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अधुना चास्माकं सैन्ये ये प्रसिद्धा योद्धारो वीरास्तांश्च प्रसङ्गतः कथयामि श्रूयताम् । भवत्प्रभृतयो ये मुत्स्या वीरास्तेषु कांश्चिद्विशेषतोऽबोधाय कथयामि । अयं महाप्रतापी गङ्गानन्दो भीष्माचार्यो यः प्रतापतेजसा साक्षादादित्य चकास्ति । तथा महावीरोऽयं कर्णः शत्रुभूतानां भजानां सिंह इव विभ्रावयति । अत्र चैकैकोऽपि मनोव्यापारमात्रेणातिबलं विर्यं संहर्तुं समर्था । तथाऽयं द्रुपाचार्योऽप्येकस्तत्र पर्याप्तो भवति । तथाऽयं वीरो विकर्णस्तथाऽयमश्वत्थामा यस्माच्च दृष्टान्तोऽपि मनसि सदा मीत इवाऽस्ते । तथाऽयं संग्रामे जयशीलः सौमदत्तिः । अन्ये चात्र भूयांसो योद्धारः समुपस्थिता येषां चर्च परिमातुं घाताऽपि न शक्नोति ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

ये च शस्त्रविद्यापारंगता मूर्तिमन्तो मन्त्रावतारा इव प्रतीयन्ते । सांप्रतं च जगति यदस्त्रजातं दृश्यते तद्यदुपज्ञमेव किमु । एवं भूताश्रेमे जगत्प्रतिमहताः प्रदापेन च सर्वतः परिपूर्णास्तथा मामनुसरन्ति यथेदानीं स्वकीयाः प्राणा अप्येतैस्तृणाय मन्यन्ते । यथा च पतिव्रतानां स्त्रीणां चित्तं पतिमन्तरेणान्यत्र क्वापि नादुरण्यते किंत्वेकत्र पत्योवेव सानुरागं भवति तथा सांप्रतमेतेषां सर्वेषां योद्धूणां चित्तं मय्येव सानुरागं विधत्ते । यतश्च सांप्रतमेवे स्वकीयं जीवितमपि मत्कार्योपेक्षया नाधिकं मन्यन्ते । एतादृशी चैतेषां मायि निरवच्छिन्ना निरुपाधिका च प्रीतिः । युद्धकर्मनिपुणाश्चैते कलायां च कीर्तेर्जीवितमेव यद्धीनं तथा क्षात्रनीतिश्च येन्य एव प्रावर्तत किमु । एतादृशाश्चैते सर्वाङ्गपरिपूर्णा अस्मत्सैन्ये वर्तन्ते ते च सत्प्राप्तीना एवेति कथमिदानीं वाग्गणयामि ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

यथायं महायोद्धा क्षत्रियेषु श्रेष्ठो जगज्ज्येष्ठो भीष्माचार्यः सैन्यापत्येक्षितः । एतत्सामर्थ्यमुपजीव्येव मेमे सर्वे व्यूहा दुर्गा इव विरचिताः सन्ति । जनेन चेद्वेगेन सेनासमूहेन तुलित चेद्भोकवयमपि न्यूनमेव स्यात् । पश्य यथाऽऽदौ तावात्समुद्रो निसर्गत एव न कस्य भयपदः किं पुनस्तस्य तत्र बहवानलो यदि सहायः स्यात् । तद्वदयं भीष्माचार्यः पतिभावि । यथा वा महावातेन प्रक्षोभितः प्रलयामिस्तथाऽयं सेनापतिर्गङ्गासुतः पतिभावि । एतादृशं च सेनापतिं भीष्मान्नायं योद्धुः कः सनद्धो भवेत् । एवताण्डवसैन्यं चास्मात्सैन्यापेक्षयाजीव स्वल्पतर दृश्यते । यथास्य पाण्डवसैन्यस्य सेनापतिर्भगिसेनः ॥ दुर्विनीत इति प्रसिद्धमेव । इत्येतावदुक्त्वा विरराम ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवामिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

ततः पुनरपि दुर्योधनः सकलसैनिकानुद्दिश्यावोचत् । सैनिकाः, निपमिते स्वस्वस्थाने स्वकीयं सैन्यं कार्यक्षमं यथा भवेत्तथा प्रस्थापय । अत्र च महति सैन्यसमूहे यस्या अस्त्रीहिण्या यो महारथो नेता स्यात्सर्वथा तादृशमहारथायत्तयैव सत्या तथा तदनुमत्यैव स्वस्वकार्यं विधेयम् । (अन्यवस्था न

कार्या) (अक्षौहिणीप्रमाणं च सप्तत्यधिकाष्टशताधिकैकविंशतिसहस्रपरिमिता
२१८७० रथाः । घातन्त एव च गृजाः । तत्विगुणा अधाः । पञ्चगुणाश्च
पदातयः । यश्च दशसहस्रमोद्गुमिः साक्रमेक एवैकपदे योद्धुं प्रभवति स महा-
रथ उच्यते) । मद्भारथेन त्र वेन सेनापतिर्भीष्माचार्यज्ञानुसारेण सा स्वाम-
त्ताऽक्षौहिणी नियम्या भवति । पुनश्च द्रोणाचार्यं मत्सुवाच सर्वमेतद्व्यवस्थितं
यथा स्यात्ताथाऽवलोकनीयं भवता । सर्वैश्च भवद्भिर्भीष्माचार्यः संरक्षणीयः ।
यथाऽहं तथैवायमवलोकनीयः । यतो भीष्माचार्यमुपजीव्यैवेतत्सकलमस्मरसैन्यं
कात्स्न्येन कार्यक्षमं भवति ॥ ११ ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुबुद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मी प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अनेन च दुर्योधनभाषणेन सेनापतिर्भीष्माचार्यः संतुष्टोऽभूत्सिंहनादं च
कृतवान् । सा च सिंहनादगजंभा यथाऽद्भुततराऽभूद्यथा तत्प्रतिध्वनिरुभयोरपि
सैन्ययोरन्तवो न संमाति स्म । (वहिःप्रदेशोऽपि तेनाऽऽक्रान्तोऽभूत्) । यावदेव
च स प्रतिध्वनिः प्रसरति तावदेव चीरवृत्तिमनुसरता भीष्माचार्येण दिव्यः शङ्ख
आभ्यातोऽभूत् । तेन च मिथोमिलितेन नादद्वयेन त्रैलोक्यं अधिरमभूत् । इह-
शस्त्राय महाध्वनिः किं विधिज्जलवयवस्य पतत आकाशस्याथवा सर्वतः संशु-
ब्धस्य महासागरस्येवेष्टं श्लोकाः शशङ्किने । चराचरमिदं त्रैलोक्यं तदा कम्पा-
यमानमभूत् । तेन च महाध्वेपेण गिरिगुहा अपि सर्वतो व्याप्ता अभूवस्ताव-
देव च तत्र सैन्ये रणयाद्यान्यवाद्यन्त ॥ १२ ॥

ततः शङ्खान्ध मेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

स च नानाविधवाद्यध्वनिर्भीषणः कर्कशश्च महतापि महाप्रलयध्वनिवदा-
भाति स्म । मेरीनिशाणवाङ्मकाहलमहाघण्टादीनामनेकविधानां वाद्यानां भटानां
च तैस्तैः शब्दविशेषैर्मिथः संमिश्रितैरेको भीषणो महान्ध्वनिविशेषः समुद्भूत् ।
तत्र केचिद्युद्धोन्मुक्ता मत्ता आवेशेन भुजापातं जनयामासुः केचिच्चाऽवेश-
युक्ताः शत्रूनाहमन्ति (न्ते) ॥ । वदानीं हस्तिनश्च मद्भारथा इतस्ततो धावमाना
अङ्कुशाघातपि मागणयन्त । का कथा तत्र निसर्गतो मयश्चीलानाम् । ते च
कान्दिशीका वात्याप्रविष्टवृणवद्यत्र कयापि चक्षुः । तदानीं च कृतान्तोऽपि
भयाविष्टः स्वाङ्गन्यमुन्नात्किमु । केचिच्च मयार्दिता यथास्थिता एव गतमाणा

अभूवन् । धराणामपि च केषांचिदन्ताः स्तम्भिता अभूवन् । मसिद्या अपि
केचिद्वनशूराश्चकम्बिरे । तादृशं चात्यद्भुतं तूर्यध्वनिमकस्माच्छ्रुत्वा मत्ताऽपि
व्याकुलोऽभूत् । देवा अपि तदानीं प्रलयकालोऽममुपस्थितः किम्वित्यमन्यन्त ।
एतादृशी च देवलोकेऽपि स्थितिरभूत् । तदानीं च पाण्डवसैन्ये किमपि
वृत्तमभूत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्पन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं तं पीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुधोपमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

तत्र पाण्डवसैन्ये विशिष्ट एको रथ आसीद्यो विजयस्य सारभूतो महत्स्ते-
जसो भाण्डार इव यत्र च गरुडवेगाश्चत्वारोऽश्वाः संयोजिताः । रथश्चेष्टध्वानं
पक्षवान्मेरुरिव दृश्यते स्म यस्य तेजसा दश दिशो व्याप्ता अभूवन् । यत्र च
रथभेदे साक्षादैकुण्ठनामको भगवान्साराथिस्तस्य गुणाः किमु वर्णनीयाः । तस्य
च रथस्य ध्वजस्तम्भोपरि वानरस्तिष्ठति यः साक्षान्भूर्विमान्शंकरः । साराथिश्च
तत्र मगवाञ्छ्रीकृष्णो रथी चार्जुनः । चित्रं चेदं दृश्यते यद्भक्तविषये भगवतः
किमपि विदक्षणं भ्रम येनार्जुनस्य सारथ्यं स्वयं स्वीकृतवान् । सेवकस्य चा-
र्जुनस्य रक्षणाय तं रथरूपेण स्वस्य पृष्ठतः कृत्वा स्वयं च साराथिरूपेण
तस्य पुरतस्तिष्ठन्हेतुयैव पाञ्चजन्यं शङ्खमाध्यातवान् । तादृशशङ्खध्वनि-
श्चातिमहान्स्तथा गर्जति स्म यथा पूर्वं कौरवसेनार्या सर्वतः समुदितोऽनेकवाद्य-
ध्वनिः स तदानीमपहत इव केनापि क्व गतस्तन्न ज्ञायते यथा सूर्योदये नक्षत्राणि
लुप्तमायाणि भवन्ति तद्वत् । अर्जुनोऽपि तदानीं देवदत्तनामानं शङ्खमाध्या-
तवान्यस्माच्छातिमीपण्यो महान्ध्वनिः सद्यः समुद्भूत् । शङ्खनादद्वयं च तन्मि-
लितं सदेकीभूतमतीव विदक्षणं तथा भयप्रदममूढया असाण्डमधुना शतशो
विदीर्षिते किमपि लोकानां भवितरजामत । सद्य एव च प्रक्षुब्धो महाकाळ इव
भीमसेनोऽप्यवेशपूर्णः पौण्ड्रनामानं महाशङ्खमाध्यातवान् । तस्माच्च महा-
प्रलयकालिकनेषमर्जनेवातिगम्भीरः शब्दः समुद्भूत् । तदानीमेव चानन्तविज-

यनामानं शङ्खं धर्मराज आध्यातवांस्तथा नकुलः सुषोपनामानं शङ्खं
सहदेवश्च मणिपुष्पकनामानं शङ्खमाध्यातवान् । तदानीं च शङ्खनादेनान्त-
कोऽपि भयभीतोऽभूत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो-विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महानाहुः शङ्खतान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥

तत्र पाण्डवसैन्ये चानेके भूपतय आसन्-द्रुपदः, द्रौपदीपुत्राः, महानाहुः
काशीपतिः, अर्जुनपुत्रः, अपराजितः सात्यकिः, राजा धृष्टद्युम्नः, शिखण्डी,
विराटश्चैते चान्ये च ये नृपश्रेष्ठा धीराः सैनिकाश्च ते सर्वेऽप्येकपदं नाना-
विधान् शङ्खान्पृथक्पृथक् दध्मुः । तेन चाकस्मात्जातेन महाघोषनिर्घातेन शेषः
कुर्मधं भीतः सन्भूमार त्यक्तुमुद्यतोऽभूत्किमु । तदानीं च लोकत्रयं प्रकम्पितं
मेरुर्मन्दरश्चाऽऽन्दोलितः सागरजलं च कैलासपर्यन्तं समुच्छ्वसितमभूत्किमु ।
तथा पृथ्वीतलं न्युज्जं भवति किं नमस्तलं च कुटिलं पतति किमित्येवं शङ्खो-
विताऽऽसीत् । नक्षत्राणां च तदा वर्षाव एव किमु समभूत् । निराभया पृथ्वी
क्वापि लयमगादित्येव वार्ता सर्वतोमुखी सत्यलोके देवानामावीरभूत् । प्रलयकालः
किञ्चयम् । यतोऽद्य दिनारम्भ एव दिनावसानमभूदित्येव सूर्यादर्शनेन लोकानां
मतिरासीद् । निष्पत्ति लोकेषु सर्वत्र प्रलयकालवन्दाहाकार उदजृम्भत् । तादृशं
च तच्छङ्खस्वध्वनिचेष्टितं पश्यता विस्मितेन भगवतैव (लोकानां किंकर्तव्य-
तामूढतया) युगान्तो भवेदिति परयता स महान्तम्रमः क्षणेनोपसह्यः । ततो
विभ्रमास्त्रिल स्थिरतामगात् । इतरथा कृष्णार्जुनप्रभृतिभिराध्यातानां शङ्खानां
भीषणेन निन्देन नूनं युगान्तः प्रसज्येव । उपसह्येऽपि शङ्खस्वध्वनौ पूर्वोत्पन्न-
प्रतिध्वन्यनुरणनेन कौरवसैन्यं विध्वस्तमभूदेव । यथा गजसमूहमन्वतःप्रवेशमा-
त्रेण लील्येव सिंहो विदारयति तथा स प्रतिध्वनिरन्वतः कौरवाणां हृदयान्य-
भिनत् । यावच्च स प्रतिध्वनिरविद्यत तावत्केचिदग्न्यान्मति सावधानाः स्थेति
वदन्त एव स्वयमव्यवस्थितमनसः शरीरमवस्तत्यजुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान्दष्ट्या धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते क्षत्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

ये च तत्र बलशालिनो महारथा वीरास्ते क्रान्दिशीकान्तमाश्रयन्तस्स-
त्सैन्यं पुनः पूर्वपदवस्थापयामासुः । महारथैश्च प्रोत्साहयितुं मापिता
वीरास्तदा पूर्वापेक्षयाऽपि द्विगुणेनाऽऽवेशेन संभृताः पुनर्पुंक्षाय संनद्धा बभूवुः ।
तेन च लोकवर्षे पुनः क्षुब्धमिवामूत् । संनद्धाश्च ते धनुर्धरा वीराः सद्य एव
चाणान्ववर्पुर्पथा प्रत्यकादिका महापेयाः केनाप्यनिवारिताः सान्द्रं वर्पन्ति
तद्वत् । तद्दृष्ट्वा च संतुष्टमना अर्जुनः संग्रमेण सैन्ये दृष्टिं विलोप । दृष्ट्वाश्च
युद्धाय सज्जीभूता निस्त्रिजाः कौरवाः । सद्य एवार्जुनो लीलयेव धनुर-
ग्रहीत् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच-

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

भगवन्तं प्रत्यब्रवीच्च द्वयोः सेनयोर्मध्ये रथोऽयं त्वया शीघ्रं प्रस्थाप-
नीयः ॥ २१ ॥

यावदेताभिरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

यावदहमशेषानेतान्वीरान्तैमिकाम्पश्यामि । अत्र च सर्व एव दृश्यन्ते तत्र
केन साकं मया योद्धव्यमेतदवश्यमादौ निरीक्षणीयम् । यद्यथेते कौरवाः प्रायो
दुःस्वभावाः स्वसाधर्म्यविचार्यापि च युद्धं प्रत्यातुरा युद्धमिया अप्येते नैव
पैर्यशालिन इति । एवं धृतराष्ट्रं प्रत्युक्त्वा पुनः संजय उवाच ॥ २२ ॥ २३ ॥

संजय उवाच-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

शृणु राजन् यावच्चाजुन इत्थं ब्रवीति तावदेव श्रीकृष्णस्तं रथं नीत्वा
सैन्यद्वयमध्ये प्रस्थापयत् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्क्रूरसूनि ॥ २५ ॥

तत्रापश्यतिथितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्मुहुरदश्वैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्समीक्ष्य स क्रीन्तेयः सर्वान्वन्धून्ववस्थितान् ॥ २७ ॥

यत्र च सनीप एव भीष्मद्रोणादयोऽन्ये च बहवो भूषवयः संमुखा आसन्-
स्तत्र च रथं स्थिरं हृत्वा तत्सकलं सैन्याभितस्ततः संभ्रमेण निरीक्षमाणोऽर्जु-
नोऽवादीत् । भगवन्पश्येमेऽत्र मिलित्वा अशेषाः कुलगुरवः संहरयन्ते ।
यावच्च त इत्थं वदति तावदेव भगवान् क्षणं विस्मयाकान्तमना अभूत् ।
अकरोच्च मनसि किमिदानीमर्जुनस्य मनोवृत्तिर्विपर्यस्तैव दृश्यते न ज्ञायतेऽत्र
किमद्भुतमिति । सर्वान्तर्यामी भगवांश्च तदानीं विपर्यस्तामर्जुनमनोवृत्तिं जान-
न्नपि न स्वयं किमप्यभ्यधात् (केवलं किमयं वदतीति शूभ्रपुः प्रतीक्षाचक्रे) ।
अर्जुनश्च तदानीं सर्वान्गुरुनिष्ठान्पितामहान्बन्धून्पातुलांश्चापश्यत् । तथेष्टमित्रान्कु-
मारान्पालकान्मुहुरज्जनान्भ्रातरानन्याश्च तांस्तान्समन्धिनस्त्वथा पौत्राश्च तत्र
समागतानपश्यदर्जुनः । ये च पूर्वमुपलता आपदि संरक्षिताः स्थानेन ज्येष्ठाः
कनिष्ठाश्च तथाविधाश्च तत्रोपस्थितानपश्यत् । एवं सैन्यद्वये स्वगोत्रमेव सर्वं
समुदितं पुण्योत्सुकं तेनावलोकितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

छपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

सपद्येव चार्जुनस्य मनो ध्याकुलमभूत् । ध्याकुलीभावमनु छपा प्राविशत् ।
वीरवृत्तिश्च तत्र विद्यमाना (स्वविरोधिण्या) छपयाऽऽक्रान्तं तन्मनो ज्ञात्वाऽऽ-
मानमसहमानेव तरमान्मनसो निरगात् । गुणढावण्यमुताः कुलस्थियो हि देश-
स्वितया नान्यस्याः समुज्ज्वलिं सहन्ते । कामुकश्च यथा नवीनां काचित्स्थिरं
दृष्ट्वा भ्रमभरेणाऽऽक्रान्तः भ्रमपरवशतया योग्यायोग्यविचारमकुर्वस्तामनु भ्रमति
स्वपत्नीं च विस्मरति । यथा सा कश्चित्तपस्वी तपोरत्नेन समागतामृद्धिमनुस-
रंस्तत्परवशो बुद्धिभ्रंशमवाप्नोति पूर्वसचितामपेक्षितां विरक्तवासिद्धिं चोपेक्षते
तथा तदानीमर्जुनस्यावस्थाऽभूत् । विद्यमानं च पुरुषत्वं तस्यान्मनसाः सका-
शाच्छ्रुतमभूदन्मनः कारुण्याचीनं सजातम् । मान्निकेण एते मनोधारणे

यदि स्वराक्षरदोषः स्यात्तर्हि स मान्त्रिको भूतवाचाकान्तो भवति तथा स धनुर्धरोऽर्जुनो महाभोहेनाऽऽकान्तोऽभूत् । धैर्यं च वस्य काष्पपहनुतम् । यथा चन्द्रकिरणैः स्पृष्टश्चन्द्रकान्तो द्रवति तथाऽर्जुनस्य हृदयं तदानीं द्रुतमभूत् । एवमतिस्नेहेन मोहितः खिन्नमानसोऽर्जुनः सद्यो ममवन्तं प्रत्यवोचत् ॥ २८ ॥

अर्जुन उवाच-

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

धेपयुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं द्रंसते हस्तास्त्वक्चैव परिदहते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

भगवन्भववारम् यद्वाचम् । मयाऽत्र दृष्टोऽस्त्वितः स्वभोजसमुदायः । एते पारितोषा युद्धोन्मुक्ता अत्रोपस्थिता एवस्तत्प्रत्येव । किं तत्रास्माकं किमुचितं स्यात् । एतेः सह युद्धमिति शब्दमात्रश्रवणेनैव च किं जायते तन्न ज्ञायते । सर्वथाऽहं न भवामि । मनो बुद्धिश्च क्षणमपि न स्वस्थाने स्थिरी भवति । परमेश्वरानां मे देहः कम्पते । मुखं च शुष्कमभूत् । सर्वेष्वङ्गेषु व्याकुलीभावः समजनि । रोमाश्च सर्वत्रोदभूत् । संतप्तमिदं मे शरीरमस्त्वित्तिमिदानीम् । गाण्डीवं गृह्णानो हस्तश्च तथा शिथिलबन्धोऽभूद्यथा तेन भ्रिममाणमपि तत्परिभूतं पतितं च कदा ब्रज जाने । भोहेन चेदृशं मे हृदयं व्याप्तमभूत् । पपमुकवतोऽर्जुनस्येदृशी काऽप्यवस्था येन स्नेहेन कृता स वज्रादपि कठिनो दुर्धरोऽस्तिदारुणश्च । चित्रं चेदं वज्रादप्ययं स विशेषोऽत्र भासते । येन चार्जुनेन पुष्टे शंकरो जितो दैत्यवीरा निवातकवचाश्च समुत्तं हवाः सोऽर्जुनः क्षणादेव मोहेन कण्ठीकृतः । यथा भूहयोऽविकठिनं किमपि काष्ठं पतिप्रपमिति मिनति स कोपतया कमलकलिकया पतिवर्ष्मते । प्रसङ्गवशाच्च तत्रस्थः प्राणानपि परित्यजेन्न तु कथमपि तत्कलिकादलं भेत्तुं शक्नोति तथा कोपत एवमविकठिनः स्नेहपात्रो दुरतिक्रमः । इयं पाऽद्विपुरुषस्य माया यस्ता-
दिभिरपि दुर्निवारा । अतस्त्वेताऽचार्जुनो मोहितोऽभूत् । ततः सोऽर्जुनस्त्वत्र सक-
लान्पञ्चजनान्दृष्ट्वा युद्धविषयकं स्वाभिमानं विसरन्तार । कथमपिपराफाटे सद्-
यदा तन्ममसमुद्भूतमपि जायते । ततो भगवन्भववादीदमुना युद्धमुपायमावस्थानुं

न शक्यते । इदानीमेते वध्या इति शब्दमात्रेणैव मन्यनोऽतिशयेन व्याकुलं भवति वाक्च प्रसृत्यति ॥ २९ ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

एते कौरवाश्चेदत्र वध्यास्तार्हि धर्मराजादयोऽप्यत्र कुतो न वध्या भवन्ति । यतः सर्वेऽपि वयमत्र मिलिताः परस्परमेकगोत्रजा एव स्मः । मा भूदयं संग्रामो मैत्रेयार्ताङ्गीदार्मी स्वदते । किमर्थमिदानीं युद्धेन महापातकं संग्रामदानीपमस्मामिः । मम त्वित्थं मनीषते सर्वथा युद्धे कृते हानिरेव स्यात् । अकृते तु कोऽप्यंशतो लाभः स्यादिति ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थं काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवास्त्यता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

भगवन्मत्र प्राप्तेनापि विजयेन किं फलम् । तथा राज्येनापि किं कार्यम् । एवान्सर्वान्हात्वा ये भोगा भोक्तव्यास्ते मा भूवन्नेव (अभोगा एव ते) । मास्त्येव तरुत्वम् । तदन्तरेण यदि किञ्चिदज्ञास्माकं विरुद्धं स्यात्तदपि सोढव्यम् । जीवितमपि गतं चेत्तदपि धर्ममैतादृशसंग्रामापेक्षया । सर्वथैवान्हात्वा राज्यसुखमुपभोक्तव्यमीदृशी मनोवृत्तिः स्वप्नेऽपि मे न जायते । यदि चैतेषां गुरूणां वधादिकं विरुद्धमस्माभिर्ध्विन्तनीयं भवेत्तर्ह्येतेषां पश्चादस्माभिः केषां कृते जीवितव्यं स्यात् । जनैवास्माकं वृथा स्यात् । यच्च लोकाः पुत्रमिच्छन्ति तस्य किमेतदेव फलं यज्जायमानेन पुत्रेण स्वकुलमेव निर्दण्डितव्यमिति । कथं चैतेषु गुरुममापि वज्रतुल्या मनोवृत्तिरस्माकं भवेत्तत्पुत्रैवेषां हितं यथा भवेच्चैव चिन्तनीयं भवति । यच्चास्माभिरिहोपाश्रितव्यं तदेभिः सर्वैरुपभोक्तव्यम् । अस्माकं च प्राणत्यागेनापि कश्चिदेतेषामुपयोगः स्याच्चेदप्याचरितव्यमेव । अस्माभिर्हीवरान्सर्वान्दिमन्तमुषाणाञ्चित्वैतेषां स्वकुलजानां संतोष उत्पादनीयः । त एव चैते स्वकुलजाः संग्राममस्मामिः सह युद्धार्थमुपस्थिताः । किमेतदपेक्षयाऽन्याद्विपरीतं कर्मास्माकं भवेत् । संग्रामे चैतैः स्त्रीपुत्रधनाद्यैर्धर्मपूर्णं स्वस्वगृहं संत्यज्यान् यच्छत्रास्त्रधारायां स्वजीवितमारोपितं

दृश्यते । एतादृशाश्चेते स्वकुलजाः कथं वध्याः कस्मिन्वा श्वसप्रहारः कार्यः ।
स्वयमेव स्वहृदयस्य कथं घातः करणीयो भवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

भगवन् संपत्तिं क इमे मुद्धार्थमुपस्थितास्तान्किं न वेत्ति त्वम् । एते भीष्मा-
चार्या एते च द्रोणाचार्या वैश्वास्माकं सविशेषं बहूपलवम् । एते च श्यालाः
श्वशुरा मातुलाः सकला बान्धवाः पुत्राः पौत्राश्चाम्ये चेष्टाः, अस्माकं साक्षा-
त्सम्बन्धिनश्चेते सर्वे समुपस्थिताः । एवैः साकं मुद्धमिव वाङ्मात्रेणापि दोषः
समुद्भवेत् (किमुत मत्पक्षयुद्धेन) ॥ ३४ ॥

एताञ्च हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महिकृते ॥ ३५ ॥

यद्यप्येतेऽनुचितं कुर्वन्ति संपत्त्यस्मान्हन्तुमुद्यताश्च सन्ति तथाऽप्येतेषां घातो-
ऽस्मामिर्ममसाऽपि नैव चिन्तनीयः । एतेषां घातेन निष्कण्टकं त्रैलोक्यराज्य-
मपि प्राप्तं भवेत्तद्यपि नैवैतदनुचितं कर्माहं करोमि । यद्यनुचितमेतात्क्रियते तर्हि
कस्य मनस्यस्मात्तु सद्भावनाऽवशिष्टा स्यात् । त्वमेव च भगवन्वद कथ-
मनुचितं कर्म कृत्वाऽपि पुनर्निर्लेज्जेन मया त्वन्मुखमवलोकनीयमिति ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हृत्येतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

किंचेतेषां वधः कृतश्चेतेन कर्मणा दोषाणामाकरो भवामि । तथा सति
सापादिता त्वस्त्रियता स्वहस्तेनैव प्रच्यावयामि । कुलक्षये च कृते तज्जन्यैर-
शेषैः पातकिरुपलिप्तेन मया कथं क्व च त्वं भवेपणीयो भवसि । यथा प्रबले-
नाग्निनाऽऽक्रान्तमुदानं चेत्तत्र क्षणमपि कोकिलो नावस्थातुं शक्नोति ।
यथा च कर्दमेन व्याप्त सरो दृष्ट्वा तत्रैव सेवते क्षणमपि चकोरः । किंतु
तादृश तत्परित्यज्य सद्य एवान्यत्र निर्गच्छति तथाऽमेन कर्मणा पापाभयीभूतं
क्षीणपुष्पशचय मां हेल्यैव सपरित्यक्ष्यसि ॥ ३६ ॥

तस्माज्जार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वयान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा ससिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अतो मया नानुजिवमिदं कर्म नियते । अतः च मुद्धार्थं शस्त्रमेव

मे गृह्यते । भूयसांश्चेन निन्द्यमेवैतत्कर्म प्रतिभाति । यदि चैवमनुचित-
कर्मकारिणामस्माकं त्वया सह विषोगः स्यात्तर्हि किमवाशिष्टं स्यात् । तद्वि-
योगदुःखेन सद्य एव भगवन्भस्माकं हृदयं त्रुटितं भविष्यति । अतः कोरवा-
न्हत्वा राज्यसुखोपभोगा भोक्तव्या इत्थं वार्ताऽपि न श्रवणार्हा ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

यद्यप्येते कौरवा अभिमानमद्यस्ता युद्धार्थमुद्यतास्तथाऽप्यस्याभिरत्र स्वहितं
कथं न प्रेक्षणीयं भवेत् । अत्र युद्धं कृतं चेत्स्वयमेव स्वस्थ धातुः कृतो भवेत् ।
न हीदं काळकूटमिति विजानतोऽपि काळकूटं सेव्यं भवति कस्याचित् । यदि मार्गं
गच्छता पथिकेन दूरतः सिंहेऽकस्माद्दृष्टे सद्य एव स मार्गस्त्यज्यते चेत्तस्य कोऽपि
लाभ एव भवेन्न हानिः । भगवन्विद्यमानं प्रकाशमार्गं परित्यज्यान्धतम-
साक्रान्ते मार्गे गम्यते चेत्तत्र को लाभः स्यादिति त्वमेव विभावय । यथा वा
यदि कश्चित्क्षणाङ्गाराक्रान्तं सकलमार्गमग्रे पश्यन्नापि समपरिहार्यं गन्तुं प्रवृत्त-
श्चेत्क्षणैर्नैवास्तिन्नो भस्मसाद्भवेत्तथा भूतानिव प्रकटतरानेतान्दोषान्स्फुटतरमवग-
च्छद्भिर्गम्यस्माभिः कथमत्र पर्वतितव्यं (स्वविचायाय) । तस्मिन्समये
भगवन्तं प्रत्येवमुक्त्वाऽर्जुनः पुनरपि कुलक्षयजन्यपातकस्य महत्त्वं कथयामीति
ब्रुवन्कथयितुं प्रारभते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं क्लृप्तमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

यथा काष्ठद्वयमन्यनात्सपुद्ग्लवोऽग्निस्तादृशकाष्ठद्वयस्यापि दाहे सप्तथो भवति
तथाऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां मत्सरग्रस्तानामन्योन्यवधे प्रवृत्तिश्चेत्ताद-
शेन भयंकरेण महादोषेणैवत्कुलं विनश्येत् । तेनैव च पापेन कुलधर्मो अपि
प्रलुप्ताः स्युः । ततश्च तत्रानाहुतस्याप्यधर्मस्य प्रवेश सुलभ एव भवेत् ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलश्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु चाप्णीय जायते वर्णमंकरः ॥ ४१ ॥

तत्रैवं सति केन किमनुष्ठेयं किं वा नानुष्ठेयमित्येवं विधिनिषेधावलोके

नित्यं त एवान्धा जनाः सारासारविचारपराङ्मुखा भवेयुः । यथा विद्यमानमपि
 प्रदीपमन्यत्रापि सार्यान्वकारावृतेन मार्गेण गच्छन्मनुष्य ऋजावपि मार्गे स्वतः-
 द्रविर्भवति तथा कुलक्षयदोषेण धर्मेष्वसृते सत्यार्थादेव तत्राधर्ममार्गेण गच्छतः
 पातकप्राप्तिं विना किमन्यत्स्यात् । अधर्ममार्गेण गच्छतश्च श्रमानियमानपश्यतो
 यथेष्टमितस्ततो विपयामिमुखं धावत्स्विन्द्रियेषु सत्सु व्यभिचारः कुलस्त्रीष्वपि
 पदमाधत्ते । व्यभिचारेण चोत्तमाधमसंसर्गाद्वर्णसंकरे सति जातिधर्माः समूलमु-
 न्मूलिता भवन्ति । यथा चत्वरे प्रस्थापितं बलिमनुसृत्य तदाभिमुख्येनैतस्तदः
 काकाः प्रधाबन्ति तथा तादृशं जातिभ्रष्ट कुलमनुसृत्य तदाभिमुख्येनैतस्ततो
 धावमानानि महापापानि तदात्मसात्कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

तथा सति तादृश तदशेषं कुलं कुलघातकाश्च सर्वे नरकं प्राप्नुवन्ति । एवं
 तादृशकुलोत्पन्नेषु सर्वेषु नरेषु पतितेषु सत्सु तत्पूर्वजाः स्वर्गस्थाः पितरोऽपि
 स्थानमग्रा भवन्ति । यतो यत्र कुले नित्यमपि कर्म नास्ति नैमित्तिकं तु दूर
 एवं तत्र कः कं पितरमुद्दिश्य तिलोदकं दद्यात् । यत्र च पितृणां तिलोदकमपि
 न प्राप्नोते सत्र तैः स्वर्गे किं कर्तव्यं कथं च तेषां तत्र वसतिः स्यात् । तथा
 च ते पितरोऽप्यपि आपान्ति । तथा च यथा नरकाग्रे जायमानोऽपि सर्पदंशः
 सकलं शिवापर्यन्तं देहं व्याप्नोति तथा तेन पितृणामधःपादेन ब्रह्मपर्यन्तं सकलं
 तत्कुलमधःपतनोन्मुखं भवति ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अहो यत महत्पार्प कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्रान्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

मगवन्त्यचेदं शृणु । एतन्महापातकिकुलसंसर्गदोषात्कुलान्तराण्यप्यधः-
 पातोन्मुखानि भवन्ति । यथा कस्यचिद्दोषेण मोदीति वस्त्रसमाद्धान्तरा-

एवमपि प्रोद्दीप्तानि भवन्ति तथैकस्मिन्कुले महापातकदुष्टे नरकोन्मुखे जाते तादृ-
शकुलसंसृष्टान्कुलान्तरस्थानापि नरांस्तत्संसर्गदोषो बाधत एव । एवं नानावि-
धैर्दोषैराक्रान्तं सकलमेव तत्कुले केवलं महाघोरनरकदुःखेन दुःखितं भवति ।
एवं कुलक्षयदोषेण तादृशो नरकपातो भवति यत् प्रलयान्तेऽपि न तस्मान्नर-
कान्निर्गमः । भगवन्नेवमनेकशः शृण्वतोऽद्यापि ते मनोवृत्तिर्यत्र विपर्यस्ता
भवति तन्नूने ते हृदयं वज्रमयं संभावयामि । अथवा भगवन्नेवमनेकशः शृ-
ण्वतामपि नो हृदयं यदि वज्रमयमविष्यत्तर्ह्येवेदानीं विपर्यस्तं नामविष्यत् ।
भगवन्त्यस्य च शरीरस्य कृतं हृदं राज्यसुखमपेक्षितव्यं तच्छरीरमपि च क्षणि-
कमेव । एवं विजानानैरभ्यस्मामिः कथमिमे पुरोदश्यमाना दोषा उपेक्षणीयाः स्युः॥
आदौ तावदिदमेव महत्पापं संभवति यदमी गुरुस्थानापन्नाः सर्वे बभूवन्नावलौ-
कनीया भवन्ति ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतिकारमशक्तं क्षत्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

तस्मादीदृशपापाचरणपूर्वकजीविनापेक्षया यस्मैतद्यन्त्यस्तशस्त्रैरस्मामिः शराः
सोढव्या एव कौरवैः पक्षिणाश्चेत् । तथा सति यदि निरतिशयं दुःखं स्याद्य-
दि वा मरणं स्यात्तर्हि तदपि सोढव्यमेव न त्वीदृशकुलक्षयकारकं पापाचरणं
कथमपि भेषसे भवेत् । एवं पुरोऽवस्थितान्मीप्समभूतीन्स्वकुलजान्सर्वान्दृष्ट्वा
सद्यो विपर्यस्तमनोवृत्त्यनुसारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वाऽन्ते चैवं राज्यसुखं कैवल्यं
नरकभोग एवेत्युक्त्वा च विरराम ॥ ४६ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपविशत् ।

विसृज्य सशरं चार्पं शोकसंविभ्रमानसः ॥ ४७ ॥

एवमत्यन्तमुद्विग्नमना जन्तुर्बाष्पोपलिप्तकण्ठो रथ एवावस्तादुपविशत् ।
यथा पद्भ्युतः कश्चिद्वाजपुत्रः सर्वथोपहतो दूरथवे यथा वा राहुग्रस्त आदित्यो
निष्प्रभो दूरपते यथा वा महासिद्धिनामे तावन्मात्रेणैव क्वथार्थं मन्थमानो भ्रान्तः
कश्चित्तपस्वी पश्चात्कामपोहिबः सन् दीनो भवति तथा तदानीं स धनुर्धरोऽर्जुनो
दुःखातिशयेनाऽऽक्रान्तः संत्यक्करथस्थासनः समदृश्यत । समुद्रतटावप्यलोचनश्च स
धनुर्वाणाश्च भूमौ प्राक्षिपत् ।

एवं वृत्तान्तमुक्त्वा धृतराष्ट्रं प्रति संजयः पुनरुवाच । ततस्तदवस्थं सत्वेदम-
र्जुनमालक्ष्य तादृशत्वेदपरिहाराय यादृशं परमार्थं वैकुण्ठनाथः श्रीहरिर्न्यस्य-
पत्तदग्रे कथयत इति ॥ ४७ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयोऽध्यायः ।

—:०००:—

संजय उवाच-

तं तथा रूपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तप्रकरणेन शोकाकुलः सौर्जुनो रोदिति स्म । स्वकुलस्थान्भीष्मा-
दीन् दृष्ट्वा स्निग्धं तस्य चित्तं व्रुवमभूत् । यथा जलेन छवणम् । यथा च
वातेन विशीर्णमग्नं जलधारणासमर्थं भवति तथा धीरस्यापि तस्य चित्तं शोकेन
विशीर्णं युद्धोत्साहधारणासमर्थमभूत् । तेन च स तदानीमतिम्लानः सन्पङ्क-
ममो राजहंस इव प्रक्रान्तकार्यकरणासमर्थमभूत् । तादृशं च तं महामोहेन
जर्जरौकृतमर्जुनं मधुसूदन उवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-

कुतस्त्वा कस्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेऽर्जुन त्वेदमप्रोक्षितं किम् । कोऽसि त्वम्, किंचेदानीं करोषि । इदानी-
मेव च विशेषतः किं जातं किं साधनेषु किंचिन्मृणमस्ति । उपसंहतेष्वपि
बहुषु साधनेष्ववाश्यकं किंचित्साधनमनुपसंहतमवाशिष्टमभूद्येन त्वमेवं दि-
न्योऽभूः । अनुचिते कर्मणि ते मनोवृत्तिर्न कदाऽपि दृष्टा तथा न कदाऽपि त्वया
धैर्यं त्यक्तम् । तथा केवलं त्वन्नामसंकीर्तनमात्रेणाप्यपकीर्तिः सुदूरमपसरति
(इदानीं त्वेवंविधं त्वां प्रत्यक्षत एवापकीर्तिः संयुयुक्षतीति चित्रम्) । त्वं च
शौर्यस्याङ्करः सन्निपेषु च भूषेन्योऽसि । शौर्यं च ते लोकत्रये विस्फूर्जते ।
(त्रिलोकीत्या अपि शिरआन्दोलनेन त्वां संपादयन्ति) । त्वया च मुद्दे शंकरो

जितः । निवातकवचा दैत्याः समूलं हताः । एवंविधत्वच्छौर्यातिशयद्योतकानि
पदानि विरच्य गन्धर्वैर्गीयन्ते । अतश्च सकलमपि त्रैलोक्यं त्वयैकेनापि तुलितं
चेन्न्यूनमेव भवेत्तु साम्यमर्हति । इदंशं च निरुपमं पुरुषत्वं त्वयि दृश्यते । स
त्वमद्येदानीं संत्यज्य वीरवृत्तिं कथमघोमुखः सन्नोदिति । त्वमेव स्वान्ते विचा-
रय कीदृशमेतत्कारुण्यं येनेदानीं दैन्यं प्रापितः । कथय किमन्धकारः कदाऽपि
सूर्यं ग्रसते, किंवा पवनो मेवाद्विभेति किंवाऽमृतमेव स्वयं म्रियते किंवा
पश्येन्धनमेव पावकं गिलति, लवणेन जलं द्रुतं भवत्यथवा कालकूटमेवा-
न्यसंतर्गादिनश्यति, कथय किंवाऽर्भक एव महान्तं सर्पं कवली करोति किंवा
गोमायुः सिंहिन साकं युध्यते, एते सर्वेऽप्यन्वार्तमविनः प्रसङ्गा मिथ्याभूता
एव । यदि च कचित्केनपिदासक्षिता मवेयुस्तर्हज्ज्ञानत एव न वस्तुवः । किंतु
तादृश एव प्रसङ्गोऽप्य जातः स च त्वयेदानीमेव सत्यतां प्रापितः । यद्यपि
सत्यतां प्रापित इव प्रदर्शितस्तथाऽपि तत्र बीजभूतमज्ञानमेवेत्यतश्च हेऽर्जुनास्मि-
न्ननुचिते कर्मणि मतिर्न विधेया । अविलम्बितमेव च वैर्यं धृत्वाऽवहितमना
भव । त्यजेदं मुखं वदाचरणम् । उत्तिष्ठ युसवां धनुर्बाणश्च । कुरु संग्रामः
कचेदृशं ते कारुण्यम् । त्वं ज्ञाता सन् कुतो विचारं न करोषि । वद त्वमेव
समुचित्वा किं दया संग्राम इति । इदानीं चेदृशी दया प्रादुर्भवति चेद्विद्यमा-
नाया कीर्तिर्विनाशः स्वर्गतेरन्तरायश्चेति ॥ २ ॥

क्लेशं मा स्म गमः पार्थ नैतत्स्वप्नपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

तस्मादिदानीं त्वया शोको न कार्यः, धैर्यं च सर्वात्मना धार्यम् । एतेषां
भीष्मादीनां शोच्यता च त्वया स्वीयमनोबुद्धेः सकाशाद्दूरतोऽपसारणीया ।
तस्याः पुरस्कारो नोचितः । पुरस्कारे हि तेनैतावत्कालपर्यन्तं संग्रामं महत्त्वं
विनश्येत् । अतश्चाद्यापि स्वहितं साधय । दयालुता च संग्रामावसरे न कथ-
मप्युपकरोति । किंचैते भीष्मादय इदानीमेव किं स्वकीया अभूवन् । अथवा
स्वकीया अपीतः पूर्वं स्वकीयत्वेन नामिज्ञातास्तवया । तथा च कथं न ज्ञेय-
मस्माभिः (१ । ३९) इत्येवमिदानीं स्वीयपाण्डित्यप्रकाशनं व्यर्थमेव ।
धार्तराष्ट्रैः सह सपर्यः किमद्यैव समुत्पन्नो येनाद्भुतं किंपितृस्यत इव ते क्षणे-
नैवेयान्कल्पनातीतो मयिमेदोऽभूत् । जन्मसिद्ध एवामं सपत्नीं पुष्पाक मिथ-

एवं वृत्तान्तमुक्त्वा भूतराष्ट्रं पति संजयः पुनरुवाच । ततस्तदवस्थं सखेदम-
जुंनमालक्ष्य तादृशस्वेदपरिहाराय यादृशं परमार्थं वैकुण्ठनाथः श्रीहरिर्न्यस्तप-
यत्तद्मे कथय इति ॥ ४७ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयोऽध्यायः ।

—:०००:—

संजय उवाच-

तं तथा रूपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तप्रकरणेण शोकाकुलः सोऽर्जुनो रोदिति स्म । स्वकुलस्थान्भीष्मा-
दीन्दृष्ट्वा स्निग्धं तस्य चित्तं द्रुतमभूत् । यथा जलेन लवणम् । यथा च
वातेन विशीर्णमग्नं जलधारणात्तमर्थं भवति तथा धीरस्यापि तस्य चित्तं शोकेन
विशीर्णं युद्धोत्साहधारणात्तमर्थमभूत् । तेन च स तदानीमविम्लानः सन्पङ्क-
मग्नो राजहंस इव प्रकान्तकार्यकरणात्तमर्थमभूत् । तादृशं च तं महामोहेन
जर्जरितमर्जुने मधुसूदन उवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-

कुतस्त्वा कस्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेऽर्जुन तवेदमत्रोचितं किम् । कोऽसि त्वम्, किंचेदानीं करोषि । इदानी-
मेव च विशेषतः किं जातं किं साधनेषु किंचिन्मूनमस्ति । उपसंहतेष्वपि
बहुषु साधनेष्ववश्यकं किंचित्साधनमनुपसंहतमवशिष्टमभूद्येन त्वमेवं स्वि-
न्नोऽसूः । अनुचिते कर्मणि ते मनोवृत्तिर्न कदाऽपि दृष्टा तथा न कदाऽपि त्वया
धैर्यं त्यक्तम् । तथा केवलं त्वन्नामसंकीर्तनमात्रेणाप्यपकीर्तिः सुदूरमपसरति
(इदानीं त्वेवंविधं त्वां प्रत्यक्ष्यन् एवापकीर्तिः संयुमुसतीति चित्रम्) । त्वं च
शौर्येऽप्यश्रुतः सन्निधेयुषु च भूषन्मोऽसि । शौर्यं च ते लोकत्रये विस्फूर्जते ।
(त्रिलोकीस्था अपि शिरश्यान्दोलनेन त्वां संपावयन्ति) । त्वया च युद्धे शंकरो

जितः । निवातकवचा दैत्याः समूलं हताः । एवंविषत्वच्छौर्यातिशयद्योतकानि
पद्यानि विरच्य गन्धर्वैर्गीयन्ते । अतश्च सकलमपि त्रैलोक्यं त्वयैकेनापि तुलितं
चेन्न्यूनमेव भवेन्न साम्यमर्हति । ईदृशं च निरुपमं पुरुषत्वं त्वयि दृश्यते । ॥
त्वमद्येदानीं संत्यज्य वीरयुतिं कथमधोमुखः सन्नोदिषि । त्वमेव स्वान्ते विचा-
र्य कीदृशमेतत्कारुण्यं येनेदानीं दैन्यं प्रापितः । कथय किमन्वकारः कदाऽपि
सूर्यं ग्रसते, किंवा एवनो भेषाद्विभेति किंवाऽमृतमेव स्वयं धियते किंवा
पश्येन्धनमेव प्रावकं गिलति, लवणेन जलं द्रुतं भवत्यथवा कालकूटमेवा-
न्यसंसर्गाद्विनश्यति, कथय किंवाऽर्भक एव महान्तं सर्पं कवली करोति किंवा
गोमायुः सिंहिन साकं युध्यते, एते सर्वेऽत्यन्तासंभविनः प्रसङ्गा मिथ्याभूता
एव । यदि च क्वचित्केनचिदात्मना मवेयुस्तर्हज्ज्ञानव एव न वस्तुतः । किंतु
तादृश एव प्रसङ्गोऽद्य जातः स च त्वयेदानीमेव सत्यतां प्रापितः । यद्यपि
सत्यतां प्रापित इव प्रदर्शितरथाऽपि तत्र बाजभूतज्ञानभवेत्यवश्यं हेर्जुनास्मि-
न्नुचितं कर्माणि मतिर्न विधेया । अविलम्बितमेव च वैर्यं धृत्वाऽवहितमना
भव । त्यजेदं मूर्खवदाचरणम् । उत्तिष्ठ गृह्णां धनुर्बाणश्च । क संग्रामः
क्वचेदृशं ते कारुण्यम् । त्वं ज्ञाता सन् कुतो विचारं न करोषि । वद त्वमेव
समुच्चिता किं दया संग्राम इति । इदानीं चेदृशी दया प्रादुर्भवति चेद्विद्यमा-
नाया कीर्तिर्विनाशः स्वर्गतेरन्तरायश्चेति ॥ २ ॥

क्लेशं मा स्म गमः पार्थ नैतत्स्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदीर्घकृत्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

तस्मादिदानीं त्वया शोको न कार्यः, धैर्यं च सर्वात्मना धार्यम् । एतेषां
भीष्मादीनां शोच्यता च त्वया स्वीयमनोवृत्तेः सकाशाद्दूरतोऽपसारणीया ।
तस्याः पुरस्कारो नोचितः । पुरस्कारे हि तेनैतावत्कारुण्यं संप्राप्तं महत्त्वं
यिनश्येत् । अतश्चाद्यापि स्वहितं साधय । दयालुता च संग्रामावसरे न कथ-
मनुपपकरोति । किंचित्ते भीष्मादय इदानीमेव किं स्वकीया अभूवन् । बाधवा
स्वकीया अपीतः पूर्वं स्वकीयत्वेन नाभिज्ञातास्तवया । तथा च कथं न ज्ञेय-
मस्माभिः (१ । ३९) इत्येवमिदानीं स्वीयपाण्डित्यप्रकाशनं व्यर्थमेव ।
पार्तराष्ट्रेः सह सघर्षः किमद्यैव समुत्पन्नो येनाद्भुतं किंचित्पश्यत इव ते क्षणे-
नैवेयमात्कल्पनातीतो मतिभेदोऽभूत् । जन्मसिद्ध एवायं सघर्षो युष्माकं मिथ-

स्त्वयाऽप्यनेकशोऽनुभूतवर एव । कश्च तत्राद्यापूर्वो विशेषः समुदितस्तन्न
जाने येन मोहं समुत्पाद्य दयां पुरस्कृत्यानुचितं किमपि त्वं कार्यसे । स च
मोहोऽवस्थितश्चेद्विद्यमाना प्रतिष्ठा विनश्येत्तरलोकगतिश्चान्तरिता भवेद्देहिकमपि
भयो दुर्लभं भवेत् । मोहोपजीव्यभूतं च हृदयदौर्बल्यं न कदाऽपि कस्यापीष्टं
साधयति । विशेषतः क्षत्रियाणाम् । तत्रापि विशेषतः संग्रामे । संग्रामे च
प्रत्युत हानिकरमेव स्यात् । अतो हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा युद्धाय सज्जो भव
यतस्त्वं परं वपोऽसि ॥ ३ ॥

एवं भक्तवत्सलेन भगवताऽनेकैः प्रकारैः शिक्षितोऽर्जुन उवाच-

अर्जुन उवाच-

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इपुमिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहर्षारिसूदन ॥ ४ ॥

भगवन् वक्ष्यमिषत्त्वमा । किंवादौ त्वमेव स्वान्ते विचारय यदयं संग्राम
इव दृश्यमानोऽपि वस्तुतः संग्राम एव न भवति । अमार्गं एवायम् । अत्र
प्रवृत्तिरस्माकं दोषायैव । यतोऽत्र स्पष्ट एव गुरुजनोच्छेदः कर्तव्यतयाऽस्मासु
संसृजते । सन्धि मे धार्तराष्ट्राः पश्य त्वमेवैते मावुसदृशाः पितृसदृशाश्च
भीष्मादयः संमाननीयाः स्वकर्मणा सर्वात्मना संतोषणीयाश्च व एवैते तद्वैपरी-
त्येनेवार्णां कथं स्वकर्मणैव ब्रह्मत्वेन समालोचनीया भवेयुः । भगवन्मथा
साधुसमुहः सदा नमस्कार्यो नमस्कारमात्रेणापि पूज्यत्वभावनायाः सिद्धत्वात् ।
शक्या चेत्प्रत्यक्षतः पूज्यं कार्या । अतः पूजानमस्कारादिकं किमप्यल्लवा स्ववा-
चैव साधुनिन्दा क्रियते चेदमार्ग एव सः । तथैते नः कुलगुरवो भीष्मद्रोणादयो
नियमेन सदा पूजनीया एवेति मे शाश्वतिकी मतिः । येषु च वैरभावना
मनसा स्वमेऽपि कर्तुं न शक्यते तेषां प्रत्यक्षतो घातः कथं कार्यः स्यात् ।
तदपेक्षया जीवितमेवेदं व्यर्थं विनश्यतु । न केवलमहमेक एव । चित्रमिदं
यत्तत्त्वं एव वयं यैरेव धनुर्विद्यायां शिक्षितास्तानेवामिच्छयिष्ठृत्य तयैव विद्यमा
धनुषि बाणं संदधानाः कर्तव्यं चेदं मन्वानाः संघाति भवामः । अहं च पाथो
द्रोणाचार्यस्य प्रियशिष्यस्तेन चाऽऽचार्येण वात्सल्येन धनुर्वेदमभ्यापितः ।
तादृशेन च मया सांपत् यस्तादृशद्रोणाचार्यवधायोगोऽग्राह्यः सा किं वक्ष्य

प्रत्युपकारः स्यात् । येषां च कृपया लब्धवर् इवाहं क्षमासतामर्थो भवामि
तेष्वेव च विपर्यस्तां मनोवृत्तिं धारयन्तं किं भस्मासुरोऽस्मीति ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं मेक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्कथिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

भगवन् समुद्रो गम्भीर इति श्रूयते किंतु वद्गाम्भीर्यमन्तः स्याद्वह्निस्तु शुष्म
एव दृश्यते । द्रोणाचार्यस्य मनस्तु न कदाऽपि शुष्मं संदृश्यते । आकाशं वेदमप-
रिमितं संदृश्यते । किंतु तदपि कदाचित्परिमितं भवेन्नतु द्रोणाचार्यस्य मनः
कदाऽप्यगाधतायां परिमितं भवेत् । अमृतमपि कदाचिद्विद्युतमन्त्री भवेत्तथा कदा-
चित्कालवशाद्द्वजमपि स्फुटितं भवेन्नतु कदाचिदपि प्रयत्नेनापि लेगतोऽपि च
द्रोणाचार्यस्य मनोधर्मः प्रकृतिं जहात् । वात्सल्ये च प्रथमा मातेति कथ्यते
वत्सल्यमेव । किंत्वाचार्यस्तु तदपेक्षयाऽप्यधिको वात्सल्यस्य मूर्तिरेव स्यात् । अयं
चाऽऽचार्यः कारुण्यस्य मूलस्थानं सकलगुणानामाकरो निरतिशयो विद्यासिन्धुः ।
एवमयं महात्माऽस्मासु च दयार्द्रभावस्तत्त्वमेव वदास्य वधः कथमस्माभिर्धिन-
नीय इति । ईदृशाश्वमे द्रोणादयो धात्यास्ततो राज्यं सुखेनोपभोक्तव्यमित्येत-
त्सर्वं मे मनोवृत्तौ नैव सर्वथा प्रविशति । एवञ्च मनसा चिन्तायितुमपि न शक्यं
यतोऽस्मादधिका अपि ये स्वर्गभोगास्तेऽप्यनेन कर्मणा भवेयुश्चेनेऽपि मा सन्नेव ।
मिक्षावृत्तिरपि ततो वरम् । अथवा देशत्यागो भवतु गिरिकन्दरे वा निवासो
भवतु नतु कदाचिदप्येतानाचार्यादीनामिच्छस्य युद्धे शस्त्रं गृह्णामि । भगवन्तस्मा-
भिरतेषां कण्ठे तस्मिन्नेषां गेः प्रहृत्य रुधिरमदिग्धा भोगा भोक्तव्याः किम् ।
रुधिरमदिग्धाश्च भोगा व्यर्था एव । यतः कथं तादृशा भोगा भोक्तुं शक्या
भवेयुस्तज्ज जाने ॥ ५ ॥

तथा च त्वमेतत्सर्वमवधारयेत्यर्जुनेन भगवन्तं प्रत्युक्ते मति वत्सर्वं भुवन्तेऽपि
भगवते सां तदुकिर्नास्त्वद्व (भगवन्मुखे प्रसादाचिह्नाभावेन) । तन्मात्रा
मनसि प्रवितोऽर्जुनः पुनरपि प्रत्युत्वाच भगवन्मदुक्तौ कुतो न वित्तं दीयते त्वया—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रभुमे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

भगवन्पादनी मे मनोवृत्तिरभूच्चथा स्पष्टीकृतं मया । किंतु तदपेक्षयाऽप्यदेव

विचितास्यं चेत्तत्त्वं भवन्त एव जानन्ति । यैश्च धार्तराष्ट्रैः सहास्माकं वैरागिनि
कश्चिद्ब्रवीतीति चेचादृशकर्णकटूक्निश्रवणमात्रेणैव चारामां प्राणास्त्याज्या भवन्ति
त इमे धार्तराष्ट्राः संमुखेऽवस्थिताः । अतश्च किमत्रैते धार्तराष्ट्रा बध्वा अथवै-
तानुपेक्ष्यास्माभिरन्यत्र कापि गन्तव्यमित्यत्र किमुचितं तदस्माभिर्न ज्ञायते ॥६॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मममृदुचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिव्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

अत्र किमुचितमिव विचारं कर्तुं मतिरेव न प्रसरति यतो मोहाकुलं मे
मनः । यथा तिमिरावस्त्वे नष्टवेजसि चक्षुषि समीपस्थमपि वस्तु द्रष्टुं न
चक्षुर्व्यापृतं भवति तथेदानीं मे भ्रान्तस्य मनसोऽवस्थितिः केनेदानीं हितं
स्यात्तज्ज जाने । अतो भगवन्नेतद्विचार्य यत्सत्यं तदस्माकं कथनीयम् । त्वमेव
सत्ता यच्चास्माकमखिल सर्वस्वं तत्त्वमेव । त्वमेव गुरुस्त्वमेव बन्धुस्त्वमेव पिता
त्वमेवास्माकमिष्टदेवता, आपदि च बालयिता त्वमेव । यथा गुरुः शिष्य न
कुदाऽभ्युपेक्षते यथा वा सागरः प्रविष्टान्तीं नदीं न कदाऽपि निषेधति यथा
च समीपमागच्छदपत्यं मात्रा त्यज्यते चेद्दद त्वमेव तत्कथं जीयेत् । अस्माकं
च गात्राद्यखिलस्थानीयस्त्वमेवैकोऽसि । अतो मया यत्कर्तव्यं तद्दद । यदि
च मया स्वदुःखचतुस्रिणं पूर्वमुक्तं न ते स्वेदं तर्हि यदस्माभिरिदानीं कर्त-
व्यमुचितं यच्च धर्माविरोधि तत्सत्त्वरं कथय ॥ ७ ॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यायच्छोरुमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृजं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

इमांश्च स्वकुलजान्युद्धार्थमवस्थितान्पश्यतो मे मनसि समुत्पन्नः शोकस्त्व-
द्वचोऽन्तरेण नापमारयति । यद्यखिल पृथ्वीतलमात्मसाज्जायेत यदि वा महो-
न्द्रवदमपि प्राप्तं भवेत्तथाऽप्ययं मोहो मे मनसो न दूरी भवेत् । यथा चीजं
मज्जितं चेत्तत्तुक्षेवे समुत्पन्नमपि यथोचित जलेन सिक्तमपि च भैवाङ्कुरोत्पादन-
समर्थं भवति (तथा सद्यो मे मतिरभूत्) । यथा चाऽऽभ्युर्नावशिष्टं चेदौषध-
मार्कचितकरमेव किन्तु तत्र केवलमेक एवोपायः परममृतं दृश्यते । तथा राज्य-
भोगाः समुद्रमथ मन्मति प्रकृतिमापादयितुमसमर्था एव । केवलमिदानीं रुपा-
निधेरसव कारुण्यमेव धम्मतेर्जविनम् । एवमर्जुनेन भ्रान्तिरहितचित्तेनोक्तं
किल । किन्तु क्षणेनैव स पुनरपि माययाऽऽवृन्तो भ्रान्तचित्तोऽभूत् ।

अत आन्तिगर्हितान्तेनोऽपि पदं तत्र आन्तिगर्हेन ना आन्तिगर्हेन प्रह-
 तस्या वा ' अगोप्यानन्वगोप्यम् ' इत्यादिना प्रहृत्य प्रचनेन भगवता
 इतिहासा किञ्चनैव । यथा विमिरादिना नेमगेणोपहृतनेनः कश्चिन्नुनिम-
 शात्ता भ्रान्त्या रजतं प्रभाति । इयं च शुक्लपञ्चानमूर्तिना प्रथमा भ्रान्तिः ।
 तत्र च शुक्लपञ्चानमस्य यदज्ञानविशमदर्शनी मे द्रोणेन शूरेरज्ञानं जातमित्येव
 यदज्ञानं तस्याभावः—तदज्ञानमूर्तिना द्वितीया भ्रान्तिः । अनया च द्विती-
 यया भ्रान्त्या रजतग्रहणे भ्रान्तिर्भवति । यदि च तदानीं केषाप्पात्नेन ' नेदं
 रजतं शुक्तिरपि तवाज्ञानमभूत् ' इत्येव शर्मायाज्ञानं बोधितः स याप्येव-
 द्रोण रजतं वामपि न रजतग्रहणाय प्रयुक्तो भवति । आप्यवचसा द्वितीय-
 भ्रान्तेर्विनष्टत्वेन तत्कार्यभूताया रजतग्रहणमनुचेरनभवात् । अज्ञानस्य चाज्ञास्यैव
 कार्यकारित्वात् । प्रहृते चाशोभ्यमानां भीष्मादीनामगोच्यत्वेन ज्ञानाभाव
 एतद्वत् यदज्ञानं तन्मूलरं तेषां शोभ्यत्वेन ज्ञानं प्रथमा भ्रान्तिसात्कार्य-
 भूतः शूरः । उक्तस्याज्ञानस्य च यदज्ञानं तन्मूलिका दशमिन्वाज्ञानार्थादि-
 तीया भ्रान्तिः । तत्कार्यभूतश्च युद्धार्थव्यवस्थानिधायः । तत्र च
 कृतत्वा कश्मलमिदमित्येवं भगवद्वचसा ' ममदृक्ज्ञानम् ' इत्येवं
 जानानोऽर्जुनो द्वितीयभ्रान्तिगर्हितो भीष्मादीन्शोभ्यत्वेन पश्यन्पि क्षणं
 मात्रमन्यतां जहाति स्म युद्धाकर्तव्यमनिधयाच्च च्युतोऽभूत्तदनुत्सवेव
 च तदानीं तदुक्तिः ' न चेत्तद्विभ्रः ' ' कार्यण्यदोषोपहतस्यभावः ' ' धर्मसंभूदचेताः ' ' निश्चितं ब्रूहि ' ' शिष्यस्तेऽहम् ' इत्यादिः । कित्तिप
 भ्रान्तिराहितावस्था क्षणादेवाप्तमृता । कृतत्वा कश्मलमित्येतावन्मात्रं वचनं तस्य
 तादृशभ्रान्तिविनाशाय ॥ पर्वाक्षमभूत् । यक्षानुत्सवो हि बलिदावश्यकः । नहि
 क्षुद्रेणोपधेन महान्तो गो निवृत्तो भवति । यदि च कश्मलस्य विस्तृतं स्वरूपं
 तस्य हेतुं चाम्यधास्यद्भगवांस्तदा तत्कश्मलं ध्येनइत्यतः । प्रयुक्तं कश्मलस्य
 कारणं तमेव पृच्छति भगवान्कृतस्त्विति । ननु कश्मलनिवारणे भगवति साप-
 र्थ्यमस्ति न वेति चेदस्त्येव सामर्थ्यम् । तर्हि किं कश्मलमात्रोक्त्या सर्वोद्भू-
 र्णया वोक्त्या दृष्टिक्षेपमात्रेणैव कश्मलनिराकरणसंभवादिति चेत्—अत्र भग-
 वतो मनसि युक्तिवादेनैव कश्मलस्य निराकरणीयत्वात् । दिव्यसामर्थ्येन कश्मल-
 निराकरणे भगवत् इच्छा चेत्कृतत्वा कश्मलमित्येतावन्मात्रा स्वत्याऽप्युक्तिर्व्य-
 र्थेव स्यात् । दृष्टिक्षेपमात्रेणैव कश्मलनिराकरणसंभवात् । किं बहुना ' यक्ष-

लनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ' इति न्यायेन कश्मलस्यानुत्पत्तिरेव भग-
वता कृता स्यात् । तथा च यथा तिमिरोपहतनेत्रः समीपावस्थितान्यपि वस्तूनि
धूसराणीव पश्यति त्व किञ्चिदञ्जनपक्षेणेण क्षणं स्पष्टतया पश्यन्नपि पुनः पूर्ववदेव
धूसराणि पश्यति तद्वदर्जुनस्यावस्थितिरमूदिति ज्ञानेधरोक्तेः ' क्षण एक
भ्रान्ति साण्डिला ' (गीता ओषी २ । ६९) इत्यस्यास्वात्पर्यमवसेयम् ।

इदं चात्र ज्ञानदेवः प्रकल्पयति " नापमीदृशो मायाकान्तस्य परिणामः,
अन्यदेवास्त्य किञ्चिद्विकारकारणं भवेत्, नूनमयं महामोहत्त्वेण कालसर्पेण ग्रस्तः।
आदावेव हृदयकमलं मयस्थानम् । तत्रापि च तदानीं कारुण्यभरेणाऽऽकान्त-
न्तत्वात्प्रकटाहित्यम् । अतस्तत्र जायमाने दंशे विपस्य वेगोऽनावरोऽभूत् ।
अमुं च कटिनं प्रसङ्गं जानानो दृष्टिमात्रेणापि विपबाधां विनाशयितुं समर्थः
श्रीभगवांस्तदानीं जाङ्गलिकोऽभूत् । तादृशं चात्यन्तव्याकुलमप्यर्जुनं समीपस्थो
दयालुभगवाल्लीलैवाभिरक्षेत् । एतदेव च मनसिकृत्य यथा (ज्ञानेधरेण)
तदानीं महामोहेन कालसर्पेण ग्रस्तोऽर्जुन इत्युक्तम् " इति । तदानीं च सोऽर्जुन-
स्तथा भ्रान्त्याऽऽविष्टो भूद्यथा मेघपटलेन भानुर्न दृश्यते । दुःखेन च व्याप्तोऽ-
भूद्यथा ग्रीष्मे दावाग्निना पर्वतः । तथाभूतं च पर्वतं यथा सजलो महामेघः
शमयति तथा नीलवपुः छपाजलेन संभूतो भगवान्वचसाऽर्जुनं शमयति स्म ।
ब्रुवतश्च भगवतो दशमद्युतिर्विद्युदिव प्रकाशते । तत्र तस्य गम्भीरा वाक्च गर्जितं
दृश्यते । एवंविधे चावसरे वागमृतपूर्णो भगवान्कृष्णमेघः कथमासारं संपादये-
त्कथं च तेन शोकाग्निदग्धोऽर्जुनपर्वतः शान्तो भवेत्तथाश्च तत्र विज्ञानपल्लवः
कथमुत्पद्येत तत्सर्वं शृणुत मनसः समाधानाय ।

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णानि चभूव ह ॥ ९ ॥

एवं क्षणं भ्रान्तिरहितः सञ्चुक्त्वा पुनरपि भ्रान्त्या शोकाकुलोऽर्जुनः
' सर्वथेदानीं न योत्स्य इति मे निश्चयः । अत इदानीं त्वया न किञ्चित्प-
विविधेयम् ' इत्येवं सत्वेदं श्रीकृष्णं वेगेनोक्त्वा मौनमधारयत् । तथाविधं च
तं दृष्ट्वा भगवान्नाश्वर्यचकितोऽभूत् ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः ग्रहसान्निव भारत ।

सेनयोरुमयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अकरोच्च मनसि किमार्थमिदानीमनेनार्जुनेन । अधुना किमपि न वेत्यर्थं किं कर्तव्यम् । कथमयं प्रकृतिमापद्येतेति । यथा मानिको ग्रहानिरीक्षते यथा वाऽसाध्यं रोमं दृष्ट्वा तत्रामृतवृत्त्यां निश्चयेन कार्यसाधिकां दिव्यामो-
पार्धिं शीघ्रमेव प्रकल्पयति राजवैद्यस्तथा तदानीं भगवान्केनोपायेनाममर्जुनो भ्रान्तिरहितः स्यादिति विचिन्तयन्तेनमोरुमयोर्मध्ये क्षणं व्यतिष्ठत । भ्रान्त्यप-
सरणे कारणं च मनसि निश्चित्यान्तः सकोपोऽपि बहिरदरेणेव बभूवुः मावर्तत । यथा बालस्य दुर्बलमेव सरोपाऽपि माताऽन्तः सिन्धैव भवति तद्वत् । यथा च कद्बोपथे विद्यमानोऽमृतनिर्गरो बहिरदृश्यमानोऽपि गुणेन प्रकाशितो भवति तथा बहिर्गुणयत्त्वेनादृश्यमानामप्यन्तरतिमिश्रं गिरमभ्यधाऽगवान् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वसंस्पर्शबोधके द्वितीयाध्यायाद्यश्लोकद्वयकसहिते पथमाध्याये कर्मपा-
सह योज्यम् (१ । २२) 'इत्येवं योऽर्जुनस्य प्रश्नो दृश्यते तत्र वीजमिदानीं विचार्यते—अत्र कौरवसेनायां योद्धुमर्हां योद्धुकापाश्च के । दुर्मो-
धनादयस्तु भीमे रुक्मद्वेषादिभ्यः अतो भीम एव तैः सह योद्धुमर्हति । भीष्म-
द्रोणादयस्तस्मात् (पाण्डवेषु) कौरवेषु च संबन्धसाम्यतया यो युद्धार्थं नैवाऽऽगच्छेयुः । यदि वाऽर्थस्य दाता भूत्वाऽऽगच्छेयुस्तस्यैवाप्यपवृत्ता इति शौचातिशयशालिनोऽपि न युद्धयोग्याः किन्तु वन्दनीया एव । अतो योद्धुं योग्यो योद्धुकामश्चैकः कर्ण एवावशिष्यते । स च बासक्या शक्या युव इति तेन सह योद्धुं शङ्कते मनः । वस्तुतो वासवी शक्तिरिन्ध्रेण कवचकुण्डलमदा-
नस्तनुदेन संतोषायत्तान्तःकरणेन कर्णाय दत्ता, इत्येव नतु कर्णेन प्राप्तिता । अनोऽपार्थितप्रतिग्रहस्तस्याः । पार्थितप्रतिग्रहस्थले किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य तत्साधनार्थं वस्तु प्रार्थ्यते । लब्धे च वस्तुनि तेन तत्कार्यं साधयितुं प्रयत्न्यते । दाताऽपि यदि तत्कार्यद्वेषी तर्हि तद्वस्तु न ददाति । यदि तत्कार्येच्छुरदासीनो वा स्यात्तर्हि ददाति । तेन च दत्तेन वस्तुना तत्कार्यं साध्यते ।

दत्तेन वस्तुना दातुर्दिष्टं नैव प्रसाध्यते ।

ग्रहीता, किन्तु वस्तुप्रददितं वा प्रसाध्यते ।

दातुः सकाशाच्छब्देन वस्तुना दातुरपिच्यम् ।

प्रतिग्रहीता नैवार्थं नतु साधयितुं प्रभुः ॥

वासवी शक्तिश्च कर्णेन नैव प्राप्तिता । केवलमिन्ध्रेण प्रदत्ता । इन्द्रस्य

चार्जुनवधोऽपि एवेति कथं तदुक्त्या तदपि साधयितुं कर्णः प्रभवेत् । ननु कीदृशपत्रोपपत्तिरिति चेत्-अट्टं किमपि प्रतिबन्धकमीशशक्त्या जायते । प्रकृते च कर्णस्य मनोवृत्तिरेव प्रतिबन्धिका । स हि स्वात्मानं शूरं मन्यमानो वारावश-
किसहायेनार्जुनवधसंपादने शौर्यहानिं मन्यते । यद्यपीदृशी वस्तुस्थितिस्तथाऽ-
प्यर्जुनस्य मनस्तादृशे साशङ्कं भवत्येवेत्यतः 'कर्मणा सह योद्धव्यम्' इति प्रश्नः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्पुण्ड्रे प्रियाचिकीर्षवः ।

अन्यायपथप्रवृत्तस्य दुर्बोधनस्यात्र नामनिर्देशो न कृतः, एतद्दुर्बुद्धेरित्य-
नेन दर्शितम् । धृतराष्ट्रस्तु न स्वभावतो दुर्बोधनवदन्यायपथप्रवृत्तः किंतु
पुत्रमोहात् । अतस्तस्यान्यायपथप्रवृत्तिरागन्तुकीति तस्य नामनिर्देशोऽस्तु नामेति
तत्पुत्रत्वेन 'धार्तराष्ट्रस्य' इति निर्देशः । तथा च दुर्बुद्धश्चतुसारेण के के दुर्बु-
द्धयो जातास्तान्वेक्ष इत्यर्जुनाभिप्रायः ।

एताम् हन्तुमिच्छामि धनतोऽपि मधुसूदन (गी. १ । ३४) अत्र कौरव-
हनेनेच्छाया निषेधः प्रतिपाद्यते । स इच्छायाः साधकस्याभावाद्वाधकस्पोदया-
च्चेति द्विविधादपि । तथा हि-इच्छोत्पादकानि साधकानि चत्वारि, दुःखनि-
वृत्तिः (१) ऐहिकोत्कर्षः (२) पारलौकिकोत्कर्षः (३) स्वधर्मबुद्धि-
(४) चेति । बाधकं च द्विविधम्-ऐहिकदुःखसंभावना पारलौकिकदुःख-
संभावना चेति । तत्र दुःखनिवृत्त्यर्थं युद्धेच्छा चेत्तद्दुःखं भूतं वर्तमानं वा । तत्र
भूतकालिकं घनवासादिर्जं (१) दुःखं न निवर्तयितुमर्हति । तस्यानुभूतत्वात् । यच्च
सांप्रतिकं राज्याद्यपहारजं तदैहिकोत्कर्षमन्तरेण न निवर्तयितुं शक्यमिन्धैहि-
कोत्कर्षाय (२) युद्धेच्छेति पर्यवस्यति । उत्कर्षश्च स एव यः स्वकीयत्वेना-
भिमतैर्जनैः शिरआन्दोलनपूर्वकमवलोकितः । यथा द्यूतात्पूर्वभावी धर्मराजकृत-
यज्ञादिकालिकः पाण्डवोत्कर्षः । इदानीं युद्धेन जायमानोऽपि राज्यप्राप्त्यादित्थः
पाण्डवोत्कर्षो न स्वकीयत्वेनाभिमतैर्भीष्मद्रोणादिभिरवलोक्यते । युद्धे भीष्म-
द्रोणादीनां विनाशमन्तरेण तदसंभवात् । तदेतत्

'येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च' इत्यनेन सूचितम् ।
पारलौकिकोत्कर्षश्च (३) युद्धेनैव संभवति । 'यजेत स्वर्गकामः' इत्या-
दिवत् 'युद्धेन स्वर्गकामः' इत्यादिवचनान्तराभावात् । चतुर्थं कारणं च युद्धे-

च्छाया युद्धे स्वधर्मधीः । सा चार्जुनस्य विद्यत एव । तथाऽपि तस्यास्तदानीं फलाभावादकिञ्चित्करत्वम् । मोहेनाऽऽवृत्तत्वात् । अतो न सा कौरवहननेच्छां समुत्पादयति । तथा चानुपदेमवोक्तेन प्रकारेणौहिकपारलौकिकान्यतरस्यैकस्यापि फलत्पादशैनात्कथं तस्य प्रवृत्तिः स्यात् ।

‘ भयोजनमनुद्दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्तते ’

किमुत प्रेक्षावानर्जुनः ।

ननु यदि स्वधर्मधीरपि फलं पुरस्कृत्यैव कर्मणीच्छां जनयेत्तर्हि—

दुःखनाशः (१) सुखप्राप्तिरौहिकी (२) पारलौकिकी (३) ।

स्वधर्मधीश्च (४) चत्वारः कर्मेच्छा हेतवो मताः ॥

इत्यत्र यत्स्वधर्मधियः कर्मेच्छां प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वमुक्तं त्वं संगच्छते । फलस्य द्वितीये तृतीये च कारणेऽन्वर्मावादिति चेद् । उच्यते—

संख्यादिः मधनादिश्च स्वधर्मो द्विविधो मतः ।

आद्यः सदैवानुष्ठेयो द्वितीयः कारणे सति ॥

अत्र प्रत्यहमावश्यकत्वेन विहितं संध्यादिकं फलपुरस्काराभावेऽपि केवलं स्वधर्म इत्येवेच्छां जनयतीति दृश्यते । अतस्तदर्थं चतुर्थहेतोरुपन्यासः । तथा च युद्धस्य स्वधर्मत्वेऽपि तत्र क्षत्रियाणामवस्थानुष्ठेयत्वाभावः सिद्धः । नहि निःसंपन्नो राजा क्षत्रियो युद्धं स्वधर्म इति तदर्थं कथंचिदपि शत्रुनुत्पाद्य तैः साकं योद्धुं प्रवर्तते । एवं चेच्छोत्पादकानां चतुर्णां हेतूनां मध्ये एकस्याप्यवभावात् प्रदर्शितः । तथा युद्धेच्छोत्पत्तौ प्रतिबन्धकद्वयमप्यत्र दृश्यते । युद्धे हि शस्त्र-प्रहारजदुःखदुःखितस्वकीयभीष्माद्यवलोकनजन्यैहिकं दुःखमनिवार्यमेव । यत्र तादृशकल्पनाभावेण गात्रावसादनवेषथुमाण्डीवर्त्तमानत्वदाहादिकमर्जुनेनानुभूतं तत्र तादृशस्थितिप्रत्यक्षे दुःखं स्यादेवेति किं वक्ष्यम् । इदमेकं युद्धेच्छोत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । तथा स्वजनविघातजन्यपातकोद्भवं पारलौकिकं दुःखमप्यनिवार्यमेव । तच्च ‘ पापमेवाऽऽभयेदस्मान् ’ इत्यनेन प्रदर्शितम् । एवं च साधकस्यैकस्याप्यभावाद्वाधकद्वयसत्त्वाच्च युद्धेच्छाया अभावः ‘ न हन्तुमिच्छामि ’ इत्यनेन प्रतिपादित उपपन्नः ।

नन्वत्र भीष्मद्रोणादीनां प्रत्यक्षावलोकनात्पूर्वं युद्धेच्छा समुत्पन्नैव सा केवलमिदानीं प्रतिबद्धा । तथा चात्रेच्छोत्पत्तिकारणानां चतुर्णामभावः किमर्थं प्रति-

पादितः । यच्चेच्छोत्पत्तौ बाधकद्वयमुक्तं तदिच्छाया विनाशे कारणं संभवतीति तदस्त्विति चेत् । उच्यते—

नैयायिकेभ्य आत्मगुणानामिच्छादीनां क्षणिकत्वात्प्रतिक्षणमुत्पन्नानामिच्छानां धारा प्रचलति । सा चोत्पत्तिकारणानामभावे र्नीलिना मोक्षयते । पूर्व-क्षणोत्पन्ना तु स्वभावदेव विनश्यतीत्यभिप्रायात् ।

येषां तु मत इच्छादीनां न क्षणिकत्वं तेषामपि भवे कारणानुसारेणेच्छाऽवतिष्ठते । कारणानां बलीयस्त्व इच्छा दृढी भवति । कारणानां तदवस्थत्वं इच्छाऽपि तदवस्थैवावतिष्ठते । कारणानां क्षयिष्णुत्वं इच्छाऽपि क्षीणा भवति । कारणानामभावे त्विच्छा स्वतः क्षयिष्णुत्वात्क्रियता कालेन विनश्यति । तदेवमिच्छायाः क्षणिकत्वपक्षे भीष्मादिप्रत्यक्षदर्शनक्षणमारभ्योत्पत्तिकारणचतुष्टयान्यतमस्यैकस्यान्यभावाद्वाधकसत्त्वाच्च नार्जुनस्य मनसि हननेच्छोत्पत्तिः । इच्छाया अक्षणिकत्वपक्षे तूक्तचतुष्टयान्यतमस्यैकस्याप्यभाराच्च पूर्वोत्पन्नेच्छाया दृढीकरणं नापि तादवस्थम् । किंतु पूर्वोत्पन्ना सा क्षयिष्णुस्वभावत्वाद्दिनश्यन्ती बाधकद्वयसत्त्वाद्भीष्मादिप्रत्यक्षावलोकनसमकालं सद्य एव विनष्टाऽभूत् । तदेतत् 'न हन्तुमिच्छामि' इत्युक्तम् ।

मन्यर्जुनस्य युद्धेच्छानाशे कारणीभूतमिच्छाबाधकद्वयमुक्तम् । तत्रैकं (१) युद्धे शस्त्रास्त्रप्रहारदुःखिताभीष्मादीन्स्वकीयत्वेन पश्यतोऽर्जुनस्य मनसि वातसत्त्वाज्जापमानमैहिकं दुःखम् । द्वितीयं च (२) स्वजनवधजन्यपातकजन्यं पारलौकिकं दुःखम् । एतदस्तु ज्ञायम् । किंत्वर्जुनेन अस्त्रन्यासपूर्वकं युद्धाकरणेऽपि प्रतिपक्षीया अर्जुनस्य शरीरे महारं क्रूर्युरिति तादृशदुःखनिवारणार्थं युद्धेच्छा कुतः न जायत इति चेत् । न्यस्तशस्त्रस्यार्जुनस्य शरीरे भीष्मादयो धर्मयुद्धे प्रवृत्ता नैव महारं क्रूर्युः । यद्यपि न्यस्तशस्त्रस्यार्जुनस्य शरीरे दुर्योधनादीनामप्रवृत्तिर्न संभवति प्रामुत तदवस्थेऽर्जुनेऽप्यर्थं ते प्रहरेयुरेव तथाऽपि युद्धे छतेऽपि तादृशदुःखसंभवोऽस्त्येव । नहि युद्धे प्रवृत्ते महारथस्यापि शरीरे लेशतोऽपि महारो न जायत इति निश्चयः । एतदभिप्रायेण 'प्रतोऽपि' इत्युक्तम् । मधु-देत्यं हतवतः श्रीकृष्णस्यापि शरीरे मयुक्तः स्वल्पवरोऽपि च महारः संभवत्येव । एतच्च 'मधुसूदन' इति संबोधनेन सूचितम् ।

ननु न्यस्तशस्त्रस्यार्जुनस्य शरीरे न केवलं स्वल्पः प्रहारः किंतु मरणपर्यवसायमेव । न्यस्तशस्त्रं हन्तुं हि कोऽपि समर्थो भवति । तथा च मरणनिवृत्त्यर्थं

युद्धेच्छाऽर्जुनस्य कुतो न जायत इति चेत् । उच्यते—महदपि मरणदुःखमुदात्त-
चेतसाऽर्जुनेन शस्त्रास्त्रमहारजर्जरितशरीर-स्वकीयत्वामिषत-भीष्मादिकर्मकाव-
लोकनजदुःखरोपेक्षया न्यूनमेवेति कल्पितत्वात् । वरं मरणं न तु जर्जरितशरीरा
एते स्वकीया भीष्मादयो द्रष्टव्या इति ।

सुखं च दुःखं च जगत्प्रसिद्धं न सर्वसाधारणमेकरूपम् ।

किंतु प्रतिव्यक्ति विशेषरूपं तत्तन्मनोवृत्तिविशेषभेदात् ॥ इति ।

किंच मरणदुःखं यदा कदाऽपि तोढव्यमेव । यदुक्तम्—‘अथ मरणमवश्य-
मेव जन्तोः’ इति ।

ईदृशमनोवृत्तिभूतः कृपापरवशात् संस्तवनुसारेणैव मगवन्तं प्रतिवक्तुं प्रवृ-
त्तोऽभूत् । तदुक्तम्—

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धून्वस्थितान् ।

कृपा परयाऽऽविष्टो विपीदन्निदमवतीत् ॥ (गी० १।२७) इति ।

इदं ‘दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण’ (१।२८) इत्यादि वक्ष्यमाणम् । अयमा-
शयः—कृपा हि दयापरपर्याया परदुःखग्रहाणेच्छारूपा । तादृशेच्छाया
आधिक्ये च तादृशेच्छाजन्यः परदुःखग्रहाणानुकूलो व्यापारो जायते ।
व्यापारस्याशक्यत्वेऽयोग्यत्वे चेच्छामार्त्रं बन्ध्यमेव । शक्यत्वे तु योग्यत्वे
व्यापारः स्यादेव । अयोग्यत्वे त्विच्छाविरुद्धे स्यादेव । सामान्ये-
च्छायां तु न स्यादित्यन्यत् । इच्छाविपर्ययाभूतग्रहाणप्रतियोगिभूतं परदुःखं
च क्वचित्तात्कालिकं क्वचिद्गात्रं क्वचित्तुल्यमपि । तत्परदुःखं तदपेक्षया स्वस्व-
दुःखान्तरसमानाधिकरणं तदसमानाधिकरणं चेति द्विविधम् । परदुःखग्रहाणा-
नुकूलो दयालुनिष्ठो व्यापारोऽपि दुःखान्तरसमानाधिकरणस्त्वदसमानाधिकरणश्चेति
द्विविधः । यत्र दयालुः परदुःखग्रहाणानुकूलव्यापारकाष्ठे जायमानं स्वस्व
दुःखं सोद्वैव व्यापारं करोति तत्राऽऽद्यम् । तच्च तेन ससमानं दुःखं परदुःखा-
पेक्षया न्यूनमेवेति न नियमः । क्वचित्समं क्वचित्दोषेक्षयाऽधिकमपि । तदेवमुक्तेषु
प्रकारेषु कीदृशां कृपाऽर्जुनस्य मनसि भीष्मादीन्दृष्ट्वा समुद्भूतद्विविध्यते—

आदौ तावदर्जुनस्य मनसि [कृपा] पूर्वमेवाऽऽसीद्वेदानीमेव समुत्पन्ना । यदि
पूर्वमेवाऽऽसीत्तर्हि दिग्बिजयादिप्रसङ्गेन युद्धे पूर्वमनेकशः शस्त्रबो हतास्तदानीं
वृत्त इयं प्रतिपन्ना । तच्च प्रतिबन्धकारणमिदानीं कथं निवृत्तम् । अथ पूर्वं
नाऽऽसीदिति कल्पस्तर्हीदानीं तदुत्पत्तौ किं कारणम् । उच्यते—

अर्जुनस्य कुलं शीलं च समालोच्य तदनुसारेण स दयालुरस्तेवेति वक्तव्यमेव । किंतु पूर्वं येऽनेकशः शत्रवो हतास्तदानीं सा स्वधर्मेण प्रतिबद्धा । युद्धं हि क्षत्रियस्य स्वधर्मः । किंच युद्धे मृतानां विराय स्वर्गतिर्मोक्षो वा किमपि भवतु । तदानीं यज्जन्ममरणदुःखस्य महतो भाविनः प्रहार्णं तदर्थं तादृशभाविदुःखापेक्षया स्वल्पं युद्धकाटीनप्राणवियोगदुःखं दददम्पज्जुनो दयालुरेवेति न तदानीं दयायाः प्रतिबन्धावश्यकता । यथा बालस्य कण्टक-
बेधजस्य भाविनो महादुःखस्य महाणाय कण्टकदूरीकरणकण्टकसूचीवेधजं स्वल्पं दुःखं ददत्वापि माता दयालुरेव गीयते तद्वत् । यथा च यज्ञियपशुहननेन यजमानस्य दयालुत्वं न हीयते प्रत्युत परिशीष्यत एवेति तद्वत् । नन्वेवं प्रकृतेऽपि 'युद्धं स्वधर्मः' इति बुद्ध्या कृपा प्रतिबद्धा कुतो न भवति । भाविनो महतो दुःखस्य निवारणार्थं प्राणवियोगजन्यस्वल्पदुःखदाने दययैव प्रवृत्तिर्या पूर्ववत्कुतो न भवतीति चेत्तत्प्रश्नः । वैषम्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिर्न भवति । इदानीं या कृपा 'कृपया परयाऽऽविष्टः' इत्यत्र निर्दिष्टा सा पूर्वस्याः परिणामभूता पूर्वापेक्षयाऽन्यादृश्येव । एतच्चात्र 'परया' इति विशेषणोनावगम्यते । पूर्वया कृपया हि विवेकबुद्धिर्नाऽऽवृताऽभूत् । अत एव तदानीं विवेकमूलिकया स्वधर्मबुद्ध्या कृपा प्रतिबद्धाऽभूत् । तथा भाविनो महतः परदुःखस्य महाणाय सद्यः स्वल्पदुःखदानेऽपि प्रवृत्तिर्विवेकमूलिकैवाभूत् । इदानीं तु विपादेन विवेकबुद्धिरावृतेति न स्वधर्म इति प्रवृत्तिर्नापि महतो दुःखस्य महाणाय स्वल्पदुःखदाने प्रवृत्तिः । विपादश्च स्वामीष्टार्थासिद्धिजन्यो गुवांघपराधजन्यो वाऽनुवापाख्यशक्तवृत्तिविशेषः । भीष्मद्रोणादीनामस्त्रप्रहारे कृते महानपराधः स्यादिति भावमया सद्यो विपादः समुत्पन्नः । पूर्वं ये दिग्विजयादिप्रसङ्गोना-
नेके रिपवो हतास्तत्रेदं ग्रापराधसंभावनाया अभावेन विपादाभावादिवेकबुद्धि-
र्यथावस्थिताऽभूदिति ।

ननु युद्धविचारोत्तरं सद्य एव विपादः कुतो नाभूत् । भीष्मद्रोणादयो दुर्योधनपक्षीया मृत्वा युद्धे संमुक्तीना मविष्मन्तीति संभावनायाः सत्त्वात् । तथा च युद्धनिश्चय एव न स्यादिति चेत् । धर्मराजेनायं विचारः सर्वः कृतः स्यादिति मत्वाऽर्जुन एतावत्कालपर्यन्तमेतत्संबन्धेनोदासीन एवाभूत् । धर्मराजस्य तु न विपादः । तस्य हीत्यं मतिः—'भीष्मद्रोणादयः प्रज्ञावन्तः प्रायोऽस्मिन्बुद्धे नेवाऽऽगमिष्यन्ति । यतो वयं (पाण्डवाः) कौरवाश्च तेषां तुल्या एव । यदि च

समागताः स्फुटार्हं 'अर्थस्य पुरुषो दासः' इति नयानुसारेण भक्षां तिरोभाव-
यताऽऽधिकेनाऽऽवरणेनाऽऽवृत्ता एव समागमिष्यन्त्यतो न वे पूर्ववद्भावनीयाः
स्युः' इति । दूरदर्शना धर्मराजेनेत्यं संभावितम् । अर्जुनस्तु केवलं तदनु-
सारी । तस्याप्येवं मतिः—पूर्वं यद्यपि स्यात्तथाऽपि प्रत्यक्षपरोक्षयोर्महदन्तर-
मिति प्रत्यक्षं भीष्मादीन्स्वकीयान्दृष्ट्वा तस्य मतिश्चाजिवा स्यात् । ननु कदाऽपि
धर्मराजस्य मतिचलनम् । यस्य मतिर्महत्यामपि विपत्तौ महति वा समुत्कर्षे
नेपदपि विपद्यति स माझवरस्तादृशो धर्मराजः । अत एव गोतोपदेशमसङ्गो
न धर्मराजं मति संजातः । यक्षभक्त्योत्तराणि आवृन्मुतान्दृष्ट्वाऽपि समीची-
नान्येव दत्तानि । स एव सत्यं दूरदर्शी मञ्जाचक्षुः ।

परोक्षार्थज्ञानजम्भा मतिः प्रत्यक्षदर्शनात् ।

न विपर्ययात्मायाति मञ्जाचक्षुः स उच्यते ॥ इति ।

न त्वर्जुनः । यतोऽर्जुनेन भीष्मादिशरीरेषु सूक्ष्ममार्थिकवावरणं प्रज्ञाचक्षु-
र्विषयीभूतं न दृष्टं किंतु तेषां केवलं स्थूलशरीरं चर्मचक्षुर्विषयीभूतं
दृष्टम् । अतस्तत्र विषादोत्पत्तिर्मुज्यत एव । स्थूलस्य संनिष्ठस्य
चार्थस्य ज्ञानसाधनं चर्मचक्षुः । सूक्ष्मस्य देशतः काष्ठतो वा विप्रकृष्टस्य
चार्थस्य ज्ञानसाधनं ज्ञानचक्षुः । तत्र चर्मचक्षुषो रोगाः काचकामलादयः ।
ज्ञानचक्षुषोऽधिष्ठानं मन एवेति मनोवृत्तिविशेषादयो ज्ञानचक्षुषो रोगाः ।
रोगैर्हि दृष्टिः प्रतिबध्यत इत्यर्जुनस्य विषादेन ज्ञानदृष्टिप्रतिबन्धे दूरदर्शित्वमप-
गतं भवति । अतस्तस्येत्यं मतिस्त्वदानीमजायत 'को जानाति परलोकगतं
पुत्रम्, ऐहिकं तु भीष्मादीनां शस्त्रप्रहारैर्जायमानं दुःखमवलोकयितुं न
क्षमोऽस्मि' इति । विषादेन ज्ञानदृष्टिप्रतिबन्धे चर्मचक्षुषा यद्भीष्मादिवि-
षयकमीक्षणं तत्र यत्तत्त्वमयत्वं (समित्युपसर्गेण सूचितं) तत्स्वीयपितामहत्वेन
स्वीयगुरुत्वेनेत्यादि तत्त्वसंबन्धविशेषपूर्वकत्ववत्त्वम् । तत्त्वसंबन्धस्य पुरः
स्फुरणादेव विषादोत्पत्तिः । कीन्तेयशब्देन तत्र दृष्टान्तः भूतिषः । यथा
कुन्तयाः स्वीयमातुत्वेनापलोकने तादृशसंबन्धसंरक्षणार्थं मवृत्तिर्नियता तथा
पितामहत्वगुरुत्वादिसंबन्धसंरक्षणायान्नापि मवृत्तिर्नियता । स च संबन्धः
स्थूलदेहनिमित्तक एवेति भीष्मादीनां स्थूले देहे शस्त्रप्रहारकरणमनवयमनु-
चिन्तं च भवति । मञ्जाचक्षुष्यं सर्वेषां प्राणिनां दृश्यते । सर्वो हि

जन्तुभूतकालिकानुभवानुसारेण भाविनमर्थं बुद्ध्या प्रकल्प्य प्रवर्तते । किंत्वी-
दशं प्रज्ञाचक्षुष्ट्वं सर्वेषां सामान्यव एव । किंतु-

प्रोक्षार्थज्ञानजन्मा भविः प्रत्यक्षदर्शनात् ।

न विपर्ययात्प्रमाणात् प्रज्ञाचक्षुः स कथ्यते ॥

अत्र निदर्शनं धर्मराजः । अर्जुनस्यापि युद्धारम्भे भीष्मद्रोणादीन्प्रत्यक्षतो
दृष्ट्वा वात्सल्यातिशयेन मद्विभ्रंशोऽभूत् । ममिसेनस्य तु मनसि विद्यमानमपि
भीष्मादिविषयकं वात्सल्यं कौरवकुलापराधातिरेकेणाऽऽवृत्तं सद्युद्धारम्भे भीष्मादी-
न्प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽपि नोद्भूतमभूत् ।

पञ्चधा प्रबहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ (भारतचम्पूः १) ॥

कौरवाणां पाण्डवानां च मिथो बन्धुत्वाद्वात्सल्येन युद्धमनुचितं तथाऽपि
कौरवाणां लोभोपहतचेतस्तथाज्ञानचक्षुषोऽभिष्टानभूते मनसि लोभरूपेण रोगेण
ग्रस्ते ज्ञानचक्षुषोऽन्धत्वात्पाण्डवविषयकं वात्सल्यमनुपयुक्तमभूत् ।

पाण्डवानां च मनसि कौरवविषयकं वात्सल्यं वसति युद्धं विनाऽन्पगते-
रभावाद्युद्धस्य स्वधर्मत्वाच्चापुपयुक्तमभूत् । इयान्विशेषः-कौरवाणां मनसि
वात्सल्यमधिष्ठानं मनो द्रोपादिनष्टप्रामम् । पाण्डवानां मनसि वात्सल्यं
स्वधर्मबुद्ध्या तत्काले केवलं विरोहितम् । अत एव युद्धारम्भे भीष्मद्रो-
णादीनां प्रत्यक्षदर्शनेन तादृशप्रत्यक्षदर्शनचर्मचक्षुर्जन्यलौकिकसहायेन वस-
वत्संज्ञातं-वात्सल्यं तथा सद्य एव समुद्यम्यथाऽर्जुनस्य स्वधर्मबुद्धिमप्यपसार्य
स्वप्राणदानपर्यवसाय्यभूत् ।

इदं चात्र बोध्यम्-अत्रार्जुनेन स्वमाषणे युद्धात्परावृत्तेः कारणद्वयं प्रदर्शितम्--
एकमशक्यता द्वितीयमयोग्यता । तत्र प्रथमं 'सीदन्ति मम आवाणि' (१।२९)
इत्यारभ्य 'प्रमसीव च मे मनः' (१।३०) इत्येतत्पर्यन्तेन श्लोकद्वयेनाशक्यता
प्रदर्शिता । ततः 'निमिजानि च पश्यामि' (१।३१) इत्यारभ्य हत्वैतानाततायिनः'
(१।३६) इत्येतत्पर्यन्तेन श्लोकपटकेनायोग्यता प्रदर्शिता । तत्राशक्यताहेतुभूता
गन्धर्वसदन-मुखपरिचोपण-वेपथुरोमहर्ष-गाण्डीवसंसन-स्वप्नाहावस्थानाश-
कि मनोभ्रमास्वदानीं सपथनुभूताः प्रत्यक्षा इति ते प्रथमं प्रदर्शिताः । ततः शब्दप्र-

माणगम्यान्पयोग्यताकारणानि स्वजनवधनिमित्तपातक्रोद्धवादीनि पश्चात्प्रदर्शिता-
नि । किंचायोग्यतापेक्षया बलीयस्त्वेवाशक्यता कार्यपतितवन्धनने । यतः—

शक्ये त्वयोग्येऽपि कार्ये प्रवृत्तेरास्ति संभवः ।

अपि योग्यमशक्ये चेन्नैव कार्यं प्रसिध्यति ॥

यदेतदुज्जुनेन युद्धात्तरावृत्तेः कारणद्वयमशक्यत्वात्त्वमयोग्यत्वात्त्वं च प्रद-
र्शितं तद्विनिधयपि दूरीछत्वाजुनस्य युद्धे प्रवृत्तिः संपादनीया भगवतो ननति ।
एवाजुनेन प्रथमतः प्रदर्शिताऽशक्यता प्रथमतो दूरी करणीया । सा चा-
शक्यता न यावदपशुता तावदयोग्यतादूरिकरणे प्रयत्नो निष्फलः । यतः—

युक्तायुक्तविचारस्य नृपते तत्र का कथा ।

यदशक्यकिञ्च नूनमाकाशहननादिवत् ॥

यद्यप्येवं तथाऽप्यवाशक्यतानिरासाय तस्या मूलकारणविचारेऽयो-
ग्यतामूलभूतो विपादपदवाच्यो भवोवृत्तिविशेष एवाशक्यतामूलकारणत्वे-
नानुसंधीयते । अतोऽव यावद्विपादस्तावदशक्यताया अयोग्यतायाश्च निराक-
रणमशक्यम् ।

अन्धकारे वृथा यत्नः पदार्थान्वेषणे भवेत् ।

अपि च—सति दीपे वृथा यत्नः प्रकाशस्यापनोदने ।

दीपामात्रे वृथा यत्नोऽन्धकारस्यापनोदने ॥ इति ।

सर्वथा विपादो दूरी करणीयः । तदर्थं च तत्कारणालोचनायां भीष्मा-
द्विविधप्रत्यक्षज्ञानादन्यत्र किंचिद्दृश्यते । भीष्माद्विविधं प्रत्यक्षं चेतः पूर्व-
मनेकश आसीन्ननु तदानीं विपादोत्पत्तिरित्यवस्तेभ्यो विलक्षणमेवैतत्प्रत्यक्षम् ।
ज्ञाने यैलक्षण्यं च विषयभेदेनैव वक्ष्यम् । प्रकृते विपादोत्पादके प्रत्यक्षे च
पाण्डवैः सह युद्धार्थं भीष्मादयो बहवो युगपदुपस्थिता विपराः । शूतसभायां
यहव उपस्थिता ननु युद्धार्थम् । उत्तरगोत्रहणे युद्धार्थं नहव उपस्थिता ननु
सपुत्रं पाण्डवैः सह तदानीमुद्दिष्टम् । इदानीं तु पाण्डवैः सह युद्धार्थं भीष्मा-
दयो बहवो युगपदुपस्थिता दृष्टा इति तद्विषयकं प्रत्यक्षं पूर्वभ्यो विलक्षणाभिनि-
तेन रत्नेण तद्विपादजनकम् । तच्च विपादजनकं भीष्माद्विविधप्रत्यक्षं प्रत्यक्षज्ञानं
प्रमात्यकं प्रमा वेति संशयः । प्रमथेत्तदपनोदः सुकरो नान्यथा ।

तच्च नैव प्रमेति सिद्धान्तः । यदि प्रमा स्यात्तर्हि तादृशं ज्ञानं धर्मराजस्य कृतो नाभूत् । सत्यं ज्ञानं चार्जुनापेक्षया धर्मराजस्यावशं भावि । न च तदानीं न ते तथाविधा धर्मराजस्य प्रत्यक्षा जाता इति वाच्यम् । धर्मराजस्य तथा-विधभीष्मादिपरोक्षज्ञाने बाधकाभावात् । प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विशेषस्य सुविचारशीले प्रज्ञाचक्षुषि धर्मराजेऽभावात् । तथा चार्जुनस्य तदानीं जायमानं भीष्मादिप्रत्यक्षं भ्रम एवेत्यगत्या कल्पनीयं भवति । युक्तश्च धर्मराजपेक्षयाऽर्जुनस्य भ्रमसंभवः । धर्मराजो हि यथा प्रज्ञाचक्षुरिति प्रसिद्धो न तथाऽर्जुनः ।

ननु तदानीमर्जुनस्य जायमानं भीष्मादिविषयकं प्रत्यक्षं यदि भ्रमश्चेत्कथं तस्य भ्रमत्व किं च भ्रमस्य कारणं तद्वक्तव्यम् । उच्यते । यद्यप्यर्जुनस्य जायमाने तादृशप्रत्यक्षे विषयभूता भीष्मादय इन्द्रियसंयत्ताः सत्याश्च तथाऽपि तदानीं ते येन रूपेणावस्थितास्तेन रूपेण न ज्ञानविषया इति भ्रमत्वं निर्वा-पम् । यथा—

शङ्खः पाण्डुर इत्येया रूपाता सत्यतया मतिः ।

यत्र लाक्षारसाक्तः शङ्खस्तत्र कथं प्रमा ॥

तथा चार्थस्य पुरुषो दास इत्येवमार्थिकावरणावगुण्ठितशरीरास्तदानीं भीष्मादय इति धर्मराजेन यदि ते तदानीं दृष्टाः स्युस्तस्मार्थिकावरणान्तर्हिता एव दृष्टाः स्थिरिति न तस्य मनसि विषादोत्पत्तिसंभवः । आर्थिकावरणस्य दयाविषयत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन पाश्चमीतिकशरीरस्यापि दयाविषयत्वाभावात् । सेन्द्र तक्षकं पजेतिवत् । तथा च कृष्णवर्णोपनेत्रान्तर्हितचक्षुषा पश्यन् पदार्थं कृष्णवर्णं पश्यति तथा ज्ञानचक्षुरन्तर्हितचक्षुषा पश्यन् धर्मराजो भीष्मादीनार्थिकावरणावृत्तान्पश्यति । यथा च धर्मराजस्य ज्ञानचक्षुर्निर्मलं न तथाऽर्जुनस्येति स केदलेन चर्मचक्षुषा भीष्मादीन्यश्वत्थनावृतानेव पश्यति । अतो विषादो-त्पत्तिः । तथा च ज्ञानचक्षुर्वोपमूलकोऽयमर्जुनस्य भ्रम इति सिद्धम् ।

स चायमर्जुनस्य भ्रमो निरसनीयो मगवता । भ्रमश्चाधिष्ठानमयाद्यात्म्यज्ञानेन निवर्तत इति प्रसिद्धम् । रज्जुज्ञानेनैव सर्पभ्रमः । कित्वयमुपायः सर्वसाधारणः । यदि तु भ्रान्तः पुरुषः स्वयं विचारि प्रेक्षावान्स्यात्तर्हि भ्रममपाकर्तुंकायेन स फलतः 'तथाय भ्रमः' इत्येवावदेव बोध्यते चेत्तावन्मात्रेणैव स स्वयमेव स्वस्य भ्रम भ्रमत्वेन जानानस्त भ्रममपाकर्तुं प्रयतते । तदुक्तम्—

विचक्षणस्य विदुषो भ्रमोऽपि वि जानतः ।

अधिष्ठातापकाशेऽपि भ्रमः सद्यो निवर्तते । (भ्रमो नस्योद्दिचास्तः) ॥ इति ।

‘ ममाद्यं भ्रमः ’ इति निश्चये हि भ्रान्तेन स्वकीयभ्रमनिरासाय भ्रमकारणमन्विष्यते । तथा सति भ्रमकारणनिरासपूर्वको भ्रमनिरासः संभवतीत्यतोऽयं भ्रममपाकर्तुंकायस्य भ्रमनिरासोपायः केवलमधिष्ठानज्ञापनरूपभ्रमनिरासोपायापेक्षया श्रेष्ठियान् । किंतु भ्रान्तस्य प्रेक्षावतोऽभ्रमेवोपायो योज्यो भवति । अर्जुनस्तु विचारी प्रेक्षावचर इति तस्य भ्रममनेनैवोपायेन निरसिष्य-
श्रीभगवान् ‘ ईदृशी वस्तुस्थितिः, तत्रामुक्त्वस्तुन्यमुक्त्वस्तुन आरोपः ’ इत्येवं किंचिदप्यमदर्शं केवलं ‘ तवार्थं भ्रमः ’ इत्येतादयन्मात्रज्ञापनाय—

‘ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्थजुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन ॥

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोसिष्ठ परंतप ॥ (२ । २-३)

इति प्रोक्तवान् । अब वस्तुतो विचारे क्रियमाणेऽर्जुनस्य ज्ञानचक्षुर्दृष्टम्—
येन ज्ञानचक्षुर्गतेन दोषेण भीष्मादिशरीरगतमार्थिकारणं ज्ञानचक्षुर्दर्शनयोग्य-
मपि न दृष्टमर्जुनेन । एतदोषमूलक एव मनोमोहः कश्मलपदवाच्यः । तथा च
युद्धस्पाशकमतापादकं भ्रात्रवसादमुखपरिशोपादिकं, युद्धस्पाशोऽग्न्यतापादकं च
स्वजनवधनिमित्तपातककल्पनमिदं कश्मलं मनोमोहः कुतः समुपस्थितामित्यर्थः ।

ज्ञानचक्षुर्गतं दोषं कश्मलमूलभूतं जानताऽप्यजानतेव भगवताऽर्जुनं प्रति
प्रभ्रः कृतः ‘ कुतस्त्वा कश्मलमिदम् ’ इति केचित् । वस्तुतस्तु मायं प्रभ्रार्थकः
किंशब्दः । उत्तरादर्शनात् । उत्तरमप्रतीक्ष्य प्रश्नाव्यवहितोत्तरक्षण एव ‘ क्लैव्यं
मा स्म गमः पार्थ ’ इति भगवता भाषितत्वाच्च । किंत्वत्र किंशब्दोऽसंभाषाना-
याम् । त्वद्विधे विचक्षणे उदात्ताशय ईदृशो मोहो लेशतोऽपि न संभवतीत्येवमा-
शयो भगवतः । बहसत्स्यातिशयेन समुपपद्यमानोऽप्ययं भीष्मादिविषयको मोहः
कदाचिद्युद्धचरारम्भक्षण एव संभवेन्नतु युद्धारम्भकाले । एतच्च विषमशब्देनो-
च्यते । अयोग्यवाची विषमशब्दः । एतादृशमोहोत्पादयं स्याच्चेत्तद्योग्यः समयः
कीदृश इति चेत् । दुर्पोषनकृतमुद्धनिश्चयश्रवणक्षणः । तस्मिन्क्षणे यदीदृशो

मोहः स्याच्चेत्तस्यानार्यजुष्टत्वं न केनापि भण्येत । तथा तदानीं मोहोऽभवि-
ष्यच्चेत्त स्वर्ग्योऽप्यभविष्यत् । तदुक्तम्—

वैरिणोऽपि सुस्तार्थं यो दुःस्वान्धो मज्जति स्वयम् ।

तपसाऽन्येन किं तस्य तदेव स्वर्गदायकम् ॥ इति ।

न च 'क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मः' इति तस्य त्यागात्कथमस्य स्वर्ग्यत्व-
मिति वाच्यम् । आवश्यकत्त्वधर्मविषये हि संप्र्याबन्दानामनुपासनादौ तथा
स्वर्गतिप्रतिबन्धो भवेत् । अकरणे प्रत्यवायभ्रवणात् । युद्धं तु क्षत्रियाणां
धर्मोऽपि नाऽऽवश्यकः । नहि सर्वे क्षत्रिया युध्यमाना एव दृश्यन्ते । नापि
युद्धाकरणेन ते प्रत्यगयिनो भवन्ति । तथा दुर्योधनरुतयुद्धनिश्चयभ्रवणक्षण
एव यद्यजुर्नो मोहाविष्टो भूत्वा युद्धाय प्रवृत्तो न स्यात्तर्हि तस्य महती कीर्तिः
स्यात् । धन्यवादे वदाना एव सर्वे लोकास्तदानीं स्फुर्यदयमर्जुनो महावीरोऽनि-
रथः कालवज्रादिहन्ता उन्धपाशुपवाहो यदि कौरवैः सह युद्धं कृतवान्स्या-
त्तर्हि कौरवाग्रामसंशयं नाशः स्यादेव । एवं वस्तुस्थित्वावपि राज्यं कृणाय
मत्मा युद्धाय प्रवृत्तो नाभूत्सर्वथा धन्योऽप्यमिति । तथा च दुर्योधनरुतयुद्ध-
निश्चयभ्रवणक्षणे यद्यजुर्नस्य मोहः स्याच्चेत्त उचितो भवेत् । ननु शास्त्रसंभा-
वप्रवृत्त्युत्तरक्षणे जायमानः । अयं तु सर्वथाऽनुचितः कर्मलपदवाच्य एव ।
यतोऽयमनार्यजुष्टोऽस्वर्ग्योऽकीर्तिकरश्च ।

आर्या नैव प्रवर्तन्तेऽनुचिते कर्मणि क्वचित् ।

उचिते तु प्रवृत्ताभ्येन कदापि पराङ्मुक्ताः ॥

अतोऽर्जुनस्येदानीं पराङ्मुखत्वमनार्यजुष्टम् । तथैवत्पराङ्मुखत्वं स्वर्ग्यमपि
न भवति । न च—

वैरिणोऽपि सुस्तार्थं यो दुःस्वान्धो मज्जति स्वयम् ।

वपसाऽन्येन किं तस्य तदेव स्वर्गदायकम् ॥

इत्युक्तीत्या स्वर्ग्यत्वं कुतो नेति वाच्यम् । युद्धं हि क्षत्रियाणां स्वधर्मं
इति स्वधर्मत्यागजन्यप्रत्यवायेन स्वर्गप्रतिबन्धात् । ननु युद्धं हि क्षत्रियाणां
स्वधर्मोऽप्यनावश्यक इति तत्त्वमपि न प्रत्यवायः । अत्र एव दुर्योधनरु-
तयुद्धनिश्चयभ्रवणसमकालमेवाजुर्नस्य यदीदृशो मोहः स्यात्तर्हि युद्धाकरणेऽपि
स्वधर्मत्यागमात्रेण प्रत्यवायमावाप्तस्य स्वर्ग्यत्वमनुपदमेवोक्तमिति चेन्न । वैप-

भ्यात् । यदा कदाऽपि स्वधर्मत्यागे प्रत्यवापोऽस्त्येव । त्यागो सङ्गीकार-
पूर्वक एव । दुर्योधनकृतयुद्धनिश्चयश्रवणसमकालमेवार्जुनस्य मोहे स्वधर्मत्यागो
न भवति । ततः पूर्वं पाण्डवैर्युद्धस्यानङ्गीकारात् । वदानीं युद्धाङ्गीकारोत्तरं
तन्नीप्तायां सकलसामान्यां सेनयोर्मिथः शस्त्रसंपादे प्रवृत्तेऽर्जुनस्य मोहेन
परावर्तने तु स्वीकृतस्य युद्धस्य त्यागो भवत्येव । इयान्विशेषः—युद्धाकरणमुप-
पन्न सममेव । आद्ये युद्धकर्मण्यप्रवृत्तिः । द्वितीये युद्धकर्मणः सकाशात्परावृ-
त्तिरिति । तथैतत्पराङ्मुखत्वं कीर्तिकरमपि न भवति । किंमूलिका क्षत्रार्जुनस्य
कीर्तिः स्यात्पराक्रममूलिका वात्सल्यमूलिका वा । नाऽऽद्यः पक्षोऽप्यकल्पवे ।
युद्धाकरणेन पराक्रमाभावात् । नापि द्वितीयः पक्षः—‘कथं भीष्ममहं संख्ये
पूजाहंवरिसूदन’ इत्यत्र युद्धाकरणनिमित्तत्वेन पूजाहंत्योक्तेः ।

अत्र केचित् । अयोग्यवाचिना विषमशब्देनायोग्यकाल इवायोग्यदेशोऽपि
ग्रहीतुं शक्यः । मोहयोग्यो देशश्च हस्तिनापुरादिग्रामः, युद्धार्थं निर्मितं
शिविरमयोग्यो देशः । युद्धभूमिः कुरुक्षेत्रं त्वयोग्यवरो देश इत्याहुः । तत्र
दुर्योधनकृतयुद्धनिश्चयश्रवणं यदृच्छया युद्धभूमिमागतस्यार्जुनस्य स्याच्चेत्
युद्धदेशोऽपि मोहयोग्य एव भवेत् । तथा युद्धनिश्चयोत्तरं युद्धारम्भदिने प्रातर्य-
दृच्छया हस्तिनापुरादिग्राममागतस्यार्जुनस्य मोहः स्याच्चेत्तत्र ग्रामोऽप्ययोग्य
एव भवेत् । ततश्च मोहोत्पत्तौ देशस्य योग्यायोग्यता कालवन्त्रैव वाच्या ।
कालो मोहयोग्यश्चेत्तदानीं यः कोऽपि देशो योग्य एव । कालो मोहायोग्यश्चे-
त्तदानीं यः कोऽपि देशोऽयोग्य एवेति ।

अथेदमवधेयम्—अनार्यजुष्टमित्यत्राऽऽर्यैर्जुष्टमार्यजुष्टं तद्भिन्नमनार्यजुष्टमित्येवं
तृतीयातत्पुरुषगर्भो नञ्जतत्पुरुषः । अथवा न आर्या अनार्यास्तेर्जुष्टमित्येवं नञ्-
तत्पुरुषगर्भस्तृतीयातत्पुरुषो ब्राह्मः । आद्येऽर्जुनाचरणे युद्धत्यागरूप आर्यजुष्टत्व-
रूपो गुणोऽर्जुनाभिमतो भगवता निषिद्धो भवति । अन्ये तु तादृशोऽर्जुनाचरणे
मूर्खजुष्टत्वरूपो दोषो भगवताऽऽविष्कृतो भवति । अत्र कः पक्षः श्रेयान्? पूर्वः ।
यद्यर्जुनेन युद्धात्परावृत्तिरूपे स्वाचरणे स्वीकृत्या गुणाः प्रदर्शिताः स्युस्तर्हि ते
भगवताऽर्जुनस्य युद्धे प्रवृत्तिं चिकीर्षता निषेध्या भवन्ति । यद्यर्जुनेन स्वाचरणे
दोषाभावः प्रदर्शितः स्यात्तर्हि भगवता तत्र दोषा आविष्करणीयाः स्युः ।
मरुते चार्जुनेन—

यद्यप्येते न पश्यन्ति ओमोपहतचेतसः ।

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निर्वर्तितुम् ॥

इत्येवमार्यत्वेनाभिमतानां स्वेपामस्माभिरित्यनेन परामर्शात्स्वाचरण आर्पजु-
ष्टत्वरूपो गुणः प्रतिपादित इति सोऽत्र निषेध्यो भवति । तथा चानार्पजुष्टमि-
त्यत्र नञ्चतत्पुरुषगर्भतृतीयावतत्पुरुषेण मूर्खजुष्टत्वरूपो दोषोऽत्र न भगवताऽऽ-
विष्कार्यो भवति । यद्यपि ' ओमोपहतचेतसः ' इत्यनेन कौरवेषु दोषं प्रदर्शय-
जुनेन ' कथं न ज्ञेयमस्माभिः ' इत्यनेन स्वस्मिन्स्वादृशदोषाभावः प्रतिपादितः ।
अतोऽत्र दोषोऽपि भगवताऽऽविष्कार्यो भवति तथाऽपि स एव दोषो विशेषतः
आविष्कार्यो भवति न तु सामान्यतो मूर्खजुष्टत्वरूपः । किंचार्जुने ओमोपहत-
चेतस्वरूपदोषो लेशतोऽपि भगवता न संभावयितुं शक्यते । अतोऽत्र ' स
दोषः सामान्यरूपेण भगवता प्रतिपादितः ' इत्यपि वक्तुं न शक्यते । किं-
चार्जुनाचरणे युद्धात्तरावृत्तिरूपे सामान्यरूपेणापि मूर्खजुष्टत्वदोषदुष्टमेतदिति
संभावयितुं न शक्यते भगवता । एतच्चार्जुनस्याऽऽचरणं स्वरूपतः समीची-
नमेव । केवलं कालछतमेव तस्यासमीचीनत्वं, तच्च ' विषये समुपस्थितम् '
इति विषमपदेन सूचितम् । तदुक्तम्—

अनवधानि साधूनां चरितानि स्वभावतः ।

देशकालादिसंबन्धात्स्यात्कदाचिदवद्यता ॥ इति ।

स्वरूपतो दुष्टमेव हि मूर्खजुष्टमिति भण्यते लोके । तदुक्तम्—

चरित्राणि हि मूर्खाणां गर्हाण्येव स्वरूपतः ।

स्यात्कदाचिदगर्हात्वं तत्रोपाधिभूतं ग्रहिः ॥ इति ।

किंचात्र मूर्खजुष्टत्वरूपो दोषः प्रकाशयितव्यश्चेत्तत्र मूर्खाणां मूर्खशब्देन
प्रतिपादनमकृत्वाऽनार्पशब्देन प्रतिपादने कश्चिद्धेतुरवश्यं वाच्यः । अन्यथा
भगवदुक्तो निष्कारणं गौरव स्यात् । स चात्र हेतुर्न कश्चित्संभवति । तथा ' अस्व-
गर्भम् ' इत्यत्र स्वर्गशब्दात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्यये पञ्चाच्चञ्चतत्पुरुषे स्वर्गसाधन-
त्वरूपस्य गुणस्याभावोऽत्र प्रतिपादयिषितः । अथवाऽसुराधर्मादिशब्देऽपि
विरोधार्थकनञ्चा तत्पुरुषे स्वर्गविरोधिनस्क्रवाचकादस्वर्गशब्दात्तत्र साधुरिति य-
त्प्रत्यये नरकसाधनत्वरूपो दोषोऽत्र भगवता प्रतिपादयिषित इति संशयः । तत्र
युद्धात्तरावृत्तिरूपेऽर्जुनाचरणे गुणो दोषाभावश्चेति द्वयमप्यर्जुनाभिमतं प्रतीयते ।

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥

इत्यत्र मरणोत्तरं क्षेम स्वर्गप्राप्तिरूपमर्जुनाभिमतम् । तच्च निषेधं शक्यते । नमुदासीनावस्थानमात्रेण स्वर्गः प्राप्यते । तथा कुलक्षये कुलधर्मनाशः, ततोऽधर्मोद्भवस्ततः स्त्रीषु दोषस्ततो वर्णसंकरः, संकरो नरकायैवेत्येवं युद्धात्परावर्तनेन नरकसाधनत्वरूपदोषस्याभावोऽर्जुनाभिमतः । सोऽप्यत्र प्रतिषेधं शक्यते । यतः—

स्वधर्मत्यागिनो जन्तोर्विहिताचरणं न चेत् ।

किमन्यैः पातकैस्तस्य तदेव नरकपदम् ॥

इत्युक्तत्वात् । भगवता चार्जुनस्य मतौ विपर्यासं चिकीर्षवाऽर्जुनाभिमतं द्वयमप्येतन्निरसनीयम् । उपस्थितत्वात् । तथा च तयोर्मध्ये किमभिप्रेतमस्वर्गपदेन भगवतीति चेत् । उच्यते—भगवताऽत्रास्वर्गपदेन स्वर्गसाधनत्वरूपगुणस्यार्जुनाभि-
तस्याभावोऽत्र प्रतिषिद्धमिषितः । न तु नरकसाधनत्वरूपो दोषः प्रतिषिद्धमिषितः । अस्वर्गशब्दस्य नरके हृद्यभावेन तत्र विरोधार्थकस्य नञो ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तथा च 'तवेदमाचरणं न स्वर्गसाधनम्' इत्येतावन्भावमेव भगवतो मनस्यभिप्रेतमस्वर्गपदोक्त्येति सिद्धम् । तथा 'अकीर्तिकरम्' इत्यत्रापि नञः कीर्तिकरशब्देन समासः । तथा च 'तवेदमाचरणं सत्कीर्तिकरं न भवति' इत्यर्थः । कीर्तिर्हि शौर्याद्वात्सल्याद्वा । नाऽऽद्यः । युद्धाच्चस्य परावर्तनात् । नान्यः ।

‘न च भयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे’

इत्युक्तेरसंगतेश्च । स्वजनहमनं संभवति किंतु तेन भयो न संभवतीति तदर्थः । वात्सल्ये हि स्वजनहननमेव न संभवतीति वक्तव्यं स्यात् । यदि तत्र नञः कीर्तिशब्देन समासो गृह्येत तदा 'तवेदमाचरणं दुष्कीर्तेः साधनम्' इत्यर्थः स्यात् । उपपद्यते च सोऽर्थः । 'महावीरोऽप्यर्जुनो वस्तुतो भीतः सन् मौढिवादवलेन मयमपलपति' इत्येवं मन्यमाना लोका अर्जुनस्थापकीति प्रसारयेयुः । तथाऽपि नात्र 'अकीर्तिकरम्' इत्यनेन सोऽर्थो द्रास्यः ।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यामि तेऽज्ययाम् ।

इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । स्पष्टार्थं पुनरुक्तिर्भवेत् ।

अत्र मध्यम्यजुंस्स मोहं दूरीकर्तुंमिच्छता भगवता मोहापसारणे सर्व-
धमविनाशाय दीपानयनवत् किमप्यञ्जनमानेयम् । तच्च नेवाऽऽनीतम् । अर्जुनेन
स्वयमेरायं मोहो विनाशनीय इति मनसि कृत्वा तत्किंचिदपि नाऽऽनीतम् ।
अर्जुनेन स्वयं मोहापसारणं तदा कर्तुं शक्यते यदा मोहस्वरूपं तत्कारणं च ज्ञातं
भवेत् । किंतु तदपि भगवता न प्रदर्शितम् । तदपि स्वयमेवाजुंसेनान्वेषयितुं
शक्यम्—इत्याशयेन भगवता 'तवायं मोहः' इत्येतावन्मात्रमेवोक्तम् । अना-
द्यजुष्टत्वादिभिश्च मोहस्यातीव क्षुद्रत्वम्, अर्जुने चात्यन्तासंभवित्वं सूच्यते ।
गर्शेण फलैश्चगन्धेन दौर्भत्यगन्धेन चाजुं वाचा दूषयन् भगवान् 'श्रद्धिपना-
यासेन चायं मोहस्वरूपेवापसारयितुं शक्यः' इत्याशयेन 'त्यक्तवोतिष्ठ परंतप'
इत्येवं मोहविनाशोचरकृत्यं मोहापस्थायामेव बोधितवान् ।

इदं चापरमत्र बोध्यम्—कौरवाः कुटिलमतिदुर्योधनानुसारिणः स्वजनैरपि
पाण्डवैः सह युद्धार्थं प्रवृत्ता भवेयुः किंतु सरलमतयः पाण्डवाः स्वजनैः कौरवैः
सह कथं युद्धार्थं प्रवृत्ता इति । अत्रोत्तरम्—मथोपनेत्रवर्णानुरक्तो विषयो दृश्यते
तथोपनेत्रादृतचक्षुर्भिः पाण्डवैः कौरवा भिन्नभिन्नरूपा दृष्टाः । अतो युद्धार्थं
प्रवृत्तिस्तेषाम् । तवार्थदासा भीष्मादयोऽभूवन्मित्यार्थिकोपनेत्रयुतेन चक्षुषा
धर्मराजो भीष्मादीन्मपश्यन्युद्धार्थं प्रवृत्तोऽभूत् । वच्च तस्य ज्ञानचक्षुष्ट्वमूल-
कम् । भीमसेनस्तु कौरवछतापराधातिशयजन्यसंस्काररूपेणोपनेत्रेण युतः
कौरवांस्तदनुसारेण भीष्मादंश्च पश्यन् युद्धार्थं प्रवृत्तोऽभूत् । नकुलः सहदेवश्च
धर्मराजाज्ञानुसरणरूपेणोपनेत्रेण युतः प्रवृत्तोऽभूत् । अर्जुनस्तु तु न धर्मराजवत्
ज्ञानचक्षुरुपनिबन्धम् । वन वादशब्दानातिशयाभावात् । नापि भीमसेनवत् कौरवछ-
तापराधातिशयजन्यसंस्काररूपमुपनेत्रम् । तस्य धीरोद्धतत्वाभावात् । नापि
नकुलसहदेववत् । धीरोदात्तत्वेन स्वयं विचारशीलत्वात् । धर्मराजाज्ञानुसरणं
विचारपूर्वकं कर्तव्यमिति बुद्ध्या युद्धभावेव स्थोपस्थ उपाविशन्नतु विषादो-
त्पात्तिक्षणे सद्य एवैकपदे युद्धभूमिं त्यक्त्वा शिविरं गतः । मोहितमर्जुनं दृष्ट्वा
भगवतो मोहं दूरीकर्तुंमिच्छत इत्थं मतिरासीत्—अयमर्जुनो धर्मराजवद्युद्धे प्रव-
र्तयितुं न शक्यः । धर्मराजवज्ज्ञानचक्षुष्ट्वामावात् । अन्यथा मोह एव न
स्थात् । नापि भीमसेनवत् । धीरोद्धतत्वाभावात् । नापि नकुलसहदेववत् ।

स्वयं विचारशीलत्वात् । अतोऽस्य 'वर मोहो जातः' इत्येतद्वन्मात्रमेव बोधनीयम् । पश्चादयं विचारशीलः, धर्मराजवद्भीममेनवद्वा नकुलसहदेवपदा केनापि प्रकारेण स्वयं प्रवर्ततेति । मोहकारणमप्यर्जुनेन स्वयमन्वेषणीयम् । न केवलमेतावदेव प्रपुन 'कुतस्त्वा कश्मलमिदम्' इत्येवं मोहकारणं भगवताऽर्जुनं प्रति पृष्टम् । अर्जुनस्य मोहं दूरीकर्तुमिच्छता भगवता मोहविनाशकारणं, मोहस्वरूपं, मोहोत्पत्तिहेतुं चानुकत्या केवलं कुतस्त्वा कश्मलमित्याद्युक्तवता 'तव मोहो जातः, तं त्यक्तवोत्तिष्ठ' इत्येवोक्तम् । भगवद्भाषणात्पूर्वं 'मदीयाचरणमनवद्यमेव' इत्येवं मन्यमानस्याप्यर्जुनस्य भगवत्कृत्वमापणसमकालमेव तत्र विश्वासातिशयान्मनोवृत्तिरन्यथाऽभूत् 'मदीयाचरणं मोहमूलकमवद्यम्' इति । पूर्वकालिकमनोवृत्तिविनाशेन तादृशमनोवृत्तिमूलका गात्रावसादनमुखशोषेवपशुमभूतयो विनष्टाः । स विनाशस्त्वेन स्वयं प्रत्यक्षमनुभूतः । तेन च युद्धकर्मण्यशक्यतामतिर्विनष्टा । युद्धकर्मण्ययोग्यतामतिरपि पूर्वजाता भगवद्भाषणे विश्वासातिशयेन विनष्टा । तथाऽपि स विनाशः परोक्षः शब्दज्ञानजन्यः । अयोग्यताविनाशस्य 'युद्धकर्म योग्यम्' इत्येवंरूपस्य यदा प्रत्यक्षानुभवः स्यात्तदैव तस्य कात्स्न्येन कार्यकारित्वम्, इति मन्वानोऽर्जुनो भगवन्तं विना प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षानुभवमसंभावयन् 'युद्धकर्म योग्यम्' इत्यस्य प्रत्यक्षानुभवाम् युद्धकर्मण्ययोग्यतां प्रदर्शयति—कथं भूमिमिति । अशक्यता तु न प्रदर्शिता । तद्विनाशस्य स्वयमनुभूतत्वात् । अत्र 'पूजार्हो' इत्यनेनायोग्यता प्रदर्शिता । ननु

‘अयोग्यमपि कर्तव्यमत्यन्तावश्यकं यदि । इति ।

तथा—अनन्यगतिकं कुर्याद्योग्यतां न विचारयेत्॥’

इत्युक्तत्वेन स्वजीवनार्थं युद्ध कर्तव्यमिति चेत्तथाऽऽह—गुरूनहत्वेति । सामान्यतः कार्यस्पायोग्यत्वे तथाऽस्तु नाम । अत्र तु युद्धरूपं कार्यमत्यन्तायोग्यम् । यत एवे भीष्मादयो महानुमावाः । किंचात्र युद्ध विना जीवनं भक्ष्येणापि संभवतीत्यतोऽत्र कार्यमनन्यगतिकमपि न भवति । तदाह—अयो भोक्तुं भक्ष्यमपीति । ननु नेतद्युद्धरूपं कर्मायोग्यम् । नतरामत्यन्तायोग्यम् । इतरथा तत्र कर्मणि कथं भगवान् प्रवर्तयेत्—‘त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप’ इति । भगवद्वचसि विश्वासातिशयेन चार्जुनस्यापि युद्धरूपं कर्म योग्यमिति स्यान्मतिः । अतस्मा-

मनुसृत्य पक्षान्तरमाह—हत्वाऽर्थकामानिति । किंतु युद्धे प्रवृत्तौ जयेऽपि राज्य-
सुखोपभोगा रुधिरप्रदिग्धत्वा इति दोषः । किंच युद्धे प्रवृत्तावप्समाकं
(पाण्डवानां) जयः स्यादेवेति नियमो नास्त्येव । भा भून्नियमः, पद्मावि-
तद्भवतु । किंत्वस्माकं जयः स्याच्चेद्वरम् । अथवा कौरवाणां जयः स्याच्चे-
द्वरम् । एतदपीदानीं न विद्या इत्याह—न चैतद्विद्म इति । अस्माकं जये राज्य-
सुखोपभोगो गुणः, भोगेषु रुधिरप्रदिग्धत्वेति दोषश्च । तथा चैतद्वरम् । अथवा
कौरवाणां जये पूर्वोक्तो गुणो नास्ति किंतु दोषोऽपि नास्ति । अपदोपतैव
विगुणस्य गुणः । (माघ) इति न्यायात् ।

‘ उपवाप्तः परं श्रेयो न दृष्टानं कथंचन ’

इति न्यायाच्च तद्वरम्—एष न निश्चयः । एतदुक्तं भवति—दोषसत्त्वेऽपि
गुणदृष्ट्या प्रथमः पक्षः श्रेयान् । अथवा गुणामावेऽपि दोषाभावदृष्ट्या द्वितीयः
पक्षः श्रेयानिति न विद्म इति । अत्रार्जुनस्य द्वितीयः पक्षोऽभिप्रेत इति गम्यते ।

ननु दोषोऽपि क्षुद्रश्चेत्तत्तत्तस्यो भवति । यथा पशुपित पिपीलिकामृतं बाष्पं
सत्कृत्य सेव्यत इति लोके दृश्यते । तथा प्रथमः पक्षोऽत्र कुतो न ग्राह्यो भवत्य-
र्जुनस्येति चेन्न । रुधिरप्रदिग्धत्वदोषस्य मरणप्रापकस्य विपतुस्त्वत्वेन क्षुद्रत्वाभा-
वात् । तदाह—यानेव हत्वा न जिजीविषाम इति । अत्र न जिजीविषाम इत्य-
नेन राज्यसुखोपभोगे रुधिरप्रदिग्धत्वदोषो मरणहेतुरिति सूच्यते । ननु यद्ये-
वमर्जुनस्य मतिस्तार्हि तस्मै स्वपराजय एव मरीयानिति निश्चयः स्यादेवेति
कथमुक्तं ‘ न चैतद्विद्म इति । उच्यते—यद्यप्यर्जुनस्यान्तःकरणवृत्तिरीदृशी
तथाऽपि सा तेन स्वयमपि प्रमाणत्वेन ग्रहीतुं न शक्यते । मोहावस्थायां जाय-
मानामा वृत्तेः प्रमाणत्वेन ग्रहीतुमशक्यात् । ‘ मोहश्च कीदृशः कथं वा जातः ’
इत्येतज्ज्ञानमर्जुनस्य नास्ति । तथाऽपि ‘ मम मोहो जातः ’ इत्येतावान्निश्चयस्तस्य
जात एव । ‘ कुतस्तवा कथमलम् ’ इति भगवद्वाक्यात् । तथा चार्जुनस्यापि संदेह
एवेति मुक्तमुक्तम् ‘ न चैतद्विद्मः ’ इति । किंचार्जुन एवं मनसि संपादयति—‘ धर्म-
राजस्य युद्धे प्रवृत्तिर्मयवतस्तत्रानुमतिश्च जयोद्देशेनैव जाता । अतः पराजया-
पेक्षया जय एव मरीयान्स्यात् । तेन च रुधिरप्रदिग्धत्वत्सो दोषोऽपि क्षुद्र एव
स्यात् ’ इति । एतच्च ‘ यानेव हत्वा न जिजीविषामः ’ इत्यत्रत्यसन्-
प्रत्ययेन सूच्यते । अन्यथा ‘ यानेव हत्वा न जीवामः ’ इत्येव वदेत् । सन्-
प्रत्ययोच्चारणेन सत्यमर्थोऽवगम्यते—घातैराहान् हत्वाऽपि जीवाम एव । किंतु

ये तादृशीच्छा नास्तीति । तथा च रुधिरप्रदिग्धस्वरूपो दोषो न विपतुल्यो मरणहेतुरिति । अतश्च जयो गरीयान्स्यादिति । नन्वेवं जयस्यैव गरीयस्त्वमित्यर्जुनस्य भविः स्यान्नतु तद्विपरीतेति किमर्थं तन्निर्णयार्थमर्जुनेन भगवतः प्रश्नः कृत इति चेत्त आह—कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव इति । कार्पण्यं दैन्यम् । धैर्य-विरोधी विचारमतिबन्धको मनोविकार इति यावत् । स एव दोषस्तेनोपहतो विनाशितः स्वभावो विचारशीलता यस्य । अत एव धर्मसंमूढचेताः संस्त्वां पृच्छामीत्यर्थः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहीति । अत्र निश्चितमिति ब्रूहीति क्रियाविशेषणम् । ननु न भगवतः प्रवृत्तिरनिश्चितोक्तौ कदाचिदपि । नापि भगवाननिश्चितं वक्ष्यतीत्यर्जुनस्य भविः । अतः किमर्थं निश्चितमित्यर्जुनेनोक्तमिति चेत्—उच्यते । ‘ भगवतो भाषणं नित्यगो निश्चितमेव ’ इत्यमर्जुनस्य भवौ विद्यमानायामपि यदर्जुनः ‘ निश्चितं ब्रूहि ’ इति वदति तत्र निश्चितग्रहणं यन्निश्चितमेव न तु कदाऽपि विपर्यस्यति ’ इत्यर्थकम् । भवणोत्तरं श्रोतुबुद्ध्याऽपि यन्निश्चितरूपेणैव कार्यकारि भवतीति यावत् । ‘ त्वं निश्चितमेव ब्रूय किंतु मम तादृशनिश्चयः सद्य एव यथा स्यात्तथा ब्रूहि ’ इत्यर्जुनस्याऽऽशयः । एतदुक्तं भवति—

सिद्धान्तमात्रश्रवणे भविः श्रोतुर्न निश्चिता ।

उपपत्तौ श्रुतायां तु श्रोतुः स्यान्निश्चिता भविः ॥

तथा—अर्थे प्रत्यक्षतो दृष्टे न विकल्पः कथंचन ।

परीक्षे तूद्भयमान उपपत्त्या निवर्तते ॥

तथा च ‘ क्षुद्रं हृदयदीर्घत्वं त्यक्तव्योत्तिष्ठ परंतप ’

इति भगवतोक्तेऽपि ‘ कथं भीष्ममहं ’ इत्यादिविकल्पोऽर्जुनस्य मताबुद्धतः । अतो भगवता यदर्जुनेन कर्तव्यं तत्तोषणचिकं वक्तव्यं येन श्रवणोत्तरं सद्योऽर्जुनस्य तादृशी प्रवृत्तिरेव भवेत् । न तु ज्ञेश्वरोऽप्यर्जुनस्य भवौ विकल्पस्यावसरः स्यात् । एवं च भगवता पूर्वं यत्

‘ क्षुद्रं हृदयदीर्घत्वं त्यक्तव्योत्तिष्ठ परंतप ।

इत्येतावन्मात्रमुक्तं तदेव पुनः सोपपत्तिकं वक्तव्यमिति फटितम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—श्रोत्रा दृष्टेऽर्थे वक्त्रा यद्वक्तव्यं तदुत्तरमात्रं वक्तव्यमुक्तं

तत्सोपनिर्गतं वनव्यमित्यत्र वनपुष्पदृष्टेः न विनामिका । प्रत्येन ओत्तुर्जुनस्य
 कल्याणार्थं पवनस्य भगवतो मतिगित्यं ग्यादेव 'मदम्यार्जुनस्य मुने प्र-
 तिनं वरुण' इत्यस्तोत्रेण च 'इत्युत्तिमापद्भवति । अतस्तदर्थं
 गोपपतिकर्मवत्तथा मया वरुणं मदयं भक्षणभावेण राध एव युनाय
 राज्ञो भवेत्' इति । एतादृशमत्यनुगागोपपनिपूङ्कमापणे प्रवृत्तिः
 स्पष्टिग । तस्यां पवनो मोक्षमाप्तमापादयितुमर्जुन आह-शिल्प्यमन्त्रमिति ।
 'केवलमुत्तमात्रं वनव्यमित्यत्र वनपुष्पदृष्टेः न विना-
 मिका' इति मदुक्तं तद्वत्पुष्पशोभंशुर्गन्धिप्यभावादन्यत्र । वनपुष्पशोभंशुर्गन्धिप्य-
 भावे तु शिल्प्यस्योपपन्नोऽर्थः शिल्प्येणापृष्टोऽपि गुरुणा वक्तव्यो भवति
 किमुन शिल्प्येण तथाविधेऽप्यां मर्दशिलापाम् । एवमपि मदा शिल्प्यहितैक-
 तापरोऽपि गुरुयंष्टिद्वयस्य हिन प्रकारान्तरेण साध्य भवेत्तत्रादाम्निना
 भवति । तत्रोदासीन्यत्वां प्रपन्नमित्यनेन निरस्यते । प्रपन्नः शरणागतः ।
 अनेनानन्यगतिकत्वं शून्यं भवति । वस्तुतोऽर्जुनोऽनन्यगतीक इति
 भगवता ज्ञायत एव । किमर्थं तत्सूचनाय 'त्वां प्रपन्नम्' इत्यर्जुनेनोक्तमिति
 चेत्-नेतद्विचारपूर्वकमर्जुनेनोक्तम् । किंतु शोकातिरेकवशादस्तुस्थित्यनुसारि-
 ष्युक्तिरर्जुनस्य मुखानिर्गता । तदुक्तम्-

सुखस्य दुःखस्य दशातिरेको विचारशक्तिं शिथिली करोति । इति ।

नहि मपश्यामीति । तथा चायमर्जुनस्य शोकातिरेको न लेभिनापनेतु शक्य
 इति भावः । ननु

'एताञ्च हन्तुमिच्छामि धृतोऽपि मधुसूदन ।

अपि शैल्येकधराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

इत्यनेन याऽर्जुनस्थावस्था 'ममाय मोहः' इति ज्ञानात्पूर्वं वर्णिता
 तादृशेव 'कुतस्ता कश्मलमिदम्' इत्यादिभगवद्वाक्यात् 'ममाय मोहः'
 इत्यर्जुनस्य ज्ञाने जातेऽपि 'सुराणामपि चाविषत्यम्' इत्यनेन वर्णिता दृश्यते ।
 तत्र मोहज्ञानेन विशेषः कुतो नाभूदिति चेन्न । मोहज्ञानेऽपि मोहविनाशा-
 भावात् । उक्तं च-

रज्जौ सर्पप्रभो भेद्यमित्य सत्यं विद्वन्मपि ।

विद्यमाने नेत्रदोषे सर्पत्वेनैव पश्यति ॥ इति ।

नहि भ्रमो भ्रमत्वेन ज्ञातः सद्यो निवर्तते ।

भ्रमहेतोर्विनाशे तु भ्रमः सद्यो विनश्यति ॥ इति च ।

तथा च ' भ्रम मोहो जातः ' इत्येवमर्जुनस्य यज्ज्ञानं ' कुतस्त्वा कश्मलम् ' इति भगवद्वाक्याज्ज्ञातं ततः प्रागुक्तं चार्जुनस्य मानसी वृत्तिस्तुल्यमायैव । मोहकारणस्याविनाशात् ।

ननु कस्मिंश्चित्कर्मणि मनुष्यस्य प्रवृत्तिर्हि तादृशकर्मविषयकयोग्यतानुसंधानपूर्विकैव जायते । तथा कस्मिंश्चित्कर्मणि पर्वतमानस्य निवृत्तिर्हि तादृशकर्मविषयकायोग्यतानुसंधानपूर्विकैव जायते । अत्र च युद्धकर्मण्ययोग्यतानुसंधायाजुनस्य ततो निवृत्तिर्जाता । परंतु यतोऽत्र भगवान् ' तद्दयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ ' इति वदति ततो युद्धकर्मणि योग्यता मयाज्ञाताऽपि स्यादेवेति भगवद्दृष्ट्या योग्यतामनुसंधायाजुनस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति चेत्—उच्यते । युद्धान्निवृत्त्यर्थोपस्थ उपदेशनकर्मण्ययोग्यता या भगवता ' कुतस्त्वा कश्मलम् ' इत्यादिना प्रदर्शिता सा न स्वरूपछता किंतु युद्धारम्भकालछता । एतच्च ' विषये समुपास्थितम् ' इत्यत्र विषयमन्वयेन सूचितम् । तथा च

‘ स्वरूपतोऽनयद्यं सद्देशकालाद्युपाधितः ।

गर्हं चेत्तत्र हानं स्यादुपाधेरेष केवलम् ॥

इत्युक्तदिशाऽर्जुनस्य युद्धान्निवृत्त्यारस्थानं स्वरूपतो नायोग्यमतस्त्वस्य न हानमित्येवं विषयप्रदं प्रयुज्ज्ञानस्य भगवतो गूढाभिप्राय प्रकल्प्य युद्धे प्रवृत्तिरर्जुनस्य तदानीं न जातेति ।

नयेतदनुपपन्नम् । यद्यपि ' ईदृशोऽय मोहः, इदं च तस्य कारणम् ' इत्येवमर्जुनस्य ज्ञानं न जातं तथाऽपि ' कुतस्त्वा कश्मलम् ' ' त्यक्त्वोत्तिष्ठ ' इति भगवद्वाक्यान् ' ' तव मोहोऽयं ते त्यक्त्वा युद्धापोत्तिष्ठ ' इत्यर्थकात्त्वस्य मोहं निश्चितयतोऽर्जुनस्य भगवदाज्ञानुसारेण युद्धे प्रवृत्तिर्माध्या सा तु न जाता । प्रत्युत भगवद्वाक्यात्पूर्वं ज्ञान्मन्वासात्पूर्वकं रथोपस्थ उपदेशनेन सूचितो युद्धप्रवृत्त्यभावो भगवद्वाक्यश्रवणोत्तर ' न योत्स्ये ' इति स्पष्टमुक्तः । भगवद्वाक्यविधामस्त्वर्जुनस्य मनसि लेखतोऽपि न समवति । तथा च कथमेतदिति चेत् ।

उच्यते—शुद्धं तद्दयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपेत्येवं भगवतोऽप्युक्ते

अथ भावार्थदीपिकानुसारेण व्याख्यायते । अद्याऽऽश्रयमस्माभिर्दृष्टं पञ्चमेदानी-
मयस्मात्किमपीदमारब्धम् । त्वमात्मानं प्राज्ञं च मन्यसे परमज्ञानं न जहासि । अ-
स्माभिरत्रोपदेष्टव्यं चेच्चमनेकशो नीतिवादान्त्रवीपि । यथाऽऽदेवेव कश्चिज्जनुषाऽ-
न्यत्वादमार्गमापी पश्चात्स उन्मत्तश्चेद्यथेच्छमितस्ततो धावति तथेदानीं तव प्राज्ञ-
त्वस्यावस्था प्रतिभाति । त्वं चाऽऽदौ स्वमात्मानमेव न जानासि किमुत परान्,
तथाऽपि कौरवानेतानुद्दिश्य शोचस्येतदेवास्माकं पुनः पुनर्हन्तविस्मयकारकं
भवति । धार्तराष्ट्राः कथं बध्ना इति यत्प्राज्ञमन्येन त्वयोच्यते तद्वद् किं विभुवन-
स्यावस्थितिस्तवदायता ? अनादिरियं विश्वरचनेति यच्छ्रूयते तर्हि मृषा ?
एकस्मात्परमात्मनः सकाशादाकाशादीनि भूतान्युत्पद्यन्ते इति यच्छ्रुतयः कथं-
यन्ति तदपि किं मृषा ? तथा किं जन्ममृत्युं त्वया सुष्टौ ? तथा विनश्यदर्थ-
स्यया विनाशित एव किं विनश्यति ? (वस्तुतो न किञ्चिदपि त्वदधीनमतः
केवलं भ्रान्तिमूलोऽहकार एव तव दृश्यते) । किञ्चेतश्च बध्ना इति त्वया मनसि
दृष्टेऽपि किञ्चेतं चिरंजीवा भविष्यन्ति ? किमाखिलानामेतेषां घातकस्त्वमेक
एवासि ? आखिलश्चेतं त्वमेव बध्नाः किम् ? भ्रान्तिभयेतव चित्ते कथमुदिता ?
तथा चाखिलमिदं प्राणिजातमनादिसिद्धं स्वभावत एव जायते विनश्यति च ।
अतः किमर्थं शोचसि तद्वद् । किञ्च 'प्राणिजातस्योत्पत्तिविनाशौ न त्वदधीनौ'
इत्येव केवलं न । तौ तु पराधीनविव । किंतु त्वया तयोः स्वरूपमपि न ज्ञायते,
एतन्मील्योन्न ज्ञायते त्वया । आविन्तर्नायं च किमपि चिन्त्यते परमस्माकं
नीतिवादान् कथयसि । चित्रमिदम् । त्वमेव पश्य, ये विवेकिनस्ते 'इमे जाता इमे
मृता इति केवलं माययैव भासते ' इति मत्वा न कथमपि शोचन्ति ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

हेऽर्जुन मयेदानीं यत्कथ्यते तच्छृणु । वयं युष्मिमे भूषतिप्रभृतयश्च सर्वे धा-
दृशा इदानीं दृश्यन्ते तथैव पूर्वगम्पासन्नग्रे च तथैव स्युरिति नित्या एवाथवेते
सर्वथा विनष्टाः स्युरिति च कल्पनाद्वयमपि भ्रान्तिमूलकमेव । उत्पत्तिर्विनाशश्च
यः प्रतिभासते स माययैव । तात्त्विकं च यद्वस्तु तदविनाशमेव । यथा वायुना
प्रेचलित जल तरङ्गाकार भवति तदा जलव्यतिरिक्तस्य कस्य जन्म भवति तथा
मन्दीभूतायां वायुनतौ शान्तं स्थिर जलं भवति तदा जलव्यतिरिक्तस्य कस्य
विनाशो भवति तन्त्रमेव स्वमनासि विचारय ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

एक एव च देहो बभोमेदेनानेकवद्दृश्यते तत्प्रत्यक्षमेव त्वमलोक्य, आवौ
यात्यं दृश्यते तच्च तारुण्यप्राप्तावपगच्छति (तदापि च बार्धक्यप्राप्तावपग-
च्छति) । नतु तेनैकेन सह देहोऽपगच्छति तथैवेकस्मिन्धेवन्येऽनेके देहा आया-
न्यपगच्छन्ति चेति । यथैव जानीते तस्य न व्यामोहदुःखं कदाऽपि ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय इतिोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

बहवस्तु नैवं जानते तत्र हेतुः स्वस्येन्द्रियाधीनत्वम् । इन्द्रियैश्चान्तःकर-
णमाकृष्यतेऽतीत्यं अमः । इन्द्रियाणि हि विषयानभिधावन्ति तेन च यथायथं
हर्षः शोकश्च समुत्पद्यते । तत्सबन्धाच्च तादृशहर्षशोकान्वितवन्तःकरणं तत्र
निमज्जति । (निमज्जनेनान्तःकरणस्य ततो बहिर्निर्गमः कष्टसाध्य इति
सूच्यते । अथ हर्षान्वितस्य तथाऽस्तु नाम । शोकान्वितस्य त्वयत्नसाध्य एव
बहिर्निर्गम इति चेत् । शोकसाधनेऽपि विषये भाविहर्षसाधनत्वस्य सम्भवेन
तस्यायत्नसाध्यत्वाभावात्) । विषयाणां च नैवेकत्वतया सदाऽवस्थितिः । यत्र
च दुःखं दृश्यते तत्रैव किञ्चित्सुखमपि हि दृश्यते । (तच्च देशभेदेन कास-
भेदेन स्वरूपभेदेनांशभेदेन वेत्यन्यदेतत्) । यथा शब्दस्य सामान्यस्वरूपं
(वर्णात्मकत्वं) सममेव सर्वत्र । स च श्रोतुः श्रवणेन्द्रियद्वाराऽन्तः पवि-
शमान्तःकरणं संवन्धातीत्यपि सर्वत्र सममेव । किंतु कचिच्छिन्दाद्वारा द्वेषं
जनयति कचिच्च स्तुतिद्वारा प्रीतिं जनयति । तथा स्पर्शः सामान्यरूपेण
सर्वत्र सम एव । तस्य त्वचा संवन्धश्च सर्वत्र सम एव । किंतु कचित्काटि-
न्यद्वारा द्वेषं जनयति कचिच्च भार्दवद्वारा संवोषं जनयति । तथा रूपमाका-
रात्मकं सर्वत्र सममेव । तस्य नेत्रेन्द्रियद्वारा संवन्धश्च सर्वत्र सम एव । किंतु
कचिद्भ्रूषणं दुःखं जनयति कचिच्च मोहकं सुखं जनयति । तथा गन्धः
सामान्यरूपेण सर्वत्र समस्तस्य घ्राणेन्द्रियद्वारा संवन्धश्च सम एव । किंतु
कचिद्गुणं दुःखं जनयति कचिच्च शुभ्रगन्धः सुखं जनयति । तथा रसोऽ-
पि च सामान्यरूपेण सर्वत्र सम एव । तस्य रसनेन्द्रियद्वारा संवन्धश्च सम एव ।
किंतु कचित्कटुकपाषादिस्वादं जनयति मधुरश्च सुखं जनयति । (तस्मादेक

अथ भावाध्दीपिकानुसारेण व्याख्यायते । अथाऽऽश्चर्यमस्माभिर्दृष्टं यत्त्वेदानीं
मकस्मात्किमपीदमारब्धम् । त्वमात्मानं प्राप्तं च मन्यसे परमज्ञानं न जहासि । अ-
स्माभिरवोपदेष्टव्यं चेच्चमनेकशो नीतिवादान्नवीपि । यथाऽऽदौ केव कश्चिज्जनुपाऽ-
न्यत्वादमार्गगामी पश्चात्स उन्मत्तश्चेद्यथेच्छमिवस्तनो धावति तथेदानीं तव प्राप्त-
त्वस्यावस्था प्रतिभाति । त्वं चाऽऽदौ स्वमात्मानमेव न जानासि किमुत परान्,
तथाऽपि कौरवानेतानुद्दिश्य शोचस्येते देवास्माकं पुनः पुनर्दुःखविस्मयकारकं
भवति । भार्गवाष्ट्राः कथं वध्या इति यत्प्राज्ञमन्येन त्वयोच्यते तद्वद किं विभुवन-
स्यावस्थितस्त्वदायत्ता ? अनादिरियं विभवरचनेति यच्छ्रूयते तर्हि मृषा ?
एकस्मात्परमात्मनः सकाशादाकाशादीनि भूवान्पुत्पद्यन्त इति यच्छ्रुतमः कथ-
यन्ति तदपि किं मृषा ? तथा किं जन्ममृत्यु त्वया सृष्टौ ? तथा विनश्यदर्थ-
स्त्वया विनाशित एव किं विनश्यति ? (वस्तुतो न किञ्चिदपि त्वदधीनमतः
केवलं भ्रान्तिमूलोऽहंकार एव तव दृश्यते) । किञ्चित्त्वद्वध्या इति त्वया मनसि
छतेऽपि किमेते चिरंजीवा भविष्यन्ति ? किमाखिलानामेतेषां घातकस्त्यमेक
एवासि ? अखिलाश्चेते त्वयैव वध्याः किम् ? भ्रान्तिश्चेयं तव चित्ते कथमुदिता ?
तथा चाखिलमिदं प्राणिजातमनादिसिद्धं स्वभावत एव जायते विनश्यति च ।
अतः किमर्थं शोचसि तद्वद । किञ्च 'प्राणिजातस्योत्पत्तिविनाशौ न त्वदधीनौ'
इत्येव केवलं न । तौ तु पराधीनमेव । किंतु त्वया तयोः स्वरूपमपि न ज्ञायते,
एतन्मौख्योक्तं ज्ञायते त्वया । आविर्त्तनार्थं च किमपि चिन्त्यते परमस्माकं
नीतिवादान् कथयसि । चित्रमिदम् । त्वमेव पश्य, ये विवेकिनस्ते 'इमे जाता इमे
मृता इति केवलं माययैव भासते ' इति मत्वा न कथमपि शोचन्ति ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नाऽऽस्तं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

हेऽर्जुन मयेदानीं यत्कथ्यते तच्छृणु । वयं यूयमिमे भूषतिप्रभृतयश्च सर्वे या-
दृशा इदानीं दृश्यन्ते तथैव पूर्वमप्यासन्नमे च तथैव स्पुरिति नित्या एवाथवेते
सर्वथा विनष्टाः स्पुरिति च कल्पनाद्वयमपि भ्रान्तिमूलकमेव । उत्पत्तिर्विनाशश्च
यः प्रतिभासते सा माययैव । तात्त्विकं च यद्वस्तु तदविनाशयेव । यथा वायुना
प्रचलितं जलं तरङ्गाकारं भवति तदा जलव्याविरिकस्य कस्य जन्म भवति तथा
मन्दीमृतायो वायुमनौ आन्तं स्थिरं जलं भवति - तदा जलव्याविरिकस्य कस्य
विनाशो भवति तत्त्वमेव स्वमनासि विचारय ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

एक एव च देहो बयोमेदेनानेकवद्दृश्यते तत्प्रत्यक्षमेव त्वमलोक्य, आदौ
मर्त्यं दृश्यते तच्च तारुण्यप्राप्तावपगच्छति (तदापि च बार्धक्यमाप्तावपग-
च्छति) । नतु तेनैकेन सह देहोऽपगच्छति तथैवेकस्मिन्धैतन्येऽनेके देहा आया-
न्यपगच्छन्ति चेति । यथैवं जानीते तस्मै न व्यापोहदुःखं कदाऽपि ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

बहवस्तु नैवं जानते तत्र हेतुः स्वस्येन्द्रियाधीनत्वम् । इन्द्रियैश्चान्तःकर-
णमारुप्यतेऽतोऽयं अमः । इन्द्रियाणि हि विषयानभिधावन्ति तेन च यथायथं
हर्षः शोकश्च समुपपद्यते । तत्संबन्धाच्च साहचर्यं शोकान्वितमन्तःकरणं तत्र
निमज्जति । (निमज्जनेनान्तःकरणस्य ततो बहिर्निर्गमः कष्टसाध्य इति
सूच्यते । अथ हर्षान्वितस्य तथाऽस्तु नाम । शोकान्वितस्य त्वयत्नसाध्य एव
बहिर्निर्गम इति चेन्न । शोकसाधनेऽपि विषये भाविहर्षसाधनत्वस्य संभवेन
तस्यायत्नसाध्यत्वामावात्) । विषयाणां च नैवेकरूपवया सद्भावास्थितिः । यत्र
च दुःखं दृश्यते तत्रैव किञ्चित्सुखमपि हि दृश्यते । (तच्च देगभेदेन कात-
भेदेन स्वरूपभेदेनाद्यभेदेन वेत्यन्यदेतत्) । यथा शब्दस्य सामान्यस्वरूपं
(वर्णात्मकत्वं) सममेव सर्वत्र । स च श्रोतुः श्रवणेन्द्रियद्वाराऽन्तः प्रवि-
श्यान्तःकरणं संबन्धातीत्यपि सर्वत्र सममेव । किंतु क्वचिन्मृदाद्वारा द्वेपं
जनयति क्वचिच्च स्तुतिद्वारा प्रीतिं जनयति । तथा स्पर्शः सामान्यरूपेण
सर्वत्र सम एव । तस्य त्वचा संबन्धश्च सर्वत्र सम एव । किंतु क्वचित्काठि-
न्यद्वारा द्वेपं जनयति क्वचिच्च मार्दवद्वारा संतोषं जनयति । तथा रूपमाका-
रात्मकं सर्वत्र सममेव । तस्य नेत्रेन्द्रियद्वारा संबन्धश्च सर्वत्र सम एव । किंतु
क्वचिद्दीपणं दुःखं जनयति क्वचिच्च मोहकं सुखं जनयति । तथा गन्धः
सामान्यरूपेण सर्वत्र समस्तस्य घ्राणेन्द्रियद्वारा संबन्धश्च सम एव । किंतु
क्वचिद्दुर्गन्धो दुःखं जनयति क्वचिच्च सुगन्धः सुखं जनयति । तथा रसोऽ-
पि च सामान्यरूपेण सर्वत्र सम एव । तस्य रसनेन्द्रियद्वारा संबन्धश्च सम एव ।
किंतु क्वचित्कटुकपापादिसासं जनयति मधुरश्च सुखं जनयति । (तस्मादेक

एष विषयः सुखदायको दुःखदायकश्चेति सिद्धम् । तत्र यथा दुःखकालेऽपि दुःखदायकोऽयं विषयात्सुखसंभावनया न परावृत्तिस्तथा सुखकालेऽपि सुखदायकोऽयं विषयाद्दुःखसंभावनया कुतो न परावृत्तिः । प्रत्युत सुखापेक्षया दुःखस्य बाहुल्यात्परावृत्तिरेव भाव्या)। अतः प्राणिनां या विषयासक्तिर्भवत्ययमविचार एव । विषयासक्तिरेव च भ्रान्तिकरी । पश्य य इन्द्रियाधीना जनास्त एवेदमुष्णमिदं शीतमिति प्रतियन्ति । तदनुसारेण च यथायथं सुखिनं दुःखिनं चाऽऽत्मानं मन्वते । यच्चैतद्विषयमन्तरेणान्यार्किचिदपि रम्यमिन्द्रियाणां न दृश्यतेऽयं हि स्वभाव एवेन्द्रियाणाम् । (कदाचिदीदृशः स्वभावोऽनवद्यः स्याद्यदि विषयानित्याः स्युः) । ते तु रौहिणे नवमे मुहूर्ते सूर्यप्रकाशेन भासमानं जलमिव स्वप्ने भासमाना हस्त्यादय इव वा केवलं प्रातिभासिकाः क्षणिकाः । पश्य च त्वमेव पार्थ एवमेतेष्वनित्येषु विषयेष्व्वासक्तिं मा कुरु । आसक्तिश्च परिणामे भ्रान्त्युपादिकेत्यतः सर्वथा विषयसङ्गं परित्यज ॥ १४ ॥

यं हि न व्यययन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

एते च विषया यं पुरुषं नाऽश्मसात्कुर्वन्ति तस्य न कदाऽपि सुखं नापि दुःखम् । गर्भदास एव हि तस्य न भवति । पुनर्जन्मकारणाभावात् । यच्चैवं विषयानधीनः स एव निष्ठात्मसाक्षात्कारीति त्वया विज्ञेयः ॥ १५ ॥

नास्ततो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

इदानीमर्जुन शृणु तादृशं किञ्चित्कथयामि पद्विचारिभिर्लोकैः सत्त्वरमि-
ज्ज्ञापितं । अस्मिंश्च जगद्रूपोपाधौ सर्वव्यापि चैतन्यं गुप्तमस्ति । यच्च तत्त्वदर्शिनां संमतमेव । तत्र च यथोदके मिश्रितं यय उदकेनैकीभूतमपि राजहंसः पृथक्क-
रोति यथा वाऽग्नी संतापिते सुवर्णे नष्टत्यादपकृष्टमागदुत्कृष्टभागो निष्कृष्यते
दोषहर्तुमिच्छातिभिः, यथा वा बुद्धिवैभवेन दधिमन्थने कृते वज्रावसाने नवनीतं
दुग्धमेतं, यथा वा वुसयुते धान्ये शूर्पव्यापारेण संचालिते वुसं निःसृतं भवति
धान्यं केवलमवशिष्यत इति दृश्यते, तथोपाधिभूतेऽस्मिन्पञ्चे विचारेण सहसा
निःसृते चैतन्यरूपं परं तत्त्वं केवलं तत्त्वदर्शिदृष्ट्याऽवशिष्यते । अत एव चानि-

त्येऽस्मिन्प्रपञ्चे नैव तेषां तत्त्वदर्शिनामास्तिक्यबुद्धिः कदाऽपि । उभयमपि चैत-
नैस्तत्त्वदर्शिभिर्निश्चितमेवाऽऽलोक्यते ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

११५ त्वमेवात्र यत्तारासारविचारे क्रियमाणे यद्ब्रान्त्या दृश्यते तदसारं
यच्च सारभूतं चैतन्यं तत्त्वभावतो नित्यमेव । यस्य च चैतन्यस्वार्थं लोकत्रय-
रूपो महानाकारस्तत्र चैतन्ये नैवास्ति नामरूपाकारादिकं चिह्नं किमपि । यच्च
चैतन्यं सर्वदा सर्वगतमुत्पत्तिविनाशग्रहितं तस्य हठाच्चिकीर्ष्यमाणोऽपि विनाशः
कथं भवेत् ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

यच्चेदमस्तिष्ठं शरीरजातं तत्त्वभावत एव ध्रुवं विनाशयतस्त्वयाऽनार्जुन युद्धं
कर्तव्यमेव भवति ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

अत्र च केवलं त्वया देहाभिमामेन देहमात्रे दृष्टिं प्रक्षिप्य तथोच्यते पर्यन्तेषां
शरीरं घातितं वेदेते मरिष्यन्तीति । अतस्त्वयाऽत्र तत्त्व न विज्ञायते । तत्त्व-
वस्तु विचारे क्रियमाणे नैव त्वमेतेषां हन्ता नापि चैते त्वया वध्याः ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

यथा स्वप्ने यद्दृश्यते तत्स्वप्ने यद्यपि सत्यतया भासते तथाऽपि जाग्रतौ
निरीक्षमाणेन नैव किञ्चिद्दृश्यते । तथेदं जगदस्तिष्ठं मायिकमेव । व्यर्थ एव तव
भ्रम इदं सत्यमिति । तथा च यथा शरीरस्य च्छायायां शय्येण हवायापि न
शरीरं लेशतोऽपि क्षतं भवति । यथा वा पूर्णं कुम्भे न्युज्ये तेन तत्पत्रसूत्रं-
प्रतिबिम्बे चादृश्यतां गतेऽपि न मूर्धो लेशतोऽप्यदृश्यो भवति । यथा वा पटे

प्रविष्टमाकाशं मठाकारं दृश्यते तच्च भग्नं मठे पूर्ववत्स्वरूपेणावतिष्ठत एव । तथा शरीरे विनष्टेऽपि नैव तद्गत आत्मा वचतो विनश्यति । अत एषा विनाशः स्यादिति कल्पना भ्रान्तिमूढिकैव । सा च त्वया त्याज्यैव ॥ २० ॥ २१ ॥

पाप्मांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

यथा च जीर्णं वस्त्रं परित्यज्य नूतनं परिधत्ते मनुष्यस्तथा चेतन आत्मा नूतनं शरीरान्तरं स्वी करोति ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

आत्मा बायमनादिर्मित्यसिद्धो निरुपाधिकः शुद्ध एव । अतोऽस्य शस्त्रादिभिश्छेदो न संभवति । अयं च प्रलयोदकेनापि न क्षिप्तो भवति । अग्निना च न दग्धो भवति । वायुजन्यो महाशोषश्चात्र विरुद्धिमुत्पादयितुं न प्रभवति । अर्जुनायमात्मा नित्योऽचलः शाश्वतः परिपूर्णः सर्वत्र सदैवित एवाऽस्ते ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अर्जुनायमात्मा तर्कदृष्टेर्न गोचरः । ध्यानमेव हि ‘अयमात्मा महिषयो भूषाद्’ इत्येकमुत्कण्ठां वहति । अतश्चायं मनसा भावयितुमशक्य एव । अपरिमितश्चायं पुरुषोत्तमः साधनैरप्राप्य एव । (साधनानां परिमितत्वेन तत्र शक्त्यभावात्) । तथाऽयमात्मा गुणत्रयातीतत्वाद्ब्यक्तो न भवति । अनादिरविरुद्धश्चायं सर्वत्राप्यविद्यते । (सर्वान्वयामित्वात्) । ईदृशोऽयं सर्वात्मा भावनीयस्त्वयाऽर्जुन । तेन चानायासेनैवास्मिन्स्त्ववेदानीं जायमानः शोको विलयं गच्छेत् ॥ २५ ॥

अयं चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ यदीदृशमात्मानं न वेत्ति किंनु विनाशिनं वेत्ति । तर्हि शोको न दुःखः ।

यतः सृष्टेरनन्तरं स्थितिः स्थितेरनन्तरं लयः, लयस्यानन्तरं पुनः सृष्टिरित्येवं सृष्टिस्थितिलयानां मिथः संचन्वेनानुस्यूतो जायमानः प्रवाहो गङ्गजलस्येव सततं विद्यत एव । उद्गमे हि गङ्गजलमखण्डितं दृश्यते समुद्रे प्रविशच्च तथैव दृश्यते मध्ये प्रवहदापि च तथैव दृश्यते । एतास्तिशोऽवस्थाः सततं प्रचलिता दृश्यन्ते (कदाचिदेता अपि खण्डिताः स्युः) । सृष्टिस्थितिलयावस्थास्तु तदपेक्षयाऽप्यधिका इत्यवधारय । तास्तु केनापि प्राणिना कस्मिन्नप्यवसरे स्तम्भयितुमशक्या एव । अत एतत्सर्वमशोच्यमेव यदेतेषां प्राणिनां सृष्टिस्थितिलयरूपेणावस्थानमयमेतेषामीदृशोऽनादिसिद्धः स्वभाव एव ॥ २६ ॥

अथवा यद्येतन्मयोक्तं न ते रोचते तर्हि त्वं स्वयमेव पश्यैताञ्जनाञ्जन्मपरिहायानां । तथा पश्यतो जन्ममृत्युनामपरिहार्यत्वं च निश्चितवतस्तेऽत्र न किंचिदपि शोककारणं दृश्यते । तदाह—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

यद्युत्पन्नं तद्विनश्यति यच्च विनष्टं तत्पुनरपि दृश्यत इत्येवमेतज्जन्ममृत्युचक्रं घटिकायन्ममिवानिशं भ्रमति । अथवा (सूर्यस्य) उदयास्तामयावत्खण्डितो स्वभावत एव यथा भवतस्तथा जन्ममृत्यु अपि । अतस्तौ जपत्यनिवार्यायेव । किंच महामलयकाले त्रैलोक्यस्यापि विनाशोऽवश्यं भाव्येव । तस्मादपि जन्मनाशापरिहार्यौ । अथवा महाप्रलयेन सर्वं संहृतं ननु जन्ममृत्यु संहतौ । अस्तावपरिहार्यविवेकः । एवं विजानानश्च त्वं किमर्थं खेदं करोषि । कुतश्चाजुनं विजानन्नप्यविजानान इव भवसि ॥ २७ ॥

किंचाम्पदनानेकधा विचार्यमाणेऽव्यर्जुन तव शोककारणमव न किंचिदपि दृश्यते—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

यानि चैतान्यसिद्धानि भूतानि जन्मतः प्रागपूर्वावस्थान्येव जन्मोत्तरं व्यक्तान्यभूवन् । तानि च यत्र क्षयं यान्ति तत्र निःसंशयममूर्तानि पुनः पूर्वावस्थां प्राप्नुवन्ति । न तु कथंचिदपि तनस्तेषामन्यत्तम् । एतदेकस्यैव वस्तुनो जन्मक्षययोर्मध्ये यत्किंचिन्मूर्तं स्वल्पं दृश्यते तदथादूर्लीकमेव केवलं माषपाऽश्वत्थ-

रूपे प्रतिभासते । निद्रितस्य यथा स्वप्ने वद्वत् । अथवा यथा वायुना संचालित-
मुदकं तरङ्गाकारं प्रतिभासते यथा वा सुवर्णं परप्रयत्नेनालंकाररूपेण व्यक्तं
भवति तथेदमाखिलं विश्वं मायया भूतरूपेण व्यक्तं भवति । यथा चाऽऽकाशे सह-
सैवाग्रपटलं किञ्चित्खालं दृश्यते वद्वत् । ततश्चादिवै यत्तत्तु नास्ति तदर्थं
कुतस्तवया रुद्यते । निधेहि दृष्टिं निर्विकारे केवलमेकस्मिन्सत्त्वरूपे ॥ २८ ॥

तस्मिंश्च परमात्मनि प्रीत्यासक्तमनसो जना (विपर्यास्त्यजन्तीति न किंतु)
विपर्ययेरेव ते त्यज्यन्ते विरक्ताश्च सन्नो बने निवसन्ति । तत्रैव चाऽऽत्मानि दृष्टिं
निधाय मुनीधरा ब्रह्मचर्यादिभूतानि तपांसि चाऽऽचरन्ति ।

आश्चर्यवत्पश्याति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

केचिदेनमात्मानं निश्चलेन मनसा समालोचयन्तः सांसारिकमखिलं व्यवहारं
विस्मरन्ति । केचित्चैनमात्मानं वर्णयन्तस्तद्गुणानुवादेन संसारदुपरतचित्ताः
क्षणमपि मनसि विषयप्रवेशमकुर्वाणास्तथाऽऽत्मानि लीनान्त-करणा भवन्ति यथा
न पुनः कदाऽपि विषयप्रवेशसंभवना । अन्ये च केचिदात्मनो गुणौघं शृण्वन्तोऽ-
हंकारशून्या देहाभिमानरहिता भवन्ति । ततोऽप्यपरे केचित्प्रत्यक्षसाक्षात्कारे-
णाऽऽत्मरूपा एव भवन्ति । यथा गच्छन्तो मदीनां प्रवाहा महान्तोऽपि सर्वेऽपि
चान्ते समुद्रं प्रविशन्त्येव न कोऽपि नचैदिदं प्रवाहोऽशेनापि समुद्रेऽवकाशो
नास्तीति कृत्वा निर्वर्तते तथा योगीश्वराणां मतिरात्मस्वरूपे (प्रथमतो विषय-
विषयिभावेन) प्रविष्टाऽपि पश्चात्तत्रैक्यं तथा गच्छति यथा सुविचारशक्तेनापि
न पुनस्ततः परावर्तते ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

तदेव चाऽऽत्मरूपं चैतन्यं सर्वत्र सर्वेषु देहेषु विद्यते यच्च न कथमपि विना-
शयितुं शक्यते तदेव चास्मिन्नजगद्रूपमेकं चैतन्यं त्वं पश्य । यस्य च संबन्धा-
भासमात्रेणेदमखिलं विश्वं प्रकृत्यैवोत्पद्यते विनश्यति च । तत्र वद त्वमेवात्र किं
शोच्यत इति । सामान्यतश्च विचारे क्रियमाणेऽपि चार्जुन कथमिदं न ज्ञायते
त्वया शोकोऽयं कदाऽपि नानवद्य इति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

अर्जुनाद्यापि कथं न विचारयसि । किमिदं (धर्मविरुद्धं) त्वयेदानीं चिन्तये । यच्च संकटाचारमपि स स्वधर्मस्त्वयेदानीं विस्मृतः किमु । स्वधर्माचरणे यद्यप्येतेषां कौरवाणां क्रिमप्पनिष्टं स्यात्तत्र वा किमपि स्यादथवा युगान्तः स्यात्तथाऽपि स्वधर्म एको न कथमपि त्याज्यो भवति । (नित्यं च स्वधर्मचिन्तनं मनसोऽप्यसार्थेदमिदानीमागन्तुकमुत्पद्यमानं) दयालुत्वं स्वधर्मत्यागेन प्राप्यमाणामाप्तं निवारयितुं प्रभवोक्तिम् । अर्जुन यद्यप्येतान्यश्यतस्ते चित्तं स्निग्धमभूत्तथाऽपि युद्धसमये इदमनुचितमेव दयालुत्वम् । यथा च नवज्वरविशेषे सात्त्विकोऽप्याहारो घातकर एव भवति । तत्र पथ्यमिति गृहमाणं गोक्षीरमपि विषमेव भवति । तथाऽप्येनान्यात्किंचित्क्रियते चेत्तत्र स्वहितं विनश्येदेव । अतोऽर्जुनावहितमना भव । वृथैवेदानीं त्वं व्याकुलो भवसि । पश्य स्वधर्मं पस्मिन्नाचीर्णो न कदाऽपि बाधः स्याद्यथा मार्गेण गच्छतः सर्वथा नैवापायशङ्का यथा च दीपप्रकाशसाहाय्येन गच्छतो न पादस्त्वलनं तथा स्वधर्ममाचरतः संकला मनोरथा अनायासेनैव पूर्णा भवन्ति । अतश्चेतदर्थं त्वमेव पश्य युष्मार्कं क्षत्रियाणामिदानीं युद्धादन्यात्किमपि नोचितमिति । तस्मात्केनापि प्रकारेण कपटमनाभयन्युध्यमानस्य शत्रोरभिमुखो भूत्वा युध्यस्व । एवञ्च सर्वं भवादृशस्य प्रत्यक्षवदेव स्पष्टं तत्र किं मया कथनीयम् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

अर्जुन यदिदमिदानीं युद्धमुपस्थितं तन्मन्ये भवतां पूर्वादृष्टमिदानीं कलितमिति । यच्च भवतां संकलस्य धर्मस्य निधानं (मूलसंग्रहः) तदिदानीं मकटितमम् । मन्ये चायं किं संग्राम उतेदृशरूपधारी मूर्तिमान्स्वर्गोऽथवा तवायं प्रतापमिर्मूर्तिमानुदितः, अथवा त्वदीयगुणेषु पीन्याऽऽसक्त्यतिशयात्कीर्तिः स्वयमेव त्वामनुगन्तुं यदिच्छति तदयं स्वयंवरः किमु । ये च सुरुताविशयशालिनः क्षत्रियास्तेषामेवेदृशः संग्राम उपस्थितो भवति । यथा यधि गच्छतस्तादृशस्पाकस्माद्विन्तामणिरुपस्थितो भवति यथा वा जृम्भया मुखे प्रसृते तथाकस्याद्भृदधारा पतति तथाऽयं युद्धमसङ्गस्त्वोपस्थितः ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ यद्येव युद्धात्पराङ्मुखीभूय केवलं शोचतैवावस्थीयते त्वया तर्हि त्वं स्वयमेव स्वस्य हानिकरो भवसि । यदि चात्र रणे त्वं शस्तं परित्यजसि तर्हि यत्पूर्वजैः संपादितं तत्त्वया (नोपचापितं न सारक्षितं किंतु केवलं) हापितं भवेत् । त्वया संपादिता च कीर्तिर्विनश्येत् । लोकाश्च त्वां भर्तस्येयुः । दोषाश्च केवलमाभ्यमन्विष्यन्तरात्रां प्राप्नुयुः । यथा भर्ता न चेत्तादृशयाः स्त्रियाः दर्शनमप्यमङ्गलं मन्यते लोकं तथैव धर्मो न चेत्तादृशस्य जीवितस्यावस्थानं भवति । यथा च युद्धे जीवितविरहितं भवामीनं शरीरं सर्वतो गृध्रैर्विदीर्यते तथा धर्मविरहितं जीवितं सर्वतो महादोषैराक्रम्यते ॥ ३३ ॥

अतः स्वधर्मं त्यजति-

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽज्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

चेत्पापं प्राप्स्यसि । अपकीर्तिश्च ते तादृशी भविष्यति या कल्पान्तेऽपि न प्रणश्येत् । ज्ञात्वा च वाचदेव जीवितव्यं यावत्स्वपकीर्तिस्तं स्पृशति । यद्वा चार्जुनं युद्धमकृत्वाऽस्मात्प्रदेशात्कीदृशस्ते निर्गमः स्यादिति । यद्यपि वस्तुतो निर्मातरः सद्य एव च त्वं किलास्मात्प्रदेशाभिर्गतो भविष्यसि तथाऽपि न तादृशीं ते निर्गमिं समस्ता एते जना मन्येरन् । निर्गच्छन्तं च तथाभूतं त्वामेते योद्धारः सर्वतो व्याप्नुयुः, बाणाश्च त्वयि वर्षयेयुर्नतु कथमपि दयालुरिति तैर्मोक्ष्यसे । (तथा च तदैव त्वं मृत्युमुखे पतिष्यसि) । अथ कदाचिदायुःशेषतयाऽस्मादपि प्राणसकटाकथचिन्मुक्तो जीवसि तथाऽपि तदानीं तादृशं ते जीवितं तादृशस्य मरणादप्यपलुप्यमेव ॥ ३४ ॥

भयाद्गणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यासि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अन्यच्चार्जुन कथं त्वं न विचारयामीदं यदाऽज्वेशेन महता योद्धुं समागतस्त्वं यद्यपि दयालुतया प्रतिनिर्गच्छसि तथाऽपि त्वैतेषां दुर्जनानां वैरिणां कीदृशी भविः स्यादिति । नूनमेत इत्थं वदिष्यन्त्यस्मान्दृष्ट्वा भीतः सन्निर्गत इति ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् यदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

एषा च तेषामुक्तिरस्ति ण्डितैवावशिष्येत् । अर्जुन महता प्रयत्नेन प्राणत्यागेनापि वा लोकाः स्वकीर्तिं वर्धयन्ति । तव त्वनायासेनैव सा उद्धा (तां च सांप्रतमपसारयसीति चित्रम् । न च तवेयं कीर्तिरितरसाधारणी । किंतु) विस्तार आकाशवदाद्वैतिया । एवादृशी चाररिच्छिन्ना निरुपमा ते कीर्तिः । गुणाश्च तेऽनुपमासैलोक्ये पूज्या इत्येवं विगन्तेषु भूपतयः स्तुवन्ति । सूता एव किमु ते तदानीम् । भूपतिक्रतामीदृशीं स्तुतिमाकर्ण्य छवान्नादयोऽपि क्षिभ्यति (का कथेतैस्याम्) । निर्मलं गङ्गानेदकमिवागार्धं तव सामर्थ्यं विद्यते यच्च दृष्ट्वा सद्य एव महायोद्धारोऽपि लोकेऽस्मिन्तन्वा भवन्ति । तादृशं च तवाद्भुतं सामर्थ्यं श्रुत्वा निखिला एते योद्धारो जीविते निराशाः संजाताः । यथा सिंहगर्जना मदोन्मत्तानामपि गजानां प्रलयकाल एव तथा तवाऽऽवेगः (धाक) कौरवाणामशेषाणाम् । यथा पर्वता वज्र मन्यन्ते यथा वा सर्पा गरुडं मन्यन्ते तथैव निखिला जम्ब्येते कौरवास्त्वां सर्वदा मन्यन्ते । यदि चेदानीं युद्धमकृत्वा पतिनिपुणो भविष्यसि तदैतेषां कौरवाणां मनासि चिरं वसदपि त्वद्राभीर्षं क्षणमात्रेणैव ततोऽपसरेत्पत्युत्ते त्वां वृणाय मन्येरन् । किंवात्स्मारमदेशान्निर्गच्छन्तं पलायमानमपि च त्वामेते स्वममयेयुः प्रसह्य गृहीत्वा चोपदत्तेषुः द्यून्वन्त एव च त्वां वाक्पारुष्यमातस्य भूयोभिः कटुशब्दैर्मर्त्सयेयुस्तदा ते हृदयं स्फुरितं भवेत्तदपेक्षयेदानीमेव शौर्यमात्मस्य कुतो न मुच्यते । एते पराजिताश्चेद्राज्यमुपभोक्तव्यं भवति ॥ ३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महींम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय हतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अथवाऽत्र रणे युद्धं कुर्वन् गवर्जीवितांश्च तर्हि कष्टेऽप्यन्तरेणैव स्वर्गमुत्तं प्राप्स्यसि । अतोऽर्जुनाय विषये विचाररयावसर एव नास्ति । केवलं जीमयेय धनुर्गताया युद्धायोत्तिष्ठ । परं स्ववर्मनादरतो विद्यमाना दोषा विनश्यन्ति तप तु चित्ते तद्विपरीत्येन केयं भान्तिरुदभूयद्व पातकं स्यादिति । किं दृष्टा नोः कदापि निपज्जमति तथा सुमार्गेण गच्छन् ससज्जति किम् । यस्तु सम्यक् न गच्छति तस्य पादयोर्विषयः संपर्पेण सततम् संभवेत् (न तु स मार्गदोषः) ।

अमृतायमानमपि दुग्धं विषमिश्रं सेवितं चेत्तत्र मृत्युः स्यात् (किंतु न स दुग्धदोषः) । तथा स्वधर्मस्याऽऽचरणमपि कंचिद्विशिष्टहेतुं पुरस्कृत्य कृतं चेदो-
पाय भवेत् (नतु स स्वधर्मदोषः) । अतोऽजुन कंचिदपि विशिष्टहेतुं सर्वथा
मनस्यकुर्वन् क्षत्रियस्य धर्मोऽयमित्येव केवलं मनसि कृत्वा युध्यसे चेत्तत्र पापस्य
संभव एव नास्ति ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभी जयाजयो ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

प्राप्ते संभाविते वा सुखे तेन न संतुष्टो भवेत् । तथा प्राप्ते संभाविते वा
दुःखे तेन न विषादयुक्तो भवेत् । तथा (कर्मकाल एतस्मात्) लाभः स्याद्वा
न देत्येतदपि किञ्चिन्मनसि नैव कर्तव्यम् । तथाऽत्र युद्धे जयः स्यादथवा परा-
जये सर्वथा देह एव विनश्येदित्येवं कमपि भाविनमर्थमादौ न चिन्तयेत् ।
स्वस्य योग्यं स्वधर्ममाचरतः (पूर्वमसंकल्पमेव) यत् (शुभमशुभं वा) पार्श्वं
भवेत्तत्सर्वं मिथिकारेण मनसा सोढव्यम् । एतादृशी मनोवृत्तिश्चेत्तत्र स्वमावत
एव दोषा न स्युः । अतोऽत्र भ्रान्तिं त्यक्त्वा मिश्रितमनसा त्वया षोड-
शमेव ॥ ३८ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यति ॥ ३९ ॥

इयं च संक्षेपेण सांख्यस्थितिस्तवोक्ता । इदानीं तात्त्विको बुद्धियोगः कथ्यते
शृणु (बुद्धियोगश्च निष्कामकर्मयोगः) । अजुन यस्य बुद्धियुक्ता स्यात्तस्य
कर्मबन्धः कथमपि न बाधते ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते ब्रह्मतो भयात् ॥ ४० ॥

यथा कवचावृतदेही कवचव्यवधानाच्छस्त्रसंपातं सहते जयी च भवति
देहश्च तस्याक्षतः पूर्वावस्थोऽवाशिष्यते तथा निर्दुष्टं कर्मभागंमनुसरन् कर्मी
बुद्धियोगरूपकवचावृतः कर्मबन्धं सहते मोक्षाधिकारी च भवति कर्म च
तस्याक्षतं पूर्वावस्थमवाशिष्यत ऐहिकफलदायकम् । तथा च कर्म कर्तव्यमेव ।
केवलं कर्मणः फलं नैवानुसंधातव्यम् । यथा मन्त्रज्ञं भूतवाधा न बाधते तथा
ये निष्कामकर्मयोगिनः सुबुद्धयः कात्स्न्येन कर्मवच्च जानन्ति तान् कर्मबन्ध-

मूलकः शरीराद्युपाधिगणो न बाधते । यत्र च पुण्यपापयोर्न प्रवेशः, यत्र च सूक्ष्मः स्थिरश्च यो गुणत्रयसंघनचस्तज्जन्मो न कश्चिद्विकारस्तादृशो बुद्धि-
योगः पूर्वसुकृतवशात्स्वल्पोऽपि यदि हृदये प्रकाशेव तर्हि तत्रार्जुन नित्यं संसारभयं विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुधास्ता ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

(ननु हृदयपदेशमात्रे समुद्भवन्पूर्वमविद्यमानत्वायं स्वल्पो बुद्धियोगः कथ-
मनादेर्विस्तृताच्च संसाराद्भयं निवारयितुं शक्नुयात् । उच्यते—स्वल्पोऽयं बुद्धि-
योग इति न मन्तव्यम् । यथा स्वल्पैव दीपकलिका स्वतेजसा महान्तं प्रदेशं
व्याप्नोति तथाऽयं बुद्धियोगः (अनेकाविधं तद्विचारमुद्भावपति) । चराचरेऽस्मि-
न्मृगदीदृशी सदासना दुर्लभैव या च केवलं विचारशीलैः पुरुषैर्वहुधाऽपेक्ष्यते ।
परितो हीतरपदार्थवन्न सर्वत्र सुष्ठमस्तथैवायं बुद्धियोगः । अमृतस्य लेशोऽपि
हि माग्यवशादेव प्राप्यते तथैवायम् । दुर्लभत्वायं बुद्धियोगः पूर्वसुकृतवशात्स-
मुद्भूतश्चेत्तस्यान्ते परमात्मप्राप्तिर्निश्चितैव । गङ्गामौघो हि कियताऽपि प्रदेशेन
गच्छन्नन्ते समुद्रं प्राप्नोत्येव । यतोऽस्य बुद्धियोगस्य नेधरमन्त्रेणान्यत्र कचि-
त्पर्यवसानम् । अर्जुनास्य बुद्धियोगस्य तदेकमात्रविषयकत्वात् । अयं बुद्धियोगो
न चेतसर्वविधा अपि मत्तो दुर्भव एव विकारोत्पादिकाः । ताभिरेव चाविदे-
किनो निरन्तरं स्वर्गादिलुब्धा रमन्ते । तेन चार्जुन वादशानां स्वर्गो वा संसा-
रो वा नरको नैतदन्यतमं किञ्चिन्मुहुः प्राप्यते ननु सर्वथाऽऽत्मसाक्षात्कारसुखं
तेषां दृश्यते ॥ ४१ ॥

यामिमं पुष्पितं धानं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

ये च सांप्रतं लोकाः कर्मफलासक्तिं दधाना वेदवाक्यानि प्रमाणीकृत्य
कर्मण एव केवलं श्रेष्ठतां प्रस्थापयन्ति संसारे चास्मिञ्जन्म गृहीत्वा यज्ञादि
कर्म कृत्वा सर्वोत्प्लुष्टं स्वर्गसुखं भोक्तव्यम् । एतदन्तरेण चान्यत्र कापि नास्त्येव
सर्वथा सुखमित्येवमनेकप्रकारेण यथा श्रोतॄणां ह्यं स्यात्तथा प्रतिपादयन्ति ते
दुर्बुद्धय एव ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाप् ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यमार्तिं प्रति ॥ ४३ ॥

पश्यार्जुन य एवमाविर्भूतकामाः कामाधीनाः सन्तः कर्माञ्चरन्ति तेषां
चित्तं कैवलं भोगासक्तमेव । ते च यद्यपि कर्मणि कुशलं अनेक विधानि
यज्ञादिकर्माणि यथाविधि समाचरन्ति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

तथाऽपि तेषामयमेकः प्रमादो दृश्यते यत्तेषां मनो हृदं स्वर्गादिकलासक्तं
भवति किंतु सादृश्यज्ञफलदाना यज्ञमोक्षा यज्ञपुरुषो न चिन्त्यते । यथा
(परिमलपरिपूर्णे) कर्षूस्त्राशावहेन जेतुं चिदग्निः प्रस्थाप्यो भवति यथा च
स्वाद्वाने कालकूटं प्रक्षेप्यं भवति यथा वा भाग्यवशादग्निमुखमुपस्थितोऽमृत-
कुम्भो हेलभैव पादाघातेनापसार्यो भवति तथा यज्ञवपवपआदिकः सर्वत्राता
समुपस्थितोऽयं धर्मः फलाभिनिवेशमात्रेण स्वरूपात्मव्याप्यते । महता कष्टेन
पुण्यं संपादितं चेत्पुनः किमर्थं संसारोऽपेक्ष्यते जनैरज्ञैः । अप्राप्तं किंचित्तत्र
हृदं स्यादिति चेत्सादृश्यं किंचिदपि तैर्नैव ज्ञायते । अथवा पुण्यसंपादनेऽप्यह-
तार्थतां मन्यमानैः संसारोऽपेक्ष्यते चेत्सादृश्यमपि तैः किंचिज्ज्ञायते । यथा
निपुण्या पाचिक्या संपादितं मिष्टमन्त्रं द्रव्यलोभेन विक्रीयते तथा कुशलैरप्य-
विबेकिभिः कर्मनिष्ठैर्यज्ञज्ञानवपआदि कृत्वा संपादितं पुण्यं फलभोगलिप्ताया
यिक्रीयते । ततोऽर्जुन पश्य त्वमिमं वेदवादरतानां चेतसि सर्वथा दुर्बुद्धिरु-
देतीति ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

वेदाश्चैते गुणत्रयेणाऽऽवृताः सल्लु । तत्राऽऽत्मपर उपनिषद्भागः सात्त्विकः ।
तदितरश्च भागो यत्र स्वर्गादिकलदं यामादि कर्म निरूपितं (प्रतिपादितं) स
राजसस्तामसश्च । अतस्त्वमेवं जानीहि वेदाः सुखदुःसहेतव इति । अतश्च
तत्रान्तःकरणं वा व्यापारय कथंचिदपि । गुणत्रयस्यावकाशश्चेतसि केनापि
रूपेण न देयः । तथाऽहं भवेति भावनाया अप्यवकाशो न देयः । किंतु
केवलमेकमात्मसुखं चेतसि सदा भावनीयं न क्षणमपि विस्मर्तव्यम् ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यद्यपि वेदे बहून् भिन्नभिन्नानि भूषांसि कर्माणि गचिन्तानि तथाऽपि तत्र
पत्स्यस्य हितं तदेव यास्यम् । यथा सूर्योदये बहवो मार्गाः प्रकाशिता दृश्यन्ते
तावता किं तैः सर्वमार्गैः पान्था गच्छन्ति । अथवा सकलमिदं महीतलं जलमयं
यद्यपि दृष्टं तथाऽपि द्रुपातः स्वस्य यावदिसं तावदेव गृह्णाति । तथा ज्ञानिनो
वेदार्थं विवेचयन्ति किंतु तत्र यदपेक्षितं शाश्वतं च परीषते तदेव स्वी-
कुर्वन्ति ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

तवोऽर्जुन द्रुपु त्वं मया यदिदानीमुक्तं तदनुसारेण विचार्यमाणे त्वये-
दानीं स्वकर्म कर्तव्यमेतदेवोचितम् । सर्वप्रकारेण विचारः कृतोऽस्माभिस्तदे-
तदेव मनसि निश्चितं यत्स्वयेदानीं विहितं कर्म नैव त्यक्तव्यमिति । तत्र च
कर्मफलस्याऽऽशा तु नैव कार्या । अन्यच्च कुरित्त कर्म (निषिद्ध काम्यं
चेति द्विविधं) कदाऽपि मनसाऽपि न चिन्तनीयम् । सत्कर्मैव च केवलपात्रगणाय
तदपि कमपि हेतुमत्प्रस्तुत्येवाऽऽचरणीयं भवति ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

तस्माद्वर्जुन त्वं फलसङ्गं त्यक्त्वा निष्कामकर्मयोगयुक्तः सन्स्वस्थाचितो
भूत्वा कर्म कुरु । यदि च पारब्धं कर्म भाग्यवशात्पूर्णं भूत्तदाऽपि तत्र विशे-
षतः संतुष्टेन न भाव्यम् । यदि वा दुर्दैववशात्पारब्धं कर्मणि केनचिन्निमित्तेन
विघ्न उद्भूतार्हं तत्रासंतोपास्तुभ्यमनसा न भाव्यम् । पारब्धं कर्म निर्विघ्नं
परिसमाप्तं चेत्तत्सम्पुण्यमुक्तमिति मन्यत एव । तथैव विघ्नितपरिसमाप्तमपि पूर्ण-
मित्येव मन्येत । यतो यावच्च यादृश च कर्म निष्पन्न भवेत्तावदेव तादृशमेव
चेत्तरे समर्पितं चेत्स्वभावत एव तत्परिपूर्णं भवति । येन सत्कर्मण्यसत्कर्मणि च
तुल्यैव मनोयुतिः सैवोचमा योगस्थितिरिति प्रथमन्वि (कृतबुद्धयः) ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ ऊपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

बुद्धिभूतो जहातीह उभे मुक्ततदुच्छते ।

तस्मायोगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

अर्जुन यदेतदुक्तविधया चित्तस्य समत्वं तदेव योगस्य तत्त्वमवेहि । यतस्तस्यादवस्थायां मनोबुद्धयोरैक्यं भवति । ईदृशश्च महामहिमशाली बुद्धियोगोऽयम् । तदपेक्षया भूयसाऽजेनापरुष्ट एवायं लौकिक कर्मयोगो (यत्राऽऽत्मनि कर्तृ-
तानुसधानं कामना चेति दोषद्वयं दृश्यते) । यद्यप्येवमपरुष्टोऽयं कर्मयोग-
रतथाऽपि सोऽनुष्ठेय एव । केवलं तत्रत्य दोषमात्रं निर्दोषीयम् । यतो दोषे निर्हतेऽ-
पिशिरो यं कर्मभागं तेन बुद्धियोगस्य भूमिका । अतश्चास्मिन्मते बुद्धियोगे
स्थिरमना भव । स बुद्धियोगः साध्यस्तदर्थमादाय फलकामनादिदोषा मनसा
कथमपि नानुसंधेयाः । एवमादित आरम्भ्यैव ये बुद्धियोगसाधनाद्योग्यकास्ते
सत्सारदार गच्छन्त्येव । यतस्तं पापेन पुण्येन च विमुक्ता भवन्ति । (सत्सारश्च
पापपुण्यफलदायक एव) ॥ ४९ ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

ये चैव फलमनभिसंधाय कर्म कुर्वन्ते तेषां सत्सारे गतागत नास्ति । ते च
बुद्धियोगयुक्ता जना पर्यन्ते परमेश्वरपदं प्राप्नुवन्ति । निरामयं ब्रह्मानन्दं प्राप्नु-
वन्तीति यावत् ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति ।

तदा गन्तामि निर्वदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

अर्जुन साम्रत ते समुत्पन्नं कर्मणः सकाशान्निवर्तकममुं मोहं यदा त्यजति
फलकामनानिरासकं वैराग्यं च मनसि धारयति तदा त्वमीदृशो निरामयब्रह्मा-
नन्दभाग्यवान् भवति । यस्यां चावस्थितो निर्दुष्टं दुर्लभं चाऽऽश्नन्नाममेव समुद्भवति
तदा चानामासनेन मनसः सकाशाद्भीजरूपेण स्थिता अपि कामवासना,
सर्वतोऽप्यसूता भवन्ति । यत्र चान्यात्किञ्चिन्मेव पूर्वज्ञातं वा पुनर्भ्यातिव्यमित्या-
दिका सर्वविधा मनोवृत्तिर्विच्य गता भवति ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

या च मतिः पूर्वमिन्द्रियाधीना पल्लवितेव विषयेषु प्रसृताऽभूत्ता तदा विष-
यस्य इन्द्रियेभ्यश्च परावृत्त्याऽऽत्मस्वरूप एव केवलं स्थिरा भविष्यति । तदेव च
केवलं समाधिसुखं यदीदृशी स्थिरा मतिः । तदेव च त्वं कार्त्स्न्येन बुद्धियोग
प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमागीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

अर्जुन एवं वदति भगवन्निदर्शी मनोगतं सकलं पृच्छत्येते लक्ष्म्या कथ्य-
ताम् (अयं मूर्ख इत्यवहेलनां मा कुरु) । अथ भगवान्सानन्दः सन्नर्जुनं
वदति यत्तवार्जुन योग्यं प्रतीयते तन्निर्भीकमनाः सन्निवारयेति । (अवहेलना-
भीतिं मा कार्षीरित्याभिप्रायः । भगवताः सानन्दत्वं च यतोऽयमर्जुनो विचार-
यितुं प्रवृत्तस्ततो मदुक्तो निष्कामकर्मयोगोऽस्यापेक्षितः । नहि प्रयागमजिगमिषुः
प्रयागमार्गं पृच्छतीत्यभिप्रायेण बोध्यम्) । एवमुक्तोऽर्जुनो वदति भगवन्
कीदृशं स्थितप्रज्ञं वदन्ति कथं च सोऽभिज्ञेयः । तथा स्थिरबुद्धिरिति यं वदन्ति
तं कीदृशैश्चिह्नैरवगन्तव्यः । योऽस्त्वण्डितं समाधिसुखं भुनक्ति तस्य कीदृशमव-
स्थानं कथं च स स्वरूपे निमज्जत्येतरसर्वं भगवन् कथनीयम् । ततः परम-
त्त्वावतारः (ऐश्वर्योदाययज्ञः श्रीवैराग्यज्ञानरूपः) पद्मगुणैश्वर्यसंपन्नो भगवा-
न्नारायणो वदति स्म ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अर्जुन शृणु यश्चायं विषयेषु बलवान्ननोभिलाषः स एव हि स्वात्मसुखेऽ-
न्तरायं करोति । यश्चोकाभिलाषरहितः सर्वथा नित्यतृप्तान्तःकरणः, तथा
यस्य कामस्य संबन्धेन विषयेषु ग्रहाव्य पतन्ति जनाः स कामो यस्य सर्वथा
गलितः, यस्य चाऽऽत्मसुखे मनः संतुष्टं स पुरुषः स्थितप्रज्ञ इत्यवगन्तव्यः ॥ ५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

नानाविधेषु दुःखेषु संप्राप्तेष्वपि यस्य चित्ते नोद्वेगः । तथा सुखलाभेन
सुखलिप्सया वा न यस्य मनो व्याकुलं (समाक्रान्तं) तं कामः क्रोधश्च
स्वभावत एव न स्पृशति । भयं च तस्यापरिचितमेवाऽऽस्ते । वरिपूर्णं एव हि
सः । इदं शब्द यः केवलरूपस्वरूप उपाधित्यामेन भेदभावनारहितः स स्थिरबु-
द्धिरित्यवगन्तव्यः ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नागिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यथा पूर्णचन्द्रो वस्तुनां प्रकाशनसमय इदमधमं वसिष्ठमुत्तममित्येवं वस्तु-
गतं वैषम्यं न पश्यति किंतु सर्वत्र समदृष्टिः सन्नेव साम्येन प्रकाशयति, तथा
यस्य मनसो देशकालाद्यनपेक्षं वृत्तिसाम्यं तादृशमेव च द्वापलुप्तं तद्विपरीत्यस्य
च न कदाऽपि संभवः । तथा च यस्य मनोवृत्तिरीप्सितवस्तुमात्रावपि न संतो-
पाद्यत्ताऽनीप्सितवस्तुमात्रो च न विपादापत्ता तादृशो हर्षशोकरहित आत्म-
बोधपरिपूर्णो यः पुरुषः स विज्ञेयोऽर्जुन प्रज्ञायुक्तः (स एव च स्थिरभुवि-
रिति गीयते) ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चार्यं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यथा कूर्म आनन्दितः स्वयमेव स्वावयवान् प्रसारयवीच्छामात्रेण च पुनः
स्वयमेव संकोचयति तथा यस्योक्तिमात्रेण तदधीनानीन्द्रियाणि तदुक्तं साध-
यन्ति तस्य प्रज्ञा स्थितेत्यवगन्तव्यम् ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अर्जुनेदानीमन्यात्कौतुकास्पदं किमपि कथयामि श्रूयताम् । (कर्मिणो योगिनो
‘वा) साधका अवोपवासादौ शब्दादीन्विषयान्दूरीकृत्य ततः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
परावर्तयन्ति नतु रसनेन्द्रियविषये तादृशो नियमः कश्चित्तैः कृतो दृश्यते येन
रसनेन्द्रियस्य विषयेभ्यः सर्वथा परावर्तनं (प्रायोपवेशनरूपं) स्यात् । (एत-
दाहस्येव किंतु) ते रसनेन्द्रियग्राह्या विषया अनेकैः प्रकारैः सहस्रशस्तमा-
क्रम्याऽऽत्मसात्कुर्वन्ति । यथा वृक्षाग्रे प्ररूढेषु पल्लवेषु च्छिन्नेष्वपि मूले यद्य-
दकं सिध्यते तर्हि कथं स बुक्षो विनष्टो भवेत् । प्रत्युत तादृगुदकवत्तेनाधिक
एव तिर्यग्भ्रिस्तीर्णो भवति । तथा रसनया भक्ष्ये गृहीते स्वस्थायां मनोवृत्तावि-
तरेन्द्रियग्राह्याः शब्दादयो विषया अपि मनसि पुष्टा भवेयुः । यद्येतरेन्द्रिय-
ग्राह्याः शब्दस्पर्शादयो विषया व्रतादिनियमैरिन्द्रियेभ्योऽप्रसारयितुं शक्या
भवन्ति न तथा रसनेन्द्रियाच्चाद्विषया नियमेनाप्रसारयितुं शक्यन्ते । यतस्तदन्तरेण
जीवनमेव न संभवति । परब्रह्मानुभवेन तु निःशेषाः सर्वे एव विषयाः स्वमा-

येत एव स्वयमेव चेन्द्रियभ्यां दूरमपसृता भवन्ति । तदा हास्यैक्यपतीति प्रत्यक्षे
(मनोवृत्तिर्लीना भवति) अरीरात्मभावो विनश्यति मनोनुसारिणीन्द्रियाणि
विषयानुसर्वथा विस्मरन्त्येव ॥ ५९ ॥

यतनो ह्यपि कान्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

इदृशी चावस्थितिरन्यथा प्राप्नुमशक्यैव । अहर्निशं यत्नं कुर्वतामपि
बहुभिरपि च साधनैरियमवस्था न प्राप्यते । (इन्द्रियाणि च मनसः प्रेम्ण-
भूतानि मनोधीनान्यपि च मनोविषययोरान्तरवासयोर्मध्येऽवस्थितानि वासै-
र्विययैः संबन्धं प्राप्य तद्द्वयेन प्राप्तचलानीव स्वधेरकमपि मनः स्वात्मसात्कु-
र्वन्ति । ततश्चञ्चलं मनो विषयानुसृत्येव तद्वदो धावति) । तत्रेन्द्रियसंरक्षणार्थं
योगिनोऽभ्यासरूपे गृहेऽभ्यासरूपारक्षकपुरुषसंनिधौ वा यमनियमरूपजवनि-
काया अन्तरिन्द्रियाणि प्रस्थाप्य मनश्च स्वमुष्टिगतमिवावस्थाप्य वर्तन्ते ।
एवंभूता अपि योगिनः स्वल्पमपि क्वचिदपि च सदैव च च्छिद्वं निरीक्षमाणै-
रिन्द्रियैः श्रान्ता विवक्षाः क्रियन्ते यथा पिशाचैर्मन्त्रज्ञा बन्ध्यन्ते तद्वत् ।
एवंभूते दुर्निवारमिन्द्रियाणां सामर्थ्यम् । विषया अपि तथैव सामर्थ्यशालिनो
ये क्षादिसिद्धिमिषेण योगिनं प्राप्येन्द्रियैः संयुज्य मनोऽप्याक्रमन्ति । तथा-
भूतं च मनो योगिमुष्टेः सकाशाद्बहिर्निर्गतं सद्भ्यासं शिथिलपति (ततश्चार्था-
देवाभ्यासरूपं गृहं विशीर्यतेऽभ्यासरूपा आराक्षकपुरुषा वा निद्रिता भवन्ति ।
यमनियमरूपा जवनिका चापसृता भवति । एव प्रतिबन्धान्मुक्तानीन्द्रिया-
णि हेलपैव योगिप्रणामसात्कुर्वन्ति) । एदंभूतं विलक्षणं सामर्थ्यमिन्द्रिया-
णामवेहि ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

यज्ञे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

(एतादृशं च यद्विद्वत्क्षणं सामर्थ्यमिन्द्रियाणां तत्सर्वथा विषयासक्तिमप-
रम्भ्यते) ॥ अतोऽर्जुन सर्वेषु विषयेष्वसक्तिं दत्तियस्येन्द्रियाण्यपि च न करीषि
यस्तनुते स एव निष्कामवर्मयोगयोग्यः पुरुषो यस्तान्तरकरणं न कर्तुमपि
विषयगुत्वेन प्रलोभ्यते । यश्च मननमादबोधयुक्तो न क्षणमपि दां विस्म-
रति । (इदृशी च मपि मनस आसन्निगवशक्येव) । अन्यथा यपि

पासा विषयाः संनिहिता न स्मरन्तथाऽपि सूक्ष्मरूपेण भनन्ता तद्धिन्तनं चेदप्यं
संसारो निःशेष आद्यन्तसाहितरवदपरथ एव भवति । यथा विषयस्य
देशोऽपि गृहीतव्येत्स कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्निःसंशयं जीवितमपहरत्येव तथा
शङ्कितः फल्गनामात्ररूपोऽपि विषयो मनसि पतति चेत्स निश्चितं विषेक-
जातं समूलघातं हन्ति ॥ ६१ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

निःसङ्गाद्यापि योगिनो मनसि विषयरमरणमात्रं चेत्तावताऽपि तत्राऽऽन्तरो
विषयसङ्गः समुद्भवति । समुद्भूते च सङ्गे सद्य एव तत्र मूर्तिमान्काम आविर्भ-
वति । आविर्भूते च कामे तत्र क्रोध आवश्यक एव । (कामस्य क्रोधाव्याभि-
चारित्वात् । कामसंभावनामात्रेणापि ततः प्रागेव किञ्चयमाविर्भवति । क्रोधस्य
च विचारविरोधित्वात्) । तन्नामिचारात्मकः संमोहः स्थितपद एव । (विचारस्य
स्मृतिर्विजोद्धोषकत्वादर्थदेव) । अविचारे स्मृतिर्विभ्रमो भवति । पचण्डवाताहता
दीपशित्वेव । यथा मिश्राक्षमेव सूर्यनेजोऽभिभाष्यते तथा स्मृतिभ्रंशेन प्राणिनां
बुद्धितत्त्वमभिभाष्यते । अस्यां चाज्ञानान्धतावस्थायां विचारविषयीभूतेषु तत्त्वेषु
मलीनेष्विष्यात्स्फुरत्सु हृदये स्वरूपमात्रेण विद्यमानाऽपि बुद्धिः किंकर्तव्यतामूढा
व्याकुली भवति । यथा जात्यन्वः (मनःसंभ्रमेण) त्वरयाणो दीनः सन्त्यत्र
कुत्रापि धावति तथा स्मृतिभ्रंशे बुद्धिर्पत्र कुत्रापि भ्रमति (न तु
यस्तुतत्त्वमनुसरति) । एवं स्मृतिभ्रंशेन सर्वथा व्याकुलीभूतायां बुद्धौ
ज्ञानजातं समूलमुन्मूलितं भवति । यथा जीवितापगमे शरीरस्य सर्वांशो-
नावद्यदरा प्रेतावस्था प्राप्न्यते तथा पूर्वोक्तरीत्या बुद्ध्यपगमे पुरुषस्य जीवतोऽपि
सर्वांशोनावद्यदराऽवस्था प्राप्न्यते । अतोऽज्ज्ञं यथाऽणुरपि विस्फुल्लिङ्ग
एषःसंयोगेन प्रौढश्चेन्नियमनमपि दग्धं समर्थो भवति तथेदं विषयचिन्तनं
कदाचित्क्षणमपि मनस्यवस्थितं चेत्तदुत्पन्नादचोत्तरोत्तरावस्थामन्वेपपदन्ते
ज्ञानजातं समूलमुन्मूलयितुं प्रभवति । पुरुषं पातयतीति यावत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

अतो निखिला इमे विषया मनस्तः सर्वथाऽपसारणीयाः (सूक्ष्मरूपेणापि तेषामवकाशो मनासि न देवः) । विषयचिन्तनाभावे चानायासेनैव रागद्वेषयो-
रनुत्पत्तिरभवति । अन्यच्चात्रार्जुन किंचित्कथ्यते शृणु । रागद्वेषयोरभाव इन्द्रि-
याणां विषयानुसरणेऽपि न किंचिदाधकम् । यथाऽऽकाशगतः सूर्यः स्वरश्मि-
भिर्महीमण्डलं स्पृशन्नपि न तत्रत्यवस्तुगतदोषैर्लिप्यते तद्वत् । आत्मज्ञानी सात्त्वि-
रसात्सक्मना इन्द्रियग्रहणान्पदार्थास्तद्वत्तत्त्वमाश्च गुणत्वेन दोषत्वेन चागृह्णन्नत-
एव कामक्रोधरहितस्तानौदासीन्येन निरीक्षते । तथा च विषयानपि यो मूलका-
रणस्वरूपेणाऽऽत्यरूपेण पश्यति न कार्यरूपेण तादृशस्य योगिनस्त्वे विषयाः
कथं बाधका भवेयुः । यदि च कथंचिदुदक एवोदकं भग्नं भवेद्धवाग्भिरिव
वाग्भिर्दहेन्नहि स स्वात्मत्वेन सर्वं पश्यन्नात्मज्ञानी विषयसङ्गेन परीक्षितो भवेत् ।
(सर्वथा विषयासक्तिस्तत्र न किंचिदपि करोति । आसक्तिरेव सा न भवति) ।
एवं निखिलमिदं जगन्नयं केवलात्मस्वरूपेण पश्यतः प्रज्ञा स्थिरैरपवग-
न्तव्यम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

पश्यैवं यस्य स्थिरप्रज्ञस्य मनसः प्रसन्नत्वात्तत्त्वमखण्डितं तत्र कस्यापि
संसारदुःखस्य भवेशो न संभवति । यथा यस्य जठरेऽमृतनिर्झरः समुद्भूतस्तस्य
क्षुधातृषाजन्त्या भीतिर्न कथमपि संभवति । तथा यस्य हृदयं प्रसन्नं तस्य दुःखं
कथं स्यात् । प्रसन्नहृदयस्य च योगिनोऽनायासेनैव बुद्धिः परमात्मस्वरूपे
रमते । यथा निर्वातपदेशावस्थितः पदीय ईषदपि न प्रकम्पते तथा योगयु-
क्तस्य बुद्धिः परमात्मस्वरूपेऽवस्थिता न कदाऽपि ततः पथ्यवते । तथैव स्थिरा
भवति ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरज्ञान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

यस्यान्तःकरणे निष्कामकर्मयोगस्य विचार एव नास्ति स शब्दादिभिर्वि-
षयैः पाशबद्ध इव गुणैराकृष्टो भवति । तस्य च न कदाऽपि स्थिरा बुद्धिर्म-

यति । (स्थिरा बुद्धिर्न भवतीति किं वक्तव्यम्) बुद्धिस्थैर्यस्याऽऽस्था (कल्प-
माऽपि) विषयाकृष्टस्य मनसि नोदेति । यदि चेवं बुद्धिस्थैर्यस्य कल्पनाऽपि
नास्ति तर्हि तन्मनसि शान्तिः कथं पदमादधीत । यत्र च आग्निर्वीजभूताऽपि
नास्ति तत्र प्रातिमूलकोऽपि भुक्तस्य न प्रवेशः । यथा पापिष्ठे घ्राणिनि मोक्षो
नैव संभवति तद्वत् । पश्यार्जुन यद्यग्नौ भर्जितानि बीजान्यङ्कुरोत्पादनमभ्यानि
स्युस्तर्ह्यशान्तस्य (संतप्तं मनः) सुप्तोत्पादनमर्थं स्यात् । अतश्च विषयास्त-
क्तिमूलको यो मनसो निष्कामकर्मयोगाभावात्तदेव दुःखस्य जीविनम् । (दुः-
खस्य मूलकारणं तदेव । तत्र दुःखमपरिहार्यमिति यावत् । तथा च निष्काम-
कर्मयोगप्राप्तये) इन्द्रियनिग्रहस्याऽऽवश्यकत्वं सिद्धं भवति ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

(इन्द्रियनिग्रहाभावे विषयाधीनेष्विन्द्रियेषु सत्सु) तदानुकूल्येनैव
च ये संचरन्ति तैर्विषयसागरं प्रविष्टेरपि पुरुषैर्न कथमपि विषयसागर उज्जीर्णो
भवति । यथा नाविकेनापायस्थलानि हृद्जलभ्रमपाषाणप्रदेशादीनि दूरतः परिहाय
संचालिता नौस्तारसंनिधिं यावदनुप्राप्यते तावेदेव यदि वात्याऽऽकृष्टा भवेत्तर्हि
वात्यावशां तथाविधां नावप्रपायप्रदेशात्परिहापयितुं स नाविकः समर्थो न भवति ।
तद्वद्विषयास्तकस्येन्द्रियाभ्याकृतानि भवेयुरेव । यदि कदाचित्पुरुषः कौतुकेन
लालनयेवेन्द्रियाणि विषयेषु प्रवर्तयेत्तर्हि नियतं स सांसारिकदुःखैराक्रान्त इति
बिद्धिः । (यद्यपि सागरप्रवेशं विना सागरोत्तरणं न संभवति । उत्तरणस्य प्रवेशा-
नुविधायित्वात्तथाऽपि न तदर्थं हठाद्विषयोन्मुखेन भवितव्यम् । किंवेतावत्काल-
पर्यन्तं यावान्विषयोपभोगो जातस्तावानेव तत्र पर्याप्तो भवति) ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगूहीतानि सर्वशः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्विषयेष्वनासक्तानीन्द्रियाणि स्वयमेव यस्य पुरुषस्याधीनानि (पूर्व-
सुकृतवशात्) भवेयुस्तर्हि तस्य सार्थकतायै किमधिकम्प्रेक्षितं भवेत्) । (तावदे-
व च तस्य जन्म सार्थकं भवति) । पश्य यथा कूर्म आनन्दितः स्वयमेव स्वाव-
यबान्प्रसारयवीच्छामात्रेण च पुनः स्वयमेव संकोचयति तथा यस्योक्तिमा-
त्रेण तदधीनानीन्द्रियाणि तदुक्तं साधयन्ति तस्य प्रज्ञा स्थितेत्यवगन्तव्यम् ।
अर्जुन पूर्वावस्थां गतस्य बुद्धियुक्तस्यान्पत्किंचिद्गुणवरं चिह्नमिदानीं त्वां
कथयामि शृणु ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि मा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

यत्र प्राणिमात्रं निद्रितं तत्र (स्वात्मरूपे) यः सदा जागृतः । यत्र (संसारे)
च प्राणिनो जागृतास्त्वत्र यो निद्रितः स एव निरुपाधिः स्थिरबुद्धिरवगन्तव्यः ।
स एव च सदैव मुक्तो मुनिधरः ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

अर्जुनार्यं स्थितप्रज्ञ इत्येवं येनावधारितः स्यात्तादृशमन्यदपि किंचिद्वि-
ह्नमिदानीं कथ्यते । समुद्रे चास्तण्डितैवाक्षोभ्यता यथा दृश्यते नदीनां च स-
कलाः परिपूर्णाश्च प्रवाहा यत्र संगता भवन्ति तथाऽपि न तत्र समुद्रे किंचिद-
प्याधिक्यं दृश्यते मर्यादा च न तेनोद्धृष्यते । ग्रीष्मे च नदीनां प्रवाहाः शुष्काः
संगता भवन्ति तथाऽपि न तत्र समुद्रे काचिच्यूनता दृश्यते (एकत्त्वैव सदाऽव-
स्थितिः) । तथा यस्य बुद्धिर्बुद्धिसिद्धिप्राप्तावपि नाऽऽनन्दमरेण शुद्धा भवति
तदप्राप्तौ च विषण्णा संभ्रमेणाऽऽक्रान्ता न भवति स स्थितप्रज्ञ इत्यवगन्तव्यः ।
यथा सूर्यगृहे प्रकाशः किं दीपसापेक्षः, तथाऽप्यसारेण दीपे किं तत्सूर्यगृहमन्ध-
कारावृतं भवेत्तथा स्थितप्रज्ञस्य गृहे कद्विः सिद्धिश्च समागता निर्गताऽनि-
र्गता वा नेपदपि वैषम्यं प्रदर्शयितुं प्रभवति । यतः स तदा स्वात्मानन्दे निमग्न
एवाऽऽस्ते । (लोके च बालदृष्टिः पुरुषः कश्चिद्वनवास्तारण्यकवस्तुपारिपूर्णायां
मिल्लपल्लयां रमेत) । यश्चाऽऽत्मानन्दमूतो योगी स्वैवमेवेन्द्रमुवनमपि न गणयति
स कथं मिल्लपल्लयां रमेत । यथा च यस्यामृतेऽपि सदोषा दृष्टिः स यवार्गुं
कथं सेवेत । तथा यस्याऽऽत्मसुखानुभवः स कथमूर्द्धं सिद्धिं वा लिप्सेत ।
अर्जुन वक्ष्याम्यतमेतत् । (यासु कद्विसिद्धिसु सर्वेषां लोकानामसाधारणः सवि-
शेष आदरस्ता कद्विसिद्धयस्तत्र बुद्धियुक्तस्य योगिनो गृहे तृणवृत्त्यां भवन्ति ।
यत्र स्वर्गसुखमपि न गण्यते तत्र का वार्ता कद्विसिद्धीनाम्) ॥ ७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

य एवमात्मज्ञानेन सुतुष्ट आत्मानन्दपरिपूर्णः स त्वया स्थितप्रज्ञ इत्यवग-
न्तव्यः । (न तत्र स्वर्गादयः कामा नापि तादृशकामस्पृहाश्चकम्भं समेत ।

सति सहकारे तत्संभवति नान्यथा) । स्थितप्रज्ञस्त्वहंकारं परित्यज्य तत एव च सकलान्कामान्मुद्रमपसार्य स्वयं सर्वात्मभूतः सन्नस्मिञ्जगति संचरति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुक्त्यति ।

स्थित्याऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

(या चेयं सर्वात्मभावरूपेणावस्थितिः) इमां शाश्वतिकीं ब्राह्मीं स्थितिं ये निष्कामा अनुभवन्ति ते तत्रोऽनायासेनैव परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । (आयासस्तु प्रथमतः कामत्यागकाल एव ननु तदुत्तरं श्रेष्ठोऽध्यायासः । यच्च प्राणिनां देहावसानकाले व्याकुलतया चित्तमवरुध्यते साऽपि व्याकुलता तेषां नास्ति यतस्ते प्रामेव विज्ञानात्मनैक्यं प्राप्ताः केवलं लोकदृष्ट्या विद्यमानं सोपाधिकं परमात्मनः सकाशात्पृथग्भावं तदानीमुपाधित्यागेन त्यजन्ति) । तथा च ब्राह्मी स्थितिमनुभवतां देहावसानकाले विज्ञानात्मस्वरूपे प्रविशतां स्थितप्रज्ञानां तादृशावस्थितिश्चाद्व्याकुलता चित्तमवरोधं न समर्था भवति । (व्याकुलता नैवोत्पद्यत इति यावत् । यथा ग्रीष्मोष्मसंतप्तानां देहिनां तादृशावस्थायां देहावरकस्य कञ्चुकोत्तरीयादेर्वस्त्रस्य देहान्निष्काशनसमये किमपि दुःखं न भवति । वस्त्रप्रक्षेपकाले हि शैत्यजन्मया व्याकुलतया भवितव्यम् । तच्च तदानीं नास्ति । ग्रीष्मोष्मणा शैत्यस्य विनष्टत्वात् । तद्वदेवाव बोध्यम्) । इयं च ब्राह्मी स्थितिर्मगवता स्वमुखेनार्जुनं प्रत्युकेति संजयो धृतराष्ट्रमवादीत् । ततोऽर्जुनो भगवद्वाक्यं श्रुत्वार्थं मनस्यकरोत् । सांपदं संजाता या ममेयं युद्धादिमुत्तता साऽनया मगवत्प्रदर्शितया विचारसरण्या योषिवेव संजाता । यचेदानीं योग-मुद्धिमसङ्गेन स्थितप्रज्ञतक्षणं मदश्लेषता भगवताऽखिलं कर्मजातं निराकृतं ततोऽर्थादेव युद्धकर्माणि निराकृतप्राप्यमेव भवति । एवं भवदुक्त्या मनसि संतुष्टोऽप्यर्जुनो (अन्तराऽन्तरा मुष्यस्व) अ. २ श्लो. १८, ३१, ३२, ३७, ३८) इत्याद्युक्त्या साक्षाद्ब्रह्मनाः) यत्पृच्छति स्म यच्च तत्रोत्तरं भगवान्ब्रह्मदति स्म स प्रश्नोत्तरसंवादोऽस्तीव सुन्दरः सकलधर्मवत्त्वभूतोऽपरिच्छिन्नविवेका-मृतसागरस्वरूपश्च तृतीयाध्यायमारभ्य वर्णयत इत्येवमुवाच माधार्धदीपिकायां श्रीज्ञानदेवः ॥ ७२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

युद्धारम्भे पुरोवस्थितान्ग्रीष्मादीन्दृष्ट्वा तान्स्वकीयत्वेन भावयतोऽर्जुनस्य शोकातिरेकाद्युद्धानिवृत्तिरभूत् । ततो भगवतो मनसि ' अर्जुनस्य शोकानि-

शक्तिर्युद्धे प्रवृत्तिश्च' इति द्वयं कर्तव्यतयोपस्थितमभूत् । तदनुसारेण भगवा-
नित्यं मनस्यकरोत्-नायमर्जुनो धर्मराज इव ज्ञानचक्षुर्जन्यसंस्कारवृत्तमनाः,
नापि भीमसेन इव कौरवविषयकद्वेषातिशयजन्यसंस्कारावृत्तमनाः । अतो
नास्यार्जुनस्य चक्षुः केनचित्सूक्ष्मेणोपनेत्रेण युतम् । नाप्येतद्दृष्ट्वा भीष्मा-
दिशरीरं केनचित्सूक्ष्मेणाऽऽख्येणनाऽऽवृतम् । तथा च पाञ्चभौतिकं भीष्मादिश-
रीरमनावृतमव्यबाहितं च पश्यताञ्जेनार्जुनेन 'कथं भीष्ममहं' इत्यादि यदुक्तं
वद्युक्तमेव । एतादृशावस्थस्यार्जुनस्य युद्धे प्रवृत्तिः, 'देहात्मनोः पार्येक्ष्यम्' तत्र
नित्यं देहस्य विनाशित्वमेव, आत्मनश्चाविनाशित्वमेव, न तत्र युद्धेन लेशतोऽपि
वैषम्यं स्यात्, ईदृशज्ञानमन्तरेण साधयितुमशक्येति । एवं मन्वानः श्रीभगवा-
नुवाच-अशोच्यानित्यादि । अशोच्यान्-स्वत्कृतशोकोद्देश्यत्वानर्हान् भीष्मा-
दीनुद्दिश्य त्वया शोकः कृतः । यद्यप्येते न पश्यन्ति० कथं न ज्ञेयमस्माभिः ।
(१ । ३८-३९) इत्येवं प्रज्ञावादभाषणं च कुरुषे, एतन्मियो विरुद्धम् ।
कथं विरोध इत्याह-गतासूनिति । प्रज्ञावादभाषणकर्ता हि पण्डित एव ।
पण्डिते च शोककर्तृत्वं नैव संभवतीत्यर्थः । गतासवो मृताः । अगता-
सवो जीवन्तः । तानुद्दिश्य केनापि प्रकारेण पण्डिता न शोचन्ति । तत्र
गतासूनुद्दिश्य शोको वियोगनिमित्तो जायते । अगतासूनुद्दिश्य तु वियोग-
कारणीभूताविनाशसंभावनया शरीरपीडासंभावनया वा जायते । पण्डिता गता-
सूनुद्दिश्यापि न शोचन्ति किमुतागतासून् । त्वं तु पण्डितोऽस्यत एताम्भी-
ष्मादीनगतासूनुद्दिश्य शोको न कार्य इति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम् । 'अशोच्यानन्वशोचः' इति स्वत्वदीपमाचरणं तत्प्र-
ज्ञावादभाषणेन त्वयैव पूर्वं कृतेन विरुध्यते । 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्य-
शोच्यानुलक्ष्यीकरणपूर्वकः शोकः इत्यर्थः । तत्र (१) अशोच्यानुलक्ष्यी-
करणं (२) शोकश्चेत्यस्यंशद्वयम् । तत्र द्वयमप्येतत्प्रज्ञावादभाषणेन विरु-
द्धमन्यतरद्वा । अन्येऽपि किमशोच्यानुलक्ष्यीकरणं शोको वा । तत्र न
तायच्छोकः प्रज्ञावादभाषणेन विरुध्यते । प्रज्ञावादकर्तुरपि सति योग्ये शोक-
कारणे शोकसंभवात् । अत एव च 'द्वयमपि प्रज्ञावादभाषणेन विरुध्यत
इति पक्षो न संभवति । किन्तु केवलं शोककारणत्वेनाशोच्यानुलक्ष्यी-
करणं प्रज्ञावादभाषणेन विरुध्यते । एते शोच्या एते नाशोच्या इत्येवं

यो विभागस्तदज्ञानस्य प्राप्तेष्वसंभवात् । एतदर्थंघोतनार्थमेव ह्यत्रान्वशोच
इत्यनूपसृष्टः शुचधातुः प्रयुक्तः । अत एव चोत्तरार्धेऽपि

गतासूनमतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

इत्येवमनूपसृष्ट एव शुचधातुः प्रयुक्तः । पण्डिताः पण्डायुकाः । बुद्धि-
वैभवशालिन इति यावत् । यदि हि ते कदाचिच्छोर्कं कुर्युस्तर्हपि तत्र
शोके न कदाचिदपि कारणत्वेन गतप्राणानगतप्राणान्वाऽशोच्याननुलक्ष्यी
कुर्वन्ति । आत्मनो नित्यत्वेन तत्र प्राणसत्त्वस्य तदसत्त्वस्य बाऽकिंविक्कर-
त्वात् । तथैतस्याशोच्यत्वाल्लोचनप्रकरणस्यान्ते

‘तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि (२ । २५)’

इत्येवमनूपसृष्टं शुचधातुं प्रयुज्यैवोपसंहृतम् । तत्र ह्यनूपसर्गंघोतयं यज्जी-
ष्मादिषु शोच्यत्वाल्लोचनं तदहंता निषिध्यते । तन्मूलक एव तत्र शोकाहंता-
निषेधो न स्वातन्त्र्येण । उपक्रमानुरोधात् । अनूपसर्गप्रयोगाच्च । अन्यथा
ह्यनूपसर्गप्रयोगवैयर्थ्यं स्यात् । यथा हि तदुत्तरं ‘न त्वं शोचितुमर्हसि’ इत्येवं
केवलः शुचधातुरेव प्रयुक्तः । तद्वदत्रापि प्रयोगः कृतः स्यादिति ।

अथ कथं न शोच्या भीष्मादय इति चेत्तत्र यान्भीष्मद्रोणादिनुद्दिश्यार्जुनेन
शोकः कृतस्ते मिलित यत्—आत्मशरीर—एतदुभयं तत्स्वरूपाः, शरीरसंसृष्ट आत्म-
स्वरूपाः, अथवाऽऽत्मसंसृष्टशरीररूपा वा । तत्र शरीरविशेष आत्मा चेत्ये-
तदुभय मिलितं सद् भीष्मद्रोणादिपदवाच्यामिति प्रथमः पक्षः । तत्र भीष्मद्रो-
णादीनां सांप्रत गतासुत्वाभावाच्च गतासूनुद्दिश्य शोकसंभवः । अमतासूंस्तानुद्दिश्य
संभवञ्च शोकः किं तेषां विनाशसंभावनयाऽथवा शरीरपीडासंभावनया ।
तत्र नाऽऽद्य इत्याह—नत्वेवाह जात्विति । अहं त्व सर्वे चेत सदा वर्तन्त एवेति
त्वया कल्पितौ भीष्मादीनां विनाशो न संभवति । ननु सदा विद्यमाना अप्येते
पुजे हताश्वेदेतेन सांप्रतिकेन देहेन नावस्थास्यन्तीत्यतोऽयं शोक इति चेदेते
एतावत्कालपर्यन्तमपि सांप्रतिकेन देहेन नावस्थिता इत्याह—देहिनेऽस्मिन्निति ।
अथ पुजे सति भीष्मादीनां शरीरपीडासंभव इत्यतः शोक इति चेत्तत्राऽऽ-
ह—मात्रास्पर्शा इति । इन्द्रियविषयसंयोगवियोगजन्या पीडाऽवश्यंभाविनी ।
सा चास्तेऽपि पुजे परिहर्तुं न शक्यत इत्यतः सा सोढव्यैवेति भावः । मात्रा
इन्द्रियाणि । तेषां स्पर्शाः संयोगाः । कर्तृष्वप्या समासः । अचेतनानामिन्द्रियाणां

चेतनप्रेरणयैव वस्तुतः प्रवृत्तावपि तेषां कर्तृत्वविवक्षयाऽत्र स्वातन्त्र्यं सूच्यते ।
तेन जीवात्मानपेक्षयेव नैसर्गिकीन्द्रियाणां प्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा मायास्पर्शा-
नामवर्जनीयत्वं बोध्यते । अवर्जनीयत्वाच्च ते सोढव्या एव भवन्ति । अनित्य-
त्वादपि ते सोढव्या एव भवन्तीत्यागमापायिन इत्यनेन बोध्यते । अतो युद्धे
भीष्मादीनां शरीरपीडासंभवेऽपि सा सोढव्यपक्षीयेति तत्रौदासीन्यं त्वयाऽऽस्थे-
यमित्याभिप्रायः । तत्रौदासीन्येऽर्जुनस्याभिरुच्युत्पादनार्थमौदासीन्यस्य प्रयोजनं
प्रदर्शयति—यं हीति २ । १५ । अमृतत्वं मोक्षः ।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीलवे ॥

इत्येवं त्रैलोक्यराज्यमपि यस्तुणाय मन्यते तस्य मोक्षं विनाऽन्येन फलान्न-
रेणाभिरुचिर्नैव संभवति ।

अत्रेदं बोध्यम्—पूर्वश्लोके तितिक्षस्वेति तितिक्षोक्ता । तितिक्षा क्षमा । सह-
नमिति यावत् । तितिक्षा च दुःखसंवेदनपूर्विका तदपूर्विका च । विकारादिजन्या
दुःखवेदना जायत एव । किंतु केवलं तादृशदुःखस्यावर्जनीयत्वास्थिरत्वादीन्वि-
चिन्त्य तेन विचारेण यत्र तत्संवेदने तत्र दुःखसंवेदनपूर्विका तितिक्षा । तत्र य-
स्मिन्हस्तपादादौ शरीरावयवे प्रहारादिजन्यो विकारः, शरीरादहिर्वा स्त्रीपुं-
गृहक्षेत्रालंकारादौ प्रहारादिजन्यो विकारस्तत्र दुःखत्वस्य मदीयत्वमुदिरत्वमेव ।
यत्र तदवर्जनीयत्वास्थिरत्वादिचिन्तनेन शरीरावयवेषु बाह्येषु स्त्रीपुंमादिषु च
मदीयत्वमुदिरत्वापचिता तत्र प्रहारादिजन्ये विकारे सत्यपि दुःखसंवेदनं स्वल्प-
मप्यजातमायमेवेत्यतःपूर्विका तितिक्षा तत्र भवति । इत्येव हि दुःखसंवे-
दनाभावमुक्ता तितिक्षोच्यते । मूर्च्छितो यद्यपि स्वशरीरविकारादिभिर्दुःखितो न
दृश्यत इति तत्र दुःखसंवेदनाभावस्तथाऽपि न स तादृशतितिक्षोदाहरणम् । तत्र
तितिक्षाया अप्यभावात् । मनोवृत्तिविशेषरूपा तितिक्षा मूर्च्छितस्य न संभवति ।
तथा चोक्तम्—

न जानु मविबभ्रावि पापाणः स्वस्य भेदकम् ।

नैतावता तस्य लोके तितिक्षा व्यपदिश्यते ॥ इति ।

न च परायतः कारागृहस्थादिर्मत्र दुःखं सहते तत्र मनोवृत्तिसत्त्वानितिक्षा

कुतो न व्यपदिश्यत इति वाच्यम् । तत्रागत्या तत्सहनाचितिक्षाया अभावान् ।
तदुक्तम्-

विद्यमानेऽपि सामर्थ्ये नेव प्रतिचिकीर्षते ।

न स्वम्यात्यपकुर्वन्तं विविक्षा तत्र ढीकते ॥ इति ।

अत्र पचितिक्षाद्वैविध्यमुक्तं तत्राऽऽद्यायां दुःखसंवेदनपूर्विकायां तितिक्षायाम्
मात्रास्पर्शाः प्राणिनं व्यथयन्त्येव किंतु केवलं ते सखन्ते । द्वितीयार्यां दुःखसं-
वेदनाभावपूर्विकायां तितिक्षायां मात्रास्पर्शाः प्राणिनं न व्यथयन्ति । सदिदमुक्तम्-
' यदि न व्यथयन्ति ' इति ।

ननु प्रकृतेऽर्जुनाय या ' तितिक्षस्व ' इत्येवं तितिक्षोपदिष्टा साऽऽद्या ।
अत्र निर्दिष्ट ' अमृतत्वाय कल्पते ' इत्येव फलं तु द्वितीयायाः । तथा चैदं-
मसवद्यमिव प्रतीयत इति वेद्भ्रान्तोऽस्ति । नहीदं तितिक्षाद्वयं मिथो भिन्नम् ।
येन त्वयौत्प्रेक्षिताऽसवद्यताऽत्र पदमादधीत । किंत्वेकैव तितिक्षा । तस्या
एवावस्थाद्वयम् । प्रथमावस्थायास्तितिक्षायाः परिणामभूता हि द्वितीयाऽवस्था ।
न केवलमेकस्यास्तितिक्षाया अवस्थाद्वयमित्येव, किंतु तयोः प्रथमावस्थां
विनाऽस्तितामपि न लभते द्वितीयाऽवस्था-

बाल्यावस्थाप्रन्तरेण तारुण्यं न कदाचन ।

विना तथैव तारुण्यं वार्धक्यं न कदाचन ॥

इतिषत् । एवं च यदत्र तितिक्षायाः फलं मोक्षरूपमर्जुनस्य प्ररोचनायौक्तं
' सौऽमृतत्वाय कल्पते ' इति तद्युक्तमेवेति सिद्धम् । एतेन " सांसारिककर्मो-
त्सङ्गयोः छृण्णार्जुनयोः सभाषणमत्र प्रवृत्तम् । तथा च तद्विरुद्धो मोक्षसंघर्षो-
न्मृतात्मज्ञानविचारोऽत्र न युक्तः । यद्यपि प्रसक्तानुपसक्त्या कथंचित्सङ्गमु-
पस्थाप्य निवेशितस्त्वयाऽपि ' प्रवृत्ते शस्त्रसपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ' इत्येवं
मुद्धे प्रवृत्ते विषयान्तरविचारः प्रासङ्गिकोऽप्यनवसरग्रस्त एव । तादृशो हि
विषयसमये यत्पन्थावश्यकतया कर्तव्यतामाप्तति वेदेवानुष्ठेय भवेति " इत्य-
पास्तम् । अत्यन्तावश्यक इत्येवान्न भगवता तादृशविचारस्य कृतत्वात् । न च
विरोधः शङ्क्यः । आत्मज्ञानस्य सांसारिककर्मनाशकत्वेऽपि तादृशज्ञानमार्गो-
पदेशस्य सांसारिककर्माविरोधित्वात् । ऐतदुक्तं भवेति-पारम्पर्यं कर्मणो

पदस्यन्तविशेषकं कर्मान्तरं येन कर्मान्तरेण विना पारब्धं कर्म स्वरूपमेव नाऽऽ-
पद्यते तादृशं कर्मान्तरं ' विरोध्यनुचितम्, अप्रासङ्गिकं च ' इत्येवं भासमा-
नयपि तादात्विकपरिस्थित्यनुसारेण वस्तुतस्तत्र विरोधि नानुचितं नाप्यमास-
ङ्गिकं भवति । प्रकृते च पारब्धं कर्म मीढनादिभिः सह युद्धम् । तदर्थं नस्य
विषादादिशयेन प्रविबद्धम् । तत्रार्जुनस्य प्रवृत्तिसैलोक्यराज्यलोभेनापि न
स्यादिति साऽऽत्मज्ञानमार्गोपदेशादन्येन प्रकारान्तरेण साधयितुमशक्येति म-
न्वानोऽप्राप्त्याऽऽत्मज्ञानमार्गमुपदिदेश । अत्र युद्धरथ पारब्धकर्मण आत्मज्ञानो-
पदेशरूपस्य कर्मान्तरस्य च न विरोधः । अत्रैव सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।
नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नापेति न्यायात् । उपपत्तिस्वात्मज्ञानस्य सांसारिककर्म-
विरोधित्वेऽप्यात्मज्ञानमार्गोपदेशस्य तद्विरोधित्वमिति प्रागुपदिशितैव । तथा
तत्कर्मान्तरं नानुचितम् । तद्वत्त्वे प्रकारान्तरस्याशक्यत्वात् । भव एव च
नाप्रासङ्गिकम् । एवं च तदानीमवश्यकर्तव्यतामापन्नित एवावभात्मज्ञानमार्गो-
पदेशो भगवता कृतो ननु यथाकथंचिदुत्थाप्यात्र निवेशित इति । अर्जुनस्य
सांसारिके कर्मणि प्रसक्तस्य युद्धे प्रवृत्तिं संपिपादयिषोर्भगवतो यो व्यापारेस्तस्य
पर्यवसानमात्मज्ञानमार्गोपदेशे जात नत्वनाऽऽत्मज्ञानमार्गोपदेशं मुख्यतयोद्दिश्य
भगवतः प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।

ननु युद्धानन्तरं शान्तवयोपविष्टेषु सर्वेषु यदि भगवताऽप्यमुपदेशः कृत
स्याच्चेत्को विशेषः स्यात् । उच्यते—त सुपदेशावसरः—यदाऽऽचार्यः संनिहित
उपदिदिशुः शिष्यो मुमुक्षुरधिकारी च सन्नाचार्यं प्रार्थयते । तत्र मुमुक्षोः
शिष्यस्य पूर्णाधिकारसत्त्व आचार्य उच्यतेनाऽऽत्यैक्यपत्यसौ साधयति ।
पूर्णाधिकारभावे सामान्यतोऽधिकारसंपन्नस्य मुमुक्षोः शिष्यस्याऽऽत्मज्ञानमार्गो-
मुपदिशति । यदा तु शिष्यस्याधिकारसंपत्तिर्न प्रकाशिता नापि मुमुक्षुत्वं प्रका-
शितं किंतु केवलं प्रकाशितैः सात्त्विकैर्नोव्यापारैस्तस्य योग्यतामाकलय्य
तथाऽऽत्मज्ञानमार्गमुपदिशति यथोपदेशकाले शिष्यस्याधिकारसंपत्तिर्मुमुक्षुता च
यहिः स्पष्टमुद्भूता भवति । प्रकृते चार्जुनोऽप्येव कोटावन्तमेवेति । इतः
पूर्वं तरपाधिकारसंपन्नताया मुमुक्षायाश्च तदुक्त्याऽनवगमात् । राज्यलोभेन
युद्धे भवत्या मोगलात्सथाः स्फुटमेव प्रतीयमानत्वेन शत्रिरुद्धतया
तपोरुचयनमपि न संभवति । किंतु शिष्यस्तेऽहं शापि मां त्वां पप्रञ्चम्,
दृष्ट्वापि त्वां धर्मेतमुद्वेगताः, इत्यर्जुनस्य विनम्रवर्षिकपोक्त्या यस्य सात्त्विकी

निरहंकारां चेतोवृत्तिमाकलय्य 'अयमात्मज्ञानमार्गोपदेशयोगोऽधिकारी'
इति भगवतो वतिरासीत् । अस्याश्च योग्यतायाः परीक्षया निर्धारणं कर्तव्यं
भवति । यद्यस्थेयं योग्यता सत्या स्यात्तर्हि मोक्षरूपे फले श्रुतेऽयं वत्सा-
धनार्थं प्रयतेत, सत्या न स्याच्चेन्नोक्षरूपे फले श्रुतेऽप्ययमुदासीन एवावति-
ष्ठेत् । इति परीक्षायाः स्वरूपम् । तत्र परीक्षार्थं मोक्षरूपफलश्रवणं युद्धप्रवृ-
त्तिप्रयोजिकायां मात्रात्पर्यवितिक्षायामर्जुनस्य प्ररोचनार्था वा 'सोऽमृतत्वाय
कल्पते' इति भगवदुक्तिस्तथा साधितम् । न तु तदर्थं स्ववन्नो यत्नः कश्चि-
दाभितो भगवता ।

इदं च बोधम्—गीतायां वेदान्तशास्त्रीयग्रन्थमध्ये प्रवेशो वेदान्तशास्त्रीय-
विषयप्रतिपादनात् । तच्छास्त्रीयविषयाश्च मोक्षः, आत्मज्ञानम्, आत्मस्वरू-
पम्, स्थितप्रज्ञरत्नरूपमित्यादयः । वादशविषयप्रतिपादनारम्भश्चात्रैव सोऽमृत-
त्वाय कल्पते इति वितिक्षाप्ररोचनमसङ्गाज्जावः । न तु प्रतिपाद्यत्वेनात्र
मुल्लेखोद्देशः । अतो न तावन्मात्रेणास्य ग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रीयत्वं सिध्यति ।
अथार्जुनस्य प्ररोचनार्था वा 'अमृतत्वाय कल्पते' इति भगवदुक्तिस्तथाऽ-
र्जुनस्य प्ररोचनं जातं न वा । अत्र निषेधकोटिर्नैव पुरतः परिरिक्तरति । यतो
भगवदुक्तिरियम्—

“काकतालीययोगेन सत्या स्यान्मूर्तकल्पना ।

प्रेक्षावतां मनोवृत्तिर्भवितव्यानुसारिणी ॥”

इति हि न्यायः । भगवांस्तु प्रेक्षावत्तरः । कथं तदुक्तिर्निर्दिष्टा स्यात् ।
कथं तर्हि तस्य प्ररोचनमभूत् । उच्यते—सद्य उत्पन्नेन विषादातिशयेन वेत्तो-
क्यराज्येऽपि विरक्तस्यार्जुनस्य मोक्षं विनाऽन्येन केनापि प्रकारेण प्ररोचनं
न स्यादित्यतोऽमृतत्वपाप्मया प्ररोचितोऽर्जुन इति प्रागुक्तमेव । यादृशाद-
स्थायाम् विविक्षायां अमृतत्वपाप्मिः फलत्वेनोक्ता सा दुःखवेदनाभिरहपूर्विका
पूर्णावस्थां प्राप्ता विविक्षा 'यदि न व्यथयन्त्येते' इत्युक्तेरित्यपि प्रागुक्तमेव ।
अथ प्ररोचितस्यार्जुनस्येत्यं वतिरासीत्—'प्रतिकूलविषयसंयोगा अपि न
व्यथाजनकाः' । अत्र कारणं विषयेषु हेयबुद्धिरेव । सा च

'आसता मुण्डन्वा र्नाहोपाधीना तु हेयता'

इत्युक्तीत्या विषयेषु दोषदृष्ट्या जायते । प्रकृते चादुष्टा मणिमादिदेहा

युद्धे संभावितविनाशाः सन्तो मदीयं मनो व्यथयेयुरेवेति । एतामर्जु-
नस्य मनोवृत्तिमपसारयितुं भीष्मादिदेहेषु दोषं प्रदर्शयन्नाह—नासतो विद्यते
भाव इति । भीष्मादिदेहेषु दोषान्तरमपश्यता भगवताञ्च तेषु मायिकत्वदोषः
प्रदर्शितः । एते भीष्मादिदेहा भीष्मादिजन्मनः प्राग्विद्यमाना इति मसिद्धं
सर्वैर्निश्चितमेव । तत एतेषामसर्वा भावः सत्त्वं नास्त्येव । तथा च सांप्रतमप्येते
नैव सन्तीत्यस्तद्विनाशादिशङ्का वृथैव त्वया कियत इति भावः । अथ
' नासतो विद्यते भावः ' इत्येवं शाब्दज्ञानं भीष्मादिविषयकेण प्रत्यक्षेण बाधि-
तमिति भीष्मादिदेहानामिदानीमसत्त्वं निश्चेतुमशक्यमित्यर्जुनाभिप्रायः स्याच्चे-
त्तथाऽपि तद्विनाशशङ्का वृथैव । यतो यदीदानीं सन्ति चेदग्रेऽपि स्युरेवेत्याह—
नाभावो विद्यते सत इति । ननु ' सतोऽभावो न विद्यते ' एतदपि प्रत्यक्षप्र-
माणेन बाधितम् । अर्जुनेन पूर्वं हतानां कालसञ्जादिदैत्यानां पूर्वं सतामि-
दानीमभावस्योपलभ्यमानत्वादिति चेत् । उच्यते—यद्यपि प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमा-
णान्तरापेक्षया प्रबलं तथाऽपि न तद्भ्रान्तस्यातत्त्वदर्शिनः किंत्वभ्रान्तस्य
तत्त्वदर्शिन एव । तदाह—उभयोरपीति । अत एव तत्त्वदर्शिभिरित्येवोक्तं
ननु तत्त्ववेदिभिरिति । तत्त्वदर्शिभिरसं निश्चयः कृतः । तत्रोपपत्तिस्तु ' युक्तेः
शब्दान्तराच्च ' (म. सू. २।१।१८) इति सूत्रस्थशारीरभाष्यादव-
गन्तव्या । तथा च संप्रतमर्जुनस्य जायमानं भीष्मादिदेहविषयकं प्रत्यक्षं भ्रम
एवेति तद्विनाशशङ्काऽयुक्तैवेति भावः । नन्वेवं तर्हि ' नाभावो विद्यते सतः ' इति
नियमः कः दृष्ट इति चेत्तत्राऽह—अविनाशो त्विति । नासतो विद्यते भाव
इत्यस्पोदाहरणमाह—अन्तवन्त इति ।

अत्रेदमवश्यम्—गीताग्रन्थस्य वेदान्तशारङ्गमित्यं वेदान्तशारङ्गीयविषयप्रति-
पादनात्सिध्यति । तस्याऽऽरम्भः ' सोऽमृतवाम कल्पवे ' इत्येवं प्ररोचनार्थं
कृतेन भारद्वाजकर्मोक्तनिर्देशेन कृतः । ततः साधनचतुष्टयान्तर्गता मुमुक्षा प्ररो-
चनेनोत्पन्ना । युद्धारम्भे भीष्मादिदेहदृश्यं नास्त्यः समुत्पन्नेन विषादातिशयेन
जायमान इहामुवाचैकलमोगविरागः ' अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः० इत्यादिना
' यदि माममतीकारम् ' इत्यादिना च प्रदर्शितः । नासतो विद्यते भावः० इत्या-
दिना च नित्यानिर्त्ययस्तुविवेकः प्रदर्शितः । शमादिषट्कसंपत्त्यन्तर्गता तितिक्षा
सांख्यविक्षस्व भारत । यं हि न व्यथयन्त्येते० ' इत्यत्र दर्शिता । शमादयोऽप्ये-
प्रदर्शन्त इति ।

इदं चात्रावचेयम्—मुद्धारम्भे भीष्मादीन् दृष्ट्वाऽप्यर्जुनस्य यदि विपादो नाभ-
विष्यत्, यदि वा जातः कुतस्त्वा कथमलमिदम्० त्वत्त्वोत्तिष्ठ परंतप । इत्ये-
त्रावद्भगवदुक्तिमात्रेण विनष्टोऽभविष्यदर्हि वेदान्तचर्चा तदानीमनवसरमस्तत्वा-
त्रैवाभविष्यत् । पश्चाच्च युद्धसमाप्त्यनन्तरं शान्तावस्थायां प्राक्तनसंस्कारो-
द्बोधवशादात्मजिज्ञासायां भगवदुपसर्चौ च जातायां वेदान्तचर्चायाः कदाचित्सं-
भवोऽस्ति । सा च संभाविता चर्चा गीतायां ग्रथिता चेत् को विशेषः स्यात् ।

उच्यते—विशेषः कश्चन नैव स्यात् । श्रुत्यास्या युद्धारम्भकालिकगीताया
वेदान्तशास्त्रीयग्रन्थान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यं यद् दृश्यते येन वैशिष्ट्येन 'इदमेकं मस्था-
नूत्रयान्तर्गतं प्रस्थानमभूत्तद्वैशिष्ट्यं न स्यात् । तथा हि—यद्यो जन्तुर्द्विविधः, मुमु-
क्षुश्च मुक्तश्चद्विधश्च । आद्यो द्विविधः स्वतन्त्रपक्षः परतन्त्रपक्षश्च । अन्योऽपि
द्विविधः, मुमुक्षोत्पादनयोग्यस्तदयोग्यश्च । संकलनया चातुर्विध्यम् । एतदुक्तचतु-
ष्टयमध्ये यः प्रथमः प्राक्तनसुकृतवशान्मुमुक्षुः स्वतन्त्रपक्षः स उपनिषद्प्रेषण-
प्रथमेन प्रस्थानेनावगतप्रज्ञातमवस्थस्तत्संस्कारदाढ्ये तत्त्वदर्शिनाऽऽचार्येणोपदिष्टः
सद्यो मुक्तो भवति । द्वितीयस्तु परतन्त्रपक्षः प्राक्तनसंस्कारवशान्मुमुक्षुर्ब्रह्म-
सूत्ररूपद्वितीयप्रस्थानसहायेन निर्णीतश्रुत्यर्थस्त्वत्संस्कारदाढ्ये स्वतन्त्रपक्षकदा-
मारोहति । तृतीयस्तु मुमुक्षाराहितोऽपि प्राक्तनसुकृतविशेषवशान्मुमुक्षोत्पादन-
योग्यः सांसारिककर्मण्यासक्तो भगवद्गीतात्प्रेषण तृतीयप्रस्थानेनावगतकर्मतत्त्व-
ज्ञानः कर्मण्यासक्तिशून्योऽहंकारशैथिल्यत उत्पन्नमुमुक्षुः परतन्त्रपक्षमुमुक्षुकदा-
मारोहति । चतुर्थस्तु प्राक्तनतादृशसुकृताभावान्मुमुक्षोत्पादनयोग्यतामप्यलभमानः
संसारसागरे मुहुर्निमज्जत्युन्मज्जति च । एष प्रथमः स्वतन्त्रपक्षो मुमुक्षुर्जगत्प्र-
सीध विरलः कदाचित्कचिदेव विद्योतते । तदपेक्षया शतगुणेनाधिको द्वितीयः
परतन्त्रपक्षो मुमुक्षुः । तदपेक्षायाऽपि सहस्रगुणेन लक्षगुणेन वाऽधिकस्तृतीयो
मुमुक्षोत्पादनयोग्यः सांसारिके कर्मण्यासक्तो भोगलालसो जन्तुः, यस्येदं गीता-
शृङ्खलं विशेषत उपयुज्यते । एतदेवास्यां भगवद्गीतायां वैशिष्ट्यं यन्मुमुक्षया रहि-
तानामपि सांसारिके कर्मण्यासकानामपि मयसा जनानां सांसारिकं कर्म कारय-
न्नेव तत्राऽऽसक्तिं शिथिल्यन्ती मुमुक्षोत्पादनद्वाराऽऽत्मज्ञानसाधनीभूते मार्गे मये-
द्यमपि । अनेनैव वैशिष्ट्येन तृतीयं प्रस्थानममुद्ध्यसां च जनानामुपयुक्तमभूत् ।
यदि च युद्धारम्भे भीष्माङ्गुर्जुनयोरिषबीदृशी वेदान्तविषयचर्चा न स्यात्,
मुद्धानन्तरं च कदाचित्ता स्यात्तत एतादृशं महत्त्वं गीताया न स्यात् । यदि

कदाचित्दामो कर्मान्तरासक्तस्यार्जुनस्य धर्मराजस्य बोधदेशेन सांसारिकोर्णामो-
ताया उपयोगः संभवति तथाऽपि नैतादृशः । मुद्धकर्म हि सांसारिकोर्णो जननीं
कर्मासक्तेः परा काष्ठा । यतो राज्यसुखोपभोगोपेक्षयाऽधिक ऐहिको नैव कश्चन
सुखोपभोगः संदृश्यते । तादृशीं परां काष्ठां गतमर्ष्यर्जुनमुपदेशेन कृतार्थमकरो-
द्भगवानित्यालोच्येतेरेऽस्यां गीतायां प्रवर्तन्ते । सांपतं भायो भूमांसो जना
मुमुक्षाशून्या एव । यद्यपि तेषां यद्भिर्मुमुक्षा प्रतीयते तथाऽपि सांस्नास्तिकत्वेन ।
मुमुक्षाभास्त एव सः । तदुक्तम्—

मुमुक्षा सैव संपोक्ता यया जन्तुरहर्निशम् ।

ज्ञानमार्गे भयवते तवेकासक्तमानसः ॥ इति ।

सांपतं तु तद्विपरीतं दृश्यते । तदप्युक्तम्—

कलौ लुब्धा नरा नार्यो ह्यासक्ताः काम्यकर्माणि ।

क्षणं क्रीडन्ति विभ्रान्त्ये सायं वेदान्तचर्चया ॥ इति ।

अवेदमवेधयम् । अस्मिन्नध्यायेऽवान्तरप्रकरणानि पद । तत्राऽऽदौ तं तथा
कृपयाऽऽविष्टम् (२ । १) इत्यारभ्य विपदिन्वामिदं वचः (२ । १०) इत्ये-
तत्पर्यन्तं दशश्लोकात्मकं मोहप्रकाशनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । तत्र चार्जुनस्याक-
स्मादुद्भूतं मुद्धवैमुख्यं सहेतुकं प्रविषादितम् । अस्मैव प्रकरणस्याङ्गभूतः प्रथमोऽ-
ध्यायः ।

ततः 'अशोच्यान्' (२ । ११) इत्यारभ्य प्रकरणचतुष्टयेनार्जुनस्य
मुद्धे समुत्पन्नां पराङ्मुखतां दूरीकृत्य मुद्धे प्रवृत्तिः साधिता । तत्र च भगवतो
स्वामीष्टसाधनाय कारणचतुष्टयं प्रदर्शितम् । तत्र 'अशोच्यान्' (२ । ११)
इत्यारभ्य 'मानुशोचितुमर्हसि' (२ । २५) इत्यन्तं पञ्चदशश्लोकात्मकं
मशोच्यत्वालोचनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । तत्राऽऽत्मनां नित्यत्वेन विनाशासं-
भवाङ्गीप्मादयः शोच्या एव न भवन्तीत्युपपादितम् । शोच्यत्वाभावे च तन्मू-
लकस्य शोकस्याभावः । शोकाभावे च तन्मूलकस्य किं नो राज्येन० इत्येव-
मुत्पन्नस्य वैराग्यस्याभावः । वैराग्याभावे च तन्मूलकस्य युद्धात्परावर्तनत्पोभावं ।
ततः पूर्वसिद्धत्वादावाभ्यैकैव मुद्धे प्रवृत्तिः स्यादिति । एतच्च पूर्वोक्तकर्तव्य-
द्वयमध्ये शोकनिवृत्तिरूपस्य प्रथमस्य कर्तव्यस्य कारणम् । न तु मुद्धे
प्रवृत्तिरूपस्य द्वितीयस्य कर्तव्यस्य कारणम् । अशोच्यत्वप्रदर्शनेन हि शोकनि-

वृत्तिर्मेवेन तु युद्धे प्रवृत्तिः । तस्याः कारणं तु राज्यलोभादिकं प्राप्ति-
द्धमेव । नन्वेवम्-

‘ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽपमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ’ (२ । १८)

इत्येवमुक्तश्लोकपञ्चदशकमध्येऽविनाशयात्पनो देहानां विनाशित्वं तस्मा-
दिति तच्छब्देन परामृश्य तस्य युद्धकारणत्वं पञ्चम्या यत्प्रदर्शितं तन्नो-
पपद्यत इति चेत्तत्त्वम् । तत्र तस्मादित्युत्तरं ‘ शोकं त्यक्त्वा ।
इत्यध्याहृत्य तच्छब्देन निर्दिष्टस्य शोकत्यागे कारणत्वेनान्ययस्वीकारे-
णादोषात् । युध्यसेति त्वनुवादो नापूर्वो विधिः । शोकात्पूर्वं युद्धे प्रवृत्ते-
र्भायमानत्वात् । अत्र तादृशयुद्धप्रवृत्तिप्रतिबन्धकः शोक एव केवलमपसारितो
भगवता । अत एव प्रथमकारणप्रतिपादके श्लोकपञ्चदशके नानुशोचनीत्युपक्रम्य
श्लोके ‘ तस्मादेव विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ’ (२ । २५) इत्येव शोकस्पायो-
ग्यत्व प्रदर्शयौपसंहारम् । ननु ‘ युद्धं कर्तुमिहार्हसि ’ इत्येवं तत्रोपसंहारः कृतो
भगवता । प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्ववादिनां मते तु शोकनिवृत्तेर्युद्धकारणत्वात्-
द्द्वारा युद्धकारणत्वमपि तच्छब्दनिर्दिष्टस्य देहविनाशित्वस्य संभवति । देहवि-
नाशित्वं हि ज्ञातं तच्छोकनिवृत्तिद्वारा युद्धे प्रवृत्तिं संपादयति । एवं भगवता
स्वामीष्टसिद्धयर्थमर्जुनाय प्रथमं कारणं प्रदर्श्य ततः ‘ अथ चेन्न नित्यजातम् ’
(२ । २६) इत्यादिना ‘ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ’
(२ । ३०) इत्यन्तेन श्लोकपञ्चकात्मकेन तृतीयप्रकरणेन शोकराहित्याख्येन
द्वितीय (२) कारण लौकिकदृष्ट्या देहिनां भीष्मद्रोणादीनां देहविनाशसंभा-
वनया शोच्यत्वेऽपि तादृशविनाशस्य युद्धाकरणेऽप्यवश्यंभावित्वेनापरिहार्यत्व-
रूपमुक्तम् । एतदपि कारणं पूर्वोक्तकर्तव्यद्वयमध्ये शोकनिवृत्तेरेव प्रथमकार-
णवस्तु युद्धप्रवृत्तिरूपस्य द्वितीयस्य कर्तव्यस्य । विनाशस्यापरिहार्यत्वं
हि ज्ञातं चेत्तच्छोकमपसारयेन्न तु तेन युद्धे प्रवृत्तिः संभवति । नैव चोक्ता
तादृशद्वितीयकारणप्रतिपादके श्लोकपञ्चके । शोकनिवृत्तिस्तु तत्र श्लोकपञ्चके
‘ नैव शोचितुमर्हसि ’ (२ । २६) ‘ न त्वं शोचितुमर्हसि ’ (२ । २७)
‘ तत्र का परिदेवना ’ (२ । २८) ‘ न त्वं शोचितुमर्हसि ’ (२ । ३०)
इत्येवं चतुर्भिर निर्दिष्टा भगवता । एवमुक्तं भवति । जन्ममृत्यु सर्वजनमसिद्धौ
तादृश च सर्वजनमसिद्ध भरण भीष्मादीनामपि सभाव्यत एवेत्यवस्ते शोच्या

भवन्त्येवैवमर्जुनाभिप्रायं प्रकल्प्य तमनूद्य तथाऽपि सादृशमरणस्यापरिहार्यत्वा-
च्छोको नैव युक्त इत्येवं 'तत्र का परिदेवना' (२ । २८) इत्यन्तेन
श्लोकत्रयेणोपपादितम् । अत्रार्जुनस्यैवं मतिः स्यात्—'मया लोकप्रसिद्धं मर-
णमिति भीष्मादिषु तत्संभावनया तेषां शोच्यत्वं गृहीतम् । भगवता तु तद्विरु-
द्धमशोच्यत्वमेव द्वितीयप्रकरणे उक्तम् । यतश्च भगवानेवेत्यर्थं त्रयीतीत्यतो
मम भ्रमः स्यात् । किंतु तदनन्तरं मया गृहीतं शोच्यत्वमनूद्य परिहारान्तरम-
परिहार्यत्वमुक्तवान् । अतो मम न सर्वथा भ्रमः स्यादिति । सर्वथा भ्रमः
स्याच्चेद्वाधकमुद्गाढ्यं भ्रमो दूरीकृत एवेति न तन्मम भवमनूद्य तत्र भगवता
परिहारान्तरमुक्तं स्यात् । अतोऽहं मन्ये " भगवतोक्तमशोच्यत्वं भगवदुक्तत्वा-
त्सत्यमेव भवेत् । किंतु मया गृहीतं शोच्यत्वमपि कस्यांचिदवस्थायां सत्यं
स्यात् । सा च देहिनः सांसारिका जाग्रदवस्था । यतोऽस्यामेव देहिनो मरणं
दृश्यते । एवमवस्थाभेदेन शोच्यत्वाशोच्यत्वयोरुभयोः सत्यत्वं संभवति । किंतु
यथा स्वभावस्थायां भासमानानां हस्त्यश्वादीनां तदानीं सत्यत्वमेव प्रत्येति जनः ।
मिथ्यात्वं तु जाग्रदवस्थायां प्रतीयमानमपि ' एते हस्त्यश्वादयो मिथ्याभूताः '
इति स्वप्नावस्थायां न कोऽपि पश्यति न कोऽपि वदति नैव च कोऽपि दृशोति
तथाऽस्यां देहिनः सांसारिका जाग्रदवस्थायां भासमानं यच्छोच्यत्वं तद्विरु-
द्धमशोच्यत्वमस्यामेवावस्थायामभासमानं कथं भगवतोक्तम् " इति । एता-
मर्जुनस्य मनसि समुद्भवन्तीमाशङ्क्यां प्रकल्प्याख्यामेव देहिनः सांसारिकायां
जाग्रदवस्थायामशोच्यत्वं भासत एव सत्यधिकारं कस्यचिदित्येवमाश्रयवत्पश्य-
तीत्यादिना चरणभ्रमेण प्रतिपाद्यानधिकारिणस्तु नैव तद्भासत इति सावधा-
रणं चतुर्थचरणेनोपपादितम् । अधिकारी हि पुरुषविशेषः कश्चित्सूक्ष्मदृष्टिर्देहिनि
देहांशेन ' एतस्मात्किमिवेन्द्रजाल० ' इत्येवं चित्रं पश्यति । तत्रैव चेतनांशेन
तु देहाभिमानरहितं जन्ममरणातिक्रान्तत्वेनानुसंधानः सामर्थ्यो भवति । तदानीं
तदनुभवारूढमशोच्यत्वं भवत्पस्यामेव सांसारिकायां जाग्रदवस्थायाम् । अनेन
वैषम्येणात्र स्वप्नदृष्टान्तो न युज्यते । एवं च यदा सांसारिकापवस्थायां जन्म-
मरणाक्रान्तो भासते तदानीमपि वस्तुतः स जन्ममरणातीत एवेति सर्वदाऽप्यमवध्य
एवेति ' देही नित्यमवध्योऽयम् ' इत्यनेन प्रतिपादितम् ।

‘ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ’

इत्येवं सामान्येन प्रकरणद्वयस्योपसंहारोऽशोच्यत्वाच्छोककारणत्वेनाभिमत-
स्यापरिहार्यत्वाच्च शोको न युक्त इति ।

अत्राङ्गुः—‘जातस्य हि० (२ । २७) । इत्यत्र शोककारणीभूतस्य मृत्योरपरिहार्यत्वाच्छोको न युक्तः । मृत्योरपरिहार्यत्वं च ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः०’ इति नियमं प्रदर्शयति पादितम् । यतश्चेदृशो नियमोऽवो मृत्युपरिराहार्यं प्रयत्नेषु क्लृप्तपि वे प्रयत्ना निष्फला एव भविष्यन्तोत्पत्तः शोको न युक्त इति तदाशयः । इदानीं मृत्युपरिहारार्थं प्रयत्नाः कर्तुमपि न शक्यन्त इत्येतत्प्रदर्शनीयम् । तत्र मृत्युर्नाम न कश्चन स्थूलो भूतः पदार्थो यः कण्टकपाषाणादिदक्षस्तेन गृहीत्वा दूरतः प्रक्षेप्तुं शक्येत । तथा च मृत्योः परिहारे प्रकारान्तरमेवान्वेषणीयम् । तदप्यत्र न संभवतीत्याह—अव्यक्तादीनीति २ । २८ । प्रकारान्तरं च परिहार्यं वस्तु यदधीनं यत्संचारीनसंचाकं वाद्वयस्यार्थस्यापसारणम् । स चार्थः परिहार्यवस्तुनः कारणीभूतो वाङ्म्यो वा कोऽप्यस्तु । यथा दाहे परिहार्येऽग्निनिर्वाप्यते । अग्न्यधीनत्वाद्दाहस्य । यथा वा स्वप्नस्य दुराचरणे मित्रायत्ते दुराचरणं परिजिहीर्षुः पिता मित्रं निर्वासयति । प्रकृते च मृत्युः परिहार्यः । मृत्योश्च कस्तथाविधोऽर्थः स्यादधीनो मृत्युः स्यादस्मिन्वापसारिते मृत्युः परिहृतो भवेदित्यपेक्षायां यावन्मृत्योरुपजीव्यभूतस्तथाविधोऽर्थोऽन्विष्यते तावत् ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ इत्यनुपदेष्टव्योक्तत्वाज्जनैव तथाविधोऽर्थः परिस्फुरति । ननु मृत्युर्जन्मायत्त इति नियमः प्रकृतोपयुक्तः । जन्म विना मृत्युर्नैव भवतीति हि तस्यार्थः । तथा च जन्मन्येव परितृते मृत्युः परितृतो भवेत्किञ्च । किंवीदृशो नियमः ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ इत्युक्त्या कथमवगम्यते । ‘जातस्य मृत्युरस्त्येव’ इति हि तदर्थः । ननु जातस्यैव मृत्युरिति । सत्यम् । यद्यपि ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ इत्यस्माद्वाक्याद्वाप्यमर्पादया जातस्य मृत्युरस्त्येवेत्येवार्थोऽवगम्यते न तु जातस्यैव मृत्युरिति तथाऽपि जातस्यैव मृत्युरित्यप्यर्थस्तस्मादेव वाक्यात्मनीयत एव । तथा हि—शरीरविशेषसंयोगो जन्म, शरीरविशेषवियोगो मरणम् । संयोगवियोगौ हि मिथोऽन्योन्यसापेक्षौ । वस्तुस्वभावव्यात् । कदाऽप्ययुक्तयोर्नैव वियोगव्यपदेशः । नापि च कदाऽप्यविद्युक्तयोः संयोगव्यपदेशः । यत्र च संयोगवियोगयोरन्यतरस्यासंभवो बुद्धावारोहति तत्रैतदस्याप्यसंभव एव । यत्र चान्यतरस्य संभवो बुद्धावारोहति तत्रैतदस्यापि संभव एव । ननु कदाचिदप्येकस्य संभवोऽन्यस्यासंभव इति । अत एव

‘संयोगश्च वियोगान्तो वियोगो योगपूर्वकः’

इत्यभिधुका वदन्ति । तथा च जन्ममृत्यु मिथो निगडबन्धाविव दृढं संबद्धावित्यतो जन्मन्यपसारिते मृत्युः परिहृतो भवेत्किञ्च । किंतु जन्मनोऽपि मृत्योरिव सूक्ष्मत्वात्तस्यापि परिहारः कष्टकपापाणादिवत्साक्षानैव कर्तुं शक्यते । किंतु जन्म मद्धीनं तस्मिन्परिहृते जन्म परिहृतं भवेत् । तादृशं च जन्मन उप-जीव्यमूतं वस्तु किमित्यन्वेषणायां ध्रुवं जन्म मृतस्य चेत्यनुपदमेवोक्तत्वान्मु-त्युरेव तथाविधं वस्तु परिस्फुरति । एवं चोपजीव्यान्वेपणमन्योन्यामयमस्तमित्य-तस्तयोर्जन्ममरणयोर्द्वयोरप्यन्यानि तदुपजीव्यमूतानि वस्तुन्यन्वेपणीयानि । तानि च जन्ममरणयोर्द्वयोरपि सूक्ष्मतरत्वाद्दुर्विज्ञेयानि भवन्ति । आदिर्जन्म । निधनं मरणम् । द्वयमन्येतद्धकं न भवति । यतः—

कुत आगत्य गृह्णाति त्यक्त्वा वा कुत्र गच्छति ।

कार्यकारणसंघातं जीवात्मा तन्न बुध्यते ॥ १ ॥

कथं जन्मनि गृह्णाति जहाति निवने कथम् ।

कार्यकारणसंघातं जीवात्मा तन्न बुध्यते ॥ २ ॥

कस्माज्जन्मनि गृह्णाति मृतौ कस्माज्जहाति वा ।

कार्यकारणसंघातं जीवात्मा तन्न बुध्यते ॥ ३ ॥

किं प्रयोजनमुद्दिश्य गृह्णाति च जहाति च ।

कार्यकारणसंघातं जीवात्मा तन्न बुध्यते ॥ ४ ॥

किंसहायः किमात्मन्य गृह्णाति च जिहाति च ।

कार्यकारणसंघातं जीवात्मा तन्न बुध्यते ॥ ५ ॥

कार्यकारणसंघातः शरीरोन्द्रियसंघातः । जन्मकाळे जीवात्मा नवं शरीर-मिन्द्रियाणि च गृह्णाति मरणकाळे जहाति । तत्र ग्रहणे त्यागे च को हेतुः कः प्रकारः किं प्रयोजनं कः सहायः क आश्रयः पूर्वं कस्मात्प्रदेशादागतः पश्चाच्च कस्मिन्प्रदेशे गमनमित्येवं किमपि न ज्ञायते । अतस्त्वयोर्जन्ममरणयोः संवन्धिष-दार्थान्वेषणे मतिः कुण्ठिता भवति । एवं च जन्ममरणयोः सर्वप्रकारेणाव्यक्तत्वा-त्तयोः परिहारार्थं परम्परयाभ्ये लौकिकः प्रयत्नः कर्तुं न शक्यते । यदि मृतानां जन्म मरणं च व्यक्तं स्यात्तर्हि शरीरोन्द्रियमहणे तत्प्रामे च को हेतुः कः प्रकारः किं प्रयोजनं कः सहायः क आश्रयः पूर्वं कस्मात्प्रदेशादागमनं पश्चाच्च कस्मि-

न्मदेशे गमनमित्येते तत्संबन्धिनः सर्वे पदार्था ज्ञाता मवेयुः । ततश्च तेषु पदार्थ-
 ज्वेकस्यानेकस्य वा त्रिधातार्थं स्वस्वशक्त्यनुसारेण प्रयत्नः संभवेद्येन तद्द्वारा
 जन्म मरणं वा परिहृतं स्यात् । एवं च जन्ममृत्युपरिहारार्थं प्रयत्नो नैव कर्तुं
 शक्यत इति सिद्धम् । अत्राऽऽहुः-लौकिकः प्रयत्नः कर्तुं न शक्यत इति न्यूनम् ।
 तादृशः प्रयत्नः कर्तुं न शक्यत इति सत्यमेव । किंतु जन्ममृत्युपरिहारार्थं तादृशः
 प्रयत्नश्चिन्तयितुमापि न शक्यते । यतो यथा प्राणिनामाद्यन्तावस्थयोरव्यक्तत्वात्-
 त्संबन्धिनः पूर्वोक्ताः पदार्थाः प्रत्यक्षप्रमाणेन निश्चेतुं न शक्यन्ते तथाऽनुमानप्र-
 माणेनापि न ते निश्चेतुं शक्यन्ते । तत्कथमनवधारितस्वरूपाणां पदार्थानां
 महाणार्थं प्रयत्नश्चिन्तनीयः स्यात् । अनुमाने हि व्यक्तेनाव्यक्तस्य प्रकल्पनम् ।
 यद्यपि प्राणिनां मध्यावस्था व्यक्ता 'व्यक्तमध्यानि भारत' इत्येवमत्रापि सा
 तथा निर्दिष्टा तथाऽप्यव्यक्तमायैव सा । यतस्तदानीमापि-

जीवन्धारयते कस्मात्किमर्थं कीदृशः कथम् ।

कार्यकारणसघातं जीवात्मा तच्च बुध्यते ॥

अप्रमादशयः-जातस्य हीति पूर्वश्लोके जन्मनो मृत्योर्भापरिहार्यत्वमुक्तम् ।
 तात्पर्यमर्थनार्थं तयोरवस्थयोरव्यक्तत्वमत्र धर्मप्रतिपादितं तद्व्यज्यते । किंतु मध्या-
 वस्थाया व्यक्तत्वमत्र धर्मप्रतिपाद्यते तस्य न कथंचन तत्रोपयोगो दृश्यते । कि-
 चाऽऽद्यन्तयोरवस्थयोरव्यक्तत्वे प्रतिपादिते मध्यावस्थाया व्यक्तत्वं परिशेषसि-
 द्धमेवेति पुनस्तदुक्तेर्वैधर्म्यं च दृश्यत इति चेत्तत्प्रमेतत् । पुनस्तदुक्तिरवधार-
 णगर्भा 'मध्य एव व्यक्त' इत्यर्थप्रतिपादनद्वाराऽऽद्यन्तयोरवस्थयोरव्यक्तत्वं
 दृढी करोति । तथा च 'व्यक्तमध्यानि भारत' इत्युक्तेन मध्यस्य व्यक्तत्वबोधने
 तात्पर्यं किंतु मध्येतरस्य व्यक्तत्वनिषेधे तात्पर्यम् । नहि निन्देति न्यायवत् ।
 नहि निन्दा निन्ध्यं निन्दितुं प्रक्रमतेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुम् । तथा नहि स्तुतिः
 स्तुत्यं स्तोतुं प्रक्रमतेऽपि तु निन्ध्यं निन्दितुम् । वक्तुस्तथा तात्पर्यं सत्येवमवग-
 म्यते । तथा यत्र सिद्धस्य विधानं दृश्यते तत्र नहि विधिर्विधेयं विधातुं प्रक-
 मतेऽपि तु निषेध्य निषेद्धम् । एव च व्यक्तमध्यानि भारतेत्युक्तिर्न व्यर्था नापि
 प्रकृतानुपयोगिनी । आद्यन्तयोरवस्थयोरव्यक्तत्वस्य दाढ्यप्रदर्शनेन प्रकृतोपयो-
 गसत्त्वात् । तेनाऽऽद्यन्तयोरवस्थयोरव्यक्तत्वप्रवृत्तम्यते । अत्यन्ताव्यक्ते
 चानुमानस्यापि न गतिः । यतोऽयन्ताव्यक्तस्य न बहिः किंचिच्चिह्नमवलोक्यते ।

यथा पर्वतस्थोऽग्निर्हृद्यगोचरत्वादव्यक्त इति तत्र व्यक्तेन धूमेनानुमातुं शक्य-
ते ननु शमीगर्मस्थोऽत्यन्ताव्यक्तोऽग्निरनुमातुं शक्यते तद्वत् ।

अथवा मध्यावस्थाया व्यक्तत्वं सिद्धमेवेति पुनस्तस्यात्र विधिविधेये विशेष-
पद्यतेनाय । व्यक्तमध्यानीत्यत्र विधेयं मध्यावस्थाया व्यक्तत्वम् । तत्र विशेष-
पश्चादऽऽभासरूपत्वम् । तेन मध्यो न व्यक्तः किंतु व्यक्तमासः । मध्यश्च प्राणिनां
जीवनावस्था । तत्र व्यक्तमासत्वं च ' जीवन्धारयते ' इत्यादिभिः श्लोके-
रनुपदयेन प्रदर्शितम् । एवं चावतसे नकुलस्थितवज्जीवनावस्थायां जीवात्मनोऽव-
स्थानमिति तत्रत्यं स्थिरं लिङ्गं किंचिदाश्रयितुं न शक्यते यदात्मन्यानुमानस्य
तत्रावकाशः स्यात् । अवस्थाविशेषोऽयमिति निश्चयोऽस्त्येवेति चेत् । बाढं
तेनाऽऽद्यन्तयोरवस्थयोः केवलमस्तित्वानुमानं भवेन्न तु तादृशावस्थाद्वयसंबन्धिनां
पदार्थविशेषाणाम् । आद्यन्तावस्थयोः केवलमनुमाने तु तेन जन्मनो मृत्योश्चा-
परिहार्यत्वमेव दृढी भवतीति बोध्यम् । इत्थं च व्यक्तमध्यानीत्युक्तयतो भग-
वतोऽब्रामिषायो द्विविधः संभवति । तदुक्तम्—

सिद्धस्यैव विधौ कल्प्या गतिर्द्वेषा विवक्षया ।

विशेषो वा विधेये स्याद्व्यावृत्तिरितरत्र वा ॥ इति ।

अत्र केचित्—प्राणिनां साद्यन्तमध्येत्यवस्थात्रयं प्रसिद्धम् । तत्र वा मध्या-
वस्था जीवनावस्थात्वा सा व्यक्ता । जन्ममरणरूपे आद्यन्तावस्थे अव्यक्ते
इत्यनुभवः । तस्यैवानुवादोऽत्र श्लोके क्रियते । अनुवादकरणस्य प्रयोजनं त्व-
नुमानस्य साधः । अनुमानं च द्विविधम् । मध्यावस्थासादृशतादाद्यन्तयोरव-
स्थयोर्व्यक्तत्वमित्येकम् । तद्वैपरीत्येनाऽऽद्यन्तावस्थासादृश्यान्मध्यावस्थाया अव्य-
क्तत्वमित्यपरम् । अनुमानद्वयं चैतन्मिथो विरुद्धम् । उभयपि च पूर्वप्रदर्शिता-
नुभवेन विरुद्धमेव । अनुमानद्वये चाऽऽद्यन्तावस्थाद्वयसादृश्यान्मध्यावस्थाया
अव्यक्तत्वानुमानमुपपन्नतरम् । एकानुरोधेनानेकत्र विरुद्धकल्पनापेक्षयाऽनेकानु-
रोधेनैकत्र विरुद्धकल्पनाया एव व्यायत्त्वात् । तादृशानुमानस्य बाधायत्र श्लोके
लोकप्रसिद्धचनुपाद् इति ' व्यक्तमध्यानि ' इत्यस्याभिप्राय इति ।

तत्रेत्यमुच्यते । स्यादप्येतदेवं यदि मध्यावस्थाया बोधितस्य व्यक्तत्वस्य
कश्चित्प्रकृतोपयोगः स्यात् । श्लोककारणीभूतस्यार्थस्यापरिहार्यत्वं तत्रोपपादनी-
यम् । तच्च तदर्थस्यावर्जनीयत्वात्तत्परिहारार्थं प्रयत्नस्याप्यशक्यत्वादचिन्तनी-

यत्वाच्चोपपद्यते । तत्र च जीवनावस्थाया अव्यक्तत्वमेवोपयुक्तं भवेन्नतु व्यक्त-
त्वम् । किंचात्र यदनुदितं जीवनावस्थाया व्यक्तत्वस्य प्रत्यक्षं तेनाव्यक्तत्वसाध-
कस्यानुमानस्य बाधो दुर्बलः । व्यक्तत्वाव्यक्तत्वयोर्विषयभेदेनाविरोधात् । जीव-
नावस्थाया यद्यव्यक्तत्वमनुभवसिद्धमित्युच्यते तत्कीदृशमिति विवेचनीयम् । वयं
त्वित्थं प्रतीयः—व्यक्तत्वे प्रत्यक्षविषयत्वम् ।

प्रत्यक्षा जीवनावस्था जन्तोरिति मुधा वचः ।

यतः सा कीदृशी कस्येत्यादि न स्पष्टमिक्षिये ॥

जीवात्मना क्रियमाणं भोगसाधनशरीरविशेषधारणं हि जीवनमित्युच्यते ।
तत्र जीवात्मनः स्वरूपं कीदृशं स्थूलं सूक्ष्मं वा मूर्तममूर्तं वेदमीदृशमित्येवं
नैव प्रत्यक्षं तेन क्रियमाणं शरीरधारणं कथं क्रियते तदपि नैव प्रत्यक्षम् । तथा
सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । स च भवतीत्येव । न तु स आत्मनः कया विधया
भवति मनश्च तत्र साक्षात्कारे कथमुपयुज्यते कथं च तत्र शरीरं साधनं भवति
तत्किमपि न प्रत्यक्षे निश्चीयते । तथा शरीरापेक्षेवपदेन मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां
सर्वेषां प्राणिनां यत्स्थूलं शरीरं तद्ग्राह्यम् । वस्य च स्थूलत्वं यस्माच्छरीरा-
न्तरात्तत्प्रत्यक्षं न भवति । सूक्ष्मशरीरस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । तथा च स्थूलं
शरीरं न स्थूलत्वेन प्रत्यक्षविषयः । स्थूलत्वप्रतियोगिभूतस्य सूक्ष्मत्वस्य प्रत्यक्षा-
विषयत्वात् । किंतुद्भूतत्वेन तदपि च तस्य शरीरस्य प्रत्यक्षं बहिरेव नान्तः ।
आन्तरस्य भागस्य भोगसाधनत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । एवं च सर्वमेतदनुमाना-
दिप्रमाजगम्यमेवेति केवलं स्थूलशरीरस्य बाह्यप्रत्यक्षमात्रेण जीवनावस्थायाः
प्रत्यक्षं नैवोपपादयितुं शक्यम् । स्वप्नेऽपि तादात्विकशरीरस्य वदानीं प्रत्यक्षं
भवति । तावता किं तस्या अवस्थाया व्यक्तत्वं कथिदभ्युपैति । स्वप्नदृष्टान्तेनापि
च जीवनावस्थाया अव्यक्तत्वमेवानुमानं शक्यम् । नैव तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं व्यक्तत्वं
साधयितुं प्रभवति । स्थूलशरीरमात्रं सुद्भूतस्त्ववत्त्वेन प्रत्यक्षविषयः । नैव तत्र
भोगसाधनत्वमात्रं (प्रकारः) प्रत्यक्षविषयः । तथा मन इन्द्रियाण्यात्मा तेषां स मिथः
सम्बन्ध इत्यादिकं सर्वं मनुमानसाध्यमेवेति । तथा चात्र नैव प्रत्यक्षसिद्धान्ता-
नुवादेन व्यक्तमध्यानीत्यनेनानुमानसिद्धाव्यक्तत्वस्य बाध इति सिद्धम् । व्यक्त-
मध्यानीत्यस्य प्रकृते परिदेवनाक्षेप उपयोगस्तु मध्यमैव व्यक्तत्वं नाऽऽद्यन्त्यो-
परमस्थयोस्तदपि च व्यक्तत्वव्यक्तमासात्वमेवेत्येवं प्रकारद्वयेन प्राक् प्रदर्शित एव ।

संप्रति मध्याया जीवनावस्थाया व्यकामासत्वं विशदयति—(२ । २९)
आश्चर्यवदिति । एनं जीवात्मानं देहिनं स्वात्मानं परात्मानं च सर्वं एव
जन्तवो देहद्वारा पश्यन्त्येव । पश्यतां च तेषां मध्ये कस्यचिदेवाऽऽश्चर्यं भवति
न सर्वेषाम् । लोके सैन्दूरालिकेन माययोत्पादितान्पदार्थानालोचयतां जनानां
सर्वेषामाश्चर्यं भवति । तदुक्तम्—

संभवन्नपि चैवार्थो नाजसं योऽनुभूयते ।

आश्चर्यं मन्यते मूढस्तत्र काचित्कदर्शनात् ॥ इति ।

यस्तु ते पदार्थाः कीदृशाः कथमुत्पन्ना इत्येतद्यायाम्येनावगच्छति स एव
केवलं नाऽऽश्चर्यचकितो भवति । अत्र तु जीवात्मनः स्वरूपं याथात्म्येनानव-
गच्छन्तोऽपि लोका आश्चर्यचकिता न भवन्ति । तदप्युक्तम्—

असंभव्यपि चैवार्थः सततं योऽनुभूयते ।

नाऽऽश्चर्यं मन्यते तत्र मूढः सततदर्शनात् ॥ इति ।

यस्तु जीवात्मविषये सूक्ष्मेक्षिकया विचारं कर्तुं शक्नोति स एवैनमाश्चर्यवत्प-
श्यति । तथा च पञ्चदश्यामुक्तम्—

एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्भ्रमंवासस्थितं

रेवधेयमिति हस्तमस्तकपदपोद्भूतनानाङ्कुरम् ।

पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावैषैरनेकैर्वृतं

परमत्यसि शृणोति जिह्यति तथा गच्छत्यथाऽगच्छति ॥ इति ।

तथाऽप्यः कश्चिदेवैनमाश्चर्यवद्भदति । जीवात्मसंबन्धेन भाषणं च द्विवि-
धम्—जीवात्मनि कर्मकर्तृत्वं तज्जन्यफलभोक्तृत्वं च भूत्वा प्रवृत्तां ये ‘अग्नि-
होत्रं जुहुयान्मृतं वदेत्’ इत्यादयो विधिनिषेधास्तदनुसार्येकम् । ईदृश एव
भूयान्भागो भारतरामायणादिषु पूर्वसिद्धानुवादरूपोऽग्राग्रेवृत्तानामुल्लङ्घित-
निषेधानां दुर्योधनरावणादीनां न समीचीनः परिणामः, अनुलङ्घितनिषेधानां
विष्णुसारिणां धर्मराजरामचन्द्रादीनां समीचीनः परिणाम इति । अत एवै-
तदनुसारेण मूर्खासो जनाः कीर्तनप्रवचनादिषु यद् भ्रुवते न वदार्थ्यंकरं भाषणं
भवति । अनुभवसिद्धान्तानुवादरूपत्वात् । जीवात्मसंबन्धेन क्रियमाणस्य माय-
णस्य द्वितीयः प्रकारस्तु जीवात्मनि कर्मकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चोपाधिकमेव ननु
तद्वस्तुवस्तवास्ति । अतो नैव तत्र विधिनिषेधप्रवृत्तिरित्यादिवास्तविकामत्व-

रूपानुसारेण क्रियमाणं भाषणम् । ईदृशो भामस्तु भारतरामायणादिषु स्वल्प
एव गीतादिरूपः प्रसिद्धः । एतदनुसारेण 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि
कश्चिदेव पददति तदाश्चर्यकरं भाषणम् । तदर्थस्य लोकानुभवानारूढत्वात् ।
तथा चोक्तम्-

संभवन्नपि चैवार्थो नाजसं योऽनुम्रयते ।

आश्चर्यं मन्यते जन्तस्तस्यासंभवकल्पनात् ॥ इति ।

तथा कश्चिदेवैनमाश्चर्यवच्छृणोति । वक्तुरि वक्तुं प्रवृत्ते तस्य अवयवं द्विवि-
धम् । दृढसंस्कारजनकं तदजनकं च । यत्र वक्तृप्रतिपाद्यविषयपरिज्ञानेऽधि-
कारी तादृशं प्रतिपाद्यं विषयं जिज्ञासुः सावधानेन मनसा श्रोतुं प्रवर्तते तत्र
तेन श्रोत्रा क्रियमाणं अवयवं श्रोतुर्मनसि दृढसंस्कारं जनयति तच्छ्रवणं दृढ-
संस्कारजनकम् । अन्यथा तु सामान्यतो जायमानं अवयवं दृढसंस्कारजनकं
भवति । प्रकृतविषये च तादृशसंस्कारजनकं अवयवं तदैव संभवेद्यदाऽकर्मभौ-
क्त्रात्मस्वरूपं प्रतिपादयितुं वक्तुरि प्रवृत्ते तादृशात्मस्वरूपज्ञानाधिकारी विरक्तो
भुमुक्षुः सावधानेन मनसा श्रोतुं प्रवृत्तो भवेत् । एतादृशस्य च अवयवस्य संभवो
वर्षसहस्रेणापि कदाचिदेवेत्येव आश्चर्यजनकमेव तदिति भावः ।

तथा—श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चिद् ।

एतादृशअवयवोत्तरमपि न कश्चिदात्मस्वरूपं साक्षात्करोतीति वाच्यार्थोऽ-
वभासते । ननु न तादृशोऽर्थोऽत्र भगवतोऽभिप्रेतो भवति । इतरथाऽऽत्मज्ञा-
नार्थं अवयवे कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । कस्तर्हि भगवतोऽज्ञामिमायः ।
उच्यते—न चैवेति निपातसमुदायोऽज्ञासंभावनातिशये । निरुक्तअवयवोत्तरमप्या-
त्मस्वरूपसाक्षात्कारः प्रापो नैव संभवति, किंतु कस्यचिदेवेति ।

‘अनेकजन्मसंसिद्धस्त्वतो याति परां गतिम्’ (श्री० ६ : ४५)

इत्पुकिरेतमेवार्थमुपोदचलयति । आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः (का०
१।२।७) इति श्रुतिश्चात्रानुकूल्य भवति । शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न
विद्युः (का० १।२।७) इति श्रुतौ बहुपदं प्रतियोगिनः स्वल्पसत्तां
सूचपदमुपार्थमुपोदलयति ।

अन्ये त्वाहुः—“जीवात्मनो यत्कर्तुंत्वमोक्तत्वादिविशिष्टमौपाधिकं स्वरूपं

तेद्वास्तविकमेवेति श्रयेण तादृशमेव जीवात्मानमेके पश्यन्ति तथैवान्ये वदन्ति
तथैव चापरे शृण्वन्ति । किंतु तत्र जीवात्मनः सत्यं स्वस्वत्वं न कश्चिदपि
वेत्तीत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ इति । तत्र रुचिरम् । प्रथमचरणोक्तस्य कश्चिदित्यस्य
तथा द्वितीयचरणे तृतीयचरणे च परामृष्टस्य कश्चिदित्यस्यासंगतेः । औपाधिकं
स्वरूपं गृहीत्वा तादृशं पश्यतां वदतां शृण्वतां च जनानां बहुत्वात् । प्रायेण सर्वे-
पामेव तथात्वात् । किंचास्मिन्नर्थे ' आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् ' इति वाक्य-
रचना विरुद्धा भवति । अनया हि रचनया जीवात्मस्वरूपं पश्यतो वदतः
शृण्वन्तश्चाऽऽश्चर्यमित्यर्थः प्रतीयते । उक्तार्थे स्वीकृते तु पश्यति वदति शृणो-
तीत्युक्तवतो भगवत आश्चर्यं भवति । तथा सति ' ईदृशं पश्यति कश्चिदेनम् ।
इत्याश्चर्यमित्येवमाश्चर्यस्य विधेयतया निर्देशो भगवता कृतः स्यात् । ' आश्चर्यव-
त्पश्यति ' इत्यादिरचनया त्वाश्चर्यवदित्यस्य पश्यति वदति शृणोतीत्याभा-
न्वयः प्रतीयते । तदनुसारेण पश्यतो वदतः शृण्वन्तश्चाऽऽश्चर्यं जायमानमत्र
भगवता केवलमनुदितम् । अतः पूर्वोक्तार्थ एव सम्पृक्तः । आश्चर्यो वक्ता कुशा-
लोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः (का० १ । २ । ७) इति
श्रुतावप्याश्चर्यं इति वक्तुर्विशेषणेन वक्तुरेवाऽऽश्चर्यं प्रतीयते । आश्चर्यमस्या-
स्तीत्याश्चर्यं इत्यर्थादाद्यण्यत्र आश्चर्यशब्दस्तत्र पुंसि निर्दिष्टः ।

अत्र वदन्ति—श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः (का० १ । २ । ७)
इत्यादिश्रुतिरन्वार्थव उपनिबद्धा दृश्यते । तत्र ' शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न
विद्मः ' इत्यस्य द्वितीयचरणस्यार्थोऽत्र ' श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् '
इत्यनेनात्रापचतुर्थचरणेनोपनिबद्धः । तथा च तादृशश्रुत्यनुसारेणावार्थो निव-
क्ष्यो भवति । कश्चिदित्यन्वार्थगर्भीकारेण ' एनं श्रुत्वाऽपि कश्चिदपि न
वेद ' इत्येवं सर्वसाधारण्येन निषेधत्वेऽर्थस्तु श्रुतिविरुद्ध एव । श्रुतौ हि
बहूनां वेदनानिषेधेऽपि कचित्कस्यचिद्देदनं भवत्येवेत्यर्थस्य संभवनात् । सिद्धान्त-
विरोधश्च । कस्याप्यात्मज्ञानं न भवतीत्यर्थस्य केनापि दर्शनकारेणानङ्गी-
कारात् । अप्यर्थाप्याहारश्चात्रार्थे कल्पनीय इति क्लेशः । न चेवेति निपात-
समुदायसंभावनाविशयार्थकं गृहीत्वा ' श्रुत्वाऽप्येनं कश्चिद्देदेति न संभावये '
इति द्वितीयोऽर्थो यः प्रदर्शितस्तत्र यद्यपि वेदनसंभावनाया निषेधेऽपि वेदन-
स्मानिषेधात्कचित्कस्यचिद्देदनस्य संभविप्रदर्शनेन श्रुत्यर्थोऽनुगृहीतो भवति
सिद्धान्तश्चाविरुद्धो भवति तथाऽपि नाप्यर्थोऽत्र भगवतोऽभिप्रेतः स्यात् ।

मायमतीकारः०' इत्यनेन पदार्थमानं स्थानवैराग्यवदौषाधिकम् । तथेदानीं नित्यानि-
 त्वस्तुविवेकेन जायमानमप्यौषाधिकमस्थिरमेव स्यात् । चित्तशुद्धिर्भावात् । राग्य-
 लोभाविष्टत्वेन चित्तस्याशुद्धत्वात् । यदीदानीं स्वकीयकौरवव्यातिरिक्तैः सह युद्ध-
 मुपस्थितं स्यात्ताहं न कदाऽप्ययं ववः परावृत्तो भवेत् । अतोऽशुद्धे चित्ते सति
 जायमाना स्वदेहे भोगानर्हत्वबुद्धिरप्यौषाधिक्यस्थिरैव । तादृशी भोगानर्हत्-
 वबुद्धिश्च बहिस्तथा दृश्यमानाऽप्यन्तर्भोगगर्भैव । अतः सा नैव मोक्षोपयोगिनी प्रत्यु-
 त मोक्षप्रतिबन्धिकैवेत्यतो नोत्पाद्यैव सा । तदुत्पत्तिप्रतिबन्धश्च नित्यानित्यवस्तु-
 विवेकस्य स्वदेहेऽर्जुनेनानुसंधानाभावात् । तदननुसंधानं चानुसंधानस्य प्रयो-
 जनमाभावात् । प्रयोजनस्य मोक्षरूपस्याभावश्चाधिकाराभावात् । अधि-
 काराभावश्च स्वस्यार्जुनेन कथं ज्ञात इति चेदार्जुनमालक्ष्य ' भुत्वाऽप्येनं
 वेद न चैव कश्चित् ' इति भगवदुक्त्वा ज्ञायते । अथार्जुनेन स्वमालक्ष्यै-
 वेदं भगवतोक्तमिति कथं निश्चितम् । प्रत्युत ' अत्र साक्षाद्भग-
 वानेव वक्तो नावन्यो यः कश्चित् । भगवति च वक्तुरि श्रोताऽऽत्मज्ञानेन कृतार्थः
 स्यादेवेति भगवताऽन्यान्य एव कश्चित्कटाक्षीकृतः स्यान्नाहम् ' इत्यर्जुनस्य मतिः
 स्यादिति चेन्न । इत्थं हर्षार्जुनस्य मतिः स्यात्तत्र वक्तृभोषणेन श्रोतुर्मनासि न
 कश्चित्परिणामविशेषस्तत्र यत्कृभोषणोत्तरत्र दोष आक्षेपकः । प्रकृते तु भग-
 वानेव वक्तैति न तत्र दोषः संभावनागन्धमर्हति । भगवज्ज्ञापणेन च सद्य एवाऽऽ-
 तज्ञानं भाव्यम् । तच्च यतो मम न ज्ञातमतो मय्येव कश्चिदोषः स्यात् । स
 चाधिकाराभाव एवेत्यतो मामुदित्येव ' भुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ' इति
 भगवतोच्यते इति । किमर्थं तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेको भगवतोच्यते इति चेत् ।
 भ्रीष्मादिबिनाशसंभावनानिमित्तस्यार्जुनमनासि जायमानस्य शोकस्य निवार-
 णायैव हि तथोक्तम् । तदेवाशोच्यत्वस्य कारणमवध्यत्वमात्मन उपसंहरति—
 देही नित्यमवध्योऽयमिति (२ । ३०) । ततः ' स्वधर्ममपि चावेक्ष्य० '
 (२ । ३१) इत्यारम्भं

' ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ' (२ । ३८)

इत्यन्तमष्टश्लोकात्मकं स्वधर्मपुरस्काररूपं चतुर्थं प्रकरणम् । पूर्वोक्तं कार-
 णद्वयं यथा शोकनिवृत्तेः प्रदर्शितं, तथा नेतृत्वमीयं शोकनिवृत्तेः कारणमुक्तम् ।
 किंतु पूर्वोक्तकर्तव्यद्वयमध्ये दिव्यीयस्य यद्धप्रवृत्तिरूपस्य कर्तव्यस्य कारणमेत-

त्यदातिं भगवता । युद्धं हि क्षत्रियस्यार्जुनस्य स्वधर्म इति तादृशस्वधर्मावेक्षण-
णेन युद्धे प्रवृत्तिः साधिता भवति ।

• मनु स्वधर्मावेक्षणेऽपि शोकनिवृत्तिमन्त्रेण न साधीयसी युद्धे प्रवृत्तिरिति
स्वधर्मावेक्षणेनाशोकेन स्वकार्यसाधनाय शोकनिवृत्तिराक्षिप्यत इति स्वधर्मा-
वेक्षणं शोकनिवृत्तेरपि कारणं संभवतीति चेन्मैवम् । आक्षेपासंभवात् । येन
विना यदनुपपन्नं तदेव तेनाऽऽक्षिप्यते नैतत् । तदुक्तम्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदाक्षिप्येत न चान्यथा ।

जलाद्वत्या यथा पात्रं न तूक्षिरः कथं चन ॥ इति ।

प्रकृते च यद्यपि शोकनिवृत्तिमन्त्रेण साधीयसी युद्धे प्रवृत्तिर्न संभवति
तथाऽपि सामान्यतो युद्धे प्रवृत्तिसंभवोऽस्त्येव । साधनान्येनापि स्वधर्मरक्षणं
भवत्येवेत्यन्यथानुपपत्त्यभावात् स्वधर्मावेक्षणेन शोकनिवृत्तेराक्षेपः । भगवताऽपि
चास्मिन्स्वधर्मावेक्षणरूपकारणप्रतिपादके श्लोकादके 'न विकम्पितुमर्हति ।
'धर्माद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' (२ । ३१) इत्युपक्रम्य
'तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय छतनिश्चयः' (२ । ३७) 'तवो युद्धाय
युज्यस्व' (२ । ३८) इत्येवमुपसंहृतम् । कम्पनं चलनम् । 'कपि चलने'
इति धातुपाठ उक्तम् । तच्च चलनं पूर्वसिद्धं युद्धान्निवर्तनं रथोपस्थोपवेशना-
दिकं शरीरम् । विशिष्टं चलनं विकम्पनं युद्धान्निवर्तनं कायिकं मानसं च ।
तादृशनिवर्तनानर्हत्वं च प्रवृत्त्यर्हत्वरूपमत्र स्वधर्मावेक्षणकार्यवया निबध्यते ।
विकम्पितुमित्यस्य शोचितुमिति तु नार्थः । कपिधातोस्तदर्थत्वाभावात् ।

अत्र वदन्ति—मकरणद्वयोक्तस्याशोपयोगो न भवेदिति संभावनयाऽस्य
चतुर्थमकरणस्याऽऽरम्भः । आश्चर्यवत्पश्यतीत्यत्र यादृशो दृष्टा वक्ता श्रोता
वा कथितो न तादृशवस्थितिरर्जुनस्य । प्रत्युत श्रुत्याऽप्येनं वेद् न चैव कश्चि-
दित्यनोक्ताऽवस्थाऽर्जुने संदृश्यते । तथा च भीष्मादिषु वस्तुतो विद्यमानमप्यशो-
प्यत्वमर्जुनेन ज्ञातं न भवेदित्यतो द्वितीयमकरणोक्तमत्र नोपयुज्यते । तथा
तृतीयमकरणोक्तमप्यत्र नोपयुज्यते । शोककारणस्य मरणस्य सर्वथाऽपरि-
हार्यत्वेऽपि यावच्छक्यं परिहारस्याऽऽवश्यकत्वात् । यथा—

शूत्यः कदाऽपि स्याद्वेत्त्येवं सत्यपि निश्चये ।

औषधं किं न सेवन्ते रुग्णा रोगनिवृत्तये ॥

असंभावनातिशयार्थकत्वेनाप्रासिद्धस्य न चैवेति निपातसमुदायस्य निर्देशो भग-
वदुक्तो न युज्यते कल्पयितुम् । तदपेक्षया 'श्रुत्वाऽप्येनं न विद्युर्बहवः' इति
'श्रुत्वाऽप्येनं वेद कश्चिदेव' इति वा स्पष्टोक्त्यैव श्रुत्यर्थसंग्रहो भगवता
कृतः स्यात् ।

कस्तर्हि भगवदभिप्रेतोऽवार्थः । उच्यते—कश्चिदित्यनेनात्रानधिकारी पुरुषोऽ-
नुसंधीयते । एनं श्रुत्वाऽप्यनधिकारी नैव वेत्तीत्यर्थः । आस्मिन्नर्थे नाप्यर्था-
ध्याहारः । नाप्यप्रासिद्धार्थकल्पना । नापि सिद्धान्तविरोधः । शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युरिति श्रुतिश्च संगृहीता भवति । अनाधिकारिणां बहुत्वात् ।
ननु 'कुशलोऽस्य लब्धा' इति श्रुतिभागः 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्'
इत्यनेनात्रत्यप्रथमचरणेनानुदितः । अन्येनैव चायमनुवादः । श्रुतौ द्रष्टव्यर्थ-
केन लब्धेति पदेन तथाऽत्र च पश्यतीत्यनेन दर्शनस्यैव विधानात् । यदि तु
'अनाश्चर्या न पश्यन्त्येनं बहवः' इत्यत्र भगवतोक्तं स्यात्तर्हि व्यतिरेकेणा-
यमनुवादः स्यादित्यन्यत् । तथा 'आश्चर्यो वक्ता' इति श्रुतिभागः 'आश्चर्य-
वद्ब्रूति तथैव चान्यः' इत्यनेनात्रत्यद्वितीयचरणेनान्वयेनैवानुदितः । तथा
'श्रवणायापि बहुभिर्षो न लभ्यः' इति भागः 'आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणो-
ति' इत्यनेनात्रत्यतृतीयचरणेनानुदितः । अयं त्वनुवादो व्यतिरेकेण । श्रुतौ
बहुकर्तृकश्रवणाभावस्य, अत्र तु तद्वैपरीत्ययेन किञ्चित्कर्तृकश्रवणस्य विधानात् ।
एतत्सर्वमस्तु, किंतु 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' इति श्रुतिभागः 'श्रुत्वाऽ-
प्येनं वेद न वैष कश्चित्' इत्यनेनात्रत्यचतुर्थचरणेन योऽनुदितः सोऽनुचित
इवाऽऽप्नोति । अयं सन्वयेनैवानुवादः । उभयत्र वेदनाभावस्यैव विधानात् ।
तत्र च श्रुतौ कर्तृत्वेन बहूनां निर्देशः । अत्र तु कश्चिदित्येवं कस्यचिदेवेति
वैषम्यं दृश्यते । 'श्रुत्वाऽप्येनं विद्युर्न वैष बहवः' इत्यत्रोक्तं स्याच्चेद्वैषम्यं न
स्यात् । अत्रोच्यते—यद्यपि 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' इति श्रुत्यर्थो
भगवतः संमत एव तथाऽपि पठनसंदर्भानुसारेण संवाच्यमर्जुनं कटाक्षीकृत्यात्र
कश्चिदित्यनेन श्रुत्यर्थैकदेशस्यानुवादो भगवता कृतः । तथा हि—अर्जुनस्य
जायमानो मोहः समयोजनं नित्यानित्यवस्तुविवेकं श्रावयित्वैव निवारणीयो ना-
न्यथा । वदुक्तम्—

उदाचचेवसां मोहः सहसा नैव जायते ।

जातश्चेन्न तमुच्छेत्तुं ममः साधारणो जनः ॥

युक्तिप्रयुक्तिदृष्टान्तप्रमाणानि प्रयोजनम् ।

श्रीकृष्ण एवार्जुनस्य शक्तो मोहापसारणे ॥ इति ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकेन च भीष्मादिष्वात्मनो नित्यत्वेन युद्धे कृतेऽपि विनाशा-
भावाद्देहस्य त्वनित्यत्वेन युद्धेऽकृतेऽपि विनाशस्यापरिहार्यत्वादशोच्यत्वबुद्धयुत्पत्तौ
युद्धमवृत्तिप्रतिबन्धकस्य मोहस्य निवारणेऽपि प्रतिबन्धकान्तरं तत्र प्राप्नोति ।
कृतेऽपि युद्धे जयप्राप्तावपि देहविनाशस्यावर्जनीयत्वाद्वाग्यसुखं स्थिरं नैव स्या-
दिति बुद्ध्युत्पत्तौ राज्यविषयकं वैराग्यं तत्र प्रतिबन्धकान्तरम् । एवं च प्रथम-
प्रतिबन्धकनिवारणमिष्टं यथा सिध्येत प्रतिबन्धकान्तरं चात्रानिष्टं यथा नोत्पद्येत
तथा मयतनीयम् । यथा कस्यचिन्नोगविशेषस्य विषमेवौषधं देयतया प्राप्तं
चेत्तत्र तस्य विषस्य रोगेणैव संबन्धो यथा जायेत यथा च तस्य प्राणेन संब-
न्धो न जायेत तथा तदौषधं रोगिणा ग्राह्यादि चतुरो वैद्यः । तदुक्तम्—

औषधं भवति रोगिणः क्वचित्स्वेदमिभित्तमवरयन्निषेव्यम् ।

सेवयेत मतिमांस्तदौषधं प्राणवायुपरिषिद्धिनवर्जम् ॥ इति ।

यथा वा बालानां जठरे जायमानजन्तुनाशार्थं कवसः (कवसकुल्या) औ-
षधं दियते । तत्र कवसस्य स्वल्पं भागं गुडगुटिकान्तर्गतं कृत्वा सा गुडगुटिका
मुखान्तरणिह्नामूले निक्षिप्यते येन सा सद्यो गिलिता भवति । अन्यथा
कवसं त्वचि संयद्धं कण्डूवतिशयोक्तादकमिति मुखे त्वचि संबन्धव्येत्कण्डूव-
तिशयोक्तादनं स्यात् । यथा च ज्वरशमनौषधं गुडूच्यादि चूर्णं (कोपनेन)
तत्रत्यकदुरसस्याप्रवीतयेऽमितः शर्करावगुण्ठितं कृत्वा स्वल्पगुटिकात्स्वेण
सांप्रतं दीयते तद्वत् । एवं च—

उपदिषा एव गुणा मदा दोषेषु स्वत्सवि ।

दोषेषु धार्यं ताटस्थ्यं गुणेभ्यः स्वेष्टसाधनम् ।

नोप्यन्ते किं यवाः क्षेत्रे मृगाः सन्तीति जानदा ।

भिक्षुकान्कल्पयन्तोऽपि पचन्त्येव हि तण्डुलान् ॥

एवं चात्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तथा भगवता आवृण्वितव्यो भवति यथा तेन
केवलं भीष्मादिविषयकं शोच्यत्वं निवारयितव्यं नत्वर्जुनस्य स्वदेहे भोगानर्हत्व-
मुत्पादयितव्यम् । ननु स्वदेहे भोगानर्हत्वबुद्धिरावस्थिकैव । तां विना मोक्षप्राप्तेरसं-
भवादिति चेत् । सत्यमेतत् । वैराग्येण चित्तशुद्धयनन्तरं हि जायमानं वैराग्यं 'यदि

तथा प्रकृते मीष्मादीनां मृत्योर्यदा कदाऽप्यवश्यंभावित्वेऽपि तस्य किञ्चित्कालपर्यन्तं परिहारसंभवो युद्धान्निवर्तनेन स्यादेवेति । अतश्चतुर्थप्रकरण-
स्याऽऽरम्भः । मा भूद्मीष्मादयोऽशोच्या इति ज्ञानमर्जुनस्य भवतु वा तस्य मति-
र्यावच्छक्यं परिहारः कर्तव्य इति तथाऽपि युद्धान्निवर्तनमनुचितमेव । सर्वैरेव
हि प्राणिभिः स्वधर्मेण स्वोत्कर्षप्राप्तये प्रयतितव्यमेव । राज्यसुखालिप्सया
युद्धे प्रवृत्तिश्च क्षत्रियाणां स्वधर्मः । तथापि कदाचित्प्रथमत एवामप्रवृत्तिर्भवतु ।
प्रवृत्त्यनन्तरं ततो निवृत्तिस्तु सर्वथाऽनुचितैव । एवं विज्ञानरूप्यं विचक्षणोऽ-
र्जुनो यतश्चेदानीं युद्धान्निवृत्तोऽभूत्तस्य कारणं केवलं स पापभ्रमाद्भीतः ।
यतश्च-

पापमेवाऽऽशयेदस्मान्हृत्त्वैतानाततायेनः (१ । ३६)

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । (१ । ३७)

अहो नत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः (१ । ४५)

इति तेन स्पष्टमेवोक्तम् । सा पापभीतिरर्जुनस्य निराकरणीया । निराकरणं
चात्र सुकरमेव । यतः स पापभ्रमः । ननु वस्तुतस्तत्र पापम् । नहि युद्धं
स्वधर्ममाचरतः शत्रुविधातेऽपि कदाऽपि कस्यापि पापं भवति । अत एव पूर्व-
मनेनार्जुनैरानेके शत्रवो युद्धे हताः । तदानीं पापशङ्कनऽपि तस्य नोद्भूत् ।
शत्रुवधापातकं स्याच्चेत्तर्हि स्वकीयवध इव परकीयवधेऽपि तदुत्पद्येत । यध-
स्याविशेषात् । यत्र पातकमुत्पद्येत तत्र स्वकीयपरकीयादिवध्यविशेषः पातक-
तारक्ष्यमयोजकः स्यादित्यन्यत् । ईदृशं च विज्ञानं प्रेक्षावर्जोऽर्जुनस्य नाऽऽ-
सीदिति न शक्यते कल्पयितुम् । किंतु प्रत्यक्षवो मीष्मादीन्युद्दार्थं
पुरोवस्थितान्दृष्ट्वा केवलं विरोहितमिति केवलं तादृशविज्ञानस्मारकसंस्का-
रोन्मोघाय युद्धस्य स्वधर्मत्वमत्र ज्ञापितं

‘ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ,

इत्यनेन । अग्रे चैतत्प्रकरणशेषे ‘ सुखदुःखे समे ’ इत्यनेन युद्धे शत्रुवधेऽपि
नेव पातकमिति स्पष्टमेव सहेतुकं भगवता प्रतिपादितमेव । न विकम्पितुमर्हसी-
त्यत्र विकल्पनं च विशिष्टं कल्पनम् । कम्पनं वेपथुः । स च ‘ वेपथुश्च
शरीरे मे ’ (१ । २९) इति पूर्वमुक्तः । तत्र विशेषश्च स्वोत्कर्षपापकादपि
स्वधर्मादपि च युद्धान्निवृत्तिजनकत्वरूपः । सोऽपि च-

‘न काङ्क्षे विजयं रुष्यं न च राज्यं सुखानि च’ (१ । ३२)

‘न योत्स्ये’ (२ । २९) इत्यत्र पूर्वमुक्तः । एवंभूतं विकम्पनं च तव स्वध-
र्मेदृष्ट्या नैव योग्यं भवति । तथा चास्थान एवायं वेषथुरित्यर्थः । वेषथो-
रयोग्यत्वकथनेन वेषथुकाटिकानां वेषथुसमानाधिकरणानां रोमहर्षगाण्डीवसं-
सनादीनामप्ययोग्यत्वमुक्तं भवति । अर्जुनेन हि पूर्वं मनसित्थं गृहीतम्—
‘अस्मिन्पुद्गे स्वकीयवधजन्यपातकोत्पत्त्या भ्रंशो न स्यात् । तथा राज्यसु-
खादित्पागेन युद्धान्निवृत्तस्य तु मे भ्रंशो भवेत् । तत्रापि ‘अशस्त्रमप्रतीकारं पां
कौरवा हन्पुद्गेदधिकमेव भ्रंशो भवेत्’ इति । तत्र पुद्गे स्वकीयवधेऽपि नैव
पातकमित्येतच्चतुर्थमकरणस्थपथमश्लोकपूर्वार्धेन

‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि’

इत्यनेन सूचितम् ।

‘धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षेत्रमस्य न विद्यते’

इत्युत्तरार्धेन च युद्धादन्यतः क्षत्रियस्य न भेष इत्युक्त्या राज्यसुखादित्पागेन
धृतेऽप्यौदासीन्ये भ्रंशो नैव भवेदिति सूचितम् । द्वयमप्येतदुपपत्त्याऽर्जुनस्य
ज्ञापनीयम् । तत् ‘यदृच्छया’ (२ । ३२) इत्यादिना श्लोकसप्तकेनोपपत्त्या
ज्ञाप्यते । तत्र धर्म्यं युद्धं हि ननु क्षत्रियाणामुद्घाटितं स्वर्गद्वारमेव । तादृशं
च तन्नाग्यशास्त्रिनमेव क्षत्रियाणामुपस्थितं भवति । तत्र च भाग्यशास्त्रि-
देव तादृशमुपस्थितमपि त्वमहानेन परिहातुमिच्छसि । चित्रमेवत् । तथा चेद-
शाद्युद्धात्तव भ्रंशः स्यादेवेति ‘यदृच्छया’ (२ । ३२) इति श्लोकेन
सूचितम् । अथास्तु युद्धाच्छ्रेयः । किंतु युद्धस्यापि ‘यदि साक्षेमत-
र्भवेत्’ (१ । ४६) इत्युक्तीत्या भ्रंशो भवेत् । उभयथाऽपि भ्रंशभेदं
पुद्गेन स्वकीयजनप्राणहानिकरेणेति भन्वानमर्जुनं प्रति प्रत्युतोपस्थितस्याप्ये-
तादृशस्य त्यागे स्वधर्मत्यागात्पातकावाप्तिः कीर्तेरन्तावत्कालपर्यन्तं संपादिताया
हानिश्च प्रसज्येतेति ‘अथ चेत्’ (२ । ३३) इति श्लोकेनोक्तम् । नैता-
वदेव किंतु दुष्कीर्तिराप्रलयं चिरस्थायिनी स्यात् । दुष्कीर्तिश्च मरणादधिक-
दुःखदायिनी । तथा च

‘घातंरक्षा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्’

इत्येवं मरणं सोढुं प्रवृत्तोऽपि त्वं दुष्कीर्तिं सोढुं नार्हसीति ‘अकीर्तिं चापि’ (२ ।

३४) इत्यनेन सूचितम् । ततः 'मयाद्रणादुपरतः' (२ । ३५) इति श्लोकद्वयेन दुष्क्रीर्वः स्वरूपं प्रतिश्रावितं जानतोऽप्यर्जुनस्य वत्परिहाराय । अथास्तु युद्धे प्रवृत्त्या स्वधर्मत्यागजन्यपातकस्याभावे, किंतु श्रेयो भवेदेवेति नियमो नास्ति । राज्यसुखं हि जय एव स्यान्नतु पराजये । तथा चाकरणे प्रत्यवायश्रवणमावादेव किं युद्धे प्रवर्तितव्यमिति मन्वानमर्जुनं प्रति धर्मं युद्धं सुमयथाऽपि सुखकरमेव जय ऐहिकं सुखं पराजये पारलौकिकमिति 'हतो वा प्राप्यसि' (२ । ३७) इत्येतेनोक्त्वा युद्धादोत्तिष्ठेत्पुन्यते । अयं हि न विधिः, किंतु पूर्वसिद्धानुवादः । प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमत्र भगवता कृतम् । ततो युद्धस्य स्वधर्मत्वेऽपि तत्र स्वजनवधे पातकं स्यान्न वेति संशयमर्जुनस्य मनसि वर्तमानं युद्धप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं भावात् तं दूरितुं भावनाविशेषं प्रदर्शयन्पुद्धे प्रवर्तयति भगवान् 'सुखदुःखे' (१ । ३८) इत्यनेन श्लोकेन । सुखदुःखयोः समीकरणं तथा लाभालाभयोस्तथैव जयपराजययोश्च समीकरणं कृत्वा युद्धं क्रियते चेत्तत्र स्वजनवधेऽपि पातकोद्भवो नैव भवति । ननु सुखदुःखयोः परस्परविरुद्धत्वभावयोः समीकरणं कथं संभवति । कथं च तस्मिंश्च सति वधादपि पातकानुद्भव इति चेत् । उच्यते-सुखं दुःखं चेति द्वयमपि भावनामयमेव । ननु वस्तुतन्त्रम् । अन्यथा ग्रीष्म इव हेमन्तेऽपि चन्दनः शैत्यद्वारा सुखकारकः स्यात् । हेमन्त इव ग्रीष्मेऽपि शैत्यद्वारा दुःखजनकः स्यात् । तदुक्तम्-

सुखं वाऽप्यथवा दुःखं वस्तुतन्त्रं न कर्हिचित् ।

असंशयं तद्विशेषं प्राणिनां भावनामयम् ॥ इति ।

भावनामयोऽर्थश्च पुरुषार्थीनः । तथा च तत्र सुखं दुःखरूपेण भावयितुं दुःखं वा सुखरूपेण भावयितुं युज्यते । तदप्युक्तम्-

परिवृत्तेर्विकल्पस्य तथा विधिनिषेधयोः ।

योऽर्थो न पुरुषार्थीनस्तत्र नावसरः क्वचित् ॥ इति ।

तथा चात्र भावनामयत्वेन पुरुषार्थीनयोः सुखदुःखयोः साम्यमन्यतरस्य परिवृत्त्या संपादनीयं भवति । नन्वत्र परिवृत्तिः कार्यद्वारा स्वरूपतो वा । उभयाऽपि प्रकृते नोपयुज्यते । तत्र सुखकार्यं हि सुखसाधनीमूलेऽर्थेऽनुकूलभावनया पुनः प्रवृत्तिः । तस्मिंश्चार्थे प्रतिकूलभावनया निवृत्तिः कल्प्यते चेदीदृशी परिवृत्तिः प्रकृतेऽनुपपत्तौ संदरप्यते । राज्यसुखार्थं या सांपवं युद्धे प्रवृत्तिः

सिपाधपिपिता सैव न स्यात् । तथा दुःखकार्यं दुःखसाधनीभूतेऽर्थे प्रतिकूल-
भावनया निवृत्तिः । तस्मिन्कार्येऽनुकूलभावनया प्रवृत्तिः प्रकल्पते चेदीदृशपि
परिवृत्तिः प्रकृतेऽनुपपुकेव भवति । यतोऽत्र—

‘अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि’ (२।३३)

इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन संग्रामाकरणरूपोऽर्थः स्वधर्मत्यागः कीर्तिहानं
पापावाप्तिरकीर्तिप्राप्तिभेत्येवं दुःखसाधनतया भगवता प्रतिपादितः । तस्मिन्
संग्रामाकरणरूपेऽर्थेऽनुकूलभावनया सुखसाम्यं संपाद्य पुनः प्रवृत्तिः स्थाचेदी-
दृशपि परिवृत्तिः प्रकृतेऽनुपपुकेव । यतोऽत्र साम्यसंपादनम् ‘ततो युद्धाय यु-
ज्यस्व’ इत्येवं युद्धप्रवृत्त्युपयोगित्वेन निर्दिश्यते । तथा च कार्यद्वारा जाय-
मानस्य द्विविधस्यापि सुखदुःखसाम्यस्य प्रकृते नोपयोगः । तथा स्वस्वरूपतः
साम्यस्यापि नैव प्रकृत उपयोगः । अनुकूलवेदनीयं सुखमिति हि सुखस्वरू-
पम् । तत्र परिवृत्त्या यदि तत्सुखकाले प्रतिकूलत्वेन वेद्यते चेत्तस्य दुःखेन सह
साम्यं भवेत् । किंतु संग्रामसाध्यत्वेनामे यत्संग्रामितं राज्यसुखं तद्यदि प्रति-
कूलवेदनीयत्वेन संग्राम्यते चेदिदानीं सिपाधपिपिता युद्धे प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा
दुःखस्वरूपे परिवृत्त्या सुखसाम्यसंपादनमपि नैवोपपुके भवेत् । प्रतिकूलवेदनीयं
दुःखमिति हि दुःखस्वरूपम् । तत्र परिवृत्त्या यदि तद्दुःखकालेऽनुकूलवेदनीयं
भवेत्तर्हि तस्य सुखेन सह साम्यं भवेत् । किंतु प्रकृते भगवता संग्रामाकरणं
दुःखसाधनमिति पत्नारिजिहीर्षितं तन्न साधितं भवेत् । संग्रामाकरणान्जायमाने
दुःखेऽनुकूलत्वेन भावनया संग्रामाकरणस्य तदवस्थत्वात् । एवं दुःखप्रतियोगिकं
सुखानुपयोगिकं तथा तद्विपरीत्येन सुखप्रतियोगिकं दुःखानुपयोगिकं चेति द्विविधं
साम्यं पुनः मत्पेकं कार्यतः स्वरूपतश्चेति द्विविधमिति संकलनया चतुर्विधमपि
परिवृत्तिसाध्यं साम्यमत्र नोपपुन्यते । अवश्यं कीदृशं साम्यमत्र भगवता विव-
क्षितं स्यात् ।

उच्यते—स्वरूपतः साम्यापेक्षया कार्यतः साम्यस्य जघन्यत्वात्प्रकृतानुपयो-
गाच्च नेह तद्विवक्षितं भगवता । स्वरूपतः स्वाम्यमपि च पूर्वोक्तप्रकारेण परि-
वृत्तिसाध्यं प्रकृतानुपयोगादेव न विवक्षितम् । किंतुऽनुकूलवेदनीयं सुखमिति
सुखस्वरूपेऽनुकूलत्वांशप्रमोषेण तथा प्रतिकूलवेदनीयं दुःखमिति दुःखस्वरूपे
प्रतिकूलत्वांशप्रमोषेण यदवशिष्टं ‘वेदनीयम्’ इत्येवावन्मात्रमुभयोः स्वरूपं

तत्सममेवेत्येतादृशं साम्यमत्र विवक्षितं भगवता । एवं लामालामयोरपि । इष्ट-
 प्राप्तिर्लामस्तद्भावोऽलामः । तत्रेष्टत्वांशस्य प्रमोषः । अलाम इष्टत्वांशस्याभावा-
 शस्य च प्रमोषः । ततः साम्यम् । तथा जयाजययोरपि । जय उत्कर्षप्राप्तिः ।
 अपकर्षप्राप्तिरजयः । तत्रोत्कर्षांशस्यापकर्षांशस्य च प्रमोषेण साम्यमुपपादनी-
 यम् । अत्र युद्धाय युज्यस्वेत्युक्तम् । तत्र युद्धे प्रवृत्तेः पूर्वसिद्धत्वात्केवलं तत्र
 प्रतिबन्धिका याऽर्जुनस्य मनोवृत्तिः सा निराकरणीया । अवश्य 'समे कृत्वा
 युद्धाय युज्यस्व' इत्युक्त्या समीकरणेन प्रतिबन्धनिरासो भविष्यतीति भग-
 वतोऽभिप्रायोऽवगम्यते । एवंचात्र युद्धाय युज्यस्वेति लोढर्यो विधिः सविशेष-
 णे हीतिन्यायेन तद्विशेषणीभूते समीकरणे पर्यवस्यति । प्रतिबन्धकं च स्वजन-
 दधेन संभाव्यमानं पातकमवशिष्टम् । अन्यच्च प्रकरणद्वयेन दूरीकृतम् । 'नैव
 पापमवाप्स्यसि' इत्येवमत्रत्यचतुर्थचरणेन भगवता स्पष्टमेव तथोक्तम् ।

अथ युद्धे स्वजनवधेऽपि यत्पातकं नोत्पद्यते तत्र सुखदुःखादिसमीकरणं
 कथमुपयुज्यते तदुच्यते । युद्धे हि शत्रुहिंसातः किल पापसंभवः । हिंसा च
 'न हिंसात्सर्वा भूतानि' इति आत्मीयनिषेधप्रतियोगिनी भूत्वा तादृशनिषेध-
 साहाय्येन स्वप्रयोजके पापं जनयति । 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्' इत्येवं
 विधिना पुरस्कृता तु तादृशविधिसाहाय्येन स्वप्रयोजकेऽवान्तरापूर्वमुत्पादयति ।
 तत्र च तादृशेन धर्म्येण विधिनोन्मूलितः स निषेध इति नैव तस्य साहाय्य-
 प्रदाने सामर्थ्यम् । एवं च सामान्यतः प्रवर्तमानो न हिंसादिति निषेधो रागतः
 प्राप्तामेव हिंसां विषयी करोति ननु कथमपि धर्म्या हिंसाम् । एवं हिंसामूयि-
 ष्टमपि युद्धं क्षत्रियाणां स्वधर्म इति तत्र जायमाना हिंसा धर्म्येवेति ताम्प्राज्ञ-
 मितुं न हिंसादिति निषेधो नोत्सहते । तदुक्तम्-

यश्च यज्ञे पशुवधः संग्रामे च रिषोर्वधः ।

न धर्मात्स बहिर्भूतो न तस्मादेनसो जनिः ॥ इति ।

किंतु यज्ञे वा युद्धे वा केनापि द्वारेण लेशतोऽप्यवर्मस्य प्रवेशो यदि स्यात्तर्हि
 सद्य एव च्छिद्धान्वेषीव न हिंसादिति निषेधस्तमवलम्ब्य तत्रत्यां हिंसां स्वात्म-
 सात्कुर्मात् । तथा च दूर एव श्रेयःकथा । मत्पुत्र तत्र पापमधोगतिं नयेत् ।
 अतः केनापि प्रकरणापरमस्य प्रवेशो यथा न भवेत्तथा यज्ञे युद्धे च प्रयति-
 तव्यम् । तदप्युक्तम्-

प्रक्षिप्येवाञ्जनं चक्षुष्यममत्तः सदा भवेत् ।

यदि किञ्चिदधर्म्यं चेत्तत्रैवो महदुद्धवेत् ॥ इति ।

तादृशः प्रयत्नश्च युद्धकाले सुखदुःखादिद्वन्द्वयसमाकिरणम् । इतरथा हर्षम-
मूलस्य मर्यादामङ्गलस्य भूयसांऽशेन संभवो दुर्निवारः ।

सुखस्य दुःखस्य द्वाविरेको विचारश्चार्किं शिथिली करोति ।

इति न्यायात् । किञ्च युद्धात्माह मनसि स्थिताऽपि मर्यादा प्रवृत्ते युद्धे न स्थिर-
पदा भवति । तदानीं तु येन केनापि प्रकारेण स्वेष्टसाधने प्रवृत्तिर्हस्यते विचार-
शीलानामपि । स्वभावतश्चञ्चलस्य मनसो दुर्निग्रहत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या सुखदुः-
खादिद्वन्द्वसाम्ये तु सुखदुःखयोर्विरुद्धस्वरूपयोरपि न वारवन्त्यम् । किमुतावि-
रुद्धस्वरूपयोः सुखतदतिरेकयोस्त्वया दुःखतदतिरेकयोः । यवश्च मर्यादाभङ्गश-
ङ्कनया अप्यभावेन पापबीजमनवसरग्रस्तं भवति । एतत्सर्वं मनसिष्ठत्वाच्च
'सुखदुःखे समे कृत्वा' ततो युद्धाय युज्यस्व' नैवं पापमवाप्स्यसि ।
इति भगवतोक्तामिति । एवं स्वधर्मपुरस्काराख्येऽर्थिष्वतुर्थे प्रकरणे युद्धस्य धर्म्य-
त्वेन तत्र स्वजनवधेऽपि पातकानुद्भवः साधितः । अग्रे च निष्कामकर्मयोगाख्ये
पञ्चमे प्रकरणे पातकानुद्भवः सम एव । इयांस्तु विशेषः—स्वधर्मपुरस्कार उक्त-
रीत्या पातकानुद्भवेऽपि धर्मकर्तृत्वाभिमानः फलभोक्तृत्वं फलाभिलाषेण प्रवृत्ति-
युद्धेतरकालेऽनुकूलत्वप्रतिकूलत्वांशामयोपेण सुखदुःखभोगश्च वर्तते । निष्कामक-
र्मयोगे तु तत्किमपि नास्ति ।

तत्र केवलं कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषिरहितं कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् ।
तच्च न साक्षाच्छोकनिवृत्तेः कारणमिति प्रतिपादितम् । नापि युद्धप्रवृत्तेः । किंतु
स्वधर्मविक्षणरूपेण तृतीयेन कारणेन जायमानायां युद्धप्रवृत्तौ तत्र समुत्थि-
तानिष्टशङ्कानिरासकम् । तद्द्वारा च पूर्वोक्तस्य स्वधर्मविक्षणरूपस्य तृतीयस्य
कारणस्योपोद्भूतकर्म । अवेदं बोध्यम्—

यथा सिंहदयो, ध्वान्तं, कण्टकाः प्रतिगन्धिता ।

दुर्गद्वारि समादृष्टा आरुरुक्षोर्निर्वर्तकाः ॥

मीष्मादिनाशो, मरणमहो भोगा असृग्मुताः ।

संभाविता अर्जुनेन तथा युद्धान्निवर्तकाः ॥

तथा हि—यथा दुर्गस्वामिना हिताकाङ्क्षिणा दुर्गपरोहपेत्युकः कश्चिद्दुर्ग-

मारुक्षुर्दुर्गद्वाराद्बहिः समीप एवावस्थितोऽन्तर्दत्तद्विरोहणाय कृतं सोपानमार्गं
 तमसाऽऽवृतत्वादपश्यन् आरोहणमशक्यं मन्यते । द्वारस्यान्तरप्रदेशं च पुरतः सिंह-
 व्याघ्रादियुतमन्तर्गढान्धतमसावृतं संभावितकण्टकपाषाणविषमं तमसि वसतां
 टिट्टिमादिक्षुद्रपक्षिणां विघ्नादिभिर्दुर्गन्धिव च संभाव्यन् आरोहणमयोग्यामिति च
 मन्यते । तं च तज्ज्ञाः कश्चित्प्रतिबोधयते—अन्ततोऽस्त्येव सुलभः सोपानमार्गः ।
 नैव च तत्र द्वारि पुरतो दृश्यमानाः सिंहादयश्चेतनाः । किंतु सिंहव्याघ्रादिप्राति-
 कृतयः केवलं तत्र प्रस्थापिताः । अन्वकारस्तु नान्तरीयकतया सोढव्य एव
 भवति । तत्र नियोजिताश्चाऽऽरक्षिणः संमार्जनादिभिर्मार्गं शोधयन्त्यतो नैव तत्र
 पादवेधककण्टकादिसंभवः । दुर्गन्धस्तु समवचापि नैवेन्द्रियविषयतां नेयः । तत्र
 मनोवृत्तिर्न विधेया । केवलमारोहणमानसवश्यकर्तव्यतया प्रपश्यता त्वया मुष्टौ
 नासिकां प्रधार्य गन्तव्यमिति । प्रकृते तु तादृशसोपानस्थानीयोऽर्जुनस्य जायमानो
 मोहः । स च यावन्न ज्ञातस्तावदारोहणस्थानीयस्य युद्धस्याशक्यताप्रतीतिः ।
 तज्ज्ञाने त्वक्यताप्रतीतिर्निवर्तते । सिंहव्याघ्रादिस्थानीयस्य भीष्मादिविनाशः । तत्र
 च नेमि सिंहव्याघ्राः किंतु तत्पतिकृतयः । तथा प्रकृते न वस्तुतो भीष्मादिविनाशः
 किंतु नाशप्रतिकृतिरियम् । आत्मनो नित्यत्वात् । तेन च सिंहव्याघ्रादिभीतिर्भी-
 ष्मादिविनाशभीतिश्च निवर्तते । ततस्तन्मूलिका प्रतीयमाना दुर्गारोहणस्य युद्धस्य
 चायोग्यता निवर्तते । अन्वकारस्थानीयश्च प्रकृते स्वजनमाणाविवोगः । स
 चापरिहार्यत्वात्सोढव्य एव भवतीति तन्मूलिकाऽपि प्रतीयमाना दुर्गारोहणस्य
 युद्धस्य चायोग्यता निवर्तते । कण्टकस्थानीयं च प्रकृते पातकम् । नियोजिता
 आरक्षिणश्च यथा तत्र कण्टकादयो न वेधं जमयेयुस्तथाऽहर्निशं प्रयतन्ते ।
 प्रकृतेऽपि च युद्धस्य धर्म्यत्वात्तत्र वधनिमित्तं पातकं नैव संयोजयन्ति कर्मनि-
 रीसकाः परमेश्वरनिमोहिता अधिकारिणः । दुर्गन्धस्थानीयाश्चात्र रुधिरमदिग्धा
 भोगाः । तत्र च कर्तव्यकर्मैकदृष्ट्या दुर्लभमेव कर्तव्यमिति ।

अत्रायं क्रमः—युद्धवैमूरन्यायसे प्रथमे प्रकरणेऽनुनिन प्रथमं भीष्मादयः
 शोष्यत्वेनाऽऽलोचिताः । शोष्यत्वालोचनोत्तरं शौकोद्भवः । ततः पातकानुसं-
 धानपूर्वकं रान्यादिमोगेषु वैराग्यम् । ततो युद्धात्पराङ्मुखत्वं प्रदर्शितम् । एत-
 रत्वं भवता प्रकरणचतुष्टयेन निराकृतम् । तथाशोष्यत्वालोचनाख्ये द्वितीये
 प्रकरणे शोष्यत्वनिरासः कृतः । ततोऽर्थादेव शोष्यत्वमूलकस्य शोकस्य निरासः ।
 ततः शोकमूलकस्य वैराग्यस्य निरासः । ततो वैराग्यमूलकस्य पराङ्मुखत्वस्य

निरासः । शोकराहित्याख्ये तृतीय प्रकरणे त्वस्तु नाम शोच्यत्वं तथाऽपि शोको न युक्तः । ततः शोकमूलकस्य वैराग्यस्य निरासः । ततो वैराग्यमूलकस्य पराङ्मुखत्वस्य निरासः । स्वधर्मपुरस्काराख्ये चतुर्थे प्रकरणे त्वस्तु नाम शोच्यत्वम् । अस्तु नाम तन्मूलकः शोकः । तथाऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वात्तत्र पातकानुसंधानं वैराग्यं च न युक्तम् । ततस्तन्मूलकस्य पराङ्मुखत्वस्य निरासः । निष्कामकर्मयोगाख्ये पञ्चमे प्रकरणे त्वस्तु नाम शोच्यत्वम् । अस्तु नाम तन्मूलकः शोकः । अस्तु नाम तन्मूलकं पातकानुसंधानपूर्वकं वैराग्यम् । तथाऽपि कर्मणः सकाशात्पराङ्मुखत्वं नैव कर्तुं शक्यमिति प्रदर्शितम् । कर्म च तत्र प्रकृतत्वात्पूर्वमारब्धत्वाद्युद्धरूपमेवेति भगवतो गूढाश्रयः ।

अत्र वदन्ति । ननु यथा—

सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिदं प्रयोजनम् ।

पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥

इत्यन्यशोच्यते तथा प्रकृते यत्कारणचतुष्टयमुक्तं तत्र किमभिप्रेतं स्माद्भगवतः पूर्वत्रापरितोषो विषयव्याप्तिर्वा । नाऽऽद्यः पक्षः । यश्चायं वक्तुः स्वोक्त-
वपरितोषः स तादृशोक्त्यनन्तरं वक्त्राऽवगतः पूर्वं वा । द्विविधोऽप्यत्र न संभवति । पूर्वमेवापरितोषो वक्त्राऽवगतश्चेत्सा तदुक्तिस्तत्र श्रोतृजनवञ्चनायैव भवति । तदुक्तम्—

स्वस्यैवासंमतो योऽर्थः स वक्त्रा शोच्यते यदि ।

न तत्त्वावगतिस्तस्मात्केवलं श्रोतृवञ्चनम् ॥ इति ।

प्रकृते च भगवतः श्रोतृवञ्चनार्था प्रवृत्तिः शशशृङ्गायते । यत्र च स्वोक्त-
नन्तरं तत्रापरितोषो वक्त्राऽवगम्यते न ततः प्राक् तत्र वक्तुरज्ञानं शरणम् । तदप्यत्र न संभवति । भगवति छेदतोऽज्ञानासंभवात् । नापि द्वितीयः पक्षो विषयव्याप्तिरूपोऽत्र प्रकल्पयितुं शक्यते । यत्र श्रोतारो विरतेतरव्यापाराः शान्तमनसस्तत्त्वजिज्ञासया श्रोतुं प्रवृत्तास्तत्र वक्तुर्यथाकामं विषयव्याप्तिर्भवतु । प्रकृते तु मुद्गारम्भे शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते विषयसमये यावदावरणं तावदेव वक्तव्यं भवति नैषदप्यधिकम् । तथा चात्र किमर्थं कारणचतुष्टयोक्तिरिति चेत् ।

उत्प्रेते—तत्राऽऽवश्यकार्थादतिरिक्तं किञ्चिदपि भगवतोक्तमिति मन्तव्यम् । मोहनिवृत्तिपूर्वकयुद्धमवृत्तिरूपस्य भगवदुद्दिष्टार्थस्य यावच्छक्यं श्रौच्येण संपाद-

नीयत्वाद् । नूनं तदानीं ' तदवस्थमर्जुनं प्रेक्षमाणानां स्वीयानां परकीयानां च
 क्रीदशी भावना स्यात् ' इत्येवमाशङ्कमानेनेवस्त्वो मोघान् संपश्यता भगवता
 द्रुतवृत्त्यैवायं संवादः प्रायः साधितः स्यात् । तादृशवृत्त्या च जायमानोऽर्थं
 संवादस्तदानीं कियता कालेन निष्पन्नः स्यादित्येवं विचारे कियमाण एवं
 संभाव्यते-इदानीं मध्यमवृत्त्या पश्यमानेयं कृत्स्ना गीता पादोर्न घटीवर्यं
 व्याप्नोति । द्रुतवृत्त्या पठिता चेश्वरतुर्थाशहीनं तावन्तं कालं व्याप्नुयात् ।
 स च घटीद्वयकल्पः । किंच तदानीं जायमानः संवादस्तं तथा छपयाऽऽविष्टं
 इत्येतच्छ्लोकसदृशैर्वाप्यसोक्तिमयैः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच, अर्जुन उवाच, इत्ये-
 तैर्वाक्यैर्विरहित एवेति सर्वथा तदानीमयं श्रीछण्णार्जुनसंवादो घटीद्वमाहूनेनैव
 कालेन जातः स्यादिति मन्ये । पश्यत तावत्कचिदर्जुनेनापृष्टस्यापि भगवतोऽर्जु-
 नमनोगतं प्रश्नमुन्नीयैव केवलं तमनूद्य तदुत्तरदाने प्रवृत्तिः । एतादृश्या च
 प्रवृत्त्या भगवतो विलम्बासदृशत्वमनुमीयते । अत्रोदाहरणम्-' अथ चैनं नित्य-
 जातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ' इति । तत्र चेदृशः प्रश्नः संभवति—
 ' अर्जुन उवाच ।

कथमेते नित्यजातास्तथा नित्यमृता इव ।

जीवाः सर्वेव दृश्यन्ते शोच्यन्ते च तथाऽर्थः । ॥ इति ।

उत्तरं च श्रीभगवानुवाच—

‘ यद्यन्येवं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ’

इत्यादि । कचिच्चर्जुनमनोगतं प्रश्नमुन्नीय तस्यानुवादमकृत्यैव भगवतः प्रवृत्ति-
 रुत्तरदाने दृश्यते । सा सूक्ष्मार्थदर्शिभिर्गीतापाठकैः पाण्डिवैः स्वयमुच्येया ।

प्रकृतमनुसारातः । यद्वैवस्मिन्नितीयेऽध्याये ' अत्रोच्यमानम्बशोचस्त्वम् ' ,
 इत्यारम्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं भगवता स्वोद्दिष्टार्थसिद्ध्यर्थं नित्यानित्यवस्तुवि-
 वेकः (१) विनाशस्यापरिहार्यत्वं (२) त्वघर्माविवेक्षणं (३) निष्कामकर्मयो-
 गश्च (४) इत्येव चत्वारि कारणान्मर्जुनं प्रत्यभिहितवानि तेषां संदेहां कथमा-
 वश्यकत्वं तत्प्रदर्शयते-अर्जुनस्य शोकनिवृत्तिर्युद्धे प्रवृत्तिश्चेति द्वयमत्र सिषा-
 धयिषितम् । तत्र द्वयं नैकयात्नसाध्यम् । द्वयोरर्थयोरविनाभावे हि सति तत्रै-
 कस्मिन्नर्थे साधिते न द्वितीयस्यार्थस्य सिद्ध्यै यत्नान्तरमास्थेयं भवति ।
 अविनाभावश्च कचिद्द्वयोरपिः संभवति । यथाऽऽब्रुवो कलच्छाययोः ।

तत्राऽऽध्वे कर्तार्यं निर्मिते छायाऽनूत्पद्यते । छायायै वा निर्मिते फलमनूत्पद्यते ।
तत्रैकस्मिन्नर्थे सिद्धे सत्यपरोऽर्थ इष्टोऽनिष्टो वाऽवश्यमाव्येव । प्वरश्चमनार्थं
कर्तृवोपधे सेविते तन्नानिष्टमपि पित्तमनूत्पद्यत एव । तदुक्तम्—

मिथश्चेदाविनाभावः कपोरप्यर्थयोर्द्वयोः ।

एकसिद्धावन्यसिद्धिरनिष्टाऽपि प्रसज्यते ॥ इति ।

कचिच्चाविनाभावो द्वयोर्मध्ये कस्यचिदेकस्यैवाग्नयेन सह संभवति ननु तद्वै-
परीत्येन । यथा भूमस्याग्निना । न त्वग्नेर्धूमेन । धूमं विनाऽप्यप्योगोलकेऽग्नेः
साधनदर्शनात् । तथापि च—

यदर्थस्याविनाभावो दूरयते येन वस्तुना ।

तदर्थसिद्धौ तद्वस्तु नैव यत्नान्तराश्रयम् ॥

यथा पुत्रप्राप्तये प्रार्थिते वरं देवताप्रसादाद्यन्धे पत्नीप्राप्त्यर्थं नान्यो वरः
संप्रार्थनीयो भवति । प्रकृते च शोकनिवृत्तिमुद्धप्रवृत्तिरूपयोर्द्वयोरर्थयोर्मध्ये न
कस्याप्येकस्यापरेणाविनाभावः संभवति । मिथस्त्वविनाभावो दूर एव । मुद्ध-
प्रवृत्तिं विनाऽपि शोकनिवृत्तेः संभवात् । तथा शोकनिवृत्तिमन्त्रेणापि मुद्ध-
प्रवृत्तेः संभवाच्च । तादृशावस्थार्यां जायमाना मुद्धप्रवृत्तिः साध्यासी न
स्यादिति त्वन्यत् । नैतावता तयोरविनाभावसंभवः । अविनाभावाभावे च द्वयो-
रर्थयोः साधनाय वृथकारणद्वयमवश्यमेव वक्तव्यं भवति । शोकनिवृत्तिरेकेन
यत्नेन साध्याऽपरं च यत्नेन मुद्धे प्रवृत्तिरेति । अतोऽयं कारणद्वयमवश्यं
प्रदर्शितव्यमेव । तत्रापि च तृतीयं स्वधर्मावेक्षणं चतुर्थं निष्कामकर्मयोगश्चेति
द्वयं यद्युद्धप्रवृत्तेः कारणं प्रदर्शितं तत्र चतुर्थं न स्वातन्त्र्येण मुद्धप्रवृत्तेः
कारणम् । किंतु तृतीयेन स्वधर्मावेक्षणरूपेण कारणेन मुद्धकर्मण्याभिमुखा
संपादिते कर्मणि रुधिरप्रदिग्धभोगाद्यनिष्टसंभावनानिरासः केवलं निष्काम-
कर्मयोगेन(ण) क्रियते । तथा च तृतीयस्यैव दाढ्यार्थमुक्तमिति वदावश्यकमेव ।
यथा 'वापव्यं धेतुमाद्यमेव भूतिकामः । (वै० सं०) इति विष्णु-
नन्तरं तादृशशब्दभावनेविकर्तव्यत्वात् । तादृशविधिप्रवृत्तेर्दाढ्यसंपादिका
' वापुर्वै क्षेपिष्ठा देवता० (वै० सं० ३) इत्याद्यर्थवदोक्तिस्तद्वत् ।
अत एव च न केवलेन तृतीयकारणेनैवार्थसिद्धिः । मुद्धप्रवृत्तिप्रतिबन्धिकाया
रुधिरप्रदिग्धभोगसंभावनायाः सत्त्वात् ।

नन्वत्र युद्धप्रवृत्तेः स्वधर्मावेक्षणरूपं तृतीयमेव कारणं वक्तव्यतां नाहंति
 कुतस्तद्वाद्मयं चतुर्थकारणापेक्षा । यतो युद्धेऽर्जुनस्य प्रवृत्तिः पूर्वसिद्धैव ।
 केवलं मध्ये समुपपन्नेन शोकेन सा प्रतिवर्द्धेति प्रतिबन्धके शोके निवृत्ते
 स्वभावत एव सा समुद्बोध्यतीति चेत् स्यादप्येवं यदि शोकनिवृत्त्यर्थं प्रदर्शितेन
 कारणेन शोकनिवृत्तिमात्रं साधितं स्यात् । ननु तथा किंतु तेन पूर्वसिद्धा
 युद्धे प्रवृत्तिरपि विनाशयेत् ।

घटायोम्मीलितं चक्षुः पटं नहि न पश्यति ।

गन्धायाऽऽतोऽपि किं न स्याच्चन्दनः शैत्यकारकः ॥

इतिवत् । तथा च प्रथमकारणकथनप्रसङ्गे नित्यानित्यवस्तुविवेकेन भगवता प्रद-
 र्शितेन देहस्यानित्यत्वान्नायमाना तत्र क्षुद्रत्वदृष्टिर्यथा भीष्मादिदेहानां शोच्यत्वं
 निराकरोति तथा तुल्यन्यायादर्जुनस्य स्वदेहेऽपि क्षुद्रत्वदृष्टिर्भवेत्ता च राज्यलोभं
 निराकुर्यादिति युद्धान्निवृत्तिः स्यात् । यथा द्वितीयकारणकथनप्रसङ्गे भगवता
 प्रदर्शितेन देहविनाशस्यापरिहार्यत्वेन यथा भीष्मादिदेहदुःखसंभावनामूलकः
 शोको निराक्रियते तथा तुल्यन्यायादर्जुनस्य स्वदेहदुःखसंभावनामूलकः
 सुखमाभेकलको राज्यलोभोऽपि निराकृतः रादिति युद्धान्निवृत्तिः स्यात् ।
 सोऽयं तत्करनुमान्यायः—

तर्कं नास्तीत्युक्तवतीं निषेधन्ती निर्जां स्नुषाम् ।

स्वयं तथैव यच्छ्रवश्रूयांचित्रे भिक्षवे वदेत् ।

सोऽयं तत्करनुमान्यायो विपश्चिद्भिरुदाहृतः ॥

अयमेव च श्रुतिप्रमाणान्यायः । प्रकृते च तत्करस्थानीयं युद्धान्निमित्तमपसारयन्तीं
 स्नुषास्थानीयां श्रुत्वं निवर्तयन्तीं श्रुत्यानीया तत्त्वदृष्टिः रायं युद्धान्निमित्तम-
 पसारयत्येव । तथा च यथा तत्र तर्कं तद्गृह्यन्तिरिक्तगृहान्तरादेव लभ्यं भवे-
 त्ताश्च युद्धान्निमित्तं राज्यलोभातिरिक्तात्कारणान्तरादेव संपादनीयं भवति ।
 तच्च स्वधर्मावेक्षणरूपमिति तदत्यन्तावश्यकं भवति । तस्य दृढीकरणाय चतुर्थं
 निष्कामकर्मयोगरूपमिति प्रागुक्तमेव । केवलं निष्कामकर्मयोगकथनेन तु न
 युद्धे प्रवृत्तिः सिध्यति । निष्कामकर्मयोगेना(ण) न कर्म साध्यते किंतु सिद्धे
 कर्मणि केवलं निष्कामता बोध्यते । कर्मसिद्धिस्तु राधर्मावेक्षणार्थनिवेति ।

अथार्जुनस्य शोकनिवृत्त्यर्थं कारणद्वयं (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्विका
 देहे क्षुद्रत्वदृष्टिः (२) देहविशेषस्यापरिहार्यत्वं चेत्पेवं यत्प्रदर्शितं तदाव-

शक्यत्वं यदुच्यते । तत्र प्रथममनुक्त्वा द्वितीयं कारणमत्र वक्तुं न युज्यते । तत्र हि जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेत्याद्युपदेशेन देहविभोगस्यापरिहार्यत्वमुच्यते । देहविभोगश्च देहव्यतिरिक्तमपि नित्यस्याऽऽत्मनः सत्त्वं एव संभवति । अतो नित्यानित्यवस्तुविवेकः पूर्वं प्रदर्शितः । नन्वेवमपि जातस्येत्याद्युपदेशयोग्यता न तदानीमर्जुनस्य संदृश्यते । यथोक्तम्—

संजातबन्धुविच्छेदः स्वदेहावनतत्परः ।

जातस्येत्युपदेशार्हो नरः सान्निहृदात्हतः ॥ इति ।

अर्जुनस्तु तदानीं न संजातबन्धुविच्छेदः । तदानीं बन्धुविच्छेदस्य केवलं कल्पनाममत्वात् । नाप्यर्जुनः स्वदेहावनतत्परः । स हि तदानीं त्यक्त्वाऽनुरागः—

यदि मामप्रतीकारमशक्तं शस्त्रपाणयः ।

धर्तारो ह्यारणे हन्युस्तम्भे क्षेमतरं भवेत् (१ । ९)

ततः तदुक्तेः । अतः स तदानीं तादृशोपदेशानर्ह एव । यथा—

दूरे तिष्ठ दहेदग्निरित्यादेशः सर्वो मतिः ।

न युज्यते तदात्वे सा त्यक्त्वादेहरतिर्यतः ॥ इति ।

यथा च कथमत्रायमुपदेशो भगवता कृत इति चेन्न । संजातबन्धुविच्छेद-
वत्संभवबन्धुविच्छेदस्यापि तादृशोपदेशार्हत्वात् । बन्धोर्मुमुर्षुत्वे तद्विच्छेदस्य तत्रा-
जातत्वेऽपि संभवितात्तमुद्देश्य शोकं कुर्वन्मुक्तोपदेशार्हो भवत्येव लोके । स्वदे-
हावनतत्परत्वमपि न केवलं पूर्वसिद्धमेवोक्तोपदेशे निमित्तम् । किंतुकोपदेशो-
नोपदेष्टा सिषाधायिषितमपि फलमपि हेतुः कश्चिद्विवक्षत एव । बन्धुवि-
भाशजन्यशोकातिरेकेण दुःखमारमसहमानः प्राणत्यागे प्रवृत्तो नर आसौरेवमु-
पदिश्यमानो दृश्यत एव लोके । प्रकृवेऽपि च शोकनिवृत्त्यर्थं कृतस्यास्य प्राण-
वियोगापरिहार्यत्वेऽप्युपदेशस्य देहविरकिनिवर्तनपर्यवसायित्वं भगवतो गूढाभिप्रेतमेव
भवति । निवृत्तायां च देहविरक्तौ स्वामाविक्रमेव प्राणिनां देहसंरक्षणे प्रवृत्तिः ।
अथ मृत्योरपरिहार्यत्वकथनेन देहविरक्तिः कथं निवर्तत इति चेत् । उच्यते—
कारणविनाशकार्यविनाश इति हि न्यायः । देहविरक्तेश्चात्र किं कारणमि-
त्येवं तस्याः कारणेऽन्विष्यमाणे कारणत्रयमनुसंधीयते । तदुक्तमभियुक्तैः—

भोग्ये वस्तुनि वैराग्यं जायते दोषदर्शनात् ।

स्वीयशक्तेर्वाऽपचयाच्चक्रोक्त्या विनाशतः ॥ इति ।

शक्यत्वं प्रदर्शयते । तत्र प्रथममनुवृत्त्या द्वितीयं कारणमत्र वक्तुं न युज्यते । तत्र हि जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य चेत्याद्युपदेशेन देहवियोगस्यापरिहार्यत्वमुच्यते । देहवियोगश्च देहव्यतिरिक्तरस्य नित्यस्याऽऽत्मनः सत्त्वं एव संभवति । अतो नित्यानित्यवस्तुविवेकः पूर्वं प्रदर्शितः । नन्वेवमपि जातस्येत्याद्युपदेशयोग्यता न तदानीमर्जुनस्य संदृश्यते । यथोक्तम्—

संजातबन्धुविच्छेदः स्वदेहावनवत्तरः ।

जातस्येत्युपदेशार्हो नरः सान्निहृदादृतः ॥ इति ।

अर्जुनस्तु तदानीं न संजातबन्धुविच्छेदः । तदानीं बन्धुविच्छेदस्य केवलं कल्पनामवात्ताह । नाप्यर्जुनः स्वदेहावनवत्तरः । स हि तदानीं त्यक्तदेहानुरागः—

यदि मामप्रतीकारमशक्तं शस्त्रपाणयः ।

घातंवाद्या रणे हन्युस्तन्ये क्षेमतरं भवेत् (१ । ९)

। तदुक्तेः । अतः स तदानीं तादृशोपदेशानर्ह एव । यथा—

दूरे तिष्ठ दहेदग्निरित्यादेशः सर्वो प्रति ।

न युज्यते तत्रात्रे सा त्यक्तदेहरतिर्यतः ॥ इति ।

तथा च कथमवायमुपदेशो भगवता कृत इति चेन्न । संजातबन्धुविच्छेदवत्संभवबन्धुविच्छेदस्यापि तादृशोपदेशार्हत्वात् । बन्धुर्भुम्भुर्पुत्रे तद्विच्छेदस्य तत्राजातत्वेऽपि संभविवाच्यमुद्दिश्य शोकं कुर्वन्नुक्तोपदेशार्हो भवत्येव लोके । स्वदेहावनवत्तरत्वंमपि न केवलं पूर्वसिद्धमेवोक्तोपदेशो निमित्तम् । किंतुक्तोपदेशोपदेशात् सिवाधायिषितमपि फलमपि हेतुः क्वचिद्विषय एव । बन्धुविनाशजन्यशोकातिरेकेण दुःस्वभारमसहमानः प्राणत्यागे प्रवृत्तो नर आभिरुचमुपदिश्यमानो दृश्यत एव लोके । प्रकृतेऽपि च शोकनिवृत्त्यर्थं कृतस्यास्य प्राणवियोगापरिहार्यत्वोपदेशस्य देहविरक्तनिवर्तनपर्यवसायित्वं भगवतो गूढाभिप्रेतमेव भवति । निवृत्तायां च देहविरक्तौ स्वामाधिक्येव प्राणिनां देहसरक्षणो प्रवृत्तिः । अथ मृत्योरपरिहार्यत्वकथनेन देहविरक्तिः कथं निवर्तत इति चेत् । उच्यते—कारणविनाशात्कार्यविनाश इति हि न्यायः । देहविरक्तेश्चात्र किं कारणमित्येवं तस्याः कारणेऽन्विष्यमाणे कारणत्रयमनुसंधीयते । तदुक्तमभियुक्तेः—

मौग्ये वस्तुनि वैराग्यं जायते दोषदर्शनात् ।

स्वीयशक्तेर्वाऽपचयाच्चद्रोक्त्वा विनाशतः ॥ इति ।

वैराग्यमर्थादिः । अत्रोदाहरणान्यपि संगृहीतान्यभियुक्तैः-

मुमुक्षितस्यापि चान्नमपि यं क्वमिद्रूपितम् ।

कठिनं यावयामं च भग्नदन्तस्य न मियम् ॥

स्त्रिया परिगृहीतं यद्वस्त्रपात्रासनादिकम् ।

स्त्रीविषक्तौ न तत्प्रायः मियं भवति तत्पत्तेः ॥ इति ।

स्त्रिया मुमुर्षत्वे जीवन्त्यामपि तस्यां तत्परिगृहीतेषु वस्त्रपात्रादिषु मियत्वमपचीयते किमुत तस्यां विषन्नायाम् । उक्तकारणव्याप्यतमेन च कारणेन यद्वस्तु यस्य पुरुषस्याभिधं भवति तादृशवस्तुविषये तस्य पुरुषस्य कृतिः स्वभावभेदेनानेकधा दृश्यते-उदास्ते पुरुषः कश्चित्सात्त्विकोऽन्यो ददाति वा ।

दूरे स्थापयते कश्चिद्वाजसोऽग्रहनुतेऽथवा ॥

क्षिपत्यन्यरिञ्चनत्पन्यो दहत्यन्यस्तु वामसः ।

गुणमेदाद्वृत्तिमेदादभिधे बहुधा क्रियाः ॥ इति ।

प्रकृते चार्जुनस्य यत्स्वशरीरे वैराग्यं समुत्पन्नं तस्य कारणं दोषदर्शनं न संभवति । तदानीमर्जुनशरीरस्यादुष्टत्वात् । नापि स्वशरीरधारणे तस्यात्तामर्थाय । परिशेषादन्नं वैराग्यस्य तृतीयं कारणत्वमवसीयेत । तच्च तन्नोक्तुर्वा विनाशत इति । तस्यार्जुनशरीरस्य भोक्तारोऽर्जुनशरीरं मिषत्वेनाऽऽलोक्यमानो ये भीष्मादयस्तेषां मृत्युसंभावनाया तैः स्वीयत्वेन परिगृहीतं यदर्जुनशरीरं तत्तस्यार्जुनस्याभिधमभूत् । एवं चार्जुनस्य स्वदेहविरक्तौ भीष्मादिमृत्युसंभावना निमित्तमिति सिद्धम् । किंतु 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति न्यायेन मृत्योः परिहर्यतामत्राप्यक्षतो जायमानो मृत्युरपि देहविरक्तौ कारणत्वेन नावलोकनीयः । किमुत मृत्युसंभावनेति भगवतोऽभिप्रायः । किंच स्वदेहः स्वस्य भोग्यः । तादृशदेहविशिष्टो देही चार्जुनः पौत्रत्वशिष्यत्वादिना भीष्मद्रोणादीनां पितामहगुरवादीनां भोग्यभूतः । यदि च ते भीष्मद्रोणादयो युद्धे मृताः पुनः कदाचिदेतत्कुल एतत्संबन्धिकुलान्तरे वा गृहीतजन्मानः स्युश्चेतेषां यथासंबन्धं पितृपितामहपितृव्यमातुलाचार्यमित्रत्वादिनाऽप्यमर्जुनो भोग्यभूतः स्यादेवेति न सर्वथा भीष्मद्रोणादीनां भोक्तृत्वेन विनाश इत्यत इयं सप्तदि जायमानाऽर्जुनस्य स्वदेहे विरकिरज्ञानमुत्तिकैवेति भगवतो हृदयम् । एतच्च 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्यनेन सूच्यते । किंचेममिदानीमर्जुनस्य जायमाना देहविरकिर्बन्धासदुःखपर्य-

वसापिन्वेवेति न तथा कश्चिदैहिक उत्कर्षः । नापि पारलौकिकः । एवमर्थं युद्धस्य त्यागादिति सर्वथाऽर्जुनस्य मोहविच्छिन्नमेवैतत् ।

अथ जातस्य हीत्यादेरर्थ उच्यते—शोकनिमित्तभूतः संप्रापितमीध्मादमरणरूपो योऽर्थः सचापरिहार्यः केनापि च कारणेन परिहर्तुमशक्यः । तथा च तादृशं मरण-रूपमपरिहार्यमर्थमपरिहार्यत्वाज्ञानेन निमित्तीकृत्य यस्त्वया शोकः क्रियते तं शोकं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः । तत्रपूर्वार्धे जातस्य हि ध्रुवो भृत्युरिति प्रथमचरणे-नापरिहार्यत्वमुपपादितम् । यो यो जायते स स म्रियत एवेति नियमः । यथा पाण्डुमायादयः । मीध्मादयश्च जाता इति सिद्धमेव । अतस्ते मरिष्य-न्येवेति । नन्वेवं तावत्तवालम् । ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति द्वितीयचरणः किम-र्थमुक्तः । तेन हि मृतस्य जन्म नियतमेवेति नियमः प्रतिपाद्यते । तस्य तु न कश्चिदुपयोगो मरणस्यापरिहार्यत्वसाधने संदर्शयत इति चेदत्र केचित्—ध्रुवं जन्म मृतस्य चेत्ययमर्थोऽत्र दृष्टान्तार्थतयोपन्यस्तः । यथा मृतस्य जन्म नियतं तथा जातस्य मरणं नित्यमेवेति । दृष्टान्तेन हि दार्ष्टान्तिकोऽर्थो निश्चितो भवतीति । एवं ये द्वितीयचरणं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तं मन्यन्ते तर्हि दृष्टान्तस्वरूपमेव न ज्ञातुं भवति । दृष्टोऽन्तो निश्चयो येनेति दृष्टान्त-शब्दनिर्वचनम् । अनेन निर्वचनेन दृष्टान्तस्यार्थनिश्चायकत्वं लक्ष्यते । यद्यपि प्रमाणमेवार्थनिश्चायकं तथाऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वादयमर्थनिश्चायक इत्युच्यते । तथा हि—अर्थनिश्चायकं प्रमाणम् । तद्वद्विविधम् । प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं यमर्थं निश्चिनोति तमर्थं निश्चितत्वेनानुभावयति । अतः प्रत्यक्षं प्रमाणं निश्चायकमनुभावकं च भवति । परोक्षं तु न तथा स्वयमनुभावकम् । अनानुमानं यमर्थं निश्चिनोति तमर्थं दृष्टान्तसहायेनानुभावयति । तमर्थं प्रत्यक्षं दर्श-यन्नैव हि तत्र भवति दृष्टान्तः । एतदेव च प्रमाणानुग्राहकत्वं दृष्टान्तस्य । एतान्द्वेणार्थनिश्चायकत्वं तु दृष्टान्तस्य कापि नास्ति । एतेनाग्निः शीतो द्रव्यत्वाज्जलवदित्यत्र जलदृष्टान्तो सत्यप्यग्नौ शैत्यं कुतो न निश्चीयत इत्यपा-राम् । एतकमभेयुक्तैः—

न सिध्यति प्रमाणेन वह्नौ शैत्यब्रवादि यत् ।

केवलं तत्र दृष्टान्तस्तत्र साधयितुं क्षमः ॥ इति ।

दृष्टान्तो हि योग्ये समर्थे निर्दिष्टार्थेति च तमर्थं निश्चितत्वेनानुभावयत्येव । योग्यः समर्थश्च—अनुभावेनाप्रस्तार्थविषयकप्रमाणजन्यज्ञानक्षणः । प्रत्यक्ष-

प्रमाणेन ज्ञातेऽर्थेऽसंभावनाग्रस्तेऽप्यसंभावना नादेति । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नापेति
 नायात् । अतः प्रत्यक्षप्रमाणं दृष्टान्तं चेनाऽप्यनुमावकं भवति । अनुमानप्रमाणेन
 तु निश्चितोऽर्थोऽसंभवनाग्रस्त्वचेत्तत्र दृष्टान्त आवश्यकः । तदुक्तम्-

प्रमाणान्धेव कुर्वन्ति साध्यस्यार्थस्य निश्चयम् ।

असंभवनिरासस्तु दृष्टान्ताधीन एव हि ॥ इति ।

तथा-सूचयन्ति हि दृष्टान्ताः साध्यस्यार्थस्य संभवम् ।

निश्चयस्तु तदर्थस्य प्रमाणाधीन एव हि ॥ इति ।

असंभावनाया अभावे तु माव्यसंभावनोत्पत्तिप्रतियन्धकत्वेनाऽऽवश्यकत्वं दृष्टा-
 न्तस्य बोध्यम् । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेन पूर्वसिद्धो योऽर्थः स एव हि दृष्टान्त-
 चेनोपादेयो भवति नासिद्धः । असिद्धोऽर्थस्तु स्वयमेवासंभावनाग्रस्त इति
 दार्ष्टान्तिकार्थविषयिणीमसंभावनां निवारयितुं कथं भवेत् । एवं स्थिते यदिह
 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यत्र दृष्टान्तत्वेन 'ध्रुवं जन्म मृतस्य' इति
 योग्यते तत्रेत्थमुच्यते-ध्रुवं जन्म मृतस्येति नियमः पूर्वसिद्धो न वा । न चे-
 त्तिद्धः स्यात्तर्हि दृष्टान्तत्वेन कथमुपादेयः स्यात् । अथ सिद्धस्तर्हि येन
 श्रुतिप्रमाणेन स नियमः सिद्धः स्यात्तेनैव प्रमाणेन 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः'
 इत्ययमपि तत्तुल्ययोगक्षेपो नियमः सिद्धो भवेदेति तस्य दृष्टान्तापेक्षा न
 स्यात् । किंच वस्तुतो विचारे क्रियमाणे यथा 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यंशः
 सर्वेषां स्वपितृपितामहादीन्मृताञ्जानतामहर्निशं बहुशः प्राणिनो विषमाणानाहो-
 क्यवीं च सर्वेषां स्वानुभवसिद्धो न तथा ध्रुवं जन्म मृतस्येत्यंशः स्वानुभव-
 सिद्धो भवति । अतः कथं स तत्र दृष्टान्तो योग्यो भवेत् । दृष्टान्ते हि-

मसिद्धार्थः स्वसादृश्यादसिद्धार्थानुमावकः ।

परोक्षमप्यसिद्धार्थं भावयत्यपरोक्षवत् ॥

किंच 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति नियमेन दृष्टान्तभूतेन 'जातस्य हि ध्रुवो
 मृत्युः' इति नियमः कथं सिध्यत् । न हि ध्रुमवत्यभिर्नियत इत्येतावताप्रति-
 मत्यपि धूमेन नियमेन भवितव्यम् ।

ध्रुवं बहून्माभये धूमो ध्रुवं धूमाभयेऽजलः ।

इत्युक्ते तथा-ध्रुवं गुणाभये कर्म ध्रुवं कर्मिणि यदुणाः ।

इत्युक्ते तत्र द्वितीयचरणोक्तव्याप्तेः सत्यत्वेऽपि तथा प्रथमचरणोक्ता यद्वै धूम-
व्यातिगुणो वा कर्मव्याप्तिर्नैव सिध्यति । तस्माच्च केवलं दृष्टान्तार्थतया द्वितीयचर-
णोपन्यासः । किंच यदि केवलं दृष्टान्तार्थतयैव द्वितीयचरणोपन्यासः स्यात्तर्हि
मयोः कपोरपि द्वयोरर्थयोर्विद्यमानो नियम उक्तः स्यात् । यथा
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यनन्तरं ध्रुवं दुःखं हि कामिनः । ध्रुवं मुक्तिर्विजानतः,
इत्यादि । अत्र तु प्रथमचरणे जन्मानन्तरं नियतमेव मरणमिति नियममुक्त्वा
तयोरेव वैपरीत्येन मरणानन्तरं नियतमेव जन्मेति यो विशिष्य नियम उक्त-
स्तत्र केनचिद्गूढाभिधायेण भवितव्यमभ्युच्चयवादेन वा । वयं त्वित्यर्थं प्रतीमः-
न केवलं जन्म मरणसंबन्धमेवेति नियमः किंतु मरणमपि जन्मसंबन्धमेव ।
एवमनयोरन्योन्यं दृढः संबन्धः । तेन च मृत्योरत्यन्तापरिहार्यत्वं बोध्यते ।
अयं भावः । पापिनो दुःस्वप्नपरिहार्यमेव । किंतु तादृशदुःखस्यापरिहार्यता
भोगकालपर्यन्तैव ननु साध्यातिका । भोगोत्तरं तु नैव तस्य पापस्य तज्जन्मदुः-
खस्य वा संबन्धः । प्रकृते तु मरणस्यापरिहार्यता न तावत्कालपर्यन्तैव
किंतु मरणोत्तरमपि । यतो मृतस्य पुनर्जन्म वैपरीत्येन पुनर्मरणसंबन्धस्यावश्यभा-
वित्वात् । अतश्च मृत्योरत्यन्तापरिहार्यत्वं निश्चयति । सामान्यतो यत्रापरिहार्यत्वं
तत्रापि शोको नोचितः किमुतात्यन्तापरिहार्यमृत्युविषय इति मग्नवतो भावः ।

एतदुक्तं भवति । भीष्मादीनामात्मनां नित्यत्वेन शोककारणीभूतस्य मृत्यो-
रभावाच्छोको न युक्त इति पूर्वमुक्तम् । अथेदानीं देवदत्तो जातो पशुदत्तो
मृत इत्यादिलौकिकव्यवहारान्जीवात्मनो मृत्युरस्तीत्यङ्गीकृत्य शोककारणीभू-
तस्य मृत्योः सत्त्वेऽपि शोको न युक्त एवेति जातस्य हीत्यनेनोच्यते । कृतेऽपि
शोके मृत्युः परितृप्तो नैव भवति । तथा च शोके कृतेऽकृते वा फले विशेषा-
भावाच्छोको निष्फल एव । तादृशं निष्फलं शोकं कर्तुं त्वं 'यद्यप्येते न
पश्यन्ति' 'कथं न ज्ञेयमस्माभिः' इत्येवं कर्तव्याकर्तव्यविचारवान् सन् नार्हसि ।

ननु भीष्मादिमरणं त्वत्रार्जुनकृतशोकस्य निमित्तम् । तच्च सामान्यतो यदा
कदाऽपि जायमानमथवा युद्धकालिकं युद्धनिमित्तकम् । आद्यस्यापरिहार्यत्वेऽपि
तस्य शोककारणत्व नास्ति । नहि भीष्मादयो यदा कदाऽपि मरिष्यन्तीति
मत्वा संप्रतिमर्षेणैव शोकः क्रियते । द्वितीये तु युद्धकालिकतादृशमरणस्य
शोककारणत्वेऽप्यपरिहार्यत्वं नास्ति । शोको हि शस्त्रत्यागद्वारा युद्धकालिकं

मरणं परिहर्तुं प्रभवत्येव । तथा च कृते शोके तेन शस्त्रन्यासद्वारा युद्धनिमित्तकमरणपरिहारः । अकृते तु शोके युद्धनिमित्तकमरणसंभव इति विशेषसत्त्वान्न शोकस्य निष्फलत्वम् । अतः कथमेतद्विवेच्य चेत् । उच्यते-भीष्मादीनां युद्धकाले मरणेऽन्यदा वा यदा कदाऽपि मरणे मरणस्वरूपे नैव कश्चन विशेषः । केवलं कालरुतो विशेषः । स चात्रार्कित्वात् । अप्रयोजकत्वात् । नहि तेन मरणोत्तरं प्राप्स्यमानायामवस्थायां कश्चन विशेषो दृश्यते । यदा कदाऽपि मरणं भवतु तदुत्तरं जन्मावश्यंभावेव । तदेतत् 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्यनेन सूच्यते । नहि युद्धनिमित्तमरणामावेऽग्रे यदा कदाऽपि मृतौ जन्मसन्धिविनिर्मुक्तौ भवति । उभयत्रापि मृतस्य जन्माऽऽवश्यकमेव । मत्पुत्र युद्धे मृतावेव श्रेयोविशेषमाप्तिर्भवति । तदुक्तम्-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिमाह योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखौ हतः ॥ इति ।

ननु युद्धे मरणामावेऽग्रे यदा कदाऽपि मरणं यद्यपि स्यात्तथाऽपि तावत्पर्यन्तं तैर्भीष्मद्रोणादिभिः कतिपयेभ्यः सहार्जुनस्य समागमे तेभ्यः सकाशात्सदुपदेशालाभेन श्रेयोविशेषमाप्तिः स्यादिति विशेष इति चेत्-स्यादपि कदाचिदेवं यदि तथाविधे समये न्यस्तशस्त्रोऽर्जुनो जीवेत् । किंतु कुटिलमवयः केचिद्वारं-राष्ट्रास्तथाविधं तं घातयेयुः । संभावितं च तथाऽर्जुनेनापि प्रागेव ।

‘यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं तन्मे क्षेमतरं भवेत्’ इति तदुक्तेः ।

नन्वेवं यदि क्षेमतरं स्यात्तर्हि शोकामात्रे नैवेदृशं क्षेममिति शो-
कतदमावयोर्विशेषसद्भावेनाविशेषः कथमुक्त इति चेत् । ‘यदि मामप्रतीकारं’
इत्यादिचरणव्यतिपादितस्य तर्कस्य यथा संभवो न तथा ‘तन्मे क्षेमतरं
भवेत्’ इति चतुर्थचरणव्यतिपादितस्य । क्षेमतरमाप्तिकल्पनाया मोहमूलकत्वात् ।

‘धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षेत्रियस्य न विद्यते’

इत्यनेन क्षत्रियस्य युद्धं विनाऽन्यस्य क्षेमसाधनस्य भगवता निषिद्धत्वात् । किंच
कुटिलमतिभिः कौरवैः कदाचिदुपेक्षितस्य तथाविधस्य जीवितोऽप्यर्जुनस्य भीष्मद्रो-
णादिभ्यः सदुपदेशो दुर्लभ एव । स्वधर्मत्यागिन्यर्जुने भीष्मद्रोणादीनां पूर्ववत्क्षेमा-
संभवात् । यतो दमया न्यस्तशस्त्रमप्यर्जुनं भीष्मद्रोणादयो न बहु मन्येरन्ति । एवं
द्वितीयादिष्वभ्यान्तैश्चतुर्भिः प्रकरणैर्यत्प्रकरणचतुष्टयं व्यतिपादितं तस्माऽऽवश्यकत्वं
प्रदर्शितम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तच्च पञ्चमं प्रकरणं ' एषा तेऽभिहिता सांख्ये (२ । ३९) इत्यारम्भ ' तदा योगमवाप्स्यसि ' (२ । ५३) इत्येतत्पर्यन्तं पञ्चदश-
श्लोकात्मकं निष्कामकर्मयोगाख्यम् । चतुर्थे प्रकरणे यदुक्तं तस्य प्रकृतेऽर्जुन
उपयोगो भवेदेवेति न निश्चयः । यतः पातकानुत्पत्त्यर्थं युद्धस्य धर्म्यत्वसंरक्ष-
णाय यत्सुखदुःखादिद्वन्द्वत्रयसमीकरणं प्रतिपादितं तद्वक्तुं सुकरमध्यवसायविबुं
त्वतीव दुष्करम् । सुखस्वरूपेऽनुकूलत्वांशस्य तथा दुःखस्वरूपे प्रतिकूलत्वांशस्य
च प्रमोपः सांख्यानमेव देहाभिमानशून्यानां सुलभो न त्वितरेषां देहाभिमानवतां
प्राणिनाम् । अर्जुनस्तु नैव देहेऽहंभावशून्यः । ' कथं मीप्समहं संख्ये ' (२ । ४)
इत्यादिश्लोकपञ्चकेन यदुक्तमर्जुनेन तस्मात्तस्य देहेऽहंभावस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्न-
त्वात् । तादृशी देहाभिमानशून्यावस्थितिस्तु—

‘ अनेकजन्मतां सिद्धस्ततो याति परां गतिम् ’ (गी. ६ । ४५)

इत्युक्तीत्या बहुतरकाळसाध्या दुर्लभतरा च । न सांप्रतं युद्धारम्भे स्वल्पकालेन
साधयितुं शक्या । अतस्तदपेक्षया सुलभं प्रकृतोपयोगिनं निष्कामकर्मयोगं प्रति-
पादयितुमस्य पञ्चमप्रकरणस्याऽऽरम्भः । तदेतत्—

‘ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ’

इत्यनेन सर्वे भगवता प्रदर्शितम् । अथ कः सांख्यपदार्थः । उच्यते—सम्यक्-
ख्यानं संख्या । चक्षिद्भातुराध्यानिकात्समुपसृष्टात्ख्याधातोर्भावे ' आतधोपसर्गे '
(पा० सू० ३ । ३ । १०६) इति सूत्रेणाहमत्ययः । सिधामिति तत्राधि-
धिकारात्स्वीत्वम् । ख्याधातुर्ज्ञानार्थकः । यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानम् (गी०
५ । ५) इत्यत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानार्थकतया दृष्टत्वात् । इति हि शब्देऽनु-
शेखरे यथासंख्यसूत्रे नागोजीमद्वैरुक्म् । ज्ञाने च विषयतयाऽन्यस्य कस्यापि
संख्याशब्दमात्रादनुपस्थितत्वाज्ज्ञातुरात्मस्वरूपमेव विषयतयाऽनुसंधीयते । तत्र
समुपसर्गघोषं सम्यक्त्वं च याथार्थ्यम् । अनैषाधिकारस्वरूपानुभूयानमिति
यावत् । एतादृशसम्यग्ज्ञानार्थकसंख्याशब्दात्सांख्येऽण्प्रत्यये संख्यैव सांख्य-
मिति शब्दः सिध्यति । ' कश्चित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्प्रवचना-
न्यतिवर्तन्ते ' इति न्यायेनापकल्पमित्यत्रेव क्लीबता । इदंश्च एव चाण्प्रत्यया-
न्तः सांख्यशब्दोऽत्र ' एषा तेऽभिहिता सांख्ये ' इत्येवं निर्दिष्टः । ' एकं
सांख्यं च योगं च ' (गी० ५ । ५) इत्यत्राप्यपमेव । तस्माच्च सांख्यश-

व्दान्मत्वर्थीयेऽर्शआदित्वादचप्रत्यये तादृशज्ञानवदर्थकोऽपि सांख्यशब्दः सिध्यति सांख्यमस्ति येषां ते सांख्या इति । अयं च मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तः सांख्यशब्दो 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानम्' (म० मी० ५ । ५) इत्यत्र निर्दिष्टः । योगशब्दोऽप्येवं द्विविधः-मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तस्तादृशाच्प्रत्ययम-कृतिभूतश्च । तत्र प्रकृतिभूतो योगशब्दः प्रकृते 'योगे त्विमां शृणु' इत्येवं निर्दिष्टः । कर्मणि सिद्ध्यसिद्ध्योः सप्तत्वभावनारूपस्तादृशयोगशब्दस्यार्थश्चात्रैव 'सिद्ध्यसिद्ध्योः' (२ । ४८) इति श्लोके प्रतिपादितः । अयमेव च योगशब्दः 'एकं सांख्यं च योगं च' (मी० ५।५) इत्यत्रापि निर्दिष्टः । तादृशो योगोऽस्ति येषां ते योगा इत्येवं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तस्तु योगशब्दस्ता-दृशसप्तत्वभावनारवदर्थकः ।

'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' (मी० ५।५) इत्यत्र निर्दिष्टः । तदयमर्थः-यैषां ते बुद्धिरभिहिता सांख्ये । त्वन्मतिरीदृशी भाव्येत्येवं मदभीप्तिता या 'नत्वेवाहं जातुं नाऽऽसम्' (२ । १२) 'नासतो विद्यते भावः' (२ । १६) 'न जायते म्रियते वा' (२।२०) 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि' (२ । २३) 'आश्चर्यवत्पश्यति०' (२ । २९) 'सुखदुःखे समे कृत्वा०' (२ । ३८) इत्यादिना मयाऽभिहिता सा सांख्यसं-न्धिनी । अनौपाधिकारमज्ञानिनः संमथिनी । यथार्थाऽपि सा देहोपाधावहंभा-यपतस्तप दुर्लभा । योगे तु यथा त्वन्मतिरेक्ष्यते तथा मयोच्यते तां शृणु । सा तव न तथा दुर्लभेत्याशयः । एवं योगबुद्धिश्रवणे सावधानमनसमर्जुनं कृत्वा सद्यो योगबुद्धिस्वरूपं वक्तव्यम् । किंतु ततः पूर्वं योगबुद्धेः फलं 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यनेनोक्त्वा 'नेहाभिक्रम०' इत्यनेन तत्र सौकर्यं च प्रदर्श्य 'व्यवसाया-त्मिका' इत्यनेन सत्यां योगबुद्धौ बुद्धिर्धैर्यं कर्मिणां च वेदानुसारेण कर्म कुर्वतामपि योगबुद्धयभावाद्बुद्धिचाञ्चल्यं च प्रदर्श्य सर्वेषां कर्मफलानां योगबुद्धौ संग्रहं च प्रदर्श्य 'कर्मण्येव०' इत्यनेन कर्मणः फलं तथा कर्मणोऽकरणं चेति द्वयमपि पुरुषानधीनमिति तस्माद्दृष्ट्यानिवर्त्य पुरुषाधीने केवले कर्मण्यर्जु-नस्य दृष्टिनिक्षेपं विधाय तदनन्तरं 'योगस्थः कुरु०' इत्यनेन ममवता योग-बुद्धिस्वरूपं प्रदर्शितं तत्र को हेतुरिति चेत् । उच्यते-अयमत्राभिप्रायो भगव-तोऽवगम्यते । यद्यपि 'योगे त्विमां शृणु' इत्युक्त्या वक्तव्यार्थश्रवणेऽर्जुनस्या-पधानं संपादितं तथाऽपि तस्यावधानदादर्याय 'योगबुद्धेर्हृत्फलम्, प्रयत्नश्च

न महान् ' इत्युक्त्या तस्य योगबुद्धावभिरुचिरुत्पादिता । अभिरुचितोऽर्थश्च कदा श्रोष्यत इत्येवमुक्तं षष्ठ्याऽवधानदाह्ये संपादयति । सति चावधानदाह्ये श्रुतोऽर्थः संस्कारातिशयमाधत्ते । तेन च तदनुरूपाचरणे मनुष्यस्य प्रवृत्तिः शैम्भेण सुलभा च भवतीति । अत्र योगबुद्धावभिरुच्युत्पादने च तत्र संभावितानां दोषाणां बन्धकत्वाभिक्रमनाशपर्यवसानां निरासं प्रथमं कृत्वा ततो भयात्त्राणं बुद्धिनिश्चयश्चेति गुणाभिधानं कृतं बहुकमेव । ' दोषोऽपलापमतिरञ्जकतां गुणानाम् ' इति न्यायात् । नन्वत्र

‘ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः ’ ‘ योगे त्विमां शृणु ’

इति वाक्यरचनया तु शब्दघटितया सांख्यबुद्धियोगबुद्धयोर्वैलक्ष्यार्थं सूचितम् । उपपद्यते च तत् । अनौपाधिकतमस्वरूपानुसंधानं हि सांख्यम् । समत्वं च योगः । ‘ समत्वं योम उच्यते (२ । ४८) इत्यंशोक्तत्वात् । समत्वं च प्रकृतत्वारिसिद्धयसिद्धयोश्चित्तवृत्तिसाम्यम् । कर्मफलस्य सिद्धौ जायमानाणामपि न हर्षान्विता चित्तवृत्तिः । तथा कर्मफलस्यासिद्धावपि न शोकान्विता चित्तवृत्तिरिति यावत् । अयं च चित्तवृत्तिविशेषस्य निरोध एवेति ‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ’ (पा० यो० सू० १।२) इति पावञ्जलसूत्रेण न विरोध उन्नीयनीयः । एवं सांख्ययोगस्वरूपयोर्मिथो भेदे स्थिते यदमे-

‘ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ’ (श्री० ५ । ४)

इत्येषं भगवता तयोः पार्थक्यं निषिद्धं तद्विरुध्यत इति चेन्न । भगवदाशयान्वगमात् । न तत्र सांख्ययोगयोः स्वरूपतः पार्थक्यं निषिध्यते किंतु फलतः ।

‘ एकमप्यास्थितः सः शुभयोर्विन्दते फलम् ’ (५ । ४)

इति तदुत्तरार्धेन तथैवावगन्तव्यं । प्रत्युत ‘ एकमपि ’ ‘ उभयोः ’ इत्यनेन सांख्ययोगयोः स्वरूपतो भेदस्तत्रानूदित एव । एवमेव तत्राग्रेऽपि—

‘ एकं सांख्यं च योगं च यः परमति स परमति ’ (५ । ५)

इत्यत्र फलत एव तयोरैक्यमभिप्रेतं भगवतः ।

‘ यत्सांख्यैः प्रपद्ये स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ’ (५ । ५)

इति पूर्वोक्तं सांख्ययोगैरित्यनेन सांख्ययोगयोः स्वरूपतो भेदं गृहीतिव केवलं साम्यां प्राप्यस्य स्थानरैक्यमतिपादनात् ।

अथ किं तत्स्थानं कथं च तद्वृत्तयोरपि प्राप्यं भवति तदुच्यते-मत्वर्था-
 याच्यत्यपान्तेः सांख्यैर्योगैरिति शब्दैः स्थानप्राप्तेः कर्ता निर्दिष्टः ।
 तादृशस्थानप्राप्तेः साधनं च तत्र यद्यपि न निर्दिष्टं तथाऽपि तत्र कर्तृवैशे-
 षणतया यदुपस्थितं तदेव प्रत्यासत्त्या साधनत्वेन तत्र संबध्यते । तच्च
 मत्वर्थियाभ्ययप्रकृतभूतसांख्यशब्दोपस्थितमनौपाधिकारमस्वरूपानुध्यानं तादृ-
 शयोगशब्दोपस्थितं चित्तवृत्तिसाध्यं च । तन्नानौपाधिकारमस्वरूपानुध्यानेन
 तादृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारे सद्यो जीवन्मुक्तिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्
 विमोक्षये अथ संपत्स्ये' (छा०) इति श्रुतावुक्तत्वाद्देहपाते विदेह-
 मुक्तिः । एवं च सांख्यप्राप्यं मोक्षरूपं स्थानं सिद्धम् । योगेनापि तदेव
 प्राप्यते । कर्मफलस्य सिद्धावसिद्धौ वेत्तुमयथाऽपि चित्तवृत्तेः साध्यं हि योगः ।
 ईदृशेन योगेनाऽऽकान्ते चित्ते भास्करेणाऽऽकान्ते भूतलेऽन्वकारस्येव न
 १. अतोऽपि कामोद्देशस्य संभवः । कामादेरभावे चासहायानीन्द्रियाणि स्वभा-
 वतः स्वच्छस्य चित्तस्याऽऽकर्षणे न पर्याप्तानीति स्ववन्नं चित्तं भवति ।
 चित्तस्य च स्रुत्तिकस्वभावत्वाद्बृत्तेश्च निरालम्बनाया अवस्थानुमशक्य-
 त्वात्ता वृत्तिश्चित्ते प्रतिविम्बितमात्मानमालम्बते । एवं सिद्धायां भूमिकायां
 ततोऽनौपाधिकारमस्वरूपानुध्यानं ततस्तादृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारः सद्यो जीव-
 न्मुक्तिस्ततो विदेहमुक्तिश्चेत्येवं योगेनापि मोक्षरूपं स्थानं प्राप्यत इति
 सांख्ययोगयोः प्राप्तिस्थानभेदमेवेति सिद्धम् । यथा 'द्विवैव भोक्त-
 र्यम्' इति विध्यनुसारेण प्रवृत्तानां 'रात्रौ न भोक्तव्यम्' इति निषेधानु-
 सारेण प्रवृत्तानां च भोजनकालः सम एव भवति । विधेर्निषेधगर्भितत्वाज्जिपे-
 क्षस्य च विधिगर्भितत्वात् । तद्वदत्र बोध्यम् । तदुक्तम्-

निषेधगर्भो हि विधिर्निषेधो विधिगर्भितः ।

एकस्यावस्थितिः पूर्णा नान्यसंबन्धमन्तरा ॥ इति ।

तत्र सौरुपाः साधनचतुष्टयसंपन्नाः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिवि-
 ध्यनुसारेण प्रवृत्ताः । योगास्तु 'न काममनुसरेत्' इत्यादिनिषेधानुसारेण
 प्रवृत्ताः । तत्र तृणारणिमणिन्यायेन परस्परनिरपेक्षत्वा । अरणिमण्योरभावेऽपि
 केवलतृणेनाग्निः प्राप्यते । तथैवाराणिमात्रेण मणिमात्रेण चाग्निः प्राप्यते ।
 अत्र तु न तथा केवलेन योगेन केवलेन सांख्येन वा कार्यासिद्धिः क्विन्-

भाष्यामेव । एते सांख्या एते योगा इति व्यपदेशस्तु मूलसांशेन बोध्यः ।
 प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । सांख्या हि पूर्वं योगावस्थां स्वल्प-
 कालमनुभूय ततः सांख्यावस्थां बहुकालमनुभूय मुक्ता भवन्ति । तथा योगा
 अपि बहुकालं योगावस्थामनुभूय ततः सांख्यावस्थां स्पृष्ट्वैव मुक्ता भवन्ति ।
 इदं सांख्यावस्थास्पर्शमनुसंधायैव हि 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वद-
 र्शिनः' (गी. ४।३४) इत्यग्रे भगवदोक्तम् । इमौ हि सांख्यमार्गयोगमार्गौ
 प्रत्येकं बहुभिः पूर्वभिर्मुक्तौ । बोधसौलभ्याय कतिचित्तर्वाणि प्रकल्प्यानीति
 प्रत्येकं पञ्च पर्वणि कल्प्यते । ननु तथा पञ्चतत्त्वमया न्यूनाधिकतत्त्वान्य-
 वच्छेदेऽभिनिवेष्टव्यम् । तत्र प्रथमपर्वप्रभृत्यन्त्यपर्वपर्यन्तं गमनं बहुकाला-
 भ्यासेन साध्यं भवति । एवेतत्प्रत्येकं पञ्चपर्वण्युतं निःश्रेणीद्वयं सांख्ययोगारूढं
 तथा मिथः संगतं यथा सांख्यनिःश्रेण्याः प्रथमं पर्वं योगनिःश्रेण्या द्विती-
 येन पर्वणा संगतम् । सांख्यनिःश्रेण्या द्वितीयं पर्वं योगनिःश्रेण्यास्तृतीयेन
 पर्वणा संगतम् । सांख्यनिःश्रेण्यास्तृतीयं पर्वं योगनिःश्रेण्याश्चतुर्थेन पर्वणा
 संगतम् । सांख्यनिःश्रेण्याश्चतुर्थं पर्वं योगनिःश्रेण्या अत्येन पञ्चमेन पर्वणा
 संगतम् । अत्र च येन यत्संगतं तयोर्द्वयोः पर्वणोरुच्चरिः सभा । उच्चत्या समयोश्च
 पर्वणोर्मध्ये योगपर्वणः सकाशात्सांख्यपर्वणि गन्तुं शक्यते । तत्र च मुमुक्षुर्य-
 थाशक्ति यथाशक्ति गच्छति । एवं च सांख्यनिःश्रेण्याः प्रथममपि पर्वं नैव
 मुमुक्षुणा योगनिःश्रेणीपर्वसंबन्धमन्तरेण स्वातन्त्र्येणाऽऽरोढुं शक्यते । तथा
 योगनिःश्रेण्या अन्यपर्वण्यारूढोऽपि ततः सांख्यनिःश्रेण्या उपान्त्ये पर्वणि
 गन्तुं शक्नुयात् । ततः सांख्यनिःश्रेण्या अन्यपर्वरोहणद्वारैवाऽऽत्मसाक्षात्कारो
 न तु स्वातन्त्र्येण । एवं मुमुक्षोर्मक्षिमाप्तय आवश्यक एवोक्तमार्गद्वयसंबन्धः । तत्र
 च योगमार्गात्सांख्यमार्गाक्रमणे चतस्रो विधाः— १ योगद्वितीयात्सांख्यमध्यमे २
 योगतृतीयात्सांख्यद्वितीये ३ योगचतुर्थात्सांख्यतृतीये ४ योगपञ्चमात्सांख्यच-
 तुर्थे इति । पूर्वप्रकल्पितपर्वपञ्चसंख्यानुरोधेनैतद्विधाचतुष्टयमत्रोक्तम् । पर्वसु न्यू-
 नाधिकतत्त्वामकल्पने तु विधानामप्यासां न्यूनाधिकत्वं स्यादित्यन्यत् । आसु
 च विधामुत्तरोत्तरं सौलभ्यमधिकम् । तदेतदुक्तं ममवता पञ्चमे—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते (५।२) इति ।

अत्र वैशेष्यं च सौकर्यमूढकम् । सांख्ये हि काम्यकर्मत्याग आवश्यकः । स च

प्रयत्नातिशयसाध्यः । कर्मशीलानां प्राणिनामनेकेषु जन्मसु कर्म कुर्वतां सहसा कर्मत्यागस्याशक्यत्वात् । तथा च सांख्ये कर्मसंन्यासो न सुकर इति न्यूनता । योगे तु सिद्धयसिद्धयश्चित्तवृत्तिसाम्याङ्गीकारेऽपि कर्मसंबन्धो न निषिद्ध इति सौकर्यमित्याधिक्यम् । अत एव न्यूनताया आविष्यस्य च क्रमेण बीज-भूतं सांख्ये कर्मसंन्यासं योगे कर्मसंबन्धं च पदशयितुं 'सांख्याद्योगो विशिष्यते' इत्यनुक्त्वा 'कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते' इत्येवं कर्मसंन्यास-शब्देन सांख्यस्य कर्मयोगाशब्देन च योगस्य निर्देशः कृतो भगवता ।

ननु योगनां सांख्ये प्रवेशं विना निःश्रेयसप्राप्तिर्नास्तीत्यनुपदमेवाकम् । तथा च योगानामपि पर्यवसाने कर्मसंन्यासस्याऽऽवश्यकत्वमेवेति कथं सौकर्य-मिति चेन्न । योगनिःश्रेण्या अन्त्यपवारुढस्य काम्यकर्मत्यागे प्रयत्नातिशयान-पेक्षयात् । संपूर्णा योगनिःश्रेणीमध्याखण्डो हि योगी काम्येन कर्मणैव त्य-ज्यते न तु तेन तदानीं काम्यं कर्म त्यक्तुं प्रवर्त्यते । तथा च तदानीं काम्य-कर्मत्यागो न क्रियते किंतु भवतीत्येव निद्वारम्भे यथा । यदा च काम्यकर्म-त्यागः कर्तुं शक्यते तदा प्रयत्नाल्पत्वमहत्वविषयिणी चर्चा युक्ता ननु यदा निद्वारम्भ इव कर्मविषयो भवति तदा सा युज्यते । एवं सांख्यापेक्षया योगे सौलभ्याद्योगः प्रकृतेऽर्जुनस्य साध्यो भविष्यतीत्यालक्ष्यास्मिन्निष्कामकर्मयो-गाख्ये षष्ठ्यध्याये प्रकरणे 'योगे त्विमा शृणु' इति योगः प्रस्तुतः । योगेऽर्जुनस्य प्रवृत्तौ शैष्यसंपादनाय प्ररोचयति भगवानुत्तरार्धेन-

‘युद्धया युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहासयति’ इति ।

यदि भाग्यप्रतीकारः भवेत् (१।४६) इत्येवं निर्विण्णस्यार्जुनस्यैहिकामुष्मि-कौकर्षप्रदर्शनेन नैव प्ररोचनं भवेत् । अतो यथाऽज्ञोष्पत्वालोचनाख्ये द्वितीये प्रकरणे भाग्यसंशतिलिङ्गासिद्धये 'सोऽमृतत्वाय कल्पते' (१।१५) इत्येव मृत्युविरहप्रदर्शनेन प्ररोचितस्तथाऽत्र योगयुद्धिमात्रे मृत्युकारणीभूतकर्मबन्धप्र-हाणं प्रदर्श्य प्ररोचिदः । कर्मबन्धप्रहाणे हि मृत्युविरह आवश्यक एव । तदेव हि तस्य द्वारभूतम् ।

नन्वत्र युद्धियोगे कर्म न निषिद्धम् । प्रत्युताऽऽवश्यकमेव । कर्मफलस्य सिद्धावसिद्धौ वा यच्चित्तवृत्तेः साम्यं योगाख्य तत्कर्माणि सत्येव संभवति । कर्म च द्विविधं सत्कर्मसत्कर्म च । वनासत्कर्म लोके बन्धकमिव मसिद्धमेव । गङ्गकम्-

पार्थिवेन दुराचारी कारागारं निरुध्यते ।

न दीक्षितः श्रोत्रियो वा समायां स महीयते ॥ इति ।

वस्तुतो विचारे क्रियमाणे तु सत्कर्मणि बन्धकमेव । कर्म कुर्वन् हि द्विविधस्यापि कर्मणः फलभोगाय भोगसाधनभूते शरीररूपकारागारे निरुध्यत एव । तथा च योगानामसत्कर्मण्यप्रवृत्तावपि सत्कर्मणि प्रवृत्तिरवर्जनीयैव । किंचासत्कर्मणोपेक्षया सत्कर्मणि बन्धकत्वं साविश्यं दृश्यते । यतोऽसत्कर्मफलभोगः पुनस्तादृशकर्मचिकीर्षी न जनयति । सत्कर्मफलभोगस्तु पूर्वापेक्षयाऽपि बलवती तादृशकर्मचिकीर्षी जनयति । तदुक्तम्—

विशेषो भोगयोरेव सदसत्कर्मजन्ययोः ।

बीजमुत्थापयत्येको निवर्तयति चापरः ॥ इति ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मिव भूय एवाभिवर्धते ॥ इति च ।

अतः कथं तादृशं कर्म तेषां बन्धकं न भवतीति चेदुच्यते । कर्म हीनरमोरितुं स्वकर्तृपदद्वयमुत्पाद्य स्वफलभोगानुगुणं योनिभाषादयच्चादृशे शरीरे स्वकर्तारं प्रवेशयति । येन च प्रवेशितस्तदनुज्ञाभन्तरेण तादृशं शरीरं हातुमन्यत्र गन्तुं च कथमन्यसमर्थस्तत्र निगडितः परतन्त्रोऽपि च भ्रान्त्या तदधिकारिणं स्वमात्मानं मम्यते । तदुक्तम्—

कारागृहे शरीराख्ये दृढं बद्ध्वा पर्वशिवः ।

भ्रान्त्याऽधिकारिणं मत्वा बन्दिनं स्वं न मम्यते ॥ इति ।

कर्मजन्यमदृष्टं च तत्रैव कर्तुमुत्सर्धतं यः स्वयं तत्कर्तृत्वमिमन्यते । तदुक्तम्—

ध्यापाराश्रयमात्रेण न कर्तृत्वमिहेष्यते ।

कर्तृत्वेनानुसंधत्ते यः स्वयं सोऽत्र गृह्यते ॥ इति ।

नन्वेवमज्ञानतो जायमाने कर्मणि कर्तृत्वानुसंधानाभावेन तस्माददृष्टोत्पत्तिरिति स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।

‘मायश्चित्तेरूपेत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्’ (या. स्मृ.)

इतिवचनविरोधात् । यत्र सज्ञानरुतादौ कर्मणः सकाशदेनस उत्पत्तिमङ्गीकृत्य मायश्चित्तेन निवारितेति चेदुच्यते । अज्ञानतो जायमाने कर्मणि कर्म-

कालेऽहेतुत्कर्म करोमीत्येवं कर्तृत्वानुसंधानामावेऽपि तदुत्तरं 'मयैतत्कर्म कृतम् । इत्येवं कर्तृत्वानुसंधानस्य परोपदेशादिना शक्यत्वात् । यत्र क्वचित् पश्चादपि ज्ञानं न जायते तत्रापि कर्तृत्वानुसंधानयोग्यतायाः सत्त्वेनादृष्टोत्पत्तिर्निर्वाधैव । यदि केनचिदयमुपादिष्टः स्यात्तर्ह्ययं स्वस्मिस्तादृशकर्मकर्तृत्वमनुसंधादित्येवं संभावनायाः सत्त्वेन योग्यतायाः साम्राज्यात् । मरुते कर्मयोगिनस्तु न कर्म-काले नापि पश्चात्कर्मकर्तृत्वेनानुसंधानम् ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते (२ । ४८) ।

इत्यत्र योगस्थ इति पदेनैतदेव बोध्यते । तस्य हायमर्थः—हे धनंजय सङ्गं त्यक्त्वा कर्मकाले कर्मकर्तृत्वेन स्वस्य यदनुसंधानं तत्परित्यज्य तत् एव च सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्मणः सिद्धौ साद्गुण्येन संपादने तथा कर्मणोऽसिद्धौ वैगुण्ये चेत्यवस्थाद्वयेऽपि चित्तवृत्तेः साम्यमास्थाय बाह्यसाम्यरूपयो-गस्थः सन्कर्माणि कुर्विति । अत्र कर्मकाले सङ्गं त्यक्त्वेत्यनेन कर्तृत्वानुसंधानस्य कर्मकाल एव निषेधेन बाधस्तत एव च पश्चात्परोपदेशादिनाऽपि तदु-द्घोषस्यासंभवात्कर्मजन्यमदृष्टं तत्र नात्यद्यते ।

अत्र च श्रीकृष्णो भगवान्स्वयमेव निदर्शनम् । एतच्च भगवता स्वयमेव चतुर्थेऽध्याये 'चातुर्वर्ण्यम्०' (४ । १३-१४) इत्यादिना श्लोकद्वयेन सूचितम् । चातुर्वर्ण्यमिति श्लोके भगवतो मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यं स्वस्याकर्तृत्वम् । चातुर्वर्ण्यसृष्टिस्त्वानुपद्भिक्तयोपात्ता । न मां कर्माणीति द्वितीयश्लोके च तादृ-शाकर्तृत्वमूलकः कर्मलेशभावः प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः । मत्तद्भादत्र तच्छ्रु-तद्वय व्याख्यायते लोकानां भ्रान्तिनिरासाय । यतोऽत्र भ्रान्ताः केचिच्चातु-र्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च इत्युक्तेस्तेन तेन कर्मविशेषेण ब्राह्मणत्वादि-जातिः सद्य एव प्राप्यत इति मन्याना 'ब्राह्मणकर्म शूद्रेण क्रियते चेत्तेन कर्मणा स सद्य एव ब्राह्मणो भवति' इति वदन्ति । तत्रोच्यते । आदौ तावद्व्याहृतमेतद्वचः । यथा 'मूकोऽहमस्मि' इत्युक्तिर्व्याहृता भवति तद्वत् । तदुक्तम्—

मूकोऽहमस्मीति वदन्त्यार्त्तिकं विश्वसनीयवाक् । इति ।

यदि मूकस्त्वाहं मूकोऽहमस्मीति वक्तुमेव न शक्नोति । अथ यदि मूकोऽ-

हमस्मीति वदति तर्हि मूक एव न भवति । तथा च यदि ' ब्राह्मणकर्म ' स्यात्तर्हि नैव शूद्रस्तत्कर्तुं शक्नुयात् । यच्च शूद्रः कर्म कर्तुं शक्नोति नैव तद्ब्राह्मणकर्मेति निर्दिष्टं भवति । यतो ब्राह्मणेतरासाध्यं ब्राह्मणमात्रसाध्यं यत्कर्म तदिह ब्राह्मणकर्मेत्युच्यते न तु ब्राह्मणाब्राह्मणसाध्यं साधारणमाहारविहारादिकं कर्मात्रं ' ब्राह्मणकर्म ' शब्देनोच्यते । एतादृशं ब्राह्मणासाधारणं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकं कर्म च संभ्रामस्त्वस्मादिहोच्चादिकम् । तच्च शूद्रः कथमपि कर्तुं न शक्नोति । अधिकांशमावात् । यथा बालसंगोपनं तच्छाङ्गे बालं गृहीत्वा सामृतेन पाणिना तच्छरीरे गानपूर्वकं स्तोमनम्—(धोषटणे) । एवञ्च स्त्रीपुरुषसाधारणम् । यच्चासाधारणं स्त्रीकर्म ' अन्ततः स्वन्यप्राशनपूर्वकं वदेव बालसंगोपनम् ' तत्कथमपि पुरुषो नैव कर्तुं शक्नोति । किञ्च वन्ध्या स्त्री स्त्रीजातीयाऽपि स्वन्यदानासामर्थ्यान्नाधिकारिणी भवति ।

किञ्च ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिरीशसृष्टावन्तर्भवति न जीवसृष्टौ । यथा विप्रस्य हुतशेषातिरिक्तकपिलाक्षीरपाने पशुत्वमाप्तिरुक्ता (प्राय० शैल० पृ० ६२) नहि तत्पाने सद्य एव पशुर्भवति । किंतु भरणानन्तरं तज्जन्मप्राप्तिः । तथा च नैव तादृशी जीवसृष्टिर्भवति । जीवः केवलं तादृशकर्मकरणेन समर्थाचरणेनेधरं प्रैरयति । यत ईश्वरोऽपि कर्मसाक्षि एव विप्रमां सृष्टिं निर्मिमिति । अत एव रथकाराधिकरणसंगतिः । रथकारत्वजातिप्राप्तेरीशराधीनत्वात् । तथा च यथा—शिरस्तामस्यापने चापि स्यात्किं समभूद्यः स्त्रियाः ।

वेणीसंधारणे चापि स्यात्किं पुंसः स्वनोद्गमः ॥

किंतु—स्त्रीत्वपुंस्त्वादिसंप्राप्तेः साक्षादीधरनिर्मिता ।

तथैव ब्राह्मणत्वादिजातिरोधरनिर्मिता ॥ इति ।

किञ्च संकरजा उभ्रत्वाभीरत्वाद्या मनुष्यत्वव्याप्या जातयः सर्वा जन्मत एव प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धमेव । तथैव ब्राह्मणत्वाद्याः । कस्तत्र विशेषः ।

अत्रैतदवधेयम्—' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ' इति मगवता किमर्थमुक्तमत्र ' चातुर्वर्ण्यं केन सृष्टम् ' इति नार्जुनस्य प्रश्नः । येन तस्य ' मया सृष्टम् ' इत्युत्तरं स्यात् । तथा ' चातुर्वर्ण्यं कथं सृष्टम् ' (अन्ततो वर्णानां मिथो भेदकं कं धर्ममभिसंबन्धाय सृष्टम्) इत्यपि नार्जुनस्य प्रश्नः । येन

तस्य 'गुणकर्मविभागशः सृष्टम्' इत्युत्तरं स्यात् । नापि तादृशप्रश्नोन्नयनमत्र संभवति । तथा पूर्वप्रसङ्गमावात् । तथा च किमर्थमेतदुक्तमिति चेदुच्यते-

आस्मिन्नध्याये कर्मनिष्ठानामज्ञानां जनानां ज्ञानमार्गप्राप्तिः केन प्रकारेण स्यात्स प्रकारो मुख्यत्वेन वर्णनीयः । कर्मत्यागेन तु न ज्ञानमार्गप्राप्तिः । कर्म-
त्यागरयासंभवात् । नहि केनापि कथमपि कदाचिदपि कर्म त्यक्तुं शक्यते । अन्ततः 'कर्म त्यक्तम्' एतादृशवृत्तिरूपस्थान्तरकर्मणोऽवर्जनीयत्वात् । ज्ञानो-
त्तरे कर्मत्यागः संभवतीत्यपि न शक्यते वक्तुम् । न ज्ञानिना कर्म त्यज्यते
किंतु कर्म स्वयमेव तत्र त्यागविषयो भवति । तथा च त्याग इव तत्र दृश्यते
नतु वस्तुतस्त्यागः । एतदुक्तं भवति-ज्ञानी स्वयं कर्मत्यागाय लेशतोऽपि न
प्रयतते । अपि तु कर्मैव तस्याद्वियुज्यते । 'तत्र कर्म न भवति' इत्येष, नतु स
कर्म त्यजतीति । तथा च कर्मत्यागो न ज्ञानमार्गप्राप्तिसाधनम् । किंतु कर्म-
णोऽवर्जनीयत्वेन सत्येव कर्मणि ज्ञानमार्गप्राप्तिप्रकारः प्रदर्शनीयः । तत्र सत्क-
र्मोपि यदि फलाभिसंधिपूर्वकं कृतं चेत्तन्नैव ज्ञानमार्गप्राप्तिसाधनम् । प्रत्युत
तत्रान्तःकरणं कामरूपमलेन लिप्तम् । अत एवाशुद्धं सदात्मज्ञानपराङ्मुक्तमेव
भवति । तथा च कर्म कर्तव्यमस्तु, किंतु तत्फलमनभिसंधाय कर्तव्यमित्येव ।
तच्च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षेच्छां जनयति । पूर्वमेवोत्तरां वा हृदी करोति ।
मुमुक्षाया दाढ्यं चाऽऽफलोदयमनवसादः । फलप्राप्तये प्रयत्नकरणं च ।

अथ निष्कामकर्मं चित्तशुद्धेः कया विधया कारणं भवति, तथा चित्तशुद्धिः
कया विधया मोक्षेच्छायाः कारणं भवतीति चेदुच्यते-आद्ये तावच्चित्तं हि
स्वभावतः शुद्धमेव । केवलं कर्मजिन पुण्यपापत्वेण मलेन लिप्तं सद्शुद्धमित्यु-
च्यते । कर्म तु द्विविधं क्रियमाणं जायमानं च । बुद्धिपुरःसरं यत्क्रियते तत्क्रि-
यमाणम् । अज्ञानत एव च यद्भवति तज्जायमानम् । द्विविधमपि पुनस्तद्विविधम्-
विहितं निषिद्धं च । तत्र यच्चिषिद्धं सद्यत्क्रियमाणं तत्सर्वथा त्याज्यमेव शुभा-
धिना । तच्च पापोत्पादनायैव भवतीति तेन मलिनमेवान्तःकरणं स्यात् । यच्च
निषिद्धं सज्जायमानं वस्माद्यद्यपि पापमुत्पद्यते तथाऽपि तच्चित्तत्वेन नैमित्तिकेन
(प्रायश्चित्तेन) च कर्मणा विनश्यति । अतो नित्यं नैमित्तिकं
चेति द्विविधमपि विहितं कर्म चित्तशुद्धये प्रभवति । काम्यं तु विहितं कर्म
क्रियमाणनिषिद्धवत्सर्वथा मलोत्पादकमेवेति त्याज्यमेव भवति । निषिद्धात्क्रियया-
णात्कर्मणः सकाशाज्जायमानो मलः पापरूपः । काम्याद्विहितात्कर्मणः सकाशा-

पार्थिवेन दुराचारी कारागारे निरुध्यते ।

न दीक्षितः श्रोत्रियो वा समायां स महीयते ॥ इति ।

वस्तुतो विचारे क्रियमाणे तु सत्कर्माणि बन्धकमेव । कर्म कुर्वन् हि द्विविधस्यापि कर्मणः फलभोगाय भोगसाधनभूते शरीररूपकारागारे निरुध्यत एव । तथा च योगानामसत्कर्मण्यप्रवृत्तावपि सत्कर्माणि प्रवृत्तिरवर्जनीयैव । किंचासत्कर्मापेक्षया सत्कर्माणि बन्धकत्वं साविशयं दृश्यते । यतोऽसत्कर्मफलभोगः पुनस्तादृशकर्मचिकीर्षा न जनयति । सत्कर्मफलभोगस्तु पूर्वपेक्षयाऽपि बलवती तादृशकर्मचिकीर्षा जनयति । तदुक्तम्—

विशेषो भोगयोरेष सदसत्कर्मजन्ययोः ।

धीजमुत्थापयत्येको निबर्हयति चापरः ॥ इति ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्भ्यति ।

हृदिषा रुष्णवर्त्मैव मय एवाभिवर्धते ॥ इति च ।

अतः कथं तादृशं कर्म तेषां च धकं न भवतीति चेदुच्यते । कर्म हीभरमेरितं स्वकर्तव्यदृष्टमुपाद्य स्वफलभोगानुष्ठां योगिमापादयचादृशे शरीरे स्वकर्तारं प्रवेशयति । येन च प्रवेशितस्तदनुज्ञामन्तरेण तादृशे शरीरं हातुमन्यथ गन्तुं च कथमप्यसमर्थस्तत्र निगडितः परतन्त्रोऽपि च भ्रान्त्या तदधिकारिणं स्वभारमान मन्यते । तदुक्तम्—

कारागृहे शरीराख्ये दृढं बद्ध्वा प्रवेशितः ।

भ्रान्त्याऽधिकारिणं मत्वा बन्दिनं स्व न मन्यते ॥ इति ।

कर्मजन्यमदृष्टं च तत्रैव कृतपुल्यते यः स्वयं तत्कर्तृत्वमभिमन्यते । तदुक्तम्—

व्यापाराश्रयम् ऽयम् न कर्तृत्वमिहेष्यते ।

कर्तृत्वेनानुसंधत्ते यः स्वयं सोऽयं मृसते ॥ इति ।

नन्वेवमज्ञानतो जायमाने कर्मणि कर्तृत्वानुसंधानामावेन तस्माददृष्टोत्पत्तिर्न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।

‘प्रायश्चित्तेरप्येत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्’ (या. स्मृ.)

इतिवचनविरोधात् । तत्र ह्यज्ञानकृतादपि कर्मणः सकाशादेनस उत्पत्तिमङ्गीकृत्य प्रायश्चित्तेन निवारितेति चेदुच्यते । अज्ञानतो जायमाने कर्मणि कर्म-

कालेऽहमेतत्कर्म करोमीत्येवं कर्तृत्वानुसंधानाभावेऽपि तदुत्तरं 'मथैतत्कर्म कृतम्' इत्येवं कर्तृत्वानुसंधानस्य परोपदेशादिना शक्यत्वात् । यत्र क्वचित् पश्चादपि ज्ञानं न जायते तत्रापि कर्तृत्वानुसंधानयोग्यतायाः सत्त्वेनादृष्टोत्पत्तिर्निर्बाधैव । यदि केनचिदयमुपादिष्टः स्यात्तर्ह्ययं स्वस्मिस्तादृशकर्मकर्तृत्वमनुसंधय्यादित्येवं संभावनायाः सत्त्वेन योग्यतायाः साम्राज्यात् । प्रकृते कर्मयोगिनस्तु न कर्म-काले नापि पश्चात्कर्मकर्तृत्वेनानुसंधानम् ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते (२ । ४८) ।

इत्यत्र योगस्थ इति पदेनैतदेव बोध्यते । तस्य सयमर्थः—हे धनंजय सङ्गं त्यक्त्वा कर्मकाले कर्मकर्तृत्वेन स्वस्थ यदनुसंधानं तत्परित्यज्य तत एव च सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्मणः सिद्ध्यौ साद्गुण्येन संपादने तथा कर्मणोऽ-सिद्ध्यौ वैगुण्ये चेत्यवस्थाद्वयेऽपि चित्तवृत्तेः साम्यमास्थाय तादृशसाम्यरूपयो-गस्थः सङ्कर्माणि कुर्वति । अत्र कर्मकाले सङ्गं त्यक्त्वेत्यनेन कर्तृत्वानुसंधानस्य कर्मकाल एव निषेधेन बाधोक्त एव च पश्चात्परोपदेशादिनाऽपि तदु-द्बोधस्यासंभवात्कर्मजन्यमदृष्टं तत्र नोत्पद्यते ।

अत्र च श्रीकृष्णो भगवान्स्वयमेव निदर्शनम् । एतच्च भगवता स्वयमेव वक्तुर्लभ्याय 'चातुर्वर्ण्यम्' (४ । १३-१४) इत्यादिना श्लोकद्वयेन सूचितम् । चातुर्वर्ण्यमिति श्लोके भगवतो मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यं स्वस्याकर्तृत्वम् । चातुर्वर्ण्यसूक्ष्मत्वानुपङ्गि-कवयोपासा । न मां कर्माणीति द्वितीयश्लोके च तादृ-शाकर्तृत्वमूलकः कर्मलेशभावः प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः । असङ्गश्च तच्छ्रु-तद्वयं व्याख्यायते लोकानां भ्रान्तिनिरासाय । यतोऽत्र भ्रान्ताः केचिच्चातु-र्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च इत्युक्तेस्तेन तेन कर्मविशेषेण ब्राह्मणत्वादि-जातिः सद्य एव प्राप्यत इति मन्वाना 'ब्राह्मणकर्म शूद्रेण क्रियते चेत्तेन कर्मणा स सद्य एव ब्राह्मणो भवति' इति वदन्ति । तत्रोच्यते । आदौ तावद्व्याहृतमेवद्वचः । यथा 'मूकोऽहमस्मि' इत्युक्तिर्व्याहृता भवति तद्वत् । तदुक्तम्—

मूकोऽहमस्मीति वदन्त्यार्त्तिकं विध्यसनीयवाक् । इति ।

यदि मूकस्तर्हि मूकोऽहमस्मीति वक्तुमेव न शक्नोति । अथ यदि मूकोऽ-

हमसीति वदति तर्हि मूक एव न भवति । तथा च यदि ' ब्राह्मणकर्म ' स्यात्तर्हि नैव शूद्रस्तत्कर्तुं शक्नुयात् । यच्च शूद्रः कर्म कर्तुं शक्नोति नैव तद्ब्राह्मणकर्मिति निर्दिष्टं भवति । यतो ब्राह्मणेतरासाध्यं ब्राह्मणमात्रसाध्यं यत्कर्म तदिह ब्राह्मणकर्मेत्युच्यते न तु ब्राह्मणाब्राह्मणसाध्यं साधारणमाहारविहारदिकं कर्माच्च ' ब्राह्मणकर्म ' शब्देनोच्यते । एतादृशं ब्राह्मणासाधारणं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकं कर्म च संध्याब्रह्मयज्ञाग्निहोत्रादिकम् । तच्च शूद्रः कथमपि कर्तुं न शक्नोति । अधिकारमावात् । यथा बालसंगोपनं तच्चाष्टौ बालं गृहीत्वा सामृतेन पाणिना तच्छरीरे गानपूर्वकं स्तोभनम्—(थोपटणे) । एतच्च स्त्रीपुरुषसाधारणम् । यच्चासाधारणं स्त्रीकर्म ' अन्ततः स्वन्यप्राशनपूर्वकं तदेव बालसंगोपनम् ' तत्कथमपि पुरुषो नैव कर्तुं शक्नोति । किंच बन्ध्या स्त्री स्त्रीजातीयाधिस्तन्यदानासामर्थ्यानाधिकारिणी भवति ।

किंच ब्राह्मणत्वादिजातिमाप्तिरीशसृष्टावन्तर्भवति न जीवसृष्टौ । यथा विप्रस्य हुतशेषातिरिक्तकपित्ताक्षीरपाने पशुत्वप्राप्तिरुक्ता (पाप० शेष० पृ० ६२) नहि कल्पाने सद्य एव पशुर्भवति । किंतु मरणानन्तरं तज्जन्मप्राप्तिः । तथा च नैव तादृशी जीवसृष्टिर्भवति । जीवः केवलं तादृशकर्मकरणेन समर्थाचरणेनेभरं प्रेरयति । यत ईशरोऽपि कर्मसापेक्ष एव विपनां सृष्टिं निर्मिमीते । अत एव रथकाराधिकरणसंगतिः । रथकारत्वजातिप्राप्तेरीशराधीनत्वात् । तथा च यथा—शिराप्रस्थापने चापि स्पर्तिकं श्वभूदयः स्त्रियाः ।

वेणीसंधारणे चापि स्पर्तिकं पुंसः स्तनोदयः ॥

किंतु—स्तोत्रपुंस्त्वादिसंप्रसारधः साक्षादीश्वरनिर्मिता ।

तथैव ब्राह्मणत्वादिजातिरीश्वरनिर्मिता ॥ इति ।

किंच संकरजा उग्रत्वाभीरत्वाद्या मनुष्यत्वव्याप्या जातयः सर्वा जन्मत एव प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धमेव । तथैव ब्राह्मणत्वाद्याः । कस्तत्र विशेषः ।

अत्रैतदवधेयम्—' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्माविभागश्च ' इति भगवता किमर्थमुक्तमत्र ' चातुर्वर्ण्यं केन सृष्टम् ' इति नार्जुनस्य प्रश्नः । येन तस्य ' मया सृष्टम् ' इत्युत्तरं स्यात् । तथा ' चातुर्वर्ण्यं कथं सृष्टम् ' (अन्ततो वर्णानां मिथो भेदकं कं धर्ममभिसंधाय सृष्टम्) इत्यपि नार्जुनस्य प्रश्नः । येन

तस्य 'गुणकर्मवैभागशः सृष्टम्' इत्युत्तरं स्यात् । नापि तादृशप्रभौनमनमत्र संभवति । तथा पूर्वप्रसङ्गाभावात् । तथा च किमर्थमेतदुक्तमिति चेदुच्यते-

अस्मिन्मध्याये कर्मनिष्ठानामज्ञानां जनानां ज्ञानमार्गप्राप्तिः केन प्रकारेण स्यात्तत्प्रकारो मुख्यत्वेन वर्णनीयः । कर्मत्यागेन तु न ज्ञानमार्गप्राप्तिः । कर्म-
त्यागस्यासंभवात् । नहि केनापि कथमपि कदाचिदपि कर्म त्यक्तुं शक्यते ।
अन्ततः 'कर्म त्यक्तम्' एतादृशवृत्तिरूपस्यान्तरकर्मणोऽवर्जनीयत्वात् । ज्ञानो-
त्तरं कर्मत्यागः संभवतीत्यपि न शक्यते वक्तुम् । न ज्ञानिना कर्म त्यज्यते
किंतु कर्म स्वयमेव तत्र त्यागविषयो भवति । तथा च त्याग इव तत्र दृश्यते
नतु वस्तुतस्त्यागः । एतदुक्तं भवति-ज्ञानी स्वयं कर्मत्यागाय लेशतोऽपि न
प्रयतते । अपि तु कर्मैव तस्माद्विपुलं ते । 'तत्र कर्म न भवति' इत्येवं, नतु स
कर्म त्यजतीति । तथा च कर्मत्यागो न ज्ञानमार्गप्राप्तिसाधनम् । किंतु कर्म-
णोऽवर्जनीयत्वेन सत्येव कर्मणि ज्ञानमार्गप्राप्तिप्रकारः प्रदर्शनीयः । तत्र सत्क-
र्मापि यदि फलाभिसंधिपूर्वकं कृतं चेत्तत्रैव ज्ञानमार्गप्राप्तिसाधनम् । प्रत्युत
तत्रान्तःकरणं कामरूपमलेन लिप्तम् । अत एवाशुद्धं सदात्मज्ञानपराङ्मुखमेव
भवति । तथा च कर्म कर्तव्यमस्त, किंतु तत्फलमभिसंधाय कर्तव्यमित्येव ।
तच्च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षेच्छां जनयति । पूर्वमेवोत्पन्नां वा दृढी करोति ।
मुमुक्षाया दाह्यं वाऽऽफलोदयमनवसादः । फलप्राप्तये प्रयत्नकरणं च ।

अथ निष्कामकर्म चित्तशुद्धेः कया विधया कारणं भवति, तथा चित्तशुद्धिः
कया विधया मोक्षेच्छायाः कारणं भवतीति चेदुच्यते-आद्ये तावच्चित्तं हि
स्वभावतः शुद्धमेव । केवलं कर्मज्जेन पुण्यपापरूपेण मलेन लिप्तं सदशुद्धमित्यु-
च्यते । कर्म तु द्विविधं क्रियमाणं जायमानं च । बुद्धिपुरःसरं यत्क्रियते तत्क्रि-
यमाणम् । अज्ञानत एव च यद्भवति तज्जायमानम् । द्विविधमपि पुनस्तद्विविधम्-
विहितं निषिद्धं च । तत्र यन्निषिद्धं सद्यत्क्रियमाणं तत्सर्वथा त्याज्यमेव शमा-
धिना । तच्च पापोत्पादनयैव भवतीति तेन मलिनमेवान्तःकरणं स्यात् । यच्च
निषिद्धं सज्जायमानं तस्माद्यद्यपि पापमुत्पद्यते तथाऽपि तन्निरत्येन नैमित्तिकेन
(प्रापश्चित्तेन) च कर्मणा विनश्यति । अतो नित्यं नैमित्तिकं
चेति द्विविधमपि विहितं कर्म चित्तशुद्धये प्रभवति । काम्यं तु विहितं कर्म
क्रियमाणनिषिद्धवत्सर्वथा मज्जोत्पादकमेवेति त्याज्यमेव भवति । निषिद्धात्क्रियमा-
णात्कर्मजः सकाशाज्जायमानो मलः पापरूपः । काम्याद्विहितत्वरूपः सकाशाज्जायमानो

‘ भूकोऽहमस्मीति वदन् स्यात्किं विश्वसनीयवाक् ’ इति ब्रह्मिण्युक्तेव । किंच ब्राह्मणेन कृतं यद् ब्राह्मणकर्म तदपि नैव सद्यो ब्राह्मणत्ववर्णोत्पादकम् । किंतु केवलं तत्र पूर्वसिद्धतादृशवर्णानुपापकं भवति । सर्वथा जन्मवः प्राप्ताया ज्ञातेः परिवर्तनं सुतरां न संभवति । किंच चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म इति यद्वचोक्तं तदत्रान्यार्थमर्थवादतुल्यमुक्तम् । तस्यान्यतः कस्मात्प्रमाणात्प्राप्तिरिति विचारे क्रियमाणे गीतास्थोक्तिरेव प्रथमतो बुद्धिमारोहति । तथा स्रष्टादशाध्याये—

‘ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्नभिर्गुणैः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविमक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजं वपेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्म तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्पपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

रूपिगोरक्षपाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ’ (गी० १८।४०-४५)

अत्र प्रकृतिजैर्गुणैः, स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभावजं कर्म, स्वे स्वे कर्मणि, इत्यादिपदैर्गुणविभागः कर्मविभागश्च तत्तद्गुणनियतः स्वाभाविक एवोक्तः । स्वाभाविको जन्मसिद्धः । स्वे कर्मण्यभिरतस्यैव च संसिद्धिर्नान्यस्येति चोक्तम् । तथा च जन्मसिद्धवर्णानुरूप एव गुणकर्मविभागः । ननु विपरीतः । कर्मकरणात्पूर्वमेव हि ‘ इदं कर्म स्वकीयम् ’ इति निर्धारयितव्यं किञ्च । तत्र स्वपदेन को वर्णो ग्राह्य इति विचारे क्रियमाणे जन्मसिद्ध एव वर्णः संभवति नान्यः । एवं च ‘ ब्राह्मणस्य कर्म शूद्रेण कृतं चेत्तेन कर्मणा स सद्य एव ब्राह्मणो भवति ’ इत्यमर्थः कथमपि भावयन्मते । अथेदं विचार्यते—

‘ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्चः ’

इत्यस्यान्यार्थतयोक्तस्य भूटप्रमाणापेक्षायामस्रष्टादशाध्यायस्था ‘ न तदस्ति ’ इत्यादयः पञ्चपाः श्लोकाः प्रदर्शिताः । तत्र वर्णभेदेन कर्मविभाग उक्तः ।

किंतु वर्णभेदेन गुणविभागस्तत्र न दृश्यते । न चापि संभवति । यतां वर्णांश्च-
त्वारो गुणास्तु त्रयः । एकैकस्य वर्णस्यैकैको गुण इति चेदेको वर्णोऽवशि-
ष्यते । किंच 'न तदस्ति०' 'त्रिभिर्गुणैः' इति वदता भगवता पत्येकस्य
गुणत्रयसंबन्ध उक्तः । स च नैकस्य नापि द्वयोः किंतु त्रयाणामेव । गुणैरि-
त्येव सिद्धे त्रिभिरिति वृथक्शब्दनिर्देशात् । स च त्रयाणां संबन्धः सर्वत्रैव ।
पृथिव्यां दिवि देवेषु वेति निर्देशात् । स चाऽऽवस्थक एव । त्रिभिर्गुणैर्गुणमिति
शाब्दे 'मुक्तं न' इति नञर्थद्वयनिर्देशात् । स च सार्वदिक एव । मूळ-
तिजैरिति गुणविशेषणात् । अतो वर्णभेदेन गुणविभागो नोपपद्यते । तथा च
तत्र किं मूलमिति चेत् । उच्यते-

‘कर्माणि पवित्रकानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः’

इत्येवं वर्णशः कर्मविभागः स्वभाविकगुणाविभागमूलक एवेति वक्तव्यमिति
तेनैव वर्णशः कथितेन कर्मविभागेन वर्णशो गुणविभागोऽपि सिद्धो भवति ।
तथा चोक्तमाय एव सः । स यथा यद्यपि 'सत्त्वं रजः, तमः' इत्येवं त्रिधा
यो गुणविभागः सोऽत्र न गृहीतुं शक्यते । 'न तदस्ति०' इत्युक्त्या सर्वेष्वेव
प्राणिषु सर्वदैव सर्वत्रैव त्रयाणामेव च संबन्धस्याव्यभिचरितत्वात् । तथाऽपि मिथो
मिनेष्वनेकेषु प्राणिषु विद्यमाना मिथो भिन्ना अनेकाः सत्त्वव्यक्तयः परिमा-
णातो विपना या वर्तन्ते तासां मिथो भेदोऽत्र गुणविभाग इति गृह्यते । तथैवा-
नेका रजोव्यक्तयोऽनेका तमोव्यक्तयः । तासां च मिथो यो भेदः सोऽत्र
गुणविभाग इति गृह्यते । त्रयाणां च गुणानामेकत्रावस्थितिर्न साम्येन भवति ।
किंतु वैषम्येणैव । जगद्वैषम्यानुरोधात् । तथा हि—सुद्धिस्तिगुणात्मिका । तस्याश्च
बुद्धेरकमर्थमेकेन गुणेन व्याप्यते । अपरेऽर्वे भागत्रयात्मके भागद्वयमन्येन गु-
णेन व्याप्यते । अवशिष्टश्चेको भागोऽपरेण गुणेन व्याप्यते । इदं च आधारणं
प्रमाणम् । तेन क्वचिन्मूलाधिक्येऽपि न क्षतिः । सर्वथा न कापि शुद्धौ गुणा-
नां साम्यम् । तत्र यस्य प्राणिनो बुद्धेरर्थं येन गुणेन व्याप्यते तेन गुणेन स
प्राणी व्यपदिश्यते । यथा सात्त्विकोऽयं राजसोऽयं तामसोऽयमिति । मूयसा हि
व्यपदेश इति न्यायात् । तत्र बुद्ध्यर्थव्यापी गुणो मुख्यः । स एव च तत्र नृप
इव प्राधान्येन कार्यकर्त्ता भवति । भागत्रयात्मकापरार्धगवभागद्वयव्यापी तु
तत्सहायो भन्निवत् । भगवत्प्राणी तु मन्त्र्यनुसारी परिचारकवत् । तत्र कार्य-
कर्ताऽपि नृपो भन्निणोऽनुमतिमपेक्षते । परिचारकानुमतिं तु नापेक्षते ।

न मां कर्माणि लिप्सन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्माभिर्न स बध्यते ॥ (गी. ४।१४) ।

अत्र 'न मे कर्मफले स्पृहा' इति किमर्थमुक्तम्, अभिजानातीत्यवामीत्युप-
सर्गस्य किं प्रयोजनम्, तत्राभिज्ञानं कर्मरुतवन्वाभावे साधनमुक्तम् । तत्साधनं
दृष्टद्वाराऽदृष्टद्वारा वा कर्मरुतवन्वाभावस्वरूपं साध्यं साधयति, कर्मभिरित्यत्र कर्म-
पदेन तादृशाभिज्ञानात्पूर्वकालिककर्मग्रहणमुक्तं तदुत्तरकालिककर्मग्रहणमथवा
द्विविधस्यापि, तथा 'बध्यते' इत्यत्र लिप्यत इत्येव कुतो नोक्तम् ? ।

अत्रोत्तराणि । मध्यमतः भासाङ्गिकं किञ्चित्—अत्र

‘नाहं करोमि कर्माणि नैव मे कर्मसु स्पृहा’

इत्येवं कर्मणः कर्मस्पृहायाश्च निषेधो नोक्तः । अर्जुनस्य पुरतः साक्षात्तारध्या-
दिकर्मकर्तुर्भगवत्स्तथोक्तेरसंभवात् । स्पृहाया अपि निषेधो न संभवति

‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते’

इति न्यायेन स्पृहाया असत्त्वे कर्मणोऽसंभवात् । यद्यपि भगवान्केवलं लोकसं-
ग्रहार्थमेव कर्म करोति तथाऽपि स्पृहाऽवर्जनीयैव । लोकसंग्रहोऽपि हि स्पृहाद्वा-
रेव कर्मणि प्रेरयति । यद्यपि फलामिसंध्यभावेनाहंकाराभावेन च कृतमपि कर्मा-
कृतप्राप्यमेवेति भगवदाद्यस्तदनुसारेण ‘नाहं करोमि कर्माणि’ इति वक्तुं शक्यते
तथाऽपि भगवता तथा नोक्तम् । यतो वक्त्रा श्रोतुञ्जद्वयनुसारेणैव वक्तव्यं
भवति । अत्र ‘न मां कर्माणि लिप्सन्ति’ इति प्रथमवचरणोक्तोऽर्थः हेतुप्रदर्शनार्थं
द्वितीयवचरण उपपन्नः । यतो मे (भगवतः) कर्मफलस्पृहा नास्ति तत एव मां
कर्माणि न लिप्सन्ति । अत्र ‘न च कर्मफले स्पृहा’ इत्येव सिद्धे निषेध्यकोटौ
‘मे’ इत्युक्तिरहंकारस्यापि निषेधार्था । न केवलं फलस्पृहाऽन निषिध्यते
किंतु तदाश्रयीभूताहंभावविशिष्टा । अहंभाव एव नास्ति दूरे एव तस्य स्पृहा । पूर्व-
श्लोके विद्वद्यकर्तारमित्यनेनाहंकाराभावः सूचित एव । सत्यहंकारे कर्तृत्वस्याव-
र्जनीयत्वात् । अहंकाराभाव एव च कर्मलेपामावस्थ साक्षात्कारणम् । तद्द्वारा
च फलस्पृहाविरहस्तत्कारणम् । इह ‘नाहंकारोऽस्ति मे यतः’ इत्येवं साक्षा-
त्कारणे वक्तव्ये तदनुक्त्वा परस्परकारणोक्तैः फलमनुपपद्येव वदयते ।

ननु भगवतः कर्मफलस्पृहायाः सामयाया अभावात्कर्मलेपभावोऽस्तु नान् ।

परंतु तादृशज्ञानवतोऽन्यस्य तादृशज्ञानमात्रेण कर्मबन्धाभाव उत्तरार्धोक्तो नोप-

शैत्यत्तावरणिमण्योः कारणभूतघोरभावेऽपि न व्यभिचारशङ्कोदेति तद्वत् ।
तर्हि किं तत्र कारणमिति चेत्तीव्रं वैराग्यमिति गृहाण । तीव्रवैराग्यादेव
हि तत्र फलस्पृहाविरहः ।

अत्रेदं तत्त्वम्—‘ भगवतः कर्मलेपस्य फलस्पृहायाश्चाभावः ’ इति ज्ञानवान्
यः स कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्ते ‘ केन हेतुना न बध्यते ’ इत्याकाङ्क्षायां स
इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानवतः परामर्शेनोपस्थितत्वात्तादृशविशेषज्ञानं हेतुत्वेनान्वेतुम-
र्हति । अयमाद्योऽन्वयो न नाद्य इत्यन्यत् । तस्य च ज्ञानविशेषस्य हेतुभावः
पुनः कया विधयेत्याकाङ्क्षायां तादृशज्ञानविशेषविषयत्वेनोपस्थितः फलस्पृ-
हाविरहो द्वारत्वेन संवध्यते । यद्यपि फलस्पृहाविरहस्य भगवन्निष्ठत्वरूपवि-
शेषाकारेण तादृशज्ञानविशेषविषयता तथाऽपि स फलस्पृहाविरहः सामान्या-
कारेणैव द्वारी भवति । योग्यतावच्छात् । एवं च ‘ भगवतः कर्मलेपस्य फल-
स्पृहायाश्चाभावः ’ इति ज्ञानं फलस्पृहाविरहजनकत्वेन कर्मबन्धाभावस्य कार-
णमिति सिद्ध्यम् । एतेन ‘ भगवतः कर्मलेपस्य फलस्पृहायाश्चाभावः ’ इति
ज्ञानवताऽपि यदि फलामिसंधिपूर्वकं कर्म क्रियते तर्हि तद्वन्धकं भवत्येवे-
त्यदस्तत्र कारणसत्त्वेऽपि कार्पाजननात्कार्पाकारणभावो व्यभिचारित इत्यपास्तम् ।
तत्र कारणतावच्छेदकस्य फलस्पृहाविरहजनकत्वस्याभावात् ।

अथवा तादृशस्थले ‘ भगवतः कर्मलेपस्य फलस्पृहायाश्चाभावः ’ इति शा-
ब्दज्ञानमात्रं न तु तदनुभवपर्यवसायि । प्रकृते त्विति मां योऽभिजानाती-
त्यत्राभिजानातीत्यनेनानुभवपर्यवसायि ज्ञानमुच्यते । अत एवाभीत्युपसर्गः
प्रयुक्तः । तथा चानुभवपर्यवसायिज्ञानाभावेन कारणाभावादेव कार्याभाव इति
न व्यभिचारशङ्का । यत्र च फलस्पृहाविरहस्तादृशज्ञानात्पूर्वमेवास्ति तत्र
तादृशज्ञानं फलस्पृहाविरहस्य पोषकं स्यात् । पोषकस्य चातिशयजनकत्वात् ।
तादृशतिशयविशिष्टस्य फलस्पृहाविरहस्य जनकतज्ज्ञानं भवत्येवेति न कार-
णतावच्छेदकस्य फलस्पृहाविरहजनकत्वस्य तत्राभावः शङ्कनीयः । ‘ अवि-
शिष्टवस्तु तावदसत्कल्पम् ’ इति न्यायेन विशिष्टस्यैव वस्तुनो जातलोकेत्य ।
अत्र तादृशज्ञानविशेषस्य हेतुत्वमप्रकल्प्य द्वारत्वेन प्रकल्पितः फलस्पृहाविरह
एव यदि हेतुत्वेन प्रकल्प्यते तर्हि लाघवमुक्तव्यभिचारशङ्का च नोदेति ।

अत्रेदमवधेयम्—कर्मजन्यलेपपेक्षायां कर्मजन्यबन्धस्य स्वत्वं भिन्नमुत

तदेव । यदि तेषो बन्धश्चैक एव तर्हि ' न मां कर्माणि० ' इति प्रकृतश्लोके
प्रथमचतुर्थचरणयोरैक एव धातुः ।

‘ न मां कर्माणि लिम्पन्ति० कर्मभिर्न स लिप्यते ’ इति ।

न मां कर्माणि बध्नन्ति० कर्मभिर्न स बध्यते ’ ॥

इति वा प्रयोक्तव्यः । न च तेष्वन्धयोरैकत्वेऽप्यनवीरुतत्वदोषाभावाय
पर्यायान्तरोपादानमिति वाच्यम् । यत्र पदद्वयप्रतिपादितार्थद्वयस्यैक्यप्रतिपत्ति-
विबक्षिता तदतिरिक्तस्थले हि पर्यायान्तरोपादानमस्तु नाम । ऐक्यप्रतिपत्तिवि-
बक्षार्थां तु तस्यैव पदस्य निर्देश आवश्यकः । यथा—

‘ उदेति सविता तान्नस्वान्न एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकत्वंता ॥ इति ।

अत्र ‘ उदेति सविता तान्नो रक्त एवास्तमेति च ’

इत्युच्यमाने पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं
व्यवदधाति । तेष्वन्धयोरैक्ये तु प्रकृते ‘ न मां कर्माणि० ’ इत्यत्र ज्ञान-
विषयान्तर्गतो निषेधप्रतियोगित्वेन निर्दिष्टो तेषः, तथा ज्ञानफलान्तर्गतो निषे-
धप्रतियोगित्वेन निर्दिष्टो बन्धश्चाभिन्न एवेति तयोरानुगुण्यसंपादनायैक्यप्रतिपात्ति-
भगवतो विबक्षिता स्यात् । तदर्थं च तत्र भेदानवभासाय लिप्तिं बन्धिवैक-
मेव धातुमुभयत्र प्रयुज्जीत । तादृशस्थले श्लोक एव धातुः प्रयोक्तुमुचितः ।
तस्मादत्र धातुद्वयं प्रयुक्तवतो भगवतो तेष्वन्धयोर्भेद एवाभिप्रेत इत्यवगम्यते ।
चन्द्रेण लिप्ता तनुः, गोमयेन लिप्ता भूः, इत्यादिभ्यः शब्दसल्लया बद्धो नागो
रज्ज्वा बद्धा नौरित्पाविषु भिन्न एवार्थः प्रतीयते । तत्र लिप्तस्य तेषनसाधन-
पारतन्त्र्यं नास्ति । बद्धस्य तु बन्धनसाधनपारतन्त्र्यं संदृश्यते । ननु चन्दन-
ज्वादिवात्कर्मशब्दवाच्यो न मूर्तः कश्चन पदार्थः, येन तत्कृततेष्वन्धयोः
पार्थक्यमुन्नेतुं शक्यं स्यादिति चेन्न । अमूर्तस्यापि तेष्वन्धसाधनत्वदर्श-
नात् । यथा मदेन लिप्तः प्रेम्णा बद्ध इति । अस्त्वेवं यथाऽपि पार्थक्यं
तेष्वन्धयोः कथमवसेयम् । उच्यते । अत्र कर्मैव तेषकर्तृत्वेन बन्धनकर्तृत्वेन
च निर्दिश्यते । यद्यप्येकस्य कर्मणो तेष्वन्धकर्तृत्वं युगपद्विरुध्यते तथाऽपि
कालभेदेनाविरोधः । तथा हि—एतं कर्मादृष्टद्वारा मथ्यमानः कर्तारं लिम्पति ।
पुण्यं पापं चादृष्टमित्युच्यते । यदा च तत्कर्म फलदानायोन्मुक्तं भवति तत्का-

लमारभ्य फलभोगावसानपर्यन्तं तत्कर्म तस्य बन्धकमित्युच्यते । बन्ध-
नावस्थायां हि जीवस्त्वत्परतन्त्रो भवति । न तथा ततः पूर्वं लेपावस्थायां तत्क-
र्माधीनः । इत्थं कर्मजन्यगोलेपबन्धयोः स्वरूपं पार्थक्येन प्रदर्शितम् ।

अवेदमवधेयम्—‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इति हि भगवतोक्तम् । तथा चावश्यं
भाष्यपि कर्माजुनस्य मोक्षमार्गप्रतिबन्धकं यथा न भवेत्तथाऽप्रोच्यते । तत्र
‘कर्मभिर्न स चध्यते’ इति चतुर्थचरणे मोक्षमार्गप्रतिबन्धकस्य कर्मबन्धस्या-
भावः कार्यत्वेन निर्दिष्टः । ‘इति मां योऽभिजानाति’ इति तृतीयचरणे
तत्कारणत्वेन ज्ञानविशेषो निर्दिष्टः । तादृशज्ञानविशेषस्य विषयो मामित्य-
स्मच्छन्दाद्यो भगवान्त्वयमेव । इति शब्देन परामृष्टं च विषयसाधच्छेदकम् ।
परामृश्यमानोऽर्थव-

‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा’

इति पूर्वाभिर्न निर्दिष्टः । तत्र कर्मलेपाभाववत्त्वं कर्मफलस्पृहाविरहवत्त्वं च धर्म-
द्वये भगवद्भूति प्रतीयते । तच्च धर्मद्वयमपि पार्थक्येन विषयतापच्छेदकमथवा
मिथोऽनुपक्तमेव । तच्च कर्मलेपाभावविशिष्टकर्मफलस्पृहाविरहवत्त्वमित्येकम-
थवा कर्मफलस्पृहाविरहविशिष्टकर्मलेपाभाववत्त्वम् । द्वयोरन्यतरेणैकेनैव तु
कार्यसिद्धिः । तथा हि—कार्यं चात्र कर्मजन्यबन्धाभावः । वत्साधनं च भग-
वद्विषयकं ज्ञानम् । ज्ञानं च स्वविषयरूपानुगुण्येनैव स्वकार्यं साधयति । तथा
च ‘न मे कर्मफले स्पृहा’ इत्यनुच्चार्य केवलं ‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति’
इत्येवं कर्मलेपाभाववत्त्वमेकमेव विषयतापच्छेदकं निर्दिश्यते तर्हि तादृशभग-
वद्विषयकज्ञानेन ज्ञानिनः कर्मबन्धाभावः कथं सिध्येत् । कर्मबन्धाभावो हि
कर्मफलस्पृहाविरहेण निष्पाद्यते । फलस्पृहाया बन्धकारणत्वेन स्पृहाविरहस्य
यन्थाभावसाधनत्वं गुज्यते । तथा च ‘भगवतो न फलस्पृहा’ इति ज्ञानं
ज्ञानिनि फलस्पृहाविरहं समुत्पाद्य तद्द्वारा तस्य कर्मबन्धाभावं साधयितुं प्र-
भवति । ‘भगवतो न कर्मलेपः’ इति ज्ञानमात्रेण ज्ञानिनि फलस्पृहाया अनि-
वारणात् । यदि तु ‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति’ इति नोच्चार्यते तर्हि ‘भग-
वतः फलस्पृहाविरहः’ इति ज्ञाने सत्यपि ज्ञानिना यावत् ‘भगवति फलस्पृहा-
विरहेण किं साधितम्’ इति न ज्ञायते न तावत्तस्मिन्ज्ञानिनि फलस्पृहाविरहः
पदमादभ्यात् । तथा च कर्मबन्धो दुष्परिहरः स्यात् । अतो

‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा’

इति द्वयमपि विषयतावच्छेदकन्योपात्तम् । अत एव च कर्मलेपाभावस्य फलस्पृहाविरहस्य च न पार्थक्येन विषयतावच्छेदकत्वम् । कर्मबन्धाभावरूप-
कार्यानुगुण्याय तयोर्मिथः संबन्धस्यावश्यकल्पत्वात् । विषयतावच्छेदकत्वं
प्रत्येकं स्वीकार्यं ततस्तयोरन्योन्यं संबन्धं प्रकल्प्य कार्यानुगुण्यसंपादने गौर-
वात् । तदपेक्षया फलस्पृहाविरहस्य कर्मलेपामावे स्वकारणीभूताहंकाराभाव-
मूलकावस्था यः संबन्धस्तदन्तर्भावेण विशिष्टस्थैकस्य विषयतावच्छेदकावक-
ल्पने लाघवं स्पष्टमेव । तदपि चैकं फलस्पृहाविरहविशिष्टकर्मलेपामाववत्त्वमेव न
तु तद्विपरिंतं कर्मलेपामावविशिष्टफलस्पृहाविरहवत्त्वम् । भगवद्विषयकं ज्ञानं हि
ज्ञानिनि फलस्पृहाविरहं समुत्पाद्य तद्द्वारा तस्य कर्मबन्धाभावं साधयतीति
प्रागुक्तमेव । भगवत्तत्त्व कीदृशं त्वं ज्ञायमानं सञ्ज्ञानिभिः फलस्पृहां त्याजये-
दिति विचारे यद्यपि भगवतः फलस्पृहाविरहवत्त्वं कर्मलेपामाववत्त्वं चेति त्व-
द्वयमुपस्थितं भवति तथाऽपि तत्र प्राधान्यं कर्मलेपामावस्यैव । भगवतः फल-
स्पृहाविरहो ज्ञायमानो हि 'भगवतो न कर्मलेपः' इति ज्ञानं पुरस्कृत्यैव हि
ज्ञानिनि फलस्पृहात्यागं संपादयति । तथा च ज्ञानिनः फलस्पृहात्यागस्य तज्ज्ञा-
नविषयीभूतो 'भगवतो न कर्मलेपः' इत्यर्थः संनिरूप्यते । विपरुष्यते तु ततः
पूर्वं स्वकारणीभूतो भगवतः फलस्पृहाविरहः । तथा च भगवन्निष्ठफलस्पृहाविर-
हापेक्षया तन्निष्ठकर्मलेपामावस्य ज्ञानद्वारा ज्ञानिनिष्ठफलस्पृहाविरहोत्पादनक-
र्मणि प्राधान्येन विषयतावच्छेदकं फलस्पृहाविरहविशिष्टकर्मलेपामाववत्त्वमेवेति
सिद्धम् ।

अत्र वदन्ति—यद्येवं तर्हि कर्मलेपामावस्य प्राधान्यं शान्दं निर्देष्टुमुचितं

‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति फलेच्छाया अभावतः’

इति । यतश्च भगवता कर्मलेपामावस्य फलस्पृहाविरहस्य च शब्दतः कार्यका-
रणभावमनिर्दिश्य पार्थक्येन द्वयोर्निर्देशः कृतस्ततोऽवगम्यते विषयभेदेन द्वयो-
रपि प्राधान्यं भगवतोऽभिप्रेतमिति । तत्र कर्मलेपामावस्य प्राधान्यं पूर्वं
प्रदर्शितम् । इदानीं तदपेक्षया फलस्पृहाविरहस्य प्राधान्यं येन प्रका-
रेण गम्यते तदुच्यते । बृहदारण्यक इत्य पठ्यते—‘अथो सत्त्वाहुः
काममय एवाय पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति, यत्कृतुर्भवति
तत्कर्म कुरुते, यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते’ (बृ. ४ । ४ । ५) इति । काम

इच्छा । क्रतुः संकल्पः । भावनेति यावत् । तत्क्रतुरित्यस्य सः-कामानुसारी
क्रतुः संकल्पो यस्येत्यर्थः । तदभिसंपद्यत इत्यस्य तत्कर्मानुगुणं फलं भावो-
तीत्यर्थः ।

भावनानुगुणः कामो भावनानुगुणा मतिः ।

भावनानुगुणं कर्म पुरुषो भावनामयः ॥

इत्यभियुक्ता वदन्ति । तथा च ज्ञानिनि फलस्पृहाविरहः साध्यश्चेत्तत्कारणीभू-
तज्ञानविषयोऽपि प्राधान्येन तदनुगुण एवोचितः । अतश्च कर्मलेपाभावविशिष्ट-
फलस्पृहाविरहवच्च विषयतावच्छेदकमङ्गीकार्यमिति ।

अत्राऽऽहुः-लेपबन्धयोः कर्मजन्ययोः स्वत्वं प्राक् प्रदर्शितम् । किंतु प्रकृत-
श्लोके प्रथमचरणे ' लिप्यन्ति ' इत्यस्य स्थाने ' बध्न्वन्ति ' अथवा चतुर्थचरणे
' बध्यते ' इत्यस्य स्थाने ' लिप्यते ' इति निर्दिश्यते चेत्किं स्यादिति प्रश्नो
विचारप्रथमवतरति । तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते-साधनफलधोरैकरूप्यायोमय-
त्रैक एव धातुलिपिर्बन्धवर्णा निर्देष्टुमुचितः । प्रथमचरणं लिपिर्निर्दिष्टश्चेत्तादृश-
लेपनाभावज्ञानफलत्वेन लेपनाभाव एव निर्देष्टुमुचितः । तथा चतुर्थचरणे
बन्धिर्निर्दिष्टश्चेत्तादृशबन्धनाभावकारणीभूतज्ञानविषयत्वेन बन्धनाभाव एव निर्दे-
ष्टुमुचित इति ।

अत्राऽऽहुर्गुरुचरणाः । जीवो द्विविधः-बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्च । मुक्तस्तु त्यक्तजीवभाव
इति न जीवभेदेषु गणनामर्हति । तत्र बुभुक्षुर्जीवोऽहकुरिताहभावः सांसारिको
न मोक्षमार्गीयः । मुमुक्षुश्च द्विविधः-गलिताहकुराहभावो गलिताहभावश्च ।
द्रावप्येतौ मोक्षमार्गीयो । द्वयोरप्यनयोः कर्म न बन्धकम् । आद्य-
स्याहभावसत्त्वेऽपि गलिताहकुरस्य तस्याहभावस्याकिञ्चनकारित्वेन कर्मणि
फलाभिसंधिश्चान्यत्वात् । केवलं कर्मणि कर्तृत्वाभिसंधिसत्त्वेन कर्मलेपो जायते ।
ननु कथंचिदपि तस्य कर्मबन्धः । फलाभिसंधिपूर्वफलमोगाभावात् । गलिताह-
भावस्य तु कर्मलेपोऽपि न सम्भवति । तस्य कर्मणि कर्तृत्वानुसंधानाभावात् ।
श्रीरुष्णावतारस्तु गलिताहभावकोटिस्थः । तथा च तेन भगवता ' तस्य
कर्तारमपि मा विद्धचकर्तारमव्ययम् ' (श्री० ४ । १३) इत्युक्तम् ।
अत्राकर्तारमिति वस्तुगम्योक्तम् । विषेयकोटिमविष्टत्वात् । कर्तारमिति तु लोक-
दृष्टचनुवादः । उद्देश्यकोटिमविष्टत्वात् । अत एव स भगवान् ' न मा कर्माणि

यन्मन्ति ' इत्यनुक्त्वा ' न मां कर्माणि लिप्मन्ति ' (गी० ४ । १४) इत्युक्त-
वान् । ' इति मां योऽभिजानाति ' इति तदुत्तरार्धे यदभिज्ञानमुक्तं तादृशाभि-
ज्ञानवांस्तु न सर्वो गच्छिताहंभावकोटिस्थ एव । किंतु कश्चिद्गच्छिताहंकुराहं-
भावकोटिस्थोऽपि स्यात् । अतस्तत्र गच्छिताहंभावगच्छिताहंकुराहंभावेति द्विविध-
मुपशुसाधारण्येन ' कर्मभिर्न स बध्यते ' इत्युक्तं न तु ' कर्मभिर्न स लिप्यते '
इति । एवं च चतुर्थाध्यायस्थेन चातुर्वर्ण्यमिति श्लोकद्वयेन ' कर्माणि कर्तृत्वानु-
संधानाभावे कथमपि कर्मलेशो न भवति ' इति सिद्धं भवति ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय' इत्यत्र
सङ्गं त्यक्त्वेति नोपपद्यते । सङ्गः संबन्धः । स च केन सहेत्यपेक्षायां प्रकृत-
त्वात्कर्मैव तत्र प्रतियोगित्वेन संश्लेष्यते । तथा च कर्मणा सह यः कर्तुः संबन्धः
स सङ्गशब्दार्थः । स संबन्धो जातश्चेत्तस्य त्यागो न संभवति । भुक्तवन्तं
प्रति मा भुङ्क्था इति ध्यात्किं तेन कृतं स्यादिति न्यायविरोधात् । अथ स
संबन्धो नैव जातश्चेत्तस्य तस्य त्यागो न संभवति । त्यागस्य संबन्धपूर्वक-
त्वात् । तत्र हि सङ्गस्यानुत्पत्तिरेव वक्तव्या भवति न तु त्यागः । सङ्गश-
ब्दस्य सङ्गजन्यकर्तृत्वानुसंधानरूपेऽर्थे लक्षणास्वीकारेऽपि त्यागो दुर्निरूप एव
भवतीति चेत्—

अत्र वदन्ति । कर्मयोगिनो देहाद्युपाधिसंबन्धस्य विद्यमानत्वेन कर्मसङ्गोऽव-
र्जनीय एव । तत्त्यागस्तु त्याग इव त्यागः । विद्यमानस्यापि तत्प्राक्चिन्ता-
रित्वात् । तदानीं कर्मणः सङ्गो हि सामान्येन कर्मत्वमात्रेण न तु कर्मविशे-
परूपेण केनापि । विशेषरूपाणि तु कर्मणः साद्गुण्यं वैगुण्यं सत्कर्मत्वमसत्कर्मत्वं
तद्द्वारा चैव फलदातृत्वमनिष्टफलदातृत्वं तथा मागतत्वं दानत्वं तपस्त्वमित्यादीनि ।
तथा चात्र सामान्यरूपेण संबन्धो विशेषरूपेण तु विशेषरूपानालोचनरूपस्त्याग
इत्येवं त्यागशब्दार्थं उपपद्यते । अत एव तत्र ' सिद्धाचिसिद्धयोः सपो भूत्वा '
(२ । ४८) इत्युक्तम् । सिद्धाचिसिद्धौ च चित्तवृत्तेर्यत्साम्यं तत्कर्मविशेष-
रूपत्याग एव संभवति । तथाऽग्रेऽपि ' बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुखतदुच्छते '
(२ । ५०) इत्यत्र त्यागशब्दार्थं उपपादनीयः । कर्मस्वभावाददृष्टोत्पत्तावपि
न तद्विशेषरूपेण सुखतत्वेन दुःखतत्वेन तत्संबन्धमहं पुण्यवानहं पापीयानित्येवं
न मन्यते कर्मयोगी । तथा ' कर्मणं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा ' (२ ।
५१) इत्यत्रापि फलत्यागो विशेषरूपेणैव फलसंबन्धेऽपि न ' अहं सुखी '

अहं दुःखी । इत्येवं विशेषरूपेण कर्मयोगी मन्यते । सर्वत्र तद्व्युत्प्रेरेकविधत्वात् ।
 ‘क्रियत इति कर्म’ इत्येवं यत्कर्मणः सामान्यं व्यवसायात्मकं स्वरूपं तत्त-
 वंविधेष्वपि कर्मस्वरूपेवेति तन्निश्चयात्मकं नित्यं च । विशेषरूपाणि त्वनेकानि
 मिथो व्यभिचारीणि । तेषु च व्यष्टिः क्वचिन्निश्चितत्वेऽपि स निश्चयो न
 सार्वदिकः किंतु क्षणिकः । कर्मविशेष एव च क्रमविशेषनियमः, व्युत्क्रमेणा-
 नुष्ठाने तथा कस्यचिदङ्गस्याननुष्ठाने प्रत्यवायश्च तत्रैव ननु सामान्यस्वरूपे ।
 तदुक्तम्—‘नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते’ (२ । ४०) इति ।
 व्युत्क्रमेऽङ्गनानां कस्यचिदननुष्ठाने विशेषस्वरूपं नश्यति ननु कर्मणः
 सामान्यं स्वरूपम् । तच्च तत्राविनाशति । अतोऽभिधितस्वरूपस्य कर्मविशे-
 पस्यासंक्षेपे यावानंशोऽनुष्ठितो भवति तावदाव्युपयोगाद्विषयशुद्धिरूपो भव-
 त्येव । शुद्धे च चित्ते दोषाणामभावाद्भीतिर्लेशतोऽपि स न नावतिष्ठते । तदुक्तं—

‘स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रापते महतो मयात्’ (२ । ४०) इति ।

अभिधितस्वरूपस्य कर्मविशेषस्य संक्षेपे त्वङ्गनानां व्युत्क्रमे कस्यचिदङ्गस्या-
 ननुष्ठाने वा दोषः स्यादेव । तदुक्तम्—

काम्ये क्वचिदपि स्याच्चेदोषः कर्मास्तिष्ठं वृथा ।

न केवलं वृथैव स्यात्प्रत्यवायस्ततोऽधिकः ॥ इति ।

नित्ये कर्मणि यत्रांशे दोषस्तत्रैव दुष्टता ।

न साऽभिधितः प्रसरति विषयिन्दुरिवाम्भसि ॥ इति च ।

विषयिन्दुरिवेति वैधर्म्येणोपमा बोध्या । कर्मसामान्यस्वरूपस्य त्वेकत्वेन निश्चि-
 तत्वाच्च बुद्धिरस्यैवैतत्सो भहान्गुण इत्याह—‘व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका’
 (२ । ४१) इति । एवं कर्मयोगे गुणं प्रदर्शयं व्यतिरेके दोषं प्रदर्शयति—

‘बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्’ (२ । ४१) इति ।

एवं चास्थिरबुद्धयः कर्मविशेषनिष्ठाः पुरुषा निःश्रेयसमार्गानिमिसुखत्वाज्ज-
 घन्या एवेति सिद्धम् । यद्यपि वेदधीतेवेद । वेदविहितकर्मनानुष्ठातारश्च ‘स्वर्ग-
 एव भोगैर्धर्मातिरेकपूर्णः परमपुरुषार्थो नान्यः कथ्यते’ इति अस्ति, इत्येवं
 वादिनः प्रतिपदं वेदवाक्यं प्रमाणत्वेन प्रदर्शयन्तश्च लोके मान्यतां लभन्ते
 तथाऽपि ते ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, स्वारात्रकामो राजसूनेन यजेत,

वायव्यं श्वेतमालभेत मूर्तिकामः, इत्यादिवाक्येषु दृश्यमानैः स्वर्गस्वाराज्यमु-
त्पादिषी रम्यैः पुष्पैः सुपुष्पितं वेदवाणीमालोचयन्तस्तादृशपुष्पाभोद्भूतभरेणापह-
तचेतसोऽत एवाविषाश्रितो वेदगूढाभिप्रायमन्यमसंमात्रयन्तः स्वर्गादिपुष्पेभ्योऽ-
धिको न कश्चन लाभ इत्येवं मन्यमानाः कामस्वरूपा एव किंतु ते यागादिक-
मविशेषासक्ता मोक्षमार्गानभिमुक्ता एव ज्ञेयाः ।

नन्वेवं यदि वेदविहितकर्मानुष्ठानारोऽपि मोक्षमार्गानभिमुक्तास्तर्हि किं वेदेन
वञ्चितास्ते । भैवम् । वेदेन ते निःश्रेयसमार्गावेक्षणस्थानं प्रापिताः । तत्र
स्थिता अपि यदि ते स्वर्गादिफललुब्धास्तावदेव कृतार्थनात्मानं मन्यमाना
निःश्रेयसमार्गं नाऽऽलोचयेयुः किंतु तत्र पृष्ठं कृत्वा संसारमार्गमालोचयेयुस्तर्हि
स एव तत्र दोषभागिनो नतु तेषां तेषां वेदस्तत्र दोषास्पदम् । न च ते तत्र गत्वा
अपि कुतो निःश्रेयसमार्गं न पश्यन्तीति वाच्यम् । स्वर्गादिभोगमत्तानां तेषां
तदानीमन्वत्त्वात् । अत एव च कर्मविद्येपविधायकस्यापि वेदस्य गूढाभिप्राय-
स्तदानीं तैर्न ज्ञायते । तथा हि—सांसारिका बद्धा जनार्त्तविधाः—तामसा
राजसाः सात्त्विकाश्च । प्राधान्येन चायं व्यपदेशः । वस्तुतः सर्वेऽप्येते गुण-
त्रययुक्ता एव । यदा यो गुणः प्रधानं तदा तद्विरुद्धं रूपाणामुपपन्नेन प्रधा-
नस्य साहाय्यं करोति । तत्र तामसानां बाहुल्येन सत्कर्मव्यसत्कर्मणि वा न
प्रवृत्तिः । राजसानां बाहुल्येनासत्कर्मणि प्रवृत्तिः । सात्त्विकानां तु प्रामेय
सत्कर्मणि प्रवृत्तिः । तत्र च—

‘ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः (१४।१८) ॥

तत्र संसारदृष्ट्या राजसानां तामसानां च वृत्तिरमार्गगामिनी । तत्र राजसानां
प्राप्तौ नैमित्तिकी तामसानां तु नैसर्गिकीत्यन्यत् । तस्याः परिवर्तनं चैवम्—

अमार्गगामिनी वृत्तिः स्याच्चेन्नैमित्तिकी यदि ।

सा निमित्तवियोगेन पूर्ववन्मार्गगा भवेत् ॥

अमार्गगामिनी वृत्तिः स्याच्चेन्नैसर्गिकी यदि ।

दुःशका मार्गगानेतुं प्रयत्नाविशयं विना ॥ इति ।

तत्र कर्मविशेषबोधकेन वेदेन स्वर्गादिफलैः प्रलोभ्यामार्गगामिन्या वृत्तेः

सकाशात्तान्मच्याव्य कर्मद्वारोर्ध्वगमनं संपादितमिति किमिव नोपकृतम् । ऊर्ध्वं गता एव च निःश्रेयसमार्गविक्षेपस्थानं प्राप्नुवन्ति । तत्र च स्थिता ये दूरत एव निःश्रेयसमार्गमविक्षेपेन । निष्कामकर्मयोगेन(ण) शुद्धचित्ताः केवलसात्त्विकाः स्थिरपक्षा भवन्ति । यत्र च विद्यमानावपि रजस्तमोगुणावकिंचनकारिणौ न सत्यस्य साहाय्यं जनयतः स केवलसात्त्विक उच्यते । अयमेव निसैगुण्यः । अङ्गाङ्गिभावापन्नानां शयाणां गुणानां कार्यकारित्वाभावाभित्यसैगुण्यत्वम् । विद्यमाननयोरपि रजस्तमसोः कार्यकारित्वाभावाभित्यसत्त्वस्थत्वम् । एतेन नित्यगुण्य इति नित्यसत्त्वस्य इति च मियो विरुद्धं भगवता कथमुक्तमित्यपास्तम् । निर्वृद्धः सुखदुःखशीतोष्णादिद्वंद्वातीतः । द्वंद्वातीतत्वं च द्वंद्वसत्त्वेऽपि द्वंद्ववटफयोः सुखदुःखाद्योर्द्वैपम्यं तन्मूलकस्य चित्तवृत्तौ परिणामस्याभावः । नियोगक्षेमः—योगक्षोभानुपकचित्तवृत्तिशून्यः । आत्मवान्—आत्मैकप्रवणचित्तवृत्तियुतः ।

अत्रेदं बोध्यम्—कर्मविशेषबोधकेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादिना वेदेन बोधितो मार्गः सांसारिकदृष्ट्या यद्यप्यमार्गो न भवति तथाऽपि मुमुक्षुदृष्ट्याऽमार्ग एव सः । कर्माणि च प्रवृत्तिः प्राणिनां बहुकालसिद्धा नैसर्गिक्येवेति ततो निवृत्तिर्महता प्रयत्नेन साधनीया । तदुक्तम्—

. अमार्गगामिनी वृत्तिः स्याच्चेन्नैसर्गिकी यदि ।

दुःशका मार्गमानेतुं प्रयत्नातिशयं विना ॥ इति ।

प्रयत्नातिशयश्च तद् 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' (२।३९) इत्युक्तो ज्ञानयोगः । सा च न सर्वेषां तुल्यः । अवस्थामार्गगामिन्या अपि वृत्तेरविरोधेन कश्चन अयोमार्गोऽन्वेषणीयो भवति । स चामार्गस्थकण्टकपीडापरिहाररूपः । तदुक्तम्—

यद्यमार्गेण गमनमगत्या स्वीकृतं भवेत् ।

कण्टकास्तत्र संप्रेक्ष्या भवती हानिरन्यथा ॥ इति ।

कण्टकसंप्रेक्षणं च द्विविधम् । तदुक्तम्—

प्रक्षेप्याः कण्टका दूरं वेभ्यो वा दूरतः स्वयम् ।

गन्तव्यमेवं दोषजैर्द्विधा संप्रेक्षणं स्मृतम् ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना वेदेन यः प्रकाशितो मार्गस्तत्र काम्यत्वेन पदार्थिताः स्वर्गादयः कण्टकाः । तेषां दूरतः प्रक्षेपश्च मनसा वेदामसंकल्पः ।

कामानसंक्राम्यैव ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानम् । तच्च प्रत्यक्षं भावनामयं वेत्यन्यत् ।
एतदाद्यं कण्टकसंश्लेषणम् । द्वितीयं तु तेभ्यो दूरतो गमनम् । कण्टकितमार्गपा-
र्यवर्तिन्या पृथगा (नाजूची पाऊलवाट) गमनम् । संध्याग्निहोत्रादिनित्य-
कर्ममात्रानुष्ठानमिति यावत् । कण्टकेनैव कण्टकसंशोधनं कार्यमिति तृतीया
विधा लोके प्रसिद्धा । साऽप्यत्र संभवति । स्वर्गलोभेन ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमानो
नरस्तावदेव तत्र प्रवर्तेत यावत्स्वर्गभूतिकीर्तिपशुपुत्रादयः सर्वे एव कामा यत्रै-
कैवैव प्राप्नुवन्ति तादृशो मार्गः स्वस्य गन्तुं शक्यश्च दृष्टिपथमागतौ भवेत् । अत्र
च सर्वकामसमष्टिमहान् कण्टकः । तदनुसंधाने सति स्वर्गादिव्याप्तिकलसाधनीभू-
तज्योतिष्टोमादिकर्मविशेषमार्गाञ्चिद्वृत्तिरनयासेनैव भवति । तदेतत्प्रदर्शितम्—

‘ यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः (२ । ४६) ।

इत्यनेन । अस्मार्थधर्माकारैः—अत्र यावत्तावच्छब्दद्वयमपरमध्वारहत्य प्रदर्शितः ।
परे त्वनैव वर्णयन्ति—अर्थः प्रयोजनम् । उदकं पियवेऽस्मिन्नित्युदपानं मया ।

अनायासत एवाभ्यु पथेच्छं यत्र पियते ।

तृपतिरागतैः पान्थैः मया सा परिकीर्त्यते ॥

प्रपायाः प्रयोजनं च निर्जले दुर्लभजले वा प्रदेशे भवति ननु जलप्राये प्रदेशे ।
तत्र यत्र कचिदपि जलस्य सुलभत्वात् । तथा च सर्वतः संप्लुतोदके जलप्राये
प्रदेश उदपानस्य यावत्प्रयोजनमभावप्रतियोगिभूतं लेशतोऽपि नास्तीत्यर्थः । तथा
विजानतो ब्राह्मणस्य सर्वत्राऽऽत्मैक्यं पश्यतो ज्ञानिनो यजेत स्वर्गकाम इत्यादिभ्यः
सर्वेभ्यो वेदवाक्येभ्यो न किञ्चिदपि प्रयोजनम् । अज्ञे जने तादृशवेदवाक्यो-
पयोगी ननु ज्ञानिनीति । एवं युगपत्सर्वकामावाप्तिमालोचयतः स्वर्गादिव्याप्ति-
फलके कर्मविशेषमार्गं प्रवृत्तिर्नैव भवति । एतदेव च कण्टकेन कण्टकसंशोध-
नम् । महति फले दृश्यमाने को हस्ये प्रवर्तेत । सर्वकामावाप्तेः स्वरूपं चेत्थम्—
सर्वत्राऽऽत्मैक्यं भावयतो न किञ्चिदप्यनवाप्तमवाप्तव्यं भवति । ननु च व्याप्तिः
स्वर्गादिफलमुपगम्यमान बन्धक भवति चेत्फलसमाप्तिरुपगम्यमाना बन्धकतरा
स्पादिति चेत् । फलसमाप्तिर्हि स्वाभेदेनैवानुगम्यते । युगपत्सर्वफलानुभवस्या-
न्यथा संभव एव नास्ति । तथा च तत्र बन्धबन्धकभाव एव नास्ति
कृतो बन्धकतरत्वम् । लोके कण्टकेन कण्टकसंशोधनस्थलेऽपि संशो-
धकः कण्टको नैव स्वातन्त्र्येण वेधान्तरं जनयति । नन्वेतदसंभ-
-

मिव प्रतीयते । एतत्सर्वकामावाप्तिरूपं फलमात्मैक्यज्ञानिनः सांख्यस्य । प्रकृतौ तु ' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः ' (२।३९) इत्यनेन सांख्यबुद्धिमुपसंहृत्य ' योगे त्विमां शृणु ' इत्येवं योगबुद्धिः प्रस्तुता । तत्र च सर्वकामावाप्तिः कथं स्यादिति चेदुच्यते । कर्मयोगस्य परंपवसानं सात्मैक्यज्ञान एव । तत्र चोक्तरीत्या सर्वकामावाप्तिरस्येवेति न किञ्चिदप्यत्रासंगतं भवति । ननु ' यावानर्थं ' इत्येतच्छ्रुत्योक्तं सर्वकामावाप्तिरूपं फलं सांख्यस्याऽऽप्त्यज्ञानिनः साक्षात्संभवतीति सांख्यबुद्धिप्रकरण एवास्य श्लोकस्योपन्यासो युक्तः । स तु तत्र भगवता कुतो न उक्त इति चेदुच्यते—' ओशोऽप्यान् ' (२।११) इत्युपक्रम्य ततः ' न त्वेवाहम् ' (२।१२) इत्यारम्भ्य ' नैवं पापमवाप्स्यसि ' (२।३८) इत्यन्तं यत्सांख्यबुद्धिप्रकरणं भगवतोक्तं तन्मुख्यत्वेन ज्ञाननिष्ठाभासये नैयोक्तं किंत्वशोच्यानित्युपक्रमानुरोधेन ' भीष्मादयः शोच्याः ' इत्यर्जुनस्य युद्धनिरासाय वादशयुजिमूलकस्य श्लोकस्य निवृत्तये पूर्ववद्युद्धाभिमुख्याम चेति प्रयोजनत्रयोद्देशेनोक्तम् । वादशयोजनत्रयसिद्धयर्थं च यावदवश्यं वक्तव्यं तापदेवान्तरमकरणत्रयेण तत्रोक्तम् । तावतैव च तत्र यदृच्छयाऽर्जुनस्य मनोवृत्तौ-

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या पथमा परिकीर्तिता ।

इत्येवं लक्षिता प्रथमा ज्ञानभूमिः सिद्धाऽभूत् । यदि च तत्सांख्यबुद्धिप्रकरणं मुख्यत्वेन ज्ञाननिष्ठाभास्युद्देशेन भगवतोक्तं स्यात्तर्हि तत्र परोक्षनार्थं ' यावानर्थं ' इति श्लोकोपन्यासो योग्यः स्यात् । यदि वा तस्मिन्प्रकरणे मातङ्गिकतया काम्यकर्मत्यागः साध्यत्वेन वक्तव्यः स्यात्तत्सुक्तश्लोकोपन्यासो योग्यः स्यात् । उक्तश्लोकाभ्यामुपनिषत्तत्वेन परोक्षितस्य हि ज्ञाननिष्ठाभासये काम्यकर्मत्यागे वा प्रवृत्तिः सुलभा भवति । न तु तद्वदयं तत्र वक्तव्यत्वेन भगवताऽनुसंहितम् । प्रत्युत तदानीं राज्यलोभेन युद्धे प्रवृत्तस्यार्जुनस्य पूर्ववत्प्रवृत्तिर्जायेत चेद्भगवता सा तदानीं कथमपि नैव निषिद्धा भवेत् । युद्धारम्भकाले हि युद्धात्परावृत्तस्यार्जुनस्य युद्धे पुनः प्रवृत्तिर्भगवत् इष्टा । सा च केनापि प्रकारेण भवतु राज्यलोभेन वा कौरवद्वेषेण वा स्वपराक्रमप्रदर्शनोद्देशेन वाऽन्येन वा केनापि कारणेन भवतु तत्र भगवतो मनसि न कश्चिद्विशेषः । तदर्थमेव च भीष्मादीनामशौच्यत्वं शोकस्यायोग्यत्वं स्वधर्मविक्षेपं चावान्तरप्रकरणत्रयेण पदार्शितम् । ' तावता च युद्धे पुनः प्रवृत्तिः स्यादेवेति न निश्चयः । सुखदुःखादिद्वंद्वसमीकरणस्यासुखमावात् ' इत्येवं मन्वानेन भगवता

सौलभ्येन साध्यं निष्कामकर्मयोगं वक्तुमिदं प्रकरणमारब्धम् । अस्मिन्प्रकरणे तु कण्टकेन कण्टकसंशोधनाय ' यावानयं ' इति श्लोक उपयुक्तो भवतीति प्रागावेदितमेव । प्ररोचनार्थमप्यस्यात्रोपयोगो भवति । कर्मयोगस्याऽऽप्यज्ञान एव पर्यवसानेन तद्वर्द्धना कर्मयोगस्य सर्वकामावाप्तिरूपफलसंभवात् । एव कर्मयोगे प्रशस्य तत्फलितमुपदिशति भगवान्—

कर्मपयेवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

आत्मकर्मफलहेतुर्भूया तेऽसङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२।४८) इत्यादिना ।

एतदेव वास्मिन्निष्कामकर्मयोगाख्ये पञ्चमे प्रकरणे मुख्यत उपदेष्टव्यम् । अधिकारो योग्यताविशेषः । एवशब्दव्यवच्छेद्य भगवता स्वयमेव स्वप्नुक्तं ' मा फलेषु कदाचन ' इति द्वितीयपादेन । कर्मकरणमात्र एवेदानीं तव योग्यता न तु तत्फलभोग इत्यर्थः । एवं च ते भोगात् रुधिरप्रदिग्धा इत्येवं यत्तव दृष्टिप्रक्षेपः, स त्वर्थः एवेति भावः ।

ननु कर्म कृतं चेत्—

‘ तामुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ’

इति न्यायेन तत्फलभोगः स्यादेवेति चेदस्तु । न तु तव तव योग्यता । भोग्यता विना ह भवन्प्रभोगो निष्फल एव । तदुक्तम्—

गुणकर्मादिसंबन्धो जातश्चेद्योग्यतां विना ।

निरर्थकः स विज्ञेयः क्वचित्पत्युत बाधकः ॥ इति ।

अर्थात् क्वचित्पत्युत बाधक इत्युच्यते तथा बाधकोऽत्र कुतो न भवति । किंच सत्कर्मजन्यो भोगो बीजोत्थापकत्वाद्बाधकः स्यादेव । तदुक्तम्—

विशेषो भोगयोरिव सत्सत्कर्मजन्ययोः ।

बीजमुत्थापयत्येको निवर्तयति चापरः ॥ इति ।

बीजं वासनाविशेषः पुनस्तादृशकर्मविकीर्णहेतुः । तथा च फलभोगे योग्यताया अभावेन किं कृतं स्यादिति चेत्—यथाऽत्र फलभोगो बाधको नैव भवेत्तथा प्रदर्शयितुमाह—‘ मा कर्मफलहेतुर्भूः ’ इति । स एव हि कर्मकर्ता कर्मफलहेतुर्भवति यः फलभोगादिभ्यः फलोद्देशेन तादृशं सकल्पं कुर्वन्कर्म करोति । ननु कर्मकर्तृतादृशः संकल्पोऽस्तु मा वा भूत् । स्वभावादेव हि कर्म फल जनयेदिति

चेत्—स्यादेतदेवं यदि कर्म चेतनं स्यात् । ईश्वरो हि कर्मानुरूपं फलं ददाति ।
 'फलमत उपपत्तेः' (ब. सू. ३ । २ । १८) इति न्यायात् । स चासं-
 ल्पितं फलं कर्मकर्तुः कथं दातुमुत्सहेत । ननु कर्मसापेक्षो हीश्वरः फलं ददाति
 इति 'वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' (ब. सू. २ । १ । ३४)
 इति सूत्र उक्तम् । तथा च चेतनस्यापीश्वरस्य तत्र न स्वातन्त्र्यमिति चेत्—अस्वा-
 तन्त्र्याद्धीश्वरः कर्मानुरूपं फलं कदाऽपि न दद्यात् । कर्मानुरूपं तु दद्यादेवेति
 न नियमः । कर्मणः सादृगुण्यं वैगुण्यमाधिकारमनधिकारं चाऽऽलोच्य दद्यान्न
 दद्याद्वा । तत्र स प्रभुरेव । यथा राज्ञा नियुक्तो देशविशेषाधिकारी राजपर-
 तन्त्रो राजाज्ञामन्तरेण देशान्तरं गन्तुमसमर्थोऽपि तस्मिन्देशे स्वातन्त्र्येण यच्छेच्छं
 यथायोग्यं संचरत्येव तद्वत् ।

नन्वेवं फलोद्देशेन संकल्पमरुत्वा कर्म कर्तव्यं चेत्तदपेक्षया तदकरणमेवास्तु ।
 अलं भ्रमेण । किंच क्लृते कर्मणि तत्र बन्धकत्वाभावात् तत्फलामिसंधानं तत्क-
 र्त्तव्यमित्यसंधानं च त्याज्यं भवति । तदपेक्षया कर्म नैव क्रियते चेद्वन्धकत्वशङ्काऽपि
 नोदेति । तथा च—

‘मक्षालनाद्धि पट्टस्थ दूरादस्पर्शनं वरम्’

इति न्यायेन माऽस्त्येव कर्म । एवं युद्धस्याकरणे स्वजनवधजन्यपातकमीतिरेव
 नास्तीत्यपरमनुकूलमिति चेत्तत्राऽऽह—‘मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि’ इति । ईदृशं
 यत्त्वदमिमतमकर्मणः स्वरूपं तत्र ते सङ्गो माऽस्त्वित्यर्थः । यतो नैतदकर्मणः
 स्वरूपम् । वस्तुतो विधारे क्रियमाणे कर्मैवैतदान्तरं भवति । ‘न योत्से’
 इत्याकारिकाया मनोवृत्तेरान्तरकर्मरूपत्वात् । आन्तरं च कर्म बन्धकं भवत्येव ।
 आत्मभेदभावेनावाः सत्त्वात् । त्वयाऽपि च—

‘यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

घावराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥’

इत्युक्तवता युद्धाकारणात्क्षेमसंभावनाऽभ्युपेतैव । अङ्गनीकृतस्वधर्मत्यागादापि
 च युद्धाकरणं बन्धकं भवतीति—

‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि’ (२ । ३३)

इत्युक्तमेव । एतदेव च ‘अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्’ (४ । १८) इत्येवं
 भगवताऽऽह उक्तम् । किंच त्वदमिमतमेतदकर्मस्वरूपमालोचयतामज्ञानां जनानां
 बुद्धिभेदो भवेत् । अत ईदृशोऽकर्मणि ते सङ्गो मा भूदिति भावः ।

अवेदमवधेयम्—‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इति ‘मा फलेषु कदाचन’ इति च वाक्यद्वयमस्तिक्रियाध्याहारेण पूरणीयम् । अन्तवोऽस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् । तदुक्तम्—

अनिर्दिष्टाऽप्यन्तवोऽस्तिक्रिया सर्वत्र गम्यते ।

उपस्थितस्त्वत्र काळो वर्तमानो न चेतरो’ ॥ इति ।

तथा च तत्र भूतकालो मविष्यत्कालो वा प्रमाणान्तरावसेयो भवति । तुल्य-
न्यायाद्विध्याद्यर्थोऽपि प्रमाणान्तरावसेय एव । एवं च कर्मण्येवेदानीं तेऽधिका-
रोऽस्ति तथा फलेषु न इदानीमधिकारो नास्तीत्यर्थः । न तु ‘कर्मण्येव त
इदानीमधिकारोऽस्तु, इति तथा ‘फलेषु त इदानीमधिकारो माऽस्तु’ इत्येवं
विध्यर्थगमः । प्रमाणाभावात् । न चोत्तरार्धे ‘मा भूः’ ‘माऽस्तु’ इत्येवं विध्यर्थ-
कषदप्रयोगाच्चतुसारेण पूर्वार्धेऽपि विध्यर्थगम एवार्थोऽस्तिवति वाच्यम् । तथा
सति ‘मा फलेषु कदाचन’ इत्यनेनैव सिद्धौ ‘मा कर्मफलहेतुर्भूः’ इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु यद्ययं सिद्धानुवादस्तर्जुनस्त्वेदानीं कर्मण्येवाधिकारः फलेषु
नाधिकार इत्यर्थः कथं भगवता सिद्धवद्गृहीतः किमर्थं चानूदितः कुतो वा
पूर्वस्मिन्स्वधर्मावसेशनप्रकरणे नानूदित इति चेदुच्यते—यद्यपि राज्यलिप्सया
मुद्धकर्मणि प्रवृत्तोऽर्जुनस्तथाऽपि भीष्मादीन्परोरवस्थितान्प्रत्यक्षं दृष्ट्वा सद्य एव
निर्विण्णोऽभूत् । तथा च तेनोक्तम्—

एतान्न हन्तुमिच्छामि क्षत्रोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते (१।३५) इति ।

तथा च फलेषु त इदानीमधिकारो नास्तीति सिद्धम् । नन्वेवं द्वितीयचरणा-
र्थस्य सिद्धावपि प्रथमचरणार्थो न सिद्धो भवति । प्रत्युत ‘एतान्न हन्तुमि-
च्छामि’ (१।३५) इति ‘न योत्स्ये’ इति च तदुक्तेः कर्माभाव एव
प्रतीयत इति चेत्तत्प्रत्युत । तत्र ‘न हन्तुमिच्छामि, न योत्स्ये’ इत्येवं कर्म-
विशेषस्य युद्धस्य निषेधेऽपि कर्मसाध्या-१८५॥निषिद्धत्वात् । अत एवात्र ‘कर्म-
ण्येवाधिकारस्ते’ इत्युक्तं न तु युद्ध एवाधिकारस्त इति । फलविषये तु
‘अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः’ इत्युक्तेः कस्यापि च कर्मणस्त्रैलोक्यराज्या-
पेक्षयाऽधिकस्य फलस्याभावात्फलसामान्यं निषिद्धं भवतीति तन्मात्तिका

मा फलेषु कदाचनेति सामान्योक्तिः 'संगच्छते' । एवं च कर्मण्येवाधिकार
इत्यादि पूर्वार्धे सिद्धानुवादः । उत्तरार्धे तु सामान्यार्थमतिपादकमिति सिद्धम् ।
तत्र चोत्तरार्धे निषेधद्वयं साध्यम् । तत्रापि मा कर्मफलहेतुर्भूरिति निषेधः
'मा फलेषु कदाचन' इत्येतत्सिद्धान्तमूलकः साध्यतया विवक्षितः । 'मा
ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति निषेधस्तु 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्येतत्सिद्धान्त-
मूलकः साध्यतया विवक्षितः । साध्यतया विवक्षायाः प्रयोजनं स्वर्जनस्य तत्र
प्रवृत्तिनिषेधः ।

अत्र वा विचारे नियमाग्रे आचोयुक्तिपदोर्मगवत् इति चानुरी सविशेषा दृश्यते ।
यस्मिन्मादीन्दृष्ट्वा क्षणमात्रेण विपर्यस्ताऽर्जुनरथमनोवृत्तिः क्षणमात्रेण परावर्ति-
तुमशक्यार्जसन्निधित्वेऽप्यायेत्यश्चभिरवान्तरप्रकरणैः प्रतिप्रकरणमल्पशस्तस्याः
परावृत्तिः संपाद्य पूर्ववन्मोर्गमानीता । अतश्च कृत्यं भगवन्तमन्तरेण न कोऽपि
सर्वेष्वपि शक्युयात् । यथा-

किञ्चिन्निमित्तमासज्य रोगः प्रविशति क्षणात् ।

निर्वर्ततेऽगुभ्यनेन तस्मात्कालेन सूयसा ॥

तथैवेतत् । सटुकम्-

उदात्तचेतसा मोहः सहसा नव ज्ञायते ।

जातश्चेज तमुच्छुं प्रभः साधारणो जनः ॥

युक्तिप्रयुक्तिदृष्टान्तप्रमाणानि प्रयोजयन् ।

श्रीरुष्णः एवार्जुनस्मशको मोहापसारणे ॥ इति ।

(तथा-उपदेशः, कृतोऽयम्, शान्तः प्रति महात्मभिः ।

अल्पेनैव स कालेन शमः सफलतां वजेत् ॥

अत्र तु भगवाञ्श्रीरुष्णः एव मत्प्रसूत उपदेशः । अवः-

उपदेशो भगवतो पात्रप्रति-कृतश्च यः ॥

सद्यः सफलता याति तावत्कार्या विचारणा ॥

यद्यपि चात्र सर्वशक्तिभगवान् किञ्चिदलौकिकं सामर्थ्यं प्रदर्श्य तावन्मात्रे-
णैव चार्जुनस्य मनसि अद्भुतविशममुत्पाद्य तस्य मनोवृत्तिं पूर्ववदुद्वाभिमुखी
मार्गं आनेतु सद्यः प्रभवति यथा महात्मा साधुज्ञानेश्वरो व्याघातवृद्धमाकाशमा-
र्गं समापान्त चाङ्गदेवमात्रस्य स्वालौकिकसामर्थ्येन स्वाभ्यासभूतभित्तिचालनेन

तमभ्युद्गच्छंस्तेनालौकिकसामर्थ्यमात्रेण तस्य मनोवृत्तिं सन्मार्गं आनीतवान् । तद्वदत्रापि साधयितुं शक्नुयदेव प्रभुः । तथाऽपि वदानीं न तथा कर्तुमिषेव भगवान् । अलौकिकसामर्थ्यालोचनं हर्जुनस्य मनसि श्रद्धातिशयमुत्पादयेच्चतुस्ता-
हातिशयम् । प्रकृते च युद्धकर्मणि शूराः स्वजनाश्च भीष्मद्रौजकर्णादयो विना-
रथा इति तत्रोत्साहाविशयोऽवश्यमपेक्ष्यते । तदुक्तम्—

अभ्युद्धोऽपि च सोत्साहः प्रकुर्यात्कर्म यादृशम् ।

न तादृशं निरुत्साहः श्रद्धालुरपि पूरुषः ॥ इति ।

उत्साहातिशयोत्पादनं चार्जुनस्य मनसि प्रतीता युद्धकर्मणि तस्या शक्यताऽ-
योग्यता च न यावत्समूहमुत्पादिता तावन्न सुकरम् । अतः प्रथमतो युक्तिमयु-
क्तिद्वयान्तममाणादिभिरर्जुनमनोभूतामशक्यतामयोग्यतां च स्थूलमूलसहितामुत्पादय
पश्चात्सूक्ष्ममूलोत्पादनमलौकिकसामर्थ्येन विराट्स्वरूपप्रदर्शनेन भगवता कृतम् ।

तत्र प्रथमेन मोहप्रकाशनाख्यानेन प्रकरणेनाशक्यता निराकृता । कुत-
स्त्वा कश्चमिदमित्यादिना : तवायं मोहः, स चास्थाने ' इत्येतावन्मात्रमुक्तं
भगवता नवीदृशो मोह इत्येवं मोहस्वरूप विशदीकृतम् । मोहस्वरूपाशनेऽपि
' ममायमस्थाने मोह एव ' इत्येतादृशनिश्चयमात्रेणार्जुनस्य मनोवृत्तिः किंचि-
द्ब्रुता सती श्रेष्ठुरोमहर्षप्रभृतीन्विकाराञ्ज्ज्वारीरात्रिरासयन्ती रथोपस्थोपवेश-
नविरुद्धान्युत्थानानुकूला ह्येवमतिगामिनी चाभूत् । तदनुगुण एव च तत्र
विधिः ' हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ ' इति निषेधश्च तथैव ' ह्येव मा स्म गमः'
इति । ब्रवश्चान् विपरितानुचितविषयप्रवेशेन संजातकाठिन्याया मनोवृत्तेः शी-
थित्यापादनम् । अत्र च दौर्बल्यत्यागपूर्वकोत्थानस्य विधानेऽपि तादृशविधेः
पर्यवसानं दौर्बल्यत्याग एव । उत्थानस्य पूर्वसिद्धत्वात् । उत्थानमन्तरेण
' कैर्मया सह योद्धव्यम् ' (१ । २२) इति प्रश्नानुपपत्तेः । एवम् ' इदानीं
युद्धमशक्यम् ' इत्येतादृशस्वरूपाऽशक्यता निराकृता । अशक्यतायाः स्थूलं
मूलं च मोह एव । सोऽपि च प्रकाशनमात्रेण निराकृतमात्र एव । अज्ञातस्यैव
मोहस्य कार्यकारित्वदर्शनात् । ततः ' इदानीं युद्धमयोग्यम् ' इत्येतादृशस्व-
रूपामयोग्यतामर्जुनमनासि स्थितां प्रकरणचतुष्टयेन दूरी चकार भगवान् । तत्रा-
योग्यताबुद्धेः कारणानि चत्वारि सदृश्यन्ते । १ भीष्मादिदेहिबिनाशसंभा-
वना । (२) भीष्मादिदेहिवियोगसंभावना । (३) पातकसमावना । (४) रुधि-

रपदिग्धभोगसंभावना चेति । तत्रैकैकं कारणमेकैकेन प्रकरणेन क्रमेण निरा-
कृतं भगवता । तत्र द्वितीयेनाशोष्यत्वानुसंधानाख्येन प्रकरणेन युद्धकरणायो-
ग्यतायाः प्रथमं कारणं भीष्मादिस्वजननाशसंभावनाख्यं निरासितम् । तत्र
चाऽऽत्मनो नित्यत्वेन सर्वेषां सदा सत्त्वं दुःखदायकानामिन्द्रियविषयसंयोगानां
क्षणिकत्वं च प्रतिपादितम् । तेन चार्जुनस्य मनोवृत्तिः पूर्वापेक्षयाऽप्यधिकं
वृत्ता भीष्मादिविनाशसंभावनां दूरे प्रक्षिपन्ती 'न योतस्ये' इतिवृत्तिविरुद्ध-
युद्धकरणस्य भीष्मादिविनाशरूपार्थेन्द्रियसंयोगजन्यदुःखसहनस्य चानुकूला
भीष्मादिविनाशसंभावनाप्रतिगामिनी च स्यादिति मन्वानो भगवांस्तदनुगुणमेव
'युध्यस्व' इति मात्रास्पर्शास्तिविक्षस्व' इति च विधिं तथा 'नानुशोचितुमर्हसि'
इति निषेधं च प्रोक्तवान् । ततस्तृतीयेन शोकराहित्याख्येन प्रकरणेन युद्धक-
रणायोग्यताया द्वितीयं कारणं स्वकीयजननमरणसंभावनाख्यं निरासितम् । तत्र
च मृत्योरपरिहार्यत्वं प्रतिपादयवा भगवताऽर्जुनमनोवृत्तौ संजाताया द्रवीभूताव-
स्थायास्तादवस्थं संपादितम् । तेन च साऽर्जुनमनोवृत्तिः शोकप्रतिगामिन्मृता-
हानुकूला च स्यादिति मन्वानो भगवांस्तदनुगुणमेव 'न शोचितुमर्हसि' इति
निषेधं प्रोक्तवान् । निषेधश्चायं तत्र श्लोकपञ्चकात्मके प्रकरणे आदौ मध्येऽन्ते
चेति त्रिवारं प्रतिपादितो दृश्यते—'अथ चैनम्' (२।२६) इत्युपक्रम एवैकः ।
ततः 'जातस्य हि' (२।२७) इत्यत्र तादृशप्रकरणप्रधानप्रतिपाद्यं मन्मृत्योरप-
रिहार्यत्वं तत्प्रदर्शनकालिको द्वितीयः । 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि' (२।३०) इत्यु-
पसंहारगतस्तृतीयः । प्रधानप्रतिपाद्यस्य मृत्योरपरिहार्यत्वस्योपोद्बलके 'अव्य-
क्तादीनि' (२।२८) इति श्लोके शोककार्यवाग्बिम्बापरूपपरिदेवनायाः 'तत्र
का परिदेवना' इत्येवमाक्षेपं कृतवता भगवता दृढीकृतश्च स निषेधः । अनेन
दृढीकरणेन त्रिवारोक्त्या च श्लोकस्पात्यन्वानुचितत्वं संसूचयता 'सर्वथा शोकं
त्यज' इति विधिस्तथा शोकविरोधिभूतं धैर्यं धारयेति विधिश्च सूचितो भवति ।
ततश्चतुर्थेन स्वधर्मविक्षणाख्येन प्रकरणेन युद्धकरणायोग्यतायास्तृतीयं कारणं
पातकसंभावनाख्यं निरासितम् । तत्र च धर्म्ययुद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं नास्ती-
त्युक्त्या 'इदमेव श्रेयःसाधनम्' इति सिध्यति । तथा च तत्र चेन्नदोऽपि पात-
कसंभावना नास्तीति चार्थादेव सिद्धं भवति । तेन चार्जुनमनोवृत्तौ संजा-
ताया द्रवीभूतावस्थाया तादृशसंपादनद्वारा तस्या अवस्थाया मनसः सकाशा-
त्तादात्विकोऽप्यप्यवः साधितः । तेन च साऽर्जुनमनोवृत्तिर्मुक्तोद्देशकाम्पुत्याना-

मुक्ता तथा 'अथ चेत्' (२ । ३३) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन युद्धाकरणे प्रत्य-
वापोक्त्या च युद्धानभिमुखत्वरूपविकम्पनपातिगामिनी च स्वादिति मन्वानो भग-
वांस्तदनुगुणमेव 'युद्धयोत्तिष्ठ', 'युद्धाय युज्यस्व', इति विधिं 'न विक-
म्पितुमर्हसि', इति निषेधं च श्लोकवान् । अत्र च युद्धोद्देश्यकोट्यानं विधीयते
नतु युध्यस्वेत्येवं युद्धं विधीयते । युद्धोद्देश्यकाम्युत्थानमावेणापि स्वधर्महान्यभा-
वस्य साधनात् । युद्धानभिमुखस्य हि स्वधर्महानिः स्यान्नत्वपराङ्मुखस्य
कथंचिदिति । ततो युद्धकरणायोग्यतायाश्चतुर्थकारणस्यावशिष्टस्य रुधिरमदि-
ग्धमोगसंभावनारूपस्य निरास्तस्य निष्कामकर्मयोगात्स्य पञ्चमप्रकरणस्याऽऽ-
रम्भः । तत्र च कर्मणि कलाभिसंधिराहित्यं कर्तृत्वाभिमानशून्यता बुद्धिस्थैर्यं च
प्रतिपादितम् । कलाभिसंधिराहित्येन च भाविन्यां परिरिक्तावर्जुनस्य दृष्टिप्र-
क्षेपो गर्भसावेणैव गतार्थोऽभूत् । तेन चार्जुनस्य मनोवृत्तौ संज्ञावाया ब्रवीभूताव-
स्थायाः प्रकृतमूलत्वरूपज्ञातृविशयसंपादनद्वारा तस्या अवस्थाया मनसः
सकाशात्कदाऽप्यपच्यवः साधितः । एवञ्च साऽर्जुनमनोवृत्तिर्निश्चयात्मिका वैगु-
ण्यमूलकचाञ्चल्यानभिमुखी कर्तव्यैकतत्परा संभविभाव्यवस्थासमालोचनस्य
कर्माकरणस्य च प्रतिगामिनी स्यादिति मन्वानो भगवांस्तदनुगुणमेव 'नित्यैगु-
ण्यो भव', 'योगस्थः कुरु कर्माणि', 'योगाय युज्यस्व', इति च विधिं तथा
'मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि', इति निषेधं च श्लोकवान् ।

अयमाशयः—एवञ्च रुधिरमदिग्धमोगसंभावनारूपं कारणं विनाशयितुं न
शुकरम् । तथा हि—युद्धस्यायोग्यता हि पराजयदृष्ट्याऽस्त्येव । तत्र सर्वथैहि-
कानुत्कर्षस्यैव सत्त्वात् । जयदृष्ट्यैव हि युद्धे प्रवृत्तिरिति केवलं जयदृष्ट्या
युद्धस्य योग्यता पक्व्या । जये च संभविनि या भाव्यवस्थाऽर्जुनेन समालो-
चिता तत्र भाव्यवस्थासमालोचनमार्गे चत्वारः कण्ठास्तदीयदृष्टिपथं प्रविष्टा
यैश्च युद्धस्यायोग्यतैव तन्मातिमारोहति । अत्र संग्रहः—

भीष्मादिदेहिनां नाशो मरणं स्वजनस्य च ।

पापं भोगा रक्तदिग्धा युद्धायोग्यत्वहेतवः ॥ इति ।

उक्तकारणचतुष्टयमध्ये प्रथमं तृतीयं च कारणं मिथ्यामृतमेव केवलं कल्प-
नामयम् । कल्पितस्य च वस्तुनो ज्ञानमावेणैव विनाशः । तत्र प्रथमे कारणे
भीष्मादीनां विनाशः कल्पितः । स चाऽऽत्मनो नित्यत्वं पञ्चाप्य निवारितः ।

तथा तृतीये कारणे मुद्धे स्वजनवधात्पातकं कल्पितम् । तच्च युद्धस्य धर्मत्वे स्वजनवधेऽपि नैव पातकोद्भव इति प्रज्ञाप्य निवारितम् । द्वितीयं चतुर्थं च कारणं न मिथ्याभूतं कल्पनामयम् । मृत्युसंभावनाया रुधिरप्रदिग्धभोगसंभावनायाश्च मिथ्यात्वाभावात् । तत्र द्वितीयस्य कारणस्य सत्यत्वं गृहीत्वैव मृत्योरपरिहार्य-त्वात्तन्निवारितम् । अल्लेतेऽपि मुद्धे भीष्मादीनां स्वजनानां मृत्युरवश्यं भाव्येव । चतुर्थं तु नापरिहार्यम् । अल्लेते युद्धे रुधिरप्रदिग्धभोगानामसंभवात् । तथा च रुधिरप्रदिग्धभोगा नास्त्या नाम्परिहारायां इति रूढमूलस्यास्य चतुर्थस्य कण्टकस्य विनाशो न सुकरः । दुष्करोऽपि चास्य विनाशः कया विधया संभवेदिति विचारि क्रियमाणे विधाद्वयं संभवति । तदुक्तम्-

कण्टका रूढमूलाब्देऽवेयुर्गोर्मरोधकाः ।

अन्वेष्टव्योऽपरो मार्गो न कुर्याद्विमेव वा ॥ इति ।

अस्मिन् विधाद्वये प्रथमा विधाऽवावकाशं न लभते । ऐहिकजयपक्षीयभाव्य-वस्थासमालोचनमार्गस्य रुधिरप्रदिग्धभोगरहितस्यान्यस्यासंभवात् । तथा च 'न कुर्याद्विमेव वा' इति द्वितीयैव विधाऽव समाश्रयितव्या भवति । प्रकृते गतिश्च भाव्यवस्थासमालोचनरूपा । सा यथाऽर्जुनेन न क्रियेत तथा प्रयत्नोऽवावश्यं कर्तव्यो भवति । अल्लेते च भाव्यवस्थासमालोचने संभविनोऽपि रुधिरप्रदिग्ध भोगाः किं कुर्युः ।

गृह एवावस्थितस्य विभ्येति मार्गकण्टकः ।

सर्वथाऽनग्रतो जन्तोर्विपवाधा भवेत्कथम् ॥

रुधिरप्रदिग्धा भोगाश्च ज्ञाता एव युद्धकरणायोग्यतामर्तिं जनयेयुः । अज्ञातानां तेषां कार्याजनकत्वात् । भाव्यवस्थामा असमालोचन एव हि रुधिरप्रदिग्धभो-गानामज्ञानं भवेत् । तदर्थं प्रयत्नश्च निष्कामकर्मयोगमन्तरेणान्यो न संभवति । अतस्तदर्थं 'योगे निवर्तां शृणु' इत्यादिना पञ्चमं प्रकरणं निष्कामकर्मयो-गाख्यमारब्धम् । अनेनैव च चतुर्थकण्टकोद्धारार्थं कृतेन प्रयत्नेन पूर्वं त्रयोऽपि कण्टका हेल्लयेनोन्मूलिता भवन्ति ।

नचैवमर्जुनस्योत्पन्नो मोहो यावता स्वल्पेन कालेन निवारितो भवेत्तथाऽव प्रपतितव्यं भगवता । युद्धारम्भे बुधाकाक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तथा च निष्कामकर्मयोगारब्धेनैकेनैव प्रयत्नेन युद्धायोग्यतायाश्चत्वारोऽपि कण्टका निर-सितुं शक्याभेतिकमर्थं भगवता 'अशोऽप्यानन्वशोचः०' इत्यादिप्रकरण-

यमारब्धमिति चेदुच्यते । नात्र भगवता. क्षणस्यापि कालस्य वृथा क्षेपः
 छतः । अर्जुनमनोवृत्तौ निष्कामकर्मयोगस्य सम्यक्प्रवेशाय प्रकरणत्र-
 यस्याऽवश्यकत्वात् । यथा हि खण्डशर्करा पयसि प्रविष्टा सर्वांशेन पयो
 व्याप्नोति सैन्धवशकलानि वा जले प्रविष्टानि सर्वांशेन जलं व्याप्नुवन्ति यस्यो
 जलस्य च द्रवीभूतत्वात् । न तथा धान्ये प्रविष्टानि शर्कराखण्डानि सैन्धवशक-
 लानि वा धान्यं सर्वांशेन व्याप्नुवन्ति धान्याद्वह्निर्निष्काशयितुं च शक्यन्ते ।
 तथाऽत्र प्रकरणत्रयेण द्रवीभूतायां मनोवृत्तौ निष्कामकर्मयोगशर्करायाः सर्वा-
 शेन प्रवेशो भवति । मनोवृत्तेः सकाशाद्वह्निर्निष्काशयितुं च न शक्यन्ते ।
 अत्र हि युद्धसमाप्तिपर्यन्तमर्जुनमनोवृत्तौ प्रविष्टस्य निष्कामकर्मयोगस्य स्थैर्य-
 मपेक्ष्यते । इतरथा हि मध्य एव कदाचिदर्जुनमनसि पुनः शोकोद्भवे दुर-
 वस्था स्यात् । अद्भुते हि धान्ये प्रविष्टानि शर्कराखण्डानि सैन्धवशकलानि
 वा शूर्पव्यापारेण चालनीव्यापारेण वा स्वल्पेनैव प्रयत्नेन पृथग्भवन्ति तद्वत् ।
 अत एव च निष्कामकर्मयोगेनार्जुनमनोवृत्तावन्ततः सर्वांशेन ग्राह्यायां तत्र
 प्रवेशमलभमान इवाभिमन्युवधश्रवणेन संजायमानः शोको बहिःस्थित इव
 युद्धान्निवर्त्य शस्त्रन्यासाय न पर्याप्तोऽभूत् । प्रत्युतःत्साहातिरेकेण जयद्रथवध-
 प्रतिज्ञायां पर्यवसितोऽभूत् । अन्यथा यथा महाप्रभावोऽपि द्रोणाचार्योऽश्वत्था-
 मनिधनं भूत्वा शोकाकुलः संश्लक्ष्ण्य संहतवांस्तथाऽर्जुनोऽपि पुनः शस्त्र-
 न्यासाय प्रवृत्तः स्यादिति दिक् ।

अत्रेदमवधेयम् । सात्त्विकस्यार्जुनस्य मनोवृत्तिः प्रकृत्यैव द्रुता महारोगत-
 भीष्मादिप्रत्यक्षदर्शनेन सहसा कठिनाऽभूत् । सा च शनैः शनैर्मथाकाटेन
 प्रयत्नमन्तरैव पुनः पूर्ववत्प्रकृतिं प्राप्स्यत्येव । तदुक्तम्—

प्रकृत्या यस्य यो भावो जले द्रव इव स्थितः ।

कथंचिदन्तरा छन्नः पुनर्दृश्येत पूर्ववत् ॥ इति ।

किंतु युद्धारम्भकाले क्षणमपि विलम्बमसहमानां वादात्किं परिस्थितिं
 निरीक्षमाणो भगवांस्तदीयां मनोवृत्तिं युक्तिप्रयुक्तिदृष्टान्तादिभिरावश्यकैः स्वल्पे-
 नैव कालेन पुनः पूर्ववत्प्रकृतिमापाद्य तस्य युद्धाभिमुख्यं संपादयामास । तदु-
 क्तम्—

कृत्यमेतन्कातिमहत्तकं कालो न क्षणाधिकः ।

भगवन्तं विना चैनत्कोऽन्यः साधयितुं क्षमः ॥ इति ।

एवं चानेन निष्कामकर्मयोगाख्येन पञ्चमेन प्रकरणेन युद्धकरणाद्योग्यतायाश्चतुर्थं
 कारणं रुधिरप्रदिग्धभोगसंभावनारूपं कथं निरासितं तत्प्रदर्शितम् । निष्कामक-
 र्मयोग एव च योगबुद्धिपदेन बुद्धियोगपदेन चोच्यते । योगविषयिका बुद्धिर्यत्र
 बुद्धिविषयीभूतो योगो यत्रेति वा निरुक्तेः । बुद्धिर्निश्चयात्मिकाऽवृत्तिः ।
 तत्प्राधान्याभिप्रायेण निष्कामकर्मयोगे योगबुद्धिपदं शकम् । तत्र योगनिश्चयस्य
 सत्त्वात् । योगश्च चित्तबुद्धिनिरोधः । स चात्र विद्यत एव । अस्मिन्निष्काम-
 कर्मयोगे 'कर्म करोमि' इत्येवं कर्तृत्वानुसंधानात्मिकायास्तथा 'कर्म न करोमि'
 इत्येवमकर्मात्मिकायास्तथैव फलभोगानुसंधानात्मिकायाश्च 'चित्तबुद्धेर्निरोधात्' ।
 योगप्राधान्याभिप्रायेण च बुद्धियोगपदमपि तत्र शकम् । ईदृशं च निष्कामकर्म-
 योगत्वत्वं 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२।४७) 'योगस्थः कुरु कर्माणि'
 (२।४८) इति श्लोकद्वयेन सूचितम् । ततोऽयं निष्कामकर्मयोगो-प्रशंसति-
 'दूरेण-सर्वं कर्म' (२।४९) इत्यादिना । अत्राऽऽहुः-कर्मशब्दो-यद्यपि
 सत्कर्मसत्कर्मैत्युभयकर्मबोधकस्तथाऽप्यसत्कर्मणो हिंसाचौर्यादेर्निष्ठतरत्वस्य
 लोके प्रसिद्धत्वाच्च कर्मपदेन यज्ञदानादिकं सत्कर्म गृह्यते । ननु केव-
 लमसत्कर्मत्र-कर्मपदेन गृह्यते । तत्रावरत्वस्य लोकोत्तः सिद्धत्वात् । न च सिद्धस्यै-
 श्यामनुवादोऽस्तु । अपूर्वविध्यपेक्षयाऽनुवादे साधवादिति वाच्यम् । अनुवादस्य
 प्रकृतनिष्कामकर्मयोगप्रशंसायां कथमप्यनुपयोगात्- । फलमुखगौरवस्यादूष-
 कत्वेनोपपत्त्यर्थमृणस्यैवोचितत्वात् । सामान्यमुखप्रवृत्तस्य कर्मशब्दस्यासत्कर्म-
 मात्रार्थकत्वेन संकोचे मानाभावाच्च । ननु त्वयाऽपि कथमत्र कर्मशब्दस्य
 सत्कर्ममात्रार्थकत्वं गृहीतमिति चेत्-भ्रान्तोऽसि । न वयमत्र-कर्मशब्दस्य-शक्ति-
 संकोचं प्रतिपादयामः । द्विविधस्यापि-कर्मणोऽत्र कर्मशब्देन प्रतिपादनात् । नापि च
 'उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वं विधेयार्थस्य' । इति नियमोऽस्माकं
 विरुध्यते । द्विविधस्यापि कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया निरुद्धत्वस्यास्माक-
 मिष्टत्वात् । कथं तर्हि 'अत्र कर्मपदेन यज्ञदानादिकं सत्कर्म गृह्यते' इत्यनु-
 पदमेवोक्तमिति चेत्-न तच्छक्तिसंकोचाभिप्रायेणोक्तं किंतु प्रकृतोपयोगाभि-
 प्रायेणेति गृहाण । यज्ञदानादिकं हि कर्म लोके प्रशस्तमिति शीघ्रं । सादृश-
 कर्मकर्तारश्च लोके पूज्यतां गान्ति । स्वयमपि च ते 'वयं लोकमान्याः' ।
 इति मन्यन्ते । सादृशमपि च धत्तसत्कर्म निष्कामकर्मयोगापेक्षया दूरेणावरमतीव
 निष्ठम् । किं बहुना हिंसाचौर्यादिकर्मणो सादृशमनुचितत्वमवध्यत्वात् त्याग्यत्वं

च लोके प्रतीयते वादशकर्मकारिणां च नाऽऽदरः समाप्तु, वदपेक्षया नाले-
नाप्यंशेन हीनमनुचितत्वमवद्यत्वं त्याज्यत्वं च यज्ञदानादिकर्मणां तथा तत्कर्म-
कारिणां श्रोत्रियाणामपि तत्त्वज्ञानिसमवाये नाऽऽदरः । एतच्चात्र सदसत्सा-
धारणार्थबोधकेन कर्मशब्देन सूचितम् ।

‘ बुद्धियुक्तो जहावीह उमे सुकृतदुष्कृते ’ (२ । ५०)

इत्युक्त्या स्पष्टीकृतं भगवता । तत्र हि ‘ सुकृतदुष्कृते ’ इति द्वंद्वनिर्देशेन
द्वयोः सहविवक्षाऽवगम्यते । तथा च यथा हिंसाचौर्यादिदुष्कृतकर्मकारिणः
सात्त्विकैः सद्भिः शोच्यन्ते—‘ कथमेतेषामीहो कर्मणि प्रवृत्तिभूम् । कथात्रैषां
लामः स्यात् । परैर्बते कथमत्र प्रवर्तिताः । सर्वथैवानधिकारिणो निरुध्य
पीडयेयुः । निगृहिताश्च कृत्वा कारागारे मक्षिष्येयुः । का गतिः । स्वेन कृतं कर्म
स्वेनैव भोक्तव्यम् । यादृशी भवितव्यया तादृशी बुद्धिः । छित्तितामिह ललाटे
‘ प्रोज्झतुं कः समर्थः ’ इत्यादि । तथैवैते सत्कर्मकारिणः श्रोत्रियाः स्वर्गादिक-
लहेवो नित्यसत्त्वस्थैर्निष्कामकर्मयोगिभिः शोच्यन्ते । एवावानेव हि तत्र
विशेषः—तत्राधिकारिणो राज्ञा नियुक्ता अत्र त्वीधरेण नियुक्ताः । तथा तत्र
कारागृहं लोकमसिद्धमत्र तु शरीरेणैव तथेति । अन्यत्सर्वं सयानमेव । तदेतत्सर्वं
‘ छपणाः फलहेतवः ’ इत्यनेनोक्तम् । एव च लौकिकयज्ञदानादिसत्कर्मपेक्ष-
याऽजीवोत्कृष्टतरोऽपि निष्कामकर्मयोग इत्युक्तं भवति ।

नन्वियं प्रशंसा किमर्थं कृता । प्रशंसा हि प्ररोचनार्था । अत्र च मकरणे
निष्कामकर्मयोगस्वरूपप्रदर्शनात्पूर्वमारम्भ एव ‘ बुद्ध्या युक्तो ’ (२ । ३९)
इत्यादिना श्लोकद्वयेन कर्मबन्धप्रहाणादीनि फलानि प्रदर्श्य प्ररोचनाकृता ।
तथा च दूरेण स्वरमित्राद्युक्तिर्भ्यर्थेति प्रविभावीति चेत्तैवम् । नैव भगवदुक्तवै-
कमप्यक्षरं व्यर्थं स्यात् । कस्तर्ह्यत्र भगवतोऽभिप्रायः । उच्यते—इयं हि प्रशंसा
नैव प्ररोचनार्था । प्ररोचना ताम पीत्युत्पादनम् । पीतिव् कर्तव्येऽर्थे षट्हांजन-
यति । स्पृहा च सामनस्योत्सुक्यसंपादनद्वारा प्रवृत्तिं जनयति पूर्वसिद्धां वा प्रवृ-
त्तिमुपोद्ब्रजयति । इयं हि यज्ञदानादिकाभ्यकर्मणां निन्दा नैव निष्कामकर्मयोगे
पीतिमुत्पादयितुं प्रभवति । किंत्वकरणे प्रत्यवायभवनवत्संभाविवभयात्परिहा-
णाय कर्तव्येऽर्थे प्रवृत्तिं जनयति पूर्वसिद्धां वा प्रवृत्तिं निश्चितां करोति । यथा
संप्रति लोके विद्यार्थिनां परीक्षायां प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्वत् ।

तथा हि-परीक्षिताः समुत्तीर्णा उभन्ते पारिवोषिकम् ।

नानुत्तीर्णा न्यूनगुणास्तथा नाम्यपरीक्षिताः ॥

ते तु मत्पुत्र दण्डार्हा भवेयुरनुपस्थिताः ।

एष एवार्थः प्रकारान्तरेणान्यत्रोक्तः-

विद्यार्थी नियताभ्यासी समते पारिवोषिकम् ।

परीक्षायां गुणाधिक्यालोके याति च माम्यताम् ॥

श्रीडासकस्त्वनभ्यासी भजेत्पुत्र दण्ड्यताम् ॥ इति ।

एवं च यथा पारिवोषिकस्पृहा परीक्षायां प्रयुक्तावुत्साहं जनयति दण्ड-
भीतिस्तु परीक्षायां प्रयुक्तौ निश्चयं जनयति तद्देवात्र बोध्यम् । एवं चात्र न
किमपि भगवद्वाक्यमनर्थकम् ।

यस्यात्र भगवता क्रमः स्वीकृतः सोऽपि युक्तवर एव । उत्साहजनिका
फलश्रुतिः 'युद्धया युक्तो' (२ । ३९) इत्यादिना पूर्वमुक्ता । निश्चय-
जनिका लौकिककर्मनिन्दा च 'दूरेण सवरम्' (२ । ४९) इत्यादिना
पश्चात्कृतेति । यथा हि किञ्चिद्वर्त नित्यं काम्यं च भवति । अकरणे प्रत्यवाय-
श्रवणान्नित्यं फलश्रवणात्काम्यं च यथैकादशी भवम् । किञ्चिच्च भवं
केवलं नित्यमेव । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । ननु काम्यं फलाश्रवणात् ।
यथा संधोषासनादि । तत्र कर्मणि फलश्रुत्या मोत्साहिते मनसि तत्र
निश्चयः स्वयमेव प्रविशति । प्रविष्टं च तं पश्चात्केवलं स्थिरी करोति ।
अकरणे प्रत्यवायश्रुतिः । केवले नित्ये तु फलाश्रवणेन मोत्साह-
नामावात्स्वपमविशर्त्तं निश्चयं प्रवेश्य स्थिरी करोत्यकरणे प्रत्यवायश्रुतिरिति
तत्रातिभारः स च तत्रागत्या सस्र इत्यन्यत् । तथा च नित्यं काम्यं च यत्-
भवं तत्र पूर्वं फलमभिधायेव पश्चादकरणे प्रत्यवायोऽभिधेयो भवति । अन्यथा
वृथाऽतिभारः स्यात् । तद्देव प्रकृते बोध्यम् । यन्नात्र निष्कामकर्मयोगस्वरूपमद-
र्थनात्मामेव तत्कलं प्रतिपादितं तदवधानदाढर्चायेति तदभिप्रायः मायुक्त एव ।

अस्मिन्निष्कामकर्मयोगाख्ये पञ्चमे प्रकरणे सिद्धचसिद्धयोः समत्वत्तो
योगः प्राधान्येन विधित्सितः । स च कर्मण्येवेति तदप्यत्र विधेयं भवति ।
यद्यपि तद्वस्तुतः सिद्धमेव । 'नहि कश्चित्क्षणमपि' (३।५) इत्युक्तेः ।
तथाऽप्यर्जुनाभिप्रायं 'न योत्स्ये' (२।९) इत्येतादृशीमकर्मवस्थां दूरीकर्तुं

तदप्यत्र विधिरिति । तच्च (भा वे सङ्गोऽस्त्वकर्मणि, योगस्थः कुरु कर्माणि) (२।४८) इति विहितमेव । तत्र च विशेषणतया 'योगस्थः' इति पदेन योगोऽपि विहितः । तं च प्रकरणमतिपाद्यतया प्राधान्येन विधितस्तुपसंहरति तस्माद्योगाय युज्यस्वेति । योग एव कर्मसु कौशलं नान्यत् । लोकानां हीत्यं प्रतिः कौशले नाम यथाविध्यनुष्ठानजनको मानसो धर्मविशेषः । यस्मिंश्च सति कर्ता क्षणमप्यनवहितो न भवति कर्मणि वैगुण्यं च ऐशतोऽपि न भवति कर्मफलं च पूर्णं यथायोग्यं प्राप्यत इति । एतल्लोकामिमं कौशलं मन्यन्तां नाम लोकाः । वस्तुतः कर्मसु कौशलं योग एवेत्यर्थः । ननु लोका-मिमन्तेन कौशलेन स्वर्गादीन्यमिमतावि फलानि प्राप्यन्ते । योगेन तु न तदपेक्षमाशङ्कितं किंचित्प्राप्यते प्रत्युत वान्यस्त्रिलानि फलानि निवर्त्यन्ते । तथा च किमस्य कृत्यं येन कौशलत्वं वर्ण्यत इति चेत्—'प्रत्युत वान्यस्त्रिलानि फलान्य-मेन निवर्त्यन्ते' इति यत्त्वयोध्यते तदेवास्य कृत्यम् । एतत्प्रकरणारम्भ एवेतत्प्रदर्शितं 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२।३९) इति । एतच्च योगकृत्यं नेतरसाधारणम् । किंत्वमृतत्वमभिहारत्वादसाधारणं योगमात्रसाध्यम् । तथा चास्य महत्त्वं किमु वर्णनीयम् । नन्वमृतत्वं मरणराहित्यम् । मरणं च जन्मवतोऽवर्जनीयमेवेति जन्मबन्धप्रहाणमावश्यकमिति चेत्तस्यम् । कर्मबन्धप्रहाणमेव हि जन्मबन्धग्रहाणम् । जन्मनः कर्माधीनत्वात् । तदेतद्वर्णयति भगवान्—

‘कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्’ ॥ (२।५१) इति ।

अनामयं प्रदत्तमृतत्वम् । आमयो हि मरम्यस्य पूर्वावस्था तद्वाहित्ये मरणाभावस्य नान्वरीयकत्वात् । मोक्ष इति यावत् । ननु तदानीमर्जुनेनापार्थितमेतत्पदं कथं भगवता प्रदर्शितमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । तदन्तेरणार्जुनमोक्षस्यानिवार्यत्वात् ।

नाष्टः कस्यचिन्न्याज प्रदद्यादयाचितः ।

तत्रोक्तोऽर्थस्तथा दत्तो न यास्यत्युपश्रुक्तताम् ॥

इति न भगवद्व्यतिरिक्तविषयम् । सूक्ष्मवचार्थदर्शनेन त्रिकालज्ञे विचारपरिप्लुते भगवति तस्याप्रवृत्तेः । अब एव—

दातारः प्रार्थितार्थानां भूयांसो भुवनत्रये ।

अप्रार्थितानामर्थानां दातैकः परमेश्वरः ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते । नन्वर्जुनस्य तदानीं कर्मविशेषे युद्धे प्रवृत्तिर्भगवन्ते
इष्टा । साधनेन कर्मयोगेन कथं स्यात् । सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपस्य योग-
स्योपस्थितेषु सर्वेषु कर्मस्यावश्यकत्वेऽप्यन्येषु कर्मसु तत्संभवात् । न च
युद्धमारब्धमेवेत्युपस्थितत्वाच्चदपि ग्राह्यं भवतीति वाच्यम् । तदानीं निर्विण्णे-
नार्जुनेन ' न योत्स्ये ' (२ । ९) इत्येवं तस्य त्यक्तत्वात् । न च साधु-
नस्याकर्मावस्था ' मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि ' (२ । ४७) इत्येवं भगवता
निषिद्धा । तथा च ' न योत्स्ये ' इत्यस्यापवादस्याभाव उत्सर्गस्य युद्धस्यो-
त्थितिः स्यादेवेति वाच्यम् । युद्धादन्येन केनचित्कर्मान्तरेणापि तस्या अकर्मा-
वस्थाया निषेधसिद्धेः । भगवद्दृष्ट्या तस्या अकर्मावस्थात्वं भावाच्च । या हि
' न योत्स्ये ' इत्याकारिकाऽर्जुनस्य तदानीं मानसी वृत्तिस्तद्रूपस्याऽऽन्तरकर्म-
णस्त्वदानीं सत्त्वात् । ततश्च भगवदिष्टाऽर्जुनस्य युद्धे प्रवृत्तिः कथमनेन निष्का-
मकर्मयोगकथनेन सिध्यतीति चेत् । मैवम् । अर्जुनाभिपतायास्तूष्णीभावरूपाया
अकर्मावस्थाया यो निषेधो भगवता ' मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि ' इत्येवं छत-
स्तस्य निर्वेदे सत्यसंभवेन निर्वेदनिषेधेऽपि तच्चात्सर्यस्याऽऽवश्यकत्वात् । एवं सति
च मोहे निर्वेदनिषेधस्यासंभवेन मोहनिषेधपर्यन्तमपि तच्चात्सर्यं भगवतोऽवा-
भिमेतम् । न च सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपस्यास्य योगस्य निर्वेद उपकारक
एवेति कथं तन्निषेधे तात्पर्यं भगवतः कल्प्यत इति वाच्यम् । मोहमूलकस्य
प्रकृतस्य निर्वेदस्य योगोपकारकत्वाभावात् । एवं च मोहे तन्मूलकनिर्वेदे च
निषिद्धे युद्धस्योपस्थितिरवश्यमाविनीत्युपास्थितं युद्धं निष्कामकर्मयोगस्याऽऽ-
भ्यस्येन प्रकृते ग्राह्यं भवत्येवेति सिद्धम् ।

अथ कीदृशत्वाहं निर्वेदो योगस्योपकारकः । कदा च स प्राप्स्यते पदार्थ-
मिदानीं प्रयतितव्यमित्येवमर्जुनस्य मनस्युद्भवन्तमाक्षेपं परिहरति--

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिविरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ (२।५२) ।

स्यापिनो निर्वेदस्य उल्लेखमुक्तं रसगङ्गाधरे (५० ३२)-नित्यानित्यव-
स्तुविवेकजन्या विषयविरागाख्यो निर्वेदः । गृहकलहादिजस्तु व्यभिचारीति ।

तथा ज प्रकृते प्रहारोद्यतमीष्मादिस्वफीयजनप्रत्यक्षदर्शनजन्यो निर्वेदो व्याभि-
चारीति स नैव योगमुपकरोति किं नु नत्वेवाहमित्यादिना यदात्मनो नित्यत्वं देहा-
देशानित्यत्वमुक्तं तादृशविवेकजन्यः । तादृशो विवेकश्च देहादिष्वात्मभ्रमजनकं
मोहं दूरीकृत्य विषयविरागरूपं निर्वेदं जनयति । गन्तासीत्यनद्यतने तुष्टप्रत्य-
यप्रयोगेण नाद्येदानीं तादृशी तवावस्था प्राप्स्यतीति द्योतितम् । केवलमि-
दानीं तादृशयोगप्राप्त्यर्थं यत्नः करणीयः । अत एव 'योगाय युष्यस्व'
इत्युक्तम् । योगप्राप्त्यर्थं चक्षुपरिकरो भवेति तदर्थः ।

अवेदं बोध्यम्—बुद्धेर्वस्तुतः करणत्वात् 'यदा त्वं मोहकलिलं बुद्ध्या
ध्यतितरिष्यसि' इति वक्तव्यम् । तथाऽनुक्त्वा यत् 'यदा ते मोहकलिलं
बुद्धिर्व्यतितरिष्यति' इत्युक्तं तत्र युष्यच्छब्दवाच्यस्य कर्तृत्वाविवक्षया तस्या-
स्वातन्त्र्यं बुद्धेः कर्तृत्वविवक्षया तस्याः स्वातन्त्र्यं च सूच्यते । तेन त्वं बुद्धच-
धीनो ननु त्वदधीना बुद्धिरिति च सूचितं भवति । बुद्धिरन्तःकरणविशेषः ।
सा चेदानीमुक्तप्रकारेण स्वतन्त्रा मोहेन चाऽऽकान्तेर्वीयमवस्था तेष्वीव
शोचनीया द्रव्यते । तदुक्तम्—

स्थान एव यदाक्रम्य बुद्धिं मोहः पनुत्यपि ।

स्वातन्त्र्यं यत्र नारीणां शठास्तत्र न दुर्लभाः ॥ इति ।

तद्विपर्ययेण च स्वकीयं स्वातन्त्र्यमास्थितवता त्वया भेरित्वा बुद्धिर्पदा
मोहमाक्रमेत् । न केवलं तदाक्रमणमात्रं किंतु यं मोहमाक्रम्य पश्चात्तत्संबन्धो
यथा न भवेत्तथा तस्मात्परतो गच्छेत्तदा योगोपकारकं निर्वेदं प्राप्स्यसि ।
तुधातुश्च तरणवाची । प्रकृते मोहतरणं च मोहाक्रमणम् । अत्युपसृष्टतुधातुबो-
धितमविक्रमणं च तस्मान्मोहात्परतो गमनम् । तत्र विशेषो वीत्युपसर्गेण द्योत्यते ।
विशेषश्चाऽऽकान्तवस्तुनः पश्चात्ते शतोऽप्यसंबन्धः । सांपतं मोहेन बुद्धिराकान्ता
किञ्च । किंतु स मोहस्वाहशबुद्धिर्संबन्धेनैव तदाश्रयेण स्वकार्यं साधयति न
तु तस्याः परतो गत्वा तदसंबन्धेन । नैवं यदा बुद्धिर्मोहमाक्रमेत्तदा । किंतु
तादृशमोहाक्रमणपूर्वकं तस्मान्मोहात्परतो गत्वा तत्संबन्धं सर्वथा परि-
त्यजेत् । तदैव च योगोपकारकनिर्वेदप्राप्तिः । निर्वेदस्वरूपं च निर्यानिर्त्यवस्तु-
विवेकजन्माविषयविराग इत्यनुपदमेव प्रदर्शितम् । विषया इन्द्रियार्थाः शब्द-
स्पर्शादयो भोग्याः । तेषु विरागोऽर्थात्तत्वा । तेषां भीतिविषयत्वाभाव इति या-
वत् । भीतिविषयीभूता इन्द्रियार्थास्तु मोहपञ्जीया एव । ते च मूला मायिनश्चेति

द्विविधाः। तत्र भूता अनुभूताः संस्कारद्वारा मोहसहाया भवन्ति बुद्ध्याक्रमणे ।
 भाविनस्तु फलनायमा अपि तर्कद्वारा साहाय्यकमाचरन्तवेव बोहस्प । मनो-
 राज्यादौ तथा दृष्टत्वात् । ते च पुनरिन्द्रियार्था इन्द्रियपञ्चकभेदेन पञ्चविधाः ।
 तत्र भाविनोऽर्था आभेयास्वाद्यब्रह्मव्यस्पृश्यश्रोतव्यभेदेन पञ्चविधाः । भूता
 धार्म्याध्यातास्वादिवदृष्टश्रुतभेदेन पञ्चविधाः । तेषु च प्रमाणमूर्धन्यया श्रुत्या
 स्वर्गकामादिपदैर्मोहिताः स्वर्गकीर्तिपुत्रपशुभूत्यादयोऽर्थाः सर्वतो बलिष्ठाः ।
 तेषां च केषांचिच्छ्रुतानां केषांचिच्छ्रोतव्यानां सर्वेषां प्रीतिविषयत्वाभावे साधिते
 प्रधानमलानिबर्हणन्यायेनेतरे सर्वेऽपि विषया अर्थादिबोहिता भवन्ति ।

तत्त्वेवं वेदप्रविषादितेषु ज्योतिष्टोमादिकाम्यकर्मसु प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत्-
 मा भूत्यपुत्तिर्न नः किंचिच्छिद्यते । प्रयुतेष्टापत्तिरेव । नैव चात्र वेदामा-
 ण्यपत्तिरिति श्रमितव्यम् । सत्यां कामनार्था तदर्थमयमुपाय इत्येतावन्मात्रं वेदेन
 बोध्यते । न त्वयमुपायः करणीय एवेति वेदतात्पर्यम् । तथा च सत्यामपि का-
 मनायां शरीरशक्तेर्द्रव्यस्य वाऽभ्यासेन ज्योतिष्टोमाद्यकरणेऽपि न तद्वोधक-
 वेदामाण्यशङ्का किमुतासत्यां कामनायामिति न कश्चिदोषः ।

अनेदं बोध्यम् । मोहकालिष्ठमिष्यत्र कलिष्ठशब्देन मोहे गतेऽपि तदवशेष-
 भूतः कालिमोष्यते । (सारा, चट्टा, डाय इति भाषायां पसिद्धः) । तस्या-
 न्यदिक्कनोऽप्रापेक्ष्यते निर्वेदस्य कात्स्न्येन सिद्ध्ये । अन्यथा तदवशेषतः कदा-
 चिदभिमन्युवधश्रवणादिकारणान्तरादपि भ्रमोदये शसन्त्यासप्तसङ्गः स्यात् ।
 तदुक्तम्-

मनोवाकापदोषाणामवशेषः सुतुःसहः ।

संनिष्ठते भावदायुः सहार्पं भ्रूयमनिव ॥ इति ।

यथा पूर्णकुम्भाजलेऽसृत् आर्द्रता, भोगेन कर्मणि नष्टेऽपि तदनुशयः ।
 त्वचि मणे विरोपितेऽपि वधिद्वम् । यथा च-

विनाशितेऽपि नाळस्य भावा रोदनकारणे ।

हृदकारं ददात्येव क्षणं तदवशेषतः ॥ इति ।

अपमेदार्थः पकारान्तरेण पविषादितो ह्यपदे-

साध्याशया रुदन्वातस्तच्छाभेन शरोदनात् ।

विरतोऽपि क्षणान्द्विरान्दकारं वदाति सः ॥ इति ।

हुंकारः ' हुंका ' इति मापायां सत्तिन्दः । स च स्वयं विनशन-
शीलः कियताचित्कालेनोपायान्तरं विनैव विनश्यत्येव । किंतु यादृशं
रोदनकारणं क्षुद्रत्वाद्भेदमुद्भावयितुं न पर्याप्तं भवति तदृशं क्षुद्रमपि
कारणं । हुंकारावस्थायां समुत्पन्नं चेत्तदानीं तादृशावेनश्यदवस्थस्यापि
हुंकारस्य सहायेन रोदनमुद्भावयितुं पर्याप्तं भवतीति दृश्यते । तद्वत्पुरुते
मोहावशेनो बाधकः स्यादिति तस्यापि बुद्ध्याऽतिक्रम आवश्यकः । अतस्त-
दर्थं कलिलपदमुपात्तं भगवता । यद्यप्यतिक्रम्य पर्वतं नदीत्युक्ते पर्वतपुद्भि-
काया उपत्यकाया अपि नदीकृतातिक्रमः सिध्यति । यथा च नदीमतिक्रम्य
ग्राम इत्युक्ते नद्या इव तत्सैकतस्याप्यतिक्रमोऽवगम्यते न तदर्थं तत्र पदान्त-
रोपेक्षा दृश्यते । तथाऽपि योग्यत्वावलात्तत्र यथा न तु सर्वत्र तथैवातिक्रम
इति नियमः । अतिक्रम्य पर्वतभवतिष्ठातिक्रम्य नदीभवतिष्ठेत्युक्त उपत्यकाया-
मपि पुलिनेऽपि चावस्थानसंभवात् । तस्यात्पुरुते मोहकृतस्तदवशेषकृतो वा
बुद्ध्यातिक्रमो लेशतोऽपि नास्तीति सिद्धम् । यद्यपि व्यतीत्युपसर्गद्वयं कर्मव्य-
विहारद्योतकमन्यत्र दृश्यते । मायोदर्शनन्यायेन च सोऽर्थोऽत्र बुद्धिमारोहति ।
तथाऽपि बुद्धिकृतमोहातिक्रमविपरीतस्य मोहकृतबुद्ध्यातिक्रमस्य लेशतोऽप्यत्र
प्रकृतार्थानुपयोगाभावात् कर्मव्यविहारमिप्रायेण व्यतीत्युपसर्गद्वयमुपात्तं भग-
वता । अत एवात्र व्यवितारिव्यतीति परस्परपदमुपात्तं भगवता । अन्यथा
' कर्षेति कर्मव्यतिहारे ' (पा० सू० १।३।१४) इत्यनेनाऽऽत्मनेपदमसङ्गात् ।
६५ निर्वेदप्राप्तियोग्ये काले प्रदर्श्य तदुत्तरं योगप्राप्तिकाले प्रदर्शयति—

श्रुतिविपतिपञ्चा ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधायचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यते ॥ (२ । ५३) ।

बुद्धिरन्तःकरणविशेषः । सा च प्रकृत्या चञ्चला न क्षणमपि निर्विषयाऽव-
तिष्ठति । विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदेन पञ्चविधाः । तेषां च पुनर्बुद्धिभ्या-
पारविषयीभूता बहवः प्रकारा आनुकूल्यमातिकूल्योदासीन्यभेदेन स्वकीयपर-
कीयभेदेन मुक्तभुज्यमानमोक्षमाणभेदेनाऽऽन्तरवासभेदेन स्थूलसूक्ष्मभेदेन
शक्याशक्यभेदेनार्हानर्हभेदेन चानेकविधत्वात् । श्रुत्या च स्वर्गकीर्तिपुत्रपशु-
भूत्यादयः स्वर्गकामादिषदैः प्रदर्शिताः । वानमृद्य चानेकविधानि कर्माणि
प्रतिपादितानि । तेषु च पुनरनुकूलप्रविल्लाघैः पूर्वोक्तैरनेकैः प्रकारैर्बु-
द्धिर्माप्नुता भवति कस्मै कलाय प्रयतितव्यमिति । तदुक्तम्—

प्रकृत्या चञ्चला बुद्धिर्विषयाभिमुखी ध्रुवम् ।

धावतीतस्ततोऽजसमष्टमे मासि गर्भवत् ॥ इति ।

एवंविधाया बुद्धेर्निश्चलावस्थितिः समाध्यर्थमपेक्षते । नैश्चल्यं चैकविषय-
प्रवणत्वम् । एकविषयमवगणा हि बुद्धिः समाधियोग्या भवति । नैश्चल्यं च तस्याः
शनैः शनैरभ्यासेन साधयितुं शक्यते । ननु यदि बुद्धिः प्रकृत्यैव चञ्चला
तर्हि तद्विरुद्धं नैश्चल्यमभ्यासेनापि कथं साधयितुं शक्यं भवेत् ।

प्रकृत्या यस्य यो दोषस्तस्या यस्य च यो गुणः ।

न प्रयत्नशक्तेनापि निर्वर्तेताऽऽभये सति ॥

इत्युक्तेरिति चेत् । उच्यते—बुद्धिर्हि प्रकृत्या नैव चञ्चला । किंतु तत्र पवि-
शतां विषयाणां चाञ्चल्येन बुद्धौ चाञ्चल्यं प्रतीयते । विषया शनैके प्रत्येक-
मनेकगकारा अनेकैश्च प्रफरैरहमहमिकया बुद्धौ प्रविशन्ति । पविशन्तं
प्रविष्टं पैकमपसार्यं बलिष्ठोऽयः सहसा प्रविशति । तमप्यपसार्यं क्षणादेवा-
परः प्रविशति । तनेदृशमवेशक्रियाकृतं विषयाणां चाञ्चल्यं बुद्धौ प्रतीयते ।
विषयचाञ्चल्यस्य बुद्ध्यावनवस्थानरूपत्वात् । बुद्धिर्हि सदा सविषयैवावभासते ।
तत्रान्तर्गतविषयात्पृथगपि बुद्धेः स्वरूपं ततः पार्थक्येन लोका न प्रतिपन्ति ।
किंतुवन्तर्गतविषयविशिष्टमेव बुद्धेः स्वरूपं मन्यन्ते लोकाः । तन्मूलक एव च
बुद्धिः प्रकृत्या चञ्चलेति लोकप्रवादः । यथा कचिद्गृहेऽवस्थितानां भूपसां
जनानामन्योन्यमुच्चैस्तरां प्रवादे संजायमाने ' गृहं कलहायते ' इति
लोकानां प्रवादस्तद्वत् । तथा च वस्तुतो बुद्धेर्विषयतः पार्थक्येन बुद्धौ
चाञ्चल्यस्य च नैसर्गिकस्याभावेन तत्र निश्चलत्वमभ्यासेन साधयितुं
शक्यत इति सिद्धम् । निश्चलत्वमपि चाप्रवेशमूलकमेव यत्रानेके विषया
मुहूर्तं प्रविशन्ति किंत्वधिकाधिककालपर्यन्तमेकविषयमवगणतैव बुद्धेर्दृश्यते तत्र
बुद्धिर्निश्चलेति व्यवहियते । एवं च ' न बुद्ध्या विषया अनुवर्त्यां विषयैर्हि
नाम बुद्धिरनुवर्त्या ' ईदृश्यवस्थिविरम्यासेन साधनीया । इयं हि निश्चला बुद्धे-
रवस्था समाधियोग्या । समाधिर्नामोद्दिष्टैकविषयमवगणता । समाधी च पुनरचला
बुद्धिरपेक्ष्यते । अचला चञ्चलोद्दिष्टा । अनुद्दिष्टविषयाणामान्तरप्रवेशं रुन्धन्तीति
यावत् । स्तोद्विष्टस्वपविष्टविषयवियोगमकुर्वाणा स्वानुद्दिष्टस्वापविष्टविषयसंयोगं
निरुन्धाना चेत्यर्थः । इयं निश्चलाञ्चला चेत्येतत्तद्वद्वयेन बोध्यते । पूर्वं ये

प्रतिविपर्ययाभूता विषया आसंत्तैः समामौ निरोद्धव्या एव भवन्ति । ईदृश्य-
वस्थितिश्च येन साधिता तेन बुद्ध्यधीना विषयाः कृता नतु पूर्ववद्विषयाधीना
तस्य बुद्धिः । तथा च बुद्ध्या यदि कदाचिन्निरोधो दूरीकृतः स्यात्तेन च सर्वे
विषयास्तत्र प्रविशेयुस्तर्हि ते विषयास्तस्यां बुद्धौ परिणामविशेषमापादयितुं
नैव प्रमथेयुः । प्रविश्यमानान्विषयानियं नवानुकूलत्वेन नापि प्रतिकूलत्वेन प्रवे-
द्यायति । इयं हि या साम्यावस्था स एव योग इत्युच्यते । एतदेवं तदा
योगमवाप्स्यसीति ।

एवं भगवतोक्तं निष्कामकर्मयोगावस्थामाकर्ण्य भगवद्वचसि शब्दाढोरर्जु-
नस्य मतिरित्यमासीत् 'इयं हि भगवदुक्ता कर्मयोगावस्था श्रीव दुर्घटा दुःसंपादा
च सर्वथाऽनुपपद्यमानेव दृश्यते । भगवदुक्तत्वाच्चात्रानुपपत्तिः काचित्स्यात् ।
प्रत्युत भगवानत्र मामेवोद्दिश्योपादिशति योगस्थः कुरु कर्माणीति । अतः
साऽनुपपत्तिर्मम मनसि प्रतीयमाना मयैव कथमपि निवारणीया । अथेदृशो
योगी यदि कश्चित्कचिद्दृश्येत तर्हि ' नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ' इति न्यायेन तं
सूक्ष्मतया निरीक्ष्य तदुपपत्तौ यत्नः कर्तुं शक्येत । किंतु ' ईदृशो योगी कथं
स्यात् ' इति भवोच्यते चेत् ' आविश्वासेनायमित्थं वाकि ' इति भगवतो मतिः
स्यात् । सा तु सुतरां नेष्यते । निदर्शनं त्वावश्यकमेवेति । मुक्ता चेयमर्जुनस्य
मतिः । यथाऽङ्गुः सायणाचार्याः सर्वदर्शनसंग्रहेऽन्तिमे शांकरदर्शने (पृ. ४१५) —
' नहि वेदप्रतिपादितेऽर्थेऽनुपपन्ने 'दिकानां बुद्धिः स्विद्यते । अपि तु तदुपपाद-
नमार्गमेव विचारयति ' इति । तथा प्रकृते भगवदुक्तेऽर्थेऽनुपपन्नतया प्रतीतऽपि
नैव शब्दाढोरर्जुनस्य मतिः स्विद्येतापि तु तदुपपादनमार्गमेव विचारयेत् । अव-
राट्दर्शी मतिमास्थाय भगवदुक्तावनुपपत्तिं निराचिकीर्षुः पृच्छति—अर्जुन
' उवाच—स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादि । एतच्च पठं स्थितप्रज्ञप्रकरणं निष्कामक-
र्मयोगाख्यस्य पञ्चमप्रकरणस्य शेषभूतमेव न सर्वथा ततो भिन्नम् ।

यततोऽपि कैन्तेय पुरुषस्य विषयितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ते प्रसमं मनः ॥ (२।६०) ।

यथा देवतोत्सवादिषु रात्रौ जागरण आवश्यकप्रबोधरक्षणाय ' इयं निद्रा मे
प्रबोधमपहरेत् ' इत्येवं विज्ञानबोद्ध एव च तादृशनिद्राविरुद्धं नस्यामायादिकं
यत्नं कुर्वतोऽपि द्विवचनं यत्नस्य साफल्येऽपे च पर्यवसानं निद्रा स्वार्थं साध-

यत्नेव तथा निःश्रेयसमार्गे आवश्यकतात्मस्वरूपाभिव्यक्तये ' इमानि विषयाभि-
मुखानीन्द्रियाभ्यात्मज्ञानोन्मुखत्वमपहरेयुः ' इत्येवं विज्ञानतोऽत एव तादृशो-
न्द्रियविषयग्रहणरूपव्यापारविरुद्धं-

‘ तच्चित्तं तत्कथनमन्योन्यं तदाबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्मान्यासे विदुर्बुधाः ॥ ’

इत्युक्तीत्याभ्यासत्वरूपं यत्नं कुर्वतोऽपि द्वित्रवारं यत्नस्य ताफल्येऽपि च पर्य-
वसाने विषयोन्मुखत्वरूपं स्वार्थं साधयन्त्येवेन्द्रियाणि प्रायः । पुरुषस्येति पदेन
ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तयोराधिक्यं सूच्यते । सर्वेषां तादृशी ज्ञानशक्तिः क्रिया-
शक्तिश्च सदपेक्षया पुरुषे साऽधिकेति प्रसिद्धम् । विपर्यय इत्यनेन ज्ञानश-
क्त्यविशयः सूच्यते । यतः इत्यनेन क्रियाशक्त्यतिशयः सूच्यते । अव-
हितचित्तत्वं च सूच्यते । इन्द्रियाणि-इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गम् । करणेन
कर्तुरनुमानात् । आत्मानुभाषकत्वं च तेषां विषयाभिमुख्यद्वारा । मृतवत्स्थितेन
मनुष्येण यदीतस्ततोऽवलोक्यते हस्तादि चाल्यते वा तर्तत्राऽऽत्माऽस्तत्त्येवं
समीपस्थाः प्रविषादयन्ति । बहुवचनेन तेषां बाहुल्यं सूच्यते । ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्नेन्द्रियाणि च पञ्चेति । तथा चाऽऽत्मज्ञानविधातिनां बाहुल्यं सूचितं
भवति । भ्रमाधीनि स्वविरुद्धव्यापारविघातकानि । ताच्छील्ये णिनिना
विरुद्धव्यापारविघातकार्त्वं स्वभाव एव तेषामिति सूच्यते । हरन्ति-आत्मज्ञा-
त्कुर्वन्ति । मनः-मननशीलम् । मननशीलस्य मनस इन्द्रियैरात्मसात्करणं
चेत्यम्-यथाग्निस्तान्द्रवति शस्त्रमित्यत्राग्निः शस्त्रस्य नाऽऽकारं विनाशयति ।
अविरुद्धत्वात् । किंतु केवलं तस्य शस्त्रस्य छप्पवर्णमाच्छाद्य तच्छस्त्रं स्वकी-
यवर्णेन प्रदर्शयति । यथेन्द्रियाणि न मनसः स्वस्व (मननशीलत्वं) विनाशयन्ति
किंतु तस्य मनस इन्द्रियनिर्माणकत्वं स्वातन्त्र्यमाच्छाद्य स्वपरतन्त्रं वदिति मद-
र्शयन्ति । अग्रे रोहितो वर्णः शस्त्रस्य छप्पेन वर्णेन विरुद्धः । इन्द्रियाणां
स्वातन्त्र्यं मनसः स्वातन्त्र्येण विरुध्यते । एवं चेन्द्रियाणि ज्ञानशक्तिक्रियाश-
क्त्याधिक्ययुतस्यापिस्वमनोविरुद्धं चोरभूतेन्द्रियव्यापारं जानतोऽप्यपमत्तस्यापि
तादृशचोरविरुद्धं यत्नं कुर्वतोऽपि च मनो हरन्ति चेत्-यत्नमकुर्वतस्तत्राप्यन-
बहिस्य तथाप्यतस्य तत्रापि ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्याधिक्यहीनस्य मनो हरन्तीति
किमु यत्नव्यतिथिं तात्पर्यम् । तथा चैवंभूतस्यापि पुरुषस्य विपर्यितो यतवत्त्वापि
मनोहरणं यत् इन्द्रियाणि कुर्वन्ति तत् आत्मज्ञानस्य दुर्लभत्वं द्योत्यते ।

इदं च बोध्यम्—एतादृशस्यापि सतः पुरुषस्य मनोहरणं येन व्यापारेण कुर्वन्तीन्द्रियाणि तत्र व्यापारे न तेषां लेज्जतांऽपि यत्नापेक्षा किन्तु न व्यापारस्तेषां स्वाभाविकः । इन्द्रियत्वं सात्मानुमापकत्वं तच्चात्र विषयग्रहणद्वारेति तेनैव व्यापारेण मनोहरणं कुर्वन्ति । स व्यापारोऽपि हेतयैव नु जायते । प्रमथनशीलत्वात् । स्वाभाविकं विषयग्रहणरूपं व्यापारं कुर्वन्तिन्द्रियेऽनु वादशव्यापारसन्नामात्रेणैव तद्विरुद्धस्य विषयित्वरूपकृतस्य ब्रह्मान्यासस्य विधातो भवति । एतदेव प्रमथनशीलत्वम् ।

इदं चापरमत्र बोध्यम्—‘विषयित्वो नेत्रेऽञ्जनं प्रक्षिप्य दिदृक्षारवहितस्य प्रतमानस्यापि च सतो यन्मनोहरणमिन्द्रियाणि कुर्वन्ति तद्गुप्तं स्यान्ननु समक्ष-मसंभवादिति न भन्तव्यम् । अतः प्रसभमित्युक्तिः । प्रसभं प्रसवेत्यर्थः । ननु गुप्तमिति तात्पर्यम् ।

नन्विदमनुपपन्नम् । नाहि चोरकृतापहारो मा भूदित्येवदर्थं यवमानस्य पश्यतः समक्षं चोरास्तदीयं वस्त्वपहर्तुं शक्नुवन्ति, लोके तथा काप्यदर्शनादिति चेत्सत्यम् । यद्यपि सर्वत्र न दृश्यते तथाऽपि निद्रया मनोहरणं तथा दृश्यते । किंच स्वामिना स्वकीयवस्तुसंरक्षणार्थं कोशागारस्थाभितः सचारे नियोजितः प्रेक्ष्य एव यदि चौरिरुपदादिप्रदानेन स्वीयः कृतः स्यात्तर्हि सुलभ एव चोराणां वस्तुलभः । तथा च विषयित्वाऽऽत्मज्ञानाय तच्चिन्तनतत्कथनादिव्यापारे नियोजितं मन एवेन्द्रियैर्विषयभोगजसुखप्रदानेन स्वीयं कृतं तर्हि सुलभ एवेन्द्रियाणां स्वार्थलभः । एतादृशो दुग्धः प्रेक्ष्यः कृतश्च एव । इतोऽप्याधिकः कृतघ्नतरश्च कश्चित्प्रेक्ष्यचोरप्रदत्तोपदालुब्धस्तस्यामवस्थायामपि स्वामिनः तत्कारणात्प्राप्यमाणं मासिकं वेतनं जिघृक्षुः ‘वस्तुसंरक्षणरूपं मदीयं कृत्य मया किमत एव’ इति स्वामिनं प्रतिभासयति । ततोऽपि कृतघ्नतरः कश्चित् ‘अहं भवत इव ममैते सेवकाः’ इत्येवं चोराणां चोरत्वमाच्छाद्य सेवकत्वं च यदर्थं कोशागारे स्वामिसमक्षमपि गान्तंचारयति । तथापिभास्ते प्रच्छन्नचोराः कोशागारस्यवस्तुनां रूपान्तरं कुर्वन्ति । स्वामी च मूलप्रेष्ये विधासातिशयात् ‘एतादृशाप्येवमपि वस्तूनि’ इति संभावयति । एतादृशवस्थायां च यदि स्वामी तदीयात्यन्तहितैषिणा केनचित्प्रेष्यदोषान्प्रकाशय ‘एवमेवम्’ इति बोधितो भवेत् स्वामी च तदीयं वचनं सत्यतया गृह्णीयात्तर्हि स्वामी प्रथमतः किं

कुर्यात् । 'प्रेष्यत्यागे सर्वस्वहानिः स्याद्यतः सर्वं प्रेष्यकरतलग्नम्' इति मत्वा न प्रेष्यं दूरी कुर्यात् । किंतु पूर्ववद्विभासं प्रदर्शयं केवलं ददीयसेवकत्वे, न गृहीतान्मच्छन्नचोराभ्येष्यतो दूरी कुर्यात् । अतः प्रथमव इन्द्रियाणि मनसा विमुक्तानि कुर्यात् । एतदेव च तेषां नियमनम् ।

अवेदमवधेयम् । इन्द्रियाणि प्रमाथीनीति बहुवचनेन बहूनीन्द्रियाणि मनोहरणं यत्कुर्वन्ति तस्मात्तथै तेषां सर्वेषां मिलित्येत प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण । आद्ये कस्याप्येकस्य नियमनेन स्वामीष्टसिद्धिः स्यात् । यथा चतुष्पद्या वेदाश्चतुःस्तम्भयुतमण्डपस्य वैकस्मिन्पादे स्तम्भे वा भग्ने न तत्र वेदिर्मण्डपो वा पूर्ववत्सारत्वेनावस्थातुं शक्नोति । तिर्यग्-वस्थानं तु न कार्यकरम् । एवं मिलित्वा सामर्थ्ये कस्याप्येकस्येन्द्रियस्य नियमनेन सर्वेन्द्रियनियमो जातप्राय इव भवेच्चयाजपि मिलित्वा सामर्थ्यं तेषां न कापि संभवति । यतः क्रयोरपि द्वयोर्ज्ञानेन्द्रिययोर्युगपद्यापारः क्षणमात्रमपि न संभवति । युगपद्यापारानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति गौतमीयाः पठन्ति । तथा च मत्प्रेक्षमेव सामर्थ्यमङ्गीकार्यम् । आत्मज्ञानाय तेषां नियमनं च सर्वेषामावश्यकमित्यात्मज्ञानं दुर्घटकरं भवति ॥ २ । ६० ॥

तामि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि । त्येन्द्रियाणि तस्य मन्त्रा प्रतिष्ठिता ॥ २ । ६१ ॥

सर्वाणि-नत्वेकमप्यपि पवित्रमवशिष्टं त्यजेत् । संयम्य-नियमनं कृत्वा । युक्तः-समाहितचित्तः इत्येव इति यावत् । मत्परः-भदेकपक्षः । अत्र संयमन-मिन्द्रियाणां कथं कार्या ते विचारे नियमाणां 'इन्द्रियाणि किं कुर्वन्ति कथं च कुर्वन्ति' इति मन्त्राणां कर्तव्या भवति । यतः-

साधनं व कारश्च यावन्न ज्ञायते द्विषः ।

न विधेय प्रतीकार आत्मनो हिनमिच्छता ॥ इति ।

किंचित्साधनाय यतना । बलवानपि पुरुष इन्द्रिगिर्धेय इति हिंसादं-विनाऽशक्यमेव । अतस्तस्यापि मीमांसाऽदौ कर्तव्या भवति । तदुक्तम्-

बलवान्पुनरोद्धारिः क्षुद्रेण सहसा जितः ।

न कथंचन भुज्येत विनाऽन्नभेदमीदृशम् ॥ इति ।

तथा चात्रेन्द्रिभैरन्तर्भेदः कृतः स्यात् । स चेत्थम्—‘इन्द्रिभैरयं विचारः कृतः स्यात् । ‘यदस्मानवधूय विदुषा यवयानेन पुंसा तस्मिन्तत्कथनादिवत्साभ्यासत्वरः प्रासादो विरचयितुमारब्धस्तत्सर्वथा चित्ताभ्येर्णैव भवेत् । अतश्चित्तं यद्यस्मदधीनं भवेत्तर्हि वरम्’ इति । चित्तेऽस्मदधीने हि विदुषां विद्वत्ता, ज्ञानशक्तिः, क्रियाशक्तिः, प्रयत्नश्च सर्वमेव विफलं भवेत् । अयमेवान्तर्भेदः । अन्तर्भेदश्चाप्यन्तावश्यकः, किन्तु स कथं साधनीयः । यत्तश्चित्तमस्याकमिन्द्रियाणां नियामकम् । वयं तन्नियम्यानि । अतस्त्वाद्विज्ञान्तर्भेदसाधनं दुर्घटम् । तथाऽपि नियाम्यनियामकभावाद्गहायैव तदविरोधेन तत् (चित्त) स्वानुकूलतां नेतुं शक्यते । यतः—

राजाभिता ध्यसनिनः सत्तायः सेवका अपि ।

संपाद्यातादृशं नृपं साधयन्ति समीहितम् ॥ इति ॥

नियाम्यनियामकभावश्चात्रेन्द्रियाणां मनसा सह प्रेक्ष्यप्रेषणत्वेन न त्वन्यादृशः । विषयामिमुखमिन्द्रियाणां प्रेरणं केवलं मनसा क्रियत इति यावत् । तद्यदि विषयान्कक्षीकृत्य मनोमिमुखानीन्द्रियाणि भवेयुस्तर्हि पार्थनामन्त्रेणापि मन इन्द्रियाणि प्रेरयेद्देव । अयमेव चात्रान्तर्भेदमार्गः । यतः—

पुरस्कृत्य धियं वस्तु शरीरम्यागतो यदि ।

द्विपन्नपि भवेत्प्रेषात्किमु साधारणो नरः ॥

रम्भां पुरस्कृत्य यथा विश्वामित्रे तपस्पति ।

शक्रेण साधितः स्वार्थः प्रख्याप्य तपसो मुनिम् ॥

एवमिन्द्रियैर्यन्मनसो हरणं कृतं तस्य किं स्वतन्त्रं कथं । तत्सत्तादिवमिति विचारः कृतः । अधुना तेषामिन्द्रियाणां सयमनं कथं शर्पयमिति विचारः कर्तव्यः । इन्द्रियाणां योऽभ्यस्तः सह मयोगो यश्च विषयेण सह संयोगस्तयोर्द्वयोः संयोगयोरन्यतरस्य वा विनाशः आवश्यकः । यश्च कदाचिदप्यसंनिध्याभावेन विषयेन्निमसंयोगो न भवति । तद्विज्ञानां चेन्द्रियाणां मनः सह संयोगो न भवति न तदिन्द्रियाणां संयमनम् । तस्याकिंचित्करत्वात् । पुनः पूर्ववत्परिस्थितेरपत्यूहत्वात् । अतो जागृती विषयसंनिधौ च सत्येवेन्द्रियाणां सयमनं कर्तव्यं भवति । तच्च वाऽऽहृत्यैकपदे समवति किन्तु क्रमण एव । तच्च क्रया विधया संपादनीयमिति तदुद्यमन्तर्भेदः आवश्यकः । अन्यथा जागृती विषयसं-

निधौ च सतीन्द्रियाणां मनसा विषयैश्च सह संयोगस्यावर्जनीयत्वात् ।
तथा च तादृशसंयोगं संरक्ष्यैव तदविरोधेनेन्द्रियसंयमनं कर्तव्यम् । यथा-

अपरावर्तिनं द्यूताच्छिशुमक्षरसंविदे ।

संक्रिडयत्येव पिता वारैरक्षैश्च साक्षरैः ॥

अथ द्यूतग्रहणं क्रीडान्तरस्याप्युपलक्षणम् । सांपतं स्वल्पाभिः पाषाणगु-
टिकाभिः सततं क्रीडन्तो बालास्तदेकमवणा दृश्यन्ते । तेषां क ख ग
इत्याद्यक्षरज्ञाने एकः १ द्वि २ त्रि ३ मृति संख्याबोधकचिद्विज्ञाने च सुलभमुपा-
यान्तरमपश्यन्मिता तत्स्थानीयोऽन्यो वा क्रीडासाधनपदार्थेषु शार(सौगदी)-
अक्ष(फासे)गुटिका(गोट्या)प्रभृतिषु कत्वगेत्याद्यक्षराण्युल्लिख्य क्रीडत
एव बालस्य क्रीडनाविरोधेनाक्षरपरिचयं संपादयति । अक्षरपरिचये चाक्षराणि
चक्षुरिन्द्रियस्य स्वतन्त्रो विषयो भवतीत्यक्षरावलोकने पुस्तकादावपि प्रवृत्ति-
र्जायते । एवमत्र बालस्थानीयानामिन्द्रियाणां या विषयासक्तिस्तामप्रत्याख्ययैव
तदविरोधेन प्रथमतः केवलं विषयपरिवर्तनं कार्यम् । मध्यमांसावयो ये निषिद्धा
विषयास्तान्दूरीकृत्य पयआदिष्वनिषिद्धविषयेष्विन्द्रियासक्तिः प्रथमतः स्था-
पनीया । ततः प्रयत्नसाध्यान्विषयान् प्रयत्नरूपदोषप्रदर्शनेन दूरीकृत्यानायास-
साध्येषु यादृच्छिकेषु विषयेष्विन्द्रियासक्तिः प्रस्थापनीया । तदस्तत्रान्यासक्ति-
पूर्वकत्वं दूरीकृत्य सामान्यतो विषयेन्द्रियसंबन्धः प्रस्थापनीयः । ततश्चित्तस्य
समाधानं दृढतरं भवेत् । स्यादेतत् । अत्र-

‘ यानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् तत्परः ’

इत्युक्तम् । सर्वेषामिन्द्रियाणां संयमने कृत्वा समाहितचित्तो मदेकप्रवणश्च
समासीतेत्यर्थः । अत्र संयम्येति स्वाप्रत्ययेन चित्तसमाधानात्, मदेकासत्केभ्य
पूर्वकालेनेन्द्रियसंयमनस्य बोध्यते । सा च दुर्घटा । चित्तसमाधानमन्तरेणेन्द्रि-
यसंयमनस्यासंभवात् । अथ ‘ युक्तः-समाहितचित्तः सन्सर्वाणीन्द्रियाणि
संयम्य मत्पर आसीत् ’ इत्यन्वयो युक्त इति संयमनहेतुगर्भं विशेषणम् । संय-
म्येत्यस्यान्वयस्तु मत्पर आसीतेत्यत्रैवेति चेत्तदपि न । इन्द्रियसंयमनात्पूर्वं
चित्तसमाधानस्यासंभवादिति चेत्तत्प्रत्यम् ।

यद्यप्येवं चित्तसमाधानेन्द्रियसंयमनयोरन्योन्याश्रयस्तथाऽपि युगपदेव द्वयमपि
क्रमेणांशतः साधयितुं प्रयतितव्यम् । स च क्रम आदौ निषिद्धविषयवर्जनम् ।

पश्चादनिपिच्छेऽपि विषयेषु तत्प्राप्त्यर्थं प्रयत्नाविशेषाभावः । ततः पश्चा-
द्यादृच्छिकेऽपि विषयेऽवासक्त्यभावो दोषदृष्ट्या । एवं यथा यथेन्द्रियसंप-
न्नमधिकाधिकं स्यात्तथा तथा चित्तसमाधानमप्याधिकाधिकं स्यादिति ।

अत्र च, निपिच्छविषयवर्जनं शते पञ्चाशतः स्यादिति यदि संभाव्यते
तर्हि तादृशपञ्चाशन्मध्येऽनिपिच्छविषयप्राप्त्यर्थं प्रयत्नाविशेषाभावो दशानां
संभवेत् । परं तु विषयेऽवासक्त्यभावोऽस्तीव दुर्घटः । लक्ष्म्येऽपि कस्यचिदेव
स्यात् । तस्य चातीव महत्त्वं वेदान्तशाले कथ्यते—

देहस्त्रीपुत्रगृहादौ नाऽऽसक्तिर्लेशतोऽपि या ।

तदेव त्विदं वैराग्यं तदेवानुत्तमं सुखम् ॥

वासनायाः क्षयः सैव मनोनाशः स एव च ।

तदेव निर्वाणपदं सैव स्यात्कृतकृत्यता ॥ इति ।

अत्र चाऽऽसक्त्यभावस्य यदेतादृशमनन्यसाधारणं महत्त्वमुच्यते तत्र को
हेतुः ? । उच्यते—आसक्तिरेव तस्य मोक्षप्रतिद्वंद्विभूतस्य मतः संसारबुद्धस्य
मूलम् । सैव मोक्षप्रतिबन्धिका । आसक्तिसत्त्वे स्वात्मज्ञानेच्छाऽपि न संभवति ।
दूर आत्मज्ञानम् । पतिचन्धकाभावस्य च कार्यमात्रं पति कारणत्वं मसिद्धमेव ।

अथाऽऽसक्तिर्मोक्षं कथं प्रतिबध्नाति तदुच्यते । विषयेन्द्रियसंबन्धो द्विविधो
बाह्य आन्तरश्च । प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानो बाह्यः । तत्तादृशेन प्रकल्पित आन्तरः ।
बाह्यो द्विविधः । अहमिदं पश्याम्यहमिदं शृणोमीत्याद्यभिसंधिपूर्वकस्तदपूर्व-
कश्च । अभिसंधिरपीच्छापूर्वकस्तदपूर्वकश्चेति द्विविधः । आन्तरस्तिवच्छापूर्वका-
भिसंधिपूर्वक एव प्राय इति एकविध एवात्रोच्यते । तत्रानुभवो हि संस्कारो-
त्पादनद्वारा स्मृतिहेतुर्भवति । यत्रानुभवोऽभिसंधिपूर्वकविषयेन्द्रियसंयोगजः, न
स तादृशं संस्कारं जनयेद्यादृशमभिसंधिपूर्वकविषयेन्द्रियसंयोगजोऽनुभवो जन-
येत् । तदपेक्षयाऽपि चेच्छापूर्वकाभिसंधिपूर्वकविषयेन्द्रियसंयोगजोऽनुभवो इदतरं
संस्कारं जनयेत् । इच्छापूर्वकाभिसंधिरेवाऽऽसक्तिः । सा चोत्तरोत्तरं संस्कारा-
दिशयोत्पादनद्वारा मोक्षमार्गं सुदूरमपसारयति । केषांचिच्चु चार्वाकनुत्पानां तादृशेन
विलक्षणोऽनलोकोत्तरेण संस्कारेण ‘मोक्षमार्गो बन्धापुत्रप्राय एव’ इत्यपि
मतिरुद्देति । तथा चाऽऽसक्त्यभावोऽत्यन्तावश्यकः । स एव चात्र ‘तानि

सर्वाणि संप्रम्य युक्त आसीत् ' इत्यथ युक्तपदेन बोध्यते । युक्तः समाहित-
चित्तः । आसक्तिरहित इति यावत् ।

नन्वेवमासक्त्यभावोऽप्यन्तावश्यक इति सत्यम् । किंतु कथं स साधनीयः ।
' लक्षमध्येऽप्येकस्याऽऽसक्त्यभावः संभवेन्न वा ' इति संशय एव । अतस्त-
त्साधनाय कश्चिदुपायो वक्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह-मत्पर इति । मयि परः,
आसक्तः, मत्परः । मदासक्त इत्यर्थः । अत्र सत्तमीतपुरुषः । अहं पर आस-
क्तिविषयो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । मत्पर इत्यत्र पूर्वपदभूतेनात्मच्छब्देन वक्तुर्भग-
वतः श्रीकृष्णस्य यज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणीभूतं सगुणं स्वरूपं तत्पराभूयते ।
तत्र मनस आसक्तिर्भावनया । बाह्येन्द्रियाणां च तत्राऽऽसक्तिस्तत्प्रतिमाद्वारा
बोध्या । देवागारे देवतामूर्तयो देवताचित्राणि वा प्रतिमाशब्देन गृह्यन्ते । विष-
यासक्तिर्मोक्षप्रविबन्धिकेति वादशासक्त्यभावः प्रयत्नेन साधनीयो जिज्ञासुना ।
विषयासक्तिश्च स्वाभाविकी । अतः सा निवर्तयितुमशक्येति तथैव स्वाभावः
साधनीयः, तथाऽप्रतिहत्यैव स्वाभावः साधनीय इति यावत् । स चैत्थम्-पद्यु-
क्तपरमेभरस्वरूपमात्रविषयिणी तदितराविषयिण्यासक्तिरजस्रं जायते चेत्तस्या
आसक्त्यभावे पर्यवसानं भवति ।

विषयासक्त्यविरोधेनैव हि पूर्वं केवले विषयपरत्वर्यं प्रतिपादितम् । निषि-
द्धान्विषयान् परितद्व्यानिषिद्धा ग्राह्याः । तत्राप्यत्मसाध्या ग्राह्याः । ततश्च
सर्वान्तरान्तरितद्वय परमेभरस्वरूपान्तर्गता विषया ग्राह्याः । इतरे विषया
आर्मेत्या इति तेषां विनाशे दुःखमवर्जनीयम् । तेषां संयोगकालेऽपि च विना-
शानन्तरं जायमानेन भाविना वियोगेन वत्संभावनद्वारा दुःखमवर्जनीयमेव ।
परमेभरस्वरूपान्तर्गता विषयास्तु न तथा किंतु नित्या इति यथा यथा तेषु
नित्येष्वासक्तिरधिका स्यात्तथा तथेतरविषयेषु न्यूना भवेत् । यथा यथा च
न्यूना भवेत्तथा यथा जीवात्मन उपाधिन्मूनाता । यथा यथा चोपाधिबल्यस्तथा
तथा जीवात्मनः स्वस्वरूपप्रकाशः । यथा यथा च जीवात्मनः स्वस्व-
रूपप्रकाशोऽधिकोऽधिकस्तथा यथा परमात्मस्वरूपान्तर्गता विषया विद्यमाना
अपि कल्पिता इति वेष्वासक्तिन्मूनाता । ततः सर्वथाऽऽसक्त्यभावः ।
जीवात्मपरमात्मभेदोऽपि तद्वर्नी न मासत इति क्रमो वेदान्तविदां समये
प्रसिद्धः । अस्मिन् क्रमेऽथैवेन्द्रियाणि स्वाधीनीभूतानीव भवन्ति । अतो
न तेषामभेदोऽपि प्रातिकृत्यमिति तस्य प्रज्ञास्थैर्यं विशेषमिति भावः ।

अत्र 'येनेन्द्रियाणि वशीकृतानि' इति नोक्तम् । उक्तञ्च इन्द्रियवशीकरणे जिज्ञासोः प्रयत्नान्तराभावात् । किञ्च वशीकरणापेक्षया वशीभवनस्य प्राधान्यमेव भवति । यथा भृत्यस्य स्वाम्यनुकूलवर्तने तत्पतिकूलवर्तनाभावे च 'स्वामिना भृत्यो वशीकृतः' इति 'भृत्यः स्वामिनो वशीभूतः' इति च प्रयुज्यते । तत्रैतावान् विशेषः । आद्ये प्रयोगे 'स्वामिपतिकूलचरणे च्छुरपि भृत्योऽगत्या तथा कर्तुं न शक्नोति' इत्यस्यापि समवः । अन्ये तु प्रयोगे भृत्यस्य स्वामिपतिकूलचरणेऽप्येव नास्तीति ।

नन्वेवमत्र वशीभवनमेव कुतो निर्दिष्टम् । वशीकरणेनापि प्रकृतोपयोगसंभवात् । यद्यपि बाह्यशवस्थायां स्वामिपतिकूलचरणे भृत्यस्येष्टा स्यात्तथाऽपि बाह्यचरणमार्गेषु निरुद्धेषु किं तथा केवलया स्यात् । तथा चावास्तवासक्तिः, विषयेषु निरुद्धेषु सा नष्टमाया भवेत् ।

‘अवृणो पतितो बहनिः स्वयमेवोपशाम्यति ।’

इति श्यामात् । इति चेद्भ्रान्तोऽसि । प्रत्यक्षतो विषयसंबन्धाभावेन बाह्यत आसक्त्यदर्शनेऽभ्यन्ततः सा विद्यत एव । सा हि महानर्थकारिणी । वरं केवली बाह्यविषयसंबन्धो न त्वन्तरासक्तिः कथमपि । अतोऽत्र प्रज्ञास्थैर्यप्रदर्शनमुत्तेन सर्वथाऽऽसक्त्यभावः प्रदर्शितः ॥ २ । ६१ ॥

अथाऽऽन्तरासक्तिः कथमनर्थकारिणीति 'ध्यायतो' इति श्लोकद्वयेन प्रदर्शने—

ध्यायतो विषयान्मुक्तः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ २ । ६२ ॥

क्रोधाद्भवति समोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंसाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रमत्तमपि ॥ २ । ६३ ॥

विषया मोक्ष्याः पदार्थाः, रूपादयो गुणाश्च । तान्ध्यायत इत्यत्रोच्यमानं तत्कर्मकं ध्यानं च न पदार्थत्वेन नापि द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वा किमु विषयत्वेन । विषयत्व चेन्द्रियग्राह्यत्वमिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वम् । इन्द्रियाणि च प्रत्यासत्त्या ध्यानकर्तुः स्वकीयेन्द्रियाण्येव । यथा स्वश्रोत्ररूपरसादिध्यानाच्च संगो भवति न तथा मार्जारादिश्रोत्ररूपरसादिध्यानाच्च मूषकादिषु मनुष्यस्य संगो भवति । ध्यानं च चिन्तापरपर्यायं स्थूलनुकूलव्यापाररूपम् । अत्र कश्चित्—यथा 'स्वकीयेन्द्रियशब्दे कर्मधारयः । स्वकीयानि च तानीन्द्रियाणीति । यथा पठीतत्प-

रूपोऽपि । स्वकीयस्य (स्त्रीपुत्रपश्वदेः) इन्द्रियाणीति । अत एव मनुष्यस्यापि पशुपवस्तृणाङ्कुरध्यानातत्र संगो भवति स न विरुध्यत इति । अत्रोच्यते-
 नात्र पक्षीतत्पुरुषः । किंतु कर्मधारय एव । यद्यपि तृणाङ्कुरस्य मनुष्येन्द्रि-
 यग्राहत्वं साक्षान्नास्ति तथाऽपि परम्परया वर्तत एव । तत्र मनुष्यस्य साक्षाद्रसने-
 न्द्रियग्राहं पयः । परम्परया तु स्वग्राहपयोधिकरणीभूतगवादिपशुभक्ष्यत्वसंबन्धेन
 तृणाङ्कुरस्य मनुष्यस्य रसनेन्द्रियग्राहत्वं भवति । अत एव पाकाद्यर्थं काष्ठा-
 दिध्यानजन्यस्य काष्ठादिसङ्गस्य संग्रहः । तत्रापि स्वग्राहान्नसाधनीभूतान्याश्र-
 यत्वरूपपरम्परासंबन्धेन काष्ठादीनां मनुष्यस्य रसनेन्द्रियग्राहत्वात् । यद्यपि
 काष्ठादीनां साक्षादेव मनुष्यस्य चक्षुरिन्द्रियग्राहत्वं संभवति तथाऽपि न तेन
 रूपेण तेषां ध्यानं तेषु सङ्गो वेति बोध्यम् ।

इन्द्रियमासत्त्वज्ञानं विना सुखसाधनत्वविषयकस्मरणायोगात् । कामश्च सादृश-
स्मरणजन्यो भवति । सुखसाधनत्वज्ञानं विना तद्विषयकस्य कामस्यानुद्भवात् ।
एवं चात्र ' तेषु सङ्गः ' इत्यनेन विषयासक्तिरुच्यते । आसक्तिश्च

‘ साऽऽसक्तियां पदार्थेषु भोगसाधनतामतिः ’

इत्येवं लक्षिताऽन सङ्गपदेन गृह्यत इति सिद्धम् ।

ननु भोगसाधनताशब्देन सुखसाधनताया इव दुःखसाधनताया अप्यत्र संग्रहः
प्रतीयत इति चेत्तत्त्वम् । तस्य कामजनकत्वाभावादत्राग्रहः ।

ननु सङ्गशब्देनात्र सुखसाधनपदार्थस्मरणवद्दुःखसाधनपदार्थस्य ग्रहणं दुर्वारम् ।

‘ ध्यायतो विषयान्मुनः सङ्गस्तेषूपजायते ’

इति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सुखसाधनपदार्थस्मरणस्यैव दुःखसाधनपदार्थस्मरण-
स्यापि ध्यानजन्यत्वाविशेषात् । विषयाणां विषयत्वेन (इन्द्रियमासत्त्वेन)
यच्चिन्तनं तदुभयत्र सममेव । तथा च तदनुरोधेन ‘ सङ्गात्संजायते कामः ’
इत्युत्तरार्धेऽपि सङ्गशब्देन तस्य ग्रहणं दुर्वारमिति चेदस्यु । न काचित्क्षतिः ।

ननु तर्हि तत्र कामसङ्गयोः कार्यकारणभाव उक्तस्तस्य व्यभिचारः स्यात् ।
नहि दुःखसाधनीभूतपदार्थस्मरणेन तथाविधपदार्थप्राप्तिकामना कस्याचित्क-
चिदपि हरयत इति चेद्भ्रान्तोऽसि । कार्यकारणभावस्य हि तत्र व्यभिचार
आशङ्कनीयो यत्र कारणामावेऽपि कार्यप्रतीतिः स्यात् । न तु कारणतोत्पत्तेऽपि
कार्याभावस्तत्र । नहि सर्वे दण्डा घटोत्पादने व्यापृता नियमेन भवन्ति । न
वावता घटदण्डयोः कार्यकारणभावो व्यभिचारितो भवति । तदुक्तम्—

नियमः कार्यसत्ताया नैव कारणसत्तया ।

किंतु कारणसत्ताया नियमः कार्यसत्तया ॥ इति ।

नन्वेवमपि प्रकरणविरोधः । स्थितप्रज्ञनिरूपणं हि पूर्वप्रकृतम् । तत्र च—

‘ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रविष्टिता ’ (गी० २ । ६१)

इत्युक्तम् । तमेव पूर्वप्रकृतमर्थं ‘ यस्येन्द्रियाणि अर्धनानि न सन्ति
तस्य प्रज्ञा कथमपि प्रविष्टिता न भवति ’ इत्येवं व्यतिरेकमुखेण ब्रह्मयिषु-
‘ ध्यायतो विषयान्मुनः ’ इत्यारम्भ्य ‘ बुद्धिनाशात्मणश्चरति ’ (गी० २ । ६१-
६२) इति श्लोकद्वयेन १ विषयध्यान २ सङ्ग ३ काम ४ क्रोध ५ संमोह

रूपोऽपि । स्वकीयस्य (स्वीपुत्रपश्वदेः) इन्द्रियाणीति । अत एव मनुष्यस्यापि पशुमतस्तृणाङ्कुरध्यानातश्च संगो भवति स न विरुध्यत इति । अत्रोच्यते—
नाप पृथीतत्पुरुषः । किंतु कर्मधारय एव । यद्यपि तृणाङ्कुरस्य मनुष्येन्द्रि-
यग्राहत्वं साक्षान्नास्ति तथाऽपि परम्परया वर्तत एव । तत्र मनुष्यस्य साक्षाद्रसने-
न्द्रियग्राहं पयः । परम्परया तु स्वग्राहपयोधिकरणीभूतगुवादिपशुमक्ष्यत्वसंबन्धेन
तृणाङ्कुरस्य मनुष्यस्य रसनेन्द्रियग्राहत्वं भवति । अत एव पाकाद्यर्थं काष्ठा-
दिभ्यानजन्यस्य काष्ठादिसङ्गस्य संग्रहः । तत्रापि स्वग्राहान्नसाधनीभूताग्न्याश्र-
यत्वरूपपरम्परासंबन्धेन काष्ठादीनां मनुष्यस्य रसनेन्द्रियग्राहत्वात् । यद्यपि
काष्ठादीनां साक्षादेव मनुष्यस्य चक्षुरिन्द्रियग्राहत्वं संभवति तथाऽपि न तेन
रूपेण तेषां ध्यानं तेषु सङ्गो धेति बोध्यम् ।

सङ्गस्तेषूपजायते—विषयध्यानादिपयेषु सङ्गो भवतीत्यर्थः । नन्वत्र सङ्गः
कीदृशः । सङ्गो हि संबन्ध उच्यते । विषयसंबन्धश्च यादृच्छिकः प्रयत्नपूर्व-
कश्च । नाऽऽद्यः । ध्यायत इति हेतुगर्भविशेषणेन ध्यानमूलकस्य सङ्गस्यात्र
निर्दिष्टत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रयत्नो हीच्छाजन्यः । इच्छा काम इत्यपर-
पर्यायौ । अर्थान्तरं न भवति । तथा च कायजन्यप्रयत्नपूर्वकस्य सङ्गस्यात्र
ग्रहणमिति वक्तव्यम् । तच्च नाम विवक्षितम् । ‘सङ्गनतसंजायते कामः’
इत्येवमुत्तरार्धे कामसङ्गन्योः कार्यकारणभावोक्त्या कामात्माक्काशिकस्य सङ्गस्यात्र
विवक्षितत्वात् । तथा ध्याय ध्यानजन्यः कामजनकश्च संयोगो वक्तव्यः । स च
कीदृश इति । उच्यते—यद्यपि बाह्यो विषयसंबन्ध एवाद्दृशो न भवति
तथाऽध्यान्तरो विषयसंबन्ध एवादृशो भवत्येव । आन्तरो विषयसंबन्धश्च
मनोवृत्तिविशेषरूपः । स च ध्यानजन्यो भवति । ध्यानं हि चिन्तापरपर्यायं
स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम् । व्यापारध्यायं पूर्वानुभूतविषयस्य क आकारः, के
वा तस्य गुणाः को वा तदानीं देशः, कश्च कालः, कथं च तस्यानुभवो
जातः, इत्यादिविचारः । बाह्यव्यापाराच्च संस्कारोद्बोधद्वारा स्मृतिविशेष
उपजायते । स्मृतिविशेषध्यायमत्रेच्छा (काम) जनकत्वेन वर्णनीयः । तथा च
यदि सुखसाधनत्वेन स्मृतिः स्यात्तर्हि तत्र इच्छोद्भवः स्यात् । एवं चात्र पूर्वा-
नुभूतविषयस्य सुखसाधनत्वेन या स्मृतिस्तद्गुण मनोवृत्तिरत्र सङ्गश्चन्देनोच्यते ।
अयं चाऽन्तरो विषयेन्द्रियसङ्गः स्मृतिरूपः । ईदृशी च सुखसाधनत्वविषयिका
स्मृतिर्विषयस्य यदिन्द्रियग्राहत्वेन (विषयत्वेन) चिन्तनं तज्जन्या भवति ।

इन्द्रियप्राप्तत्वज्ञानं विना सुखसाधनत्वरिपयकस्मरणायोगान् । कामश्च तादृश-
स्मरणजन्यो भवति । सुखसाधनत्वज्ञानं विना तद्विषयकस्य कामस्यानुग्रहात् ।
एवं चात्र 'तेषु सङ्गः' इत्यनेन विषयासक्तिरुच्यते । आत्मकिञ्च

‘साऽऽसक्तियां पदार्थेषु भोगसाधनतामनि ।’

इत्येवं संक्षिताऽत्र सङ्गपदेन गृह्यते इति निश्चम् ।

ननु भोगसाधनताशब्देन सुखसाधनताया इव दुःखसाधनताया अप्यत्र समहः
प्रतीयत इति चेत्तत्त्वम् । तस्य कामजनकत्वामावादाग्रहणम् ।

ननु सङ्गशब्देनात्र सुखसाधनपदार्थस्मरणशब्दोऽत्र सुखसाधनपदार्थस्य ग्रहणं दुर्वारम् ।

‘ध्यायतो विषयान्पुनः सङ्गस्योपपजायते’

इति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सुखसाधनपदार्थस्मरणस्यैव दुःखसाधनपदार्थस्मरण-
स्यापि ध्यानजन्यत्वाविशेषात् । विषयाणां विषयत्वेन (इन्द्रियप्राप्तत्वेन)
यश्चिन्तनं तदुभयत्र सममेव । तथा च तदनुरोधेन ‘सङ्गात्सजायते कामः’
इत्युत्तरार्धेऽपि सङ्गशब्देन तस्य ग्रहणं दुर्वारमिति चेदस्तु । न काचित्सतिः ।

ननु तर्हि तत्र कामसङ्गयोः कार्यकारणभाव उक्तस्तस्य व्यभिचारः स्यात् ।
नहि दुःखसाधनीभूतपदार्थस्मरणेन तथाविधपदार्थप्राप्तिकामना कस्याचित्क-
चिदपि हरयत इति चेद्भ्रान्तोऽसि । कार्यकारणभावस्य हि तत्र व्यभिचार
आशङ्कनीयो यत्र कारणामावेऽपि कार्यप्रतीतिः स्यात् । न तु कारणसत्त्वेऽपि
कार्याभावस्तत्र । नहि सर्वे दण्डा घटोत्पादने व्यापृता नियमेन भवन्ति । न
वावता घटदण्डयोः कार्यकारणभावो व्यभिचरितो भवति । तदुक्तम्—

नियमः कार्यसत्ताया नैव कारणसत्तया ।

किन्तु कारणसत्ताया नियमः कार्यसत्तया ॥ इति ।

नन्वेवमपि प्रकरणविरोधः । स्थितप्रज्ञनिरूपणं हि पूर्वप्रज्ञान्तम् । तत्र च—

‘वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता’ (गी० २ । ६१)

इत्युक्तम् । तमेव पूर्वप्रज्ञान्तमर्थं ‘यस्येन्द्रियाणि अवानानि न सन्ति
तस्य प्रज्ञा कथमपि प्रतिष्ठिता न भवति’ इत्येव व्यतिरेकमुखेण ब्रह्मविषु-

‘ध्यायतो विषयान्पुनः’ इत्यारम्भ ‘बुद्धिनाशात्प्रणशयति’ (गी. २ । ६१-
६२) इति श्लोकद्वयेन १ विषयध्यान २ सङ्ग ३ काम ४ क्रोध ५ संनोद

६ स्मृतिभ्रंश ७ बुद्धिनाश ८ प्रणाशानामष्टानां क्रमिकाणामर्थानामान्तराणां कार्यकारणभावमूलिका परम्परा प्रतिपाद्यते । सा चावश्यमाविनीत्येवमत्र भग-
वता प्रतिपिपादयिषिता । अन्यथाऽस्याः कार्यपरम्परायाः कचित्कदाचिद्विच्छेदश्चे-
न्न पश्यन्ते प्रणाशाभाव इति तत्रेन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि भ्रंशास्थैर्यस्य संभव इति
पूर्वप्रक्रान्तस्वार्थस्य दृढीकरणं न स्यात् । किंच कामसङ्गन्योः कार्यकारण-
भावस्य व्यभिचारोऽप्यत्र स्थिर एव । तथा हि-

कार्यकारणभावो हि भावयोर्यत्र भासते ।

अन्वयव्यतिरेकाम्नां स निश्चेदो मनीषिणा ॥

यथा दण्डसत्त्वे घटसत्त्वमन्वयः । दण्डाभावे घटाभाव इति व्यतिरेकः । तथा च
व्यतिरेकवदन्वयोऽपि नियत एवेति वक्तव्यम् । यश्च दण्डो घटोत्पत्तौ न व्याप्नु-
तो भवति तेन दण्डेनान्वयव्यभिचारो नाऽऽशङ्कनीयः । यतः 'दण्डसत्त्वे घट-
सत्त्वम्' इत्यत्र दण्डसत्त्व इत्यस्य 'इतरास्त्रिकारणसहितदण्डसत्त्वे'
इत्यर्थः । तथा च यस्माद्दण्डाद्घटो नोत्पन्नः स दण्ड इतरकारणसहितो न भव-
त्येव । तथा च तादृशस्थले केवलदण्डसत्त्वेऽपीतरकारणसहितस्य तस्याभा-
वाच्चान्वयव्यभिचारः । प्रकृते तु दुःखसाधनत्वरूपात्सङ्गात्सङ्गेतरास्त्रिकार-
णसहिवादपि न काम उत्पद्यते । सुखसाधनत्वस्मरणं तु सङ्गविशेष एवेति न
तत्कारणं सङ्गेतरद् भवति । तथा च दुःखसाधनविषयस्मरणेन तादृशविषयमा-
प्तीच्छाया अनुत्पादेन 'इतरकारणसहितसङ्गसत्त्वे कामसत्त्वम्' इत्यन्वयस्य
व्यभिचारः स्थिर एवेति चेत्-

अत्रोच्यते-विषयस्योन्मियमासत्वेन चिन्तनात्तदीयसुखसाधनत्वस्येव दुः-
खसाधनत्वस्यापि स्मरणं संभवत्येव । तादृशस्मरणरूपात्सङ्गाच्च तादृशविषय-
माप्तीच्छा न भवेत्तथाऽपि तादृशविषयनिवृत्तीच्छा (प्राप्त्यभावेच्छा) स्यादेव ।
तथा च सङ्गात्क्रामोऽवश्यमावीति न कार्यकारणभावव्यभिचारः । नापि पूर्वप्र-
क्रान्तस्वार्थस्यासमर्थनम् । निवृत्तीच्छातोऽपि प्राप्तीच्छा इव क्रोधादिद्वाराऽन्ते
प्रणाशसंभवात् । यत्र त्वेकस्यैव विषयस्य सुखसाधनत्वं दुःखसाधनत्वं च स्मर्यते
तत्र यदि चाक्षुषरासनप्राणाद्यन्यतमेनैकेन प्रकारेण सुखसाधनत्वं प्रकारान्तरेण
च दुःखसाधनत्वं तत्र प्राप्तीच्छा निवृत्तीच्छा चेति द्विविधोऽपि कामः स्यात् ।
प्रकारभेदेन विरोधाभावात् । यत्र त्वेकेनैव प्रकारेणोभयसाधनत्वं तत्र विरोधा-
द्दुर्बलस्य बलीयसा बाध इत्येकविध एव कामः । यथा कटुकीषभग्रहणे । तत्र

च रासनप्रत्यक्षद्वारेव तात्कालिकं दुःखं रासनप्रत्यक्षद्वारेव च परिणामे सुखम् । तत्र तात्कालिकं दुःखं क्षणिकं स्वल्पम् । पारिणामिकं सुखं तु न क्षणिकमिति चक्षवत् । अतस्तत्र निवृत्तीच्छा न भवति किंतौषधप्राप्तीच्छैव भवति । तत्र सुखदुःखयोर्मध्य इदं प्रबलमिदं दुर्बलमिति तु स्वस्वशरीरप्रकृत्यनुसारेण दुःखस्य ससत्यमसत्यत्वं च विचार्य तदनुसारेण निर्णयम् ।

सङ्गारसंजायते कामः । विषयस्य विषयत्वेनेन्द्रियग्रासत्वेन यस्मिन् तद्वृत्तान्तरात्सङ्गात्काम इच्छाविशेषः ' इदं मे भूयादिदं मे मा भूत् ' इत्येवं प्राप्ति-निवृत्त्यन्तरविषयक उभयविषयको वा जायत उत्पद्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि विषयस्याऽऽन्नफलादेः प्रत्यक्षदर्शनेनापि तद्विषयकः काम उत्पद्यते तथाऽपि न तेन प्रकृतार्थस्य हानिः । निरुक्तात्सङ्गात्काम उत्पद्यत एवेति हि प्रकृतवाक्यतात्पर्यम् । नहि तेन कामस्य कारणान्तरं निषिध्यते । तथा च न दोषः ।

ननु यदसनेन्द्रियग्रासत्वेन भुक्त्वाचस्य भोजनाव्यवहितोत्तरकाले स्मरणं तद्वृत्तात्सङ्गात्कामस्योत्पत्तिः सद्यो न दृश्यत इति चेन्नैवावता प्रकृतमतिपादार्थस्य ' सङ्गात्संजायते कामः ' इत्यस्य व्यभिचार आशङ्कनीयः । तदानीमपि कामस्योत्पत्तिरस्त्येव । स च यद्यपि ' इदानीमन्नं मे प्राप्नोतु ' इत्याकारको न भवति तथाऽपि ' धो म ईदृशमन्नं प्राप्नोतु ' इत्याकारकः कामस्तदानीमप्यस्त्येव । अत एव च भोजनाव्यवहितोत्तरक्षण एव दिनान्तरीयान्नप्राप्त्यर्थं प्रयतमाना दृश्यन्ते । नहीच्छां विना प्रयत्नः कापि पदं लभते । यत्नस्येच्छा-मात्रसाध्यत्वात् ।

अत्र स्मृतस्य वस्तुनः सत्त्वे तत्संबन्धेच्छा भवति । यथा शीघ्रे मध्याह्ने मार्गे पूर्वानुमृतान्नपृक्षादिच्छायां स्मृतवतस्तादृशच्छायासंबन्धेच्छा जायते । स्मृतस्य वस्तुनो विनष्टत्वे तु तादृशवस्तुसदृशवस्तुसंबन्धेच्छा जायते । यथा पूर्वमक्षिवाग्नफलरसस्मरणे तत्सदृशाग्नफलरसेच्छा जायते । अवेदं बोध्यम्-स्मृतिबीजमनुभवजन्यः संस्कारः ।

‘ सद्दशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधकाः ’ ॥

इति न्यायेन यैकवस्तुदर्शनाच्चादृशसंस्कारोद्बोधात्तत्सदृशवस्तुस्वन्तरस्मरणम् । यथा वैकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति न्यायेन देवदत्तादिदर्शनात्तदी-यगृहस्त्रीपुत्रादिस्मरणम् । अदृष्टाद्वाग्देवुकमिव कस्यचिदर्शस्य स्मरणं तत्र

‘तस्मात्तादृशवस्तुप्राप्तीच्छोत्पद्यत एव’ इति नियमो नास्ति । अतोऽत्र ध्यामजन्यं (चिन्ताजन्यं) स्मरणं निर्दिष्टम् । यद्यपि ध्यानजन्यस्मरणादपि तादृशवस्तुप्राप्तीच्छोत्पद्यत एवेति नियमो न संभवति । तत्र प्रयोजकहेतोरदर्शनात् । तथाऽपि ‘ध्यायतो विषयान्पुंसः’ इत्यत्र विषयस्य विषयत्वेन (इन्द्रियग्राह्यत्वेन) यद्ध्याने तज्जन्यात्तादृशविषयस्मरणाच्चद्विपयिणीच्छोत्पद्यत एव । विषयस्मरणस्येन्द्रियग्राह्यविषयकज्ञानत्वेनैवेच्छाजनकत्वात् । सा चेच्छा क्वचिदुद्भूता क्वचिदनुद्भूतेत्यन्यत् । तदानीमनुद्भूताऽपि च योग्ये काल उद्भूता भवेदेवेति ।

यदि च कदाचिद्विषयस्येन्द्रियग्राह्यत्वेन यत्स्मरणं तद्वशात्सङ्गताभिबन्धकवशेनेच्छाया अनुत्पत्तिः स्यात् । प्रतिबन्धकं चाऽऽत्मिकविद्युत्पाताद्यद्भुतार्थप्रादुर्भावस्तदाऽपि न प्रकृतार्थस्य व्यभिचार आशङ्कनीयः । निरुक्तात्स्मरणरूपात्सङ्गतापूर्वसंस्कारस्य दृढीकरणेन तस्मात्संस्कारात्कालान्तरे स्मरणद्वारेच्छाया अनिवार्यत्वात् । यदि वा कदाचित्पूर्वादृष्टवशेन तादृशस्मरणरूपसङ्गकाल आकस्मिकं भरणं स्यात्तस्यैव न व्यभिचारः । तथा हि—किं सङ्गतरसंजायते काम इत्यत्र प्रतिपादितस्य कामसङ्गयोः कार्यकारणभावस्य व्यभिचार आशङ्क्यदेऽर्थवैतत्यकरणसूचितस्य तात्पर्यार्थस्य । नाऽऽद्यः । प्रतिबन्धकस्य देहवियोगस्य सत्त्वेन प्रतिबन्धकाभावरूपस्य साधारणकारणस्याभावेनाभ्यव्यभिचारामावात् । इतरकारणकलापसहितसङ्गसत्त्वे कामसत्त्वमिति ह्यन्वयः । नान्यदः । ध्यायतो विषयानित्यारम्भं बुद्धिनाशाश्रयतीत्येतत्पर्यन्तं श्लोकद्वयेन विषयध्यानं सङ्गादिपरम्परया प्रणाशकरमिति प्रतिपादितम् । तथा च तस्य जन्म विफलं स्यादिति तात्पर्यम् । विषयध्यानकाले सङ्गकाले क्रोधादिकाले वाऽऽत्मिकभरणे तु कार्यानुत्पत्तावपि भरणेन जन्म विफलं जातमेवेति नैव तात्पर्यार्थस्य व्यभिचार इति योच्यम् ।

क्रामात्क्रोधोऽभिजायते—काम इच्छा । नन्विच्छातः क्रोधोत्पत्तिः कथं संगच्छते । इच्छायाः कार्यं हि प्रयत्नः प्रसिद्धः । तथा क्रोधस्य कारणं परकृतापकारादिकं प्रसिद्धमिति चेदुच्यते । इच्छातः साक्षात्क्रोधोत्पत्त्यसंभवेऽपि प्रयत्नद्वारा क्रोधोत्पत्तिसंभवात् । ननु प्रयत्ने क्रियमाणे यदि परस्य कस्यचिदपकारः स्यात्तर्हि तेनापकारेण जायमानः क्रोधः परस्मिन्स्यान्नतु प्रयत्नकर्तरीति चेत्तत्त्वम् । परो यदि प्रत्यपकारं कर्तुं प्रवृत्तश्चेत्तेन प्रत्यपकारेणोत्पद्य-

मानः क्रोधः प्रयत्नाभयपुरुष एवेति । यदि च प्रयत्ने क्रियमाणे परेण केनचिदपकारो विघ्नादिरूपः उक्तो भवेत्तर्हि प्रयत्नाभये पुरुषे क्रोधोत्पत्तिर्म-
वत्येवेति ।

नन्वेवमप्युक्तमुक्त्या संभवः प्रदर्शितो ननु सर्वत्रैवं स्यादेवेति नियमः ।
कदाचित्तथा संभवेऽपि बहुधा तथा संभवाभावात् । किंच—

अर्थप्राप्तिदमप्ययोः कामस्य द्विविधा गतिः ।

बुद्धिः स्यादथवा क्रोधो न तृतीया कदाचन ॥

इत्युक्तरीत्याऽर्थप्राप्तौ सत्यां छेदतोऽपि क्रोधोत्पत्तिसंभवो नास्ति । अत्र च पूर्वमकान्तार्थानुगुण्येन कामात्क्रोधोत्पत्तिरव्यभिचरितवेति नियम आशयकः । अन्यथा विषयध्यानसङ्गदिकायाः प्रणाशान्तायाः परम्परायाः कदाचिन्मध्ये विच्छेदश्चेत् ‘न विषयध्यानं नियमेनानर्थकरम्’ इति मतिः स्यात्तथा चेन्द्रियसंयमनावश्यकता न सिध्येत् । इति चेत्—

अत्रोच्यते—‘अर्थप्राप्तिदमप्ययोः’ इति बुद्धौकौ या कामस्य द्विविधा गतिः प्रदर्शिता सा सद्यः परिदृश्यमानावस्थामेदानुसारेण ननु पार्य-
न्तिकदृष्ट्या । पार्यन्तिकी कामगतिस्त्वेकविवैव क्रोधरूपा । तथा हि—यत्र काममूलकमयत्नेनार्थप्राप्तिर्जाता तत्रार्थप्राप्त्या विषयोपभोगे सति तेन यदि स कामो निवर्तते तर्हि तत्र ‘कामात्क्रोधोऽभिजायते’ इत्यस्य व्यभिचारः स्यात् । परं तु स कामस्तदा नैव निवृत्तो भवति । पर्युताभिवर्धते । तदुक्तं महाभारते—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा लुप्यन्तर्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ इति ।

त्वदु(पूर्वो) दाहृतबुद्धोक्तावपि न कामस्य निवृत्तिरूपा गतिर्निर्दिष्टा । प्रत्युत ‘न तृतीया कदाचन’ इति चतुर्थचरणेन सा निषिद्धा । तथा चार्थप्राप्तौ सत्यां विषयोपभोगेन कामस्य बुद्धिः । तथा च पुनर्यत्नजन्यार्थप्राप्तिपूर्वको विषयोपभोगः । एवं कामबुद्धिविषयोपभोगयोर्वाजाड्कुरवश्चके प्रवृत्ते ‘यत्ने-
नार्थप्राप्तिर्निवृत्ता’ इति नियमाभावात्क्रियताऽपि कात्तेन यत्नेऽप्यर्थप्राप्तिर-
वर्जनीया । तदानीं च क्रोधोद्भव आवश्यक इति कामात्पार्यन्तिकः सर्वत्र क्रोधो भवत्येवेति ।

नन्वर्थेप्राप्त्यर्थं प्रयत्नमानस्य यदि परकृतेन विज्ञेयार्थाप्राप्तिः स्यात्तर्हि तत्र
 कौषौद्धवो भवतु नाम । नत्वन्वयः । यथा रजतकामस्य रजतव्रजेण प्रवृत्तौ
 तथा जलकामस्य मृगदृष्णाम्मासि प्रवृत्तौ प्रयत्नस्य नैकत्व्येऽपि कस्मै
 कुप्येत् । तथा सत्येऽपि जलादौ वस्तुनि तदर्थं प्रवृत्तौ तादृशे वस्तुनि रुमि-
 दुष्टत्वादितोषज्ञाने प्रयत्नो विफलस्तथाऽपि कस्मै कुप्येत्तः । एवमन्यत्रापीति
 चेत्सत्यम् । तत्र क्रोधाभावेऽपि न प्रयत्नो विफल इत्येतावता कामः शाम्यति
 प्रत्युदात्मः प्रखलत्येव (ध्रुवसतो) । तथा च पुनः पुनः प्रवृत्तिरित्येवं
 कालान्तरेण तस्य एवमस्य क्रोधे पर्यवसानमवश्यमाग्येदं भवति । तथा
 च बुद्धोक्तिः—

मैसर्गिकी कालवशाद्भाविनी यस्य या गतिः ।

सैव साधनसंपत्तौ केवलं त्वरया भवेत् ॥ इति ।

अत्र गतिः समीचीनासमीचीनसाधारणी । यथा कदल्यान्नफलाप्युष्णतया
 शीघ्रं पक्वानि भवन्ति । पयसो दधिभावप्राप्तावातश्चनेन शीघ्रं दृश्यते । पक्व-
 मन्नं पुष्पितमाभ्यायते । ग्रीष्मर्तौ तूष्णताविशयेन तादिन एव साधमाभ्यायते ।
 तथा च सद्यः क्रोधसाधनभावेन क्रोधानुद्भवेऽपि कालान्तरेण क्रमस्य क्रौञ्चै
 पर्यवसानमवश्यमाग्येवेति सिद्धम् ।

इयं च या विषयभ्यानादिप्रणाशान्ता परम्पराऽवोका सौ—

‘वानि सर्वाणि सयस्य मुक्त आसीत् मत्वरः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य भग्ना प्रविष्टिवा ॥’

इति प्रतिपादितस्येन्द्रियसंप्रमनस्यात्यन्तावश्यकत्वप्रदर्शनाय ‘इन्द्रियसंप्रमनमात्रे
 महाननर्थः’ इति प्रदर्शयितुं भासङ्गिकसंगत्या निर्दिष्टा । वेदान्तशास्त्रे हीन्द्रि-
 यसंप्रमनं मुख्यतः प्रतिपद्यविषयेषु गण्यत इति प्रसिद्धमेव । तत्रश्च विषयभ्या-
 नादिप्रणाशान्तायाः परम्पराया अत्र परार्थं भासङ्गिको निर्देश इत्यतः ‘कामक्रो-
 धयोर्मध्ये यत्न—विघ्न—क्रोधानामनिर्देशान्मूलवा’ इति नाऽऽशङ्कनीयम् । तेन—

‘सङ्गात्मजायते कामः कामाद्यलोऽभिजायते ।

यत्ने विघ्नस्तवः क्रोधः क्रोधात्क्रोधोऽभिजायते ॥’

इति नोक्तम् । इयं हि विषयभ्यानादिप्रणाशान्ता परम्परा परम्परापटकात्
 यान् पदार्थान् समालोच्य निश्चयेन शुद्धचारूढा स्यात्ते पदार्था अत्र निर्दिष्टाः,

ननु सर्वेऽत्र निर्देष्टव्या भवन्ति । तस्याः प्रामुख्येण प्रतिपिपादयितृत्वाभावात् । यद्यपि क्रोधः क्रोधादनतिरिक्तस्त्वथाऽप्यवस्थामेदात्तयोर्भेदः । 'नष्टकुपितः क्रुप्यति' इति 'क्रुधद्रुहेर्ष्या' इति सूत्रस्थं शब्दजलमहाभाष्यमत्र प्रमाणम् । सोमविशेषोन्मुखश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः । उद्भूतक्षोभविशेषश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । प्ररूढक्षोभविशेषश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । यथा नन्देव घटः । तत्र मृत्स्थानापन्नः कामः । आमघटस्थानापन्नः क्रोधः । मर्जितदृढघटस्थानापन्नः क्रोधः । इह विषयध्यानादिपणाशान्त्वरम्परायां विषयध्यानजनितसङ्गन्जन्य-कामस्य क्रोधरूपेण परिणामोऽवश्यंभाव्येव न तु कदाचिदपि गम्भीरे क्रोधावस्थान्तो विराम इति ध्वनयितुं क्रोपस्थानुक्तिः ॥ ६२ ॥

‘क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः’ ।

क्रोधात्संमोहो जायते । संमोहो वस्तुतत्त्वानवधारणं मोहः । सम्पद्मोहः संमोहः । वस्तुतत्त्वानवधारणप्रकर्ष इति यावत् ।

ननु क्रोधः कया विधया संमोहस्य कारणं भवति । किंचात्र संमोहः स्मृति-विभ्रमस्य कारणत्वेनोक्तः । तथा च संमोहानन्तरं स्मृतिविभ्रमो ननु ततः भाक् संमोहोत्पत्तिकाले । तथा च तदानीं स्मृतिविभ्रमाभवेनार्थादेव यथार्थस्मृती सत्यां संमोहोत्पत्तिरेव न संभवति । अतः केनाऽऽशयेनैतदुक्तं तद्वक्तव्यम् ।

उच्यते—कामेन विषयामिलापरूपेणाऽऽविष्टे मनसि सति शारेदेन श्वेतमे-
धेनाऽऽवृतः स्फुटतरममकाशमानोऽपि यथा चन्द्रमाः स्पष्टं प्रकाशते तथा स्वभा-
वतः स्वच्छं मनः स्फुटं प्रकाशते । कोपोद्गमे तु शुब्धं मनो विरलकृष्णमेवा-
वृतचन्द्रवत्सामान्यतः प्रकाशते । क्रोधे तु संशुब्धं साम्द्रकृष्णमेवावृतचन्द्रमासो-
मेनाऽऽच्छादितं सन्न प्रकाशते । यथा च तदानीमहरममानेऽपि चम्पे विशेषतः
प्रकाशमावेऽपि नामावास्यायामिव तमिल्लापसारः किन्तु सामान्यतः प्रकाशो-
त्थेव । तथा सामान्यतो मनःकार्यं तदानीं जायते ननु विशेषतः यथा पूर्वानुभूते
देवदत्ते पुनः कालान्तरेण कदाचिद्दृष्टे तदानीं द्रष्टा कारणान्तरेण क्रुद्धश्चेतस्य
‘अयं पूर्वं मया दृष्टः’ इति स्मृतिर्भवति सामान्यतः । ‘न त्वयं देवदत्त एव, अमुक-
स्थलेऽमुककाले दृष्टः । तदानीमयममुककार्यव्यापृत आसीत्’ इत्यादिर्विशे-
षस्मृतिर्भवति । तदानीं पूर्वानुभवस्या विशेषाः संस्कारा विद्यमाना अपि क्षो-
मेनाऽऽच्छादितत्वाच्च कार्यकारिणो भवन्ति । सामान्यसंस्कारानु ‘अयं पूर्वं

दृष्टः ' इति सामान्यस्मृतिर्भवति । अवो विशेषस्मरणाभावात् ' किमयं देवदत्त एवोक्त यज्ञदत्तः, रामनवरात्रे दृष्टोऽथवा शारदे नवरात्रे दृष्टः प्रयोगे दृष्टोऽथवा कारयाम् ' इत्यादयो यथायथमनेके संदेहाः प्रादुर्भवन्ति । अयं च संशयगणः संमोह इत्युच्यते वस्तुतत्त्वानवधारणप्रकर्षरूपः । इत्थं क्रोधात्संमोहः कथं जायते तत्प्रदर्शितम् । अत्र च कासांचित्स्मृतिव्यक्तीनामभावो वर्तते न तु स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिविभ्रमस्तु—अयथार्था स्मृतिरग्रमाजन्त्या । यदा च पूर्वोक्ते संमोहे जायमाने वस्तुतो देवदत्तोऽपि मुग्धेन यज्ञदत्तत्वेन ज्ञातव्येचस्य पुनः कालान्तरेण जायमाना स्मृतिः ' स यज्ञदत्तः ' इत्येव स्यात् । अयं स्मृतिविभ्रमः । अप्यं सन-यंकारी । अज्ञानमपि विपरीतज्ञानाद्वरमिति हि न्यायः । रज्जोरज्ञानमात्रात् ऐशतोऽपि न विभेति । तत्रैव सर्पज्ञानात् भीतिरुत्पद्यत एव ।

वर केवलमज्ञानं रज्ज्वदेनं तु सर्पभीतिः ।

अकर्मणे भवेदाद्या द्वितीया तु विकर्मणे ॥

अत्राकर्म तूष्णीभाषः । विकर्मं तु भीत्या पलायनं सर्पघातार्थं दण्डाद्या-मयनादिसंभ्रमश्च । तस्य तत्र पर्यन्तेऽनुपयोगाद्विकर्मत्वम् ।

ननु ' क्रोधाद्भवति संमोहः ' इति नियमो नोपपद्यते । तथा हि—

क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः ।

क्रोधः कार्यविभङ्गाय तस्मात् क्षमया जयेत् ॥

क्रोधे हि परापकारकरणम् । क्षमायां तद्विरुद्धमपकर्तुरपि प्रत्यपकाराकरणम् । एवं तयोः कार्यतो महति विरोध ' पिण्डे पिण्डे मतिर्मिवा ' इति न्यायेन क-श्चित्क्रोधाकान्तः क्षमामनालस्य परापकारं करोति । कश्चित्तु क्षमया गृहीतः क्रोधमवगूह्य परापकारं न करोति । 'क्षमैव क्रोधविजये समर्थाः' इत्युक्तेस्तात्पर्यं तु ' सर्वत्र क्षमा क्रोधं जयत्येव ' इति न मन्तव्यम् । किंतु ' क्रोधस्य जयश्चे-त्क्षमयैव नान्येन केनापि ' इति । तथा च क्रोधः क्षमया जेतुं शक्य इति क्षमाव-लम्बनेन क्रोधस्य विनाशे तत्रैव परम्परा विच्छिन्ना न त्वग्रे संमोहाद्युत्पत्तिरिति विषयध्यानादिपरम्परायां प्रवृत्तायामपि न पर्यवसाने प्रणाशनियमः । तथा चेन्द्रियसंयमनाभावेऽपि न क्षतिरित्यतोऽत्र प्रतिषिद्धाद्यधिविनिन्द्यसंयमनावश्य-कत्वं न सिध्यति । इति चेत्—

अत्रोच्यते—क्रोधो द्विविधः । क्रमिक आगन्तुकश्च । ' ध्यायतो विषयान्मुक्तः '

इत्युक्त्या विषयध्यानादिपरम्परया जायमानः क्रमिकः । तदन्य आगन्तुकः ।
 तत्रोक्तकारणपरम्परया जायमानोऽत एव प्रबुद्धमूलः क्रमिकः क्रोधो न क्षमया
 जेतुं शक्यः । तादृशस्थले क्षमाया उद्भवस्त्वैवामावात् । किंवागन्तुकः । 'किं-
 चापकर्तुरपि प्रत्यपकाराकरणम्' इत्येवं यत्क्षमायाः स्वरूपं प्रदर्शितं तन्न
 सम्यक् । किंवापकर्तुरपि प्रत्यपकाराचिन्तनम् । ननुसामर्थ्यात्प्रत्यपकाराकरणे
 'अयं क्षमावान्' इत्येवं तं प्रत्येति कश्चित् । अत एव 'परापकारजनकप्रवृ-
 त्तिविरोधी कारणान्तरनिरपेक्षो मनोवृत्तिविशेषः क्षमा' इति क्षमालक्षणमुक्तम् ।
 'क्षमैव' इत्युक्तेस्तापत्यं 'क्षमयैव क्रोधस्य जयः' 'क्षमया क्रोधस्य जयो
 भवत्येव' इति द्विविधमपि । अत एव 'तस्मात् क्षमया जयेत्' इत्येवं
 चतुर्थचरणोऽसंकोचेन (व्यापकत्वेन) उक्तं संगच्छते ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमद्वितीयाध्यायौ ।

अद्वैताद्विकुराख्यटीकायां प्रमाणत्वेन धृतानां वचनानामकाराद्य-
नुक्रमेण सूची ।

—५५—

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अकीर्तिं चापि०	५९	२८	अयोग्यस्यापि	६६	८
अभीषोदीय०	११८	१६	अर्थप्राप्तिरद०	१९३	७
अज्ञातकल्पं व०	१०	८	अर्थे प्रत्यक्षतो०	६३	११
अतूष्णे पतितो०	१८७	१३	अभक्षोऽपि व०	१६५	७
अथ चेत्त्वमिम०	११७	५	असंभग्यपि०	१०७	१२
अथो सत्त्वाद्दुः	१५३	२७	अहो यत महत्०	११४	१३
अनन्यगतिकम्०	६१	२२	आ.		
अनवधानि सा०	५८	१७	आत्मपाथात्म्य०	१	६
अनायासत ए०	१५९	१५	आर्या नैव प्रव०	५६	४
अनिर्दिष्टोऽप्य०	१६३	५	आश्चर्यो वक्ता०	१०९	१४
अनेकजन्मसं०	१०८	२३	उ.		
" "	१३१	१२	उदात्तचेतसाम्०	११०	२९
अन्तवन्त इमे०	६६	२८	" "	१६४	१७
" "	१००	४	उदेति सविता०	१५१	१०
अन्धकारे वृथा	५३	१६	उपदेहयन्ति ते०	१६	११
अन्यथाऽनुप०	११३	८	" "	१९	२५
अन्यार्थदर्शन०	१४४	४	" "	१३५	६
अपदोपतैव०	६२	८	उपदेशः कृती०	१६४	२१
अपरावर्तिनम्०	१८४	४	उपदेशो भग०	१६४	२४
अप्राप्तोऽपि स्मृ०	२२	६	उपादेया एव०	१११	२२
अमार्गगामिनी०	१५७	६४	ऊ.		
" "	१५७	२६	ऊर्ध्वं गच्छन्ति०	१५७	२०
" "	१५८	१७	ए.		
अयोग्यमपि०	६१	२१	एकगुण्याख्याः०	१३३	२१

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
एकं सांख्यं च०	१३३	२४	कुव आगत्य०	१०३	२
एतस्मात्किमिव०	१०७	१६	रुत्यमेतत्का०	१६९	२९
एतान्न हन्तुमि०	१६३	२०	रूपिगोरक्ष्य०	१४५	१६
एवमुक्त्वाऽर्जुनः	१८	१८	स्नीडासक्तस्त्व०	१७२	१८
एषा तेऽभिहिता०	१३१	१६	क्रोधाद्भवति०	१८६	२१
ऐ.			" "	१९५	११
ऐशान्यभिमुखो०	१८	१२	कृद्ध्यं मा स्म गमः०	१९	७
औ.			कचित्स्वार्थिकाः०	१३१	२६
औपधस्य धव०	१४	११	क्षमेव क्रोध०	१९६	१७
औपधं भवति०	१११	१३	क्षुद्रं हृदय०	६३	२१
क.			ख.		
कण्टकास्तद०	१६८	११	खाद्याशया रु०	१७६	२८
कथमेवे नित्य०	१२२	१६	ग.		
कथं जन्मनि०	१०३	१४	गतासूनयता०	९२	४
कथं न ज्ञेय०	११४	१२	गवि रोगग्रस्ता०	७	२
कर्मजं बुद्धि०	१७३	१९	गुणकर्मादि०	१६१	११
कर्मण्येवाधि०	१६१	७	गुणभेदाद्वृ०	१२६	१३
कर्माणि प्रवि०	१४६	११	गृह एवावस्थि०	१६८	१९
कलौ लुब्धा न०	९९	१३	ग्राहता गुण०	९६	२८
कस्मान्जन्मनि०	१०३	१६	घ.		
काकतालीययो०	९६	१८	घटायोन्मीलितं०	१२४	८
कासावृतपद्मी०	१४२	१९	च.		
काम्ये कचिदपि०	१५६	१६	चरित्राणि हि०	५८	२०
कारागृहे श०	१३७	९	चातुर्वर्ण्यं म०	१२९	२६
कार्यकारण०	१९०	८	" "	१३९	२६
किंचिन्निमित्त०	१६४	१४	" "	१४४	१५
किं प्रयोजन०	१०३	१८	" "	१४५	२७
किंसहायः कि०	१०३	२०	ज.		

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
जगत्कर्तार०	१४३	१५	दृष्ट्वेमं स्वजनं०	२२	२६
जीवन्धारय०	१०४	१३	देहसंपुत्र०	१८५	९
ज्ञानभूमिः शु०	१६०	१६	द्वाविमौ पुरुषौ०	१३०	१२
ज्योतिष्टोमेन०	१५६	२८	ध.		
त.			धर्मक्षेत्रे कु०	२१	१३
तत्रं नास्त्यत्युक्त०	१२४	१८	धर्मांश्चि युद्धात्०	११३	१४
तच्चिन्तनं तत्०	१८०	५	" "	११५	१३
ततो युद्धाय०	११२	२६	धार्तराष्ट्रस्य०	४६	८
" "	११९	१३	धार्तराष्ट्रा र०	११५	२८
ततः स्वधर्म०	१६२	२७	धुरं गुणाश्रये०	१२८	२८
तदैव हि मुमु०	१०	४	ध्रुवं वह्न्याश्रये	१२८	२७
तस्मात्सर्वाणि	१०१	२९	ध्यायतो विप०	१८७	१९
तस्मादुत्तिष्ठ०	११३	१५	न.		
तस्मादेवं पि०	९२	१०	न कर्मणापना०	१८	२८
तस्य कर्तार०	१४३	९	न काङ्क्षे विज०	११५	२
तस्य तावदे०	१३४	८	न च श्रेयोऽनु०	५९	२१
तान्तमीक्ष्य०	४९	१२	न जातु कामः०	९३	२६
तानि सर्वाणि०	१८०	१७	" "	१९३	२०
" "	१८४	२०	" "	१३७	१२
ते तु प्रत्युव०	१७२	४	न तदस्ति पृ०	१४५	८
वृ.			न देवा दण्ड०	१४१	६
वक्त्रेन वस्तुना०	४५	२५	न सिध्यति म०	१२७	२७
दातारः प्रार्थिता०	१७४	२	न हि श्रमो०	६५	२
दातुः सकाशान्०	४५	२७	न मां कर्माणि०	१४३	२८
दुःखनाशः सु०	४७	९	नाष्टः कस्य०	१७३	२५
दुःखं च सुखं०	४९	६	नाभुक्तं क्षीय०	१६१	१५
दूरे तिष्ठ न्ह०	१२५	१४	नाहं करोमि०	१४७	१०
दूरे स्थापय०	१२६	११	नित्यानित्यव०	१७४	२८

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
नित्यानित्यवि०	९	२७	प्रत्यक्षा जीव०	१०६	७
नित्ये कर्मणि०	१५६	१८	प्रमाणान्यथ०	१२८	५
नियम. कार्य०	१८९	२१	प्रयोजनम०	४७	६
निर्विघ्नं न	१४३	२३	" "	१४७	१३
निषेधगर्भा०	१३४	२३	प्रसिद्धार्थः स्व०	१२८	२२
निहत्य धात०	९३	९	प्रापश्चित्तेर०	१३७	२६
नेहाभिन्नम०	१५६	८	फ.		
नैव कैवल०	१३	२	फलभोगवि०	९	२९
नैव सर्वस्य०	११	२८	व.		
नैसर्गिकी का०	१९४	११	फलवान् यत्न०	१८२	२७
नोप्यन्ते किं य०	१११	२४	बहुशास्त्रा स्त०	१५६	२३
प.			बाल्यावस्थाम०	९४	१७
पञ्चधा प्रव०	५२	१०	बुद्धिमुक्तो ज०	१७१	६
परिवृत्तार्थि०	११६	२४	बुद्ध्या मुक्तो य०	१३६	२०
परीक्षिता. स०	१७२	२	बुभुक्षितस्था०	१२६	३
परोक्षार्थज्ञा०	५१	११	भ.		
" "	५२	४	भावनानुगुणः०	१५४	५
पर्याप्तता स०	८	२१	भावनानुगुणम्०	१५४	६
पापमेवाऽऽश्न०	११४	११	भीष्मादिदेहि०	१६७	२५
पार्थिवेन दु०	१३७	२	भीष्मादिनाशो०	११९	२७
पुरस्कृत्य भि०	१८३	१७	भोग्ये वस्तुनि०	१२५	२८
पूर्वानुपूर्वो०	२२	५	म		
प्रकृत्या चञ्च०	१७८	२	मनोवाक्कायदो०	१७६	२१
प्रकृत्या यस्य०	१६९	२३	मजो हि वास०	१९	२५
" "	१७८	८	मुक्तोऽहमह०	१३८	२८
प्रक्षालनादि०	१६२	१६	मृत्यु कदापि	११३	२८
प्रक्षिप्येवाज्ज०	११९	२	य.		
प्रक्षेप्याः कण्ट०	१५८	२६	यतवो क्षापि०	१७९	२५

	पृ०	पं०	पृ०	पं०
यत्तांस्त्वैः प्राप्य०	१३२	१२	विवक्षणस्प०	५५ २
यथा सिंहाद०	११९	२५	नियमानेऽपि०	९४ ४
यदर्थस्यावि०	१२३	१०	विद्यार्थी निप०	१७२ ६
यदा ते मोह०	१७४	२६	मिनाशितेऽपि०	१७६ २५
यदि मामप०	१८	१६	विशेषो भोग०	१३७ १०
" "	५९	२	" "	१६१ २२
" "	१२५	१९	वैरिणोऽपि०	५६ ४
" "	५८	२	" "	५६ २३
यद्यप्येते न०	१२२	१८	व्यापाराभ्य०	१३७ २२
यद्यप्येवं नि०	१५८	२३	श.	
यद्यमार्गेण०	११८	२३	शक्ये त्वयोग्ये०	५३ ४
यश्च यज्ञे प०	१५९	११	गृह्यः पाण्डुर०	५४ १४
यावानर्थं उ०	५३	१०	शमादिपदक०	१० २
युक्तयुक्तपि०	१११	२	शमो इमस्त०	१४५ १२
युक्तिप्रयुक्ति०	१६४	१९	शिक्षापस्थापने०	१३९ २१
" "	४६	२७	शृण्वन्तोऽपि०	१०९ १९
येषामर्थे का०	१५५	९	श्रीर्ष तेजो०	१४५ १४
योगस्यः कुरु०	१५८	२३	श्रवणायापि०	१०९ १८
" "			श्रुतिविमति०	१७७ २२
रज्जौ संपन्न०	६४	२८	श्रुत्वाऽप्येते०	१०८ ७
रत्नां पुरस्कृ०	१८१	१९	स.	
राजाश्रिता व्य०	१८३	११	संजातवन्धु०	१२५ ७
			संख्यादिः प्र०	४७ १३
वरं केवल०	१९६	१२	संन्यासः क०	१३५ २८
वरो हि यस्य०	१९४	२०	संभवन्नापि०	१०७ ७
वापव्यं भेत०	१२३	२५	" "	१०८ ६
वापुर्वै क्षेपि०	१२३	२७	संयोगश्च०	१०३ २
वासनायाम् क्ष०	१८५	११	संगृह्णात्यौ०	७ ८

	पृ०	प०		पृ०	प०
सङ्गात्संज्ञा०	१९४	२६	सुस्तस्य दुः०	६४	१८
सति दीपे०	५	१७	" "	११९	६
सति मूले०	१२	२	सूचयन्ति०	१२८	७
सदृशाद०	१९१	२७	सौम्यं तक्र०	१२४	२०
सद्यः शुभं०	६६	१२	स्त्रिया परि०	१२६	५
सर्वव्याख्या०	१२१	१२	स्त्रीपुंस्त्वादि०	१३९	२२
सर्वस्यैव०	६	२	स्थान एव०	१७५	१६
सांख्ययोगौ०	१३३	१८	स्वधर्म०	११४	२५
साधनं त०	१८२	२३	" "	११५	११
साऽऽसक्तिर्या०	१८९	५	स्वरूपतो०	६५	१६
सिद्धस्यैव०	१०५	१५	स्वल्पमप्य०	१५६	१३
सिद्धान्तमा०	६३	१७	स्वस्यैवासं०	१२१	१९
सुखं वाऽप्य०	११६	२०	स्वाराज्यका०	१५६	२८
			स्वे स्वे कर्म०	१४५	१८

इति श्लोकादिसूची समाप्ता ।

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।...	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्वयामनशासिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यरुतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेतारण्यटीकासमेतः । ...	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—कवेदान्तगतवाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	९
९१ गौतमप्रणीत-न्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्वयामनशासिकृताः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यकरोपाह्वयभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—मेहेधरोपदिष्टम् । ...	३	१
९६ करणकौस्तुभः—रुण्णदैवज्ञविरचितः ।...	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्रमा० भागपदकात्मकम् । २५-	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यं करोपाह्वयसुदेवशास्त्रिणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	०	१३
९९ भास्कररीयसीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्द्रुशेखरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेत्युपाख्यरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।...	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोटकाचार्यमणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यमणीतम् ।...	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलभाष्यम् । ...	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यमणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभाषा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—श्रीदीपोद्घोतयुतं (अङ्गा०) म. भा. ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भाग्यात्मकम् ।	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासमणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्वयामनशास्त्रिभिः कृता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्वयामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् । ...	१	४

आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मुल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

—•••••—

ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्	ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्
रू०	आ०	रू०	आ०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	२० जीव-भुक्तिविवेकः ३ १२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२४ जैमिनीयन्यायभालविस्तरः ८ ०
८४ अद्वैतामोदः	२	०	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम् १ ४
५७ आचारभूषणम्	४	६	८५ ज्योतिर्विबन्धः ३ १५
५८ आचारेन्दुः	४	०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम् १४ ८
आधानपद्धतिः	१	१४	४२ तैत्तिरीयसंहिता ४८ १०
१०५ आश्वलायनगृहसूत्रम्	१२	३६ तैत्तिरीयाग्न्यकम् ९ १	
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११	१२ तैत्तिरीयोपनिषत् १ १२
६२ ईशकेनकठाद्युप० (रामा०) २	८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्मण्यवा० २	
७६ ईशकेनकठोपनिषदः	१	०	७८ त्रिस्थलीसेतुः ३ १२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१०४ त्रिशङ्खलाकी २ १५
२९ उपनिषदा समुच्चयः	६	१२	९३ दशपूर्णभागपञ्चाश ६ १२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	१०६ दशोपनिषद २ ०
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ ब्राह्मणगृहसूत्रवृत्ति १ ०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तर्यनिषण्डू रा० स० ६ ४
९६ करणकौस्तुभः	०	९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः ० ९
७ काठकोपनिषत्	१	४	९८ धर्मतत्त्व० परिशिष्टम् ० १३
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	५६ नित्यापोढशिकार्णव ३ ४
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	८८ निरुक्तम् १६ ४
९५ काश्यपशिल्पम्	३	१	३० नृसिंहपूर्वाचरितावनीयोप० १ १२
६ केनोपनिषत्	१	०	९१ न्यायसूत्राणि ४ ८
५२ गणेशगीता	०	०	पद्मपुराणम् २० ०
१ गणेशाद्यर्चनीयम्	०	६	पञ्चलम्भमीमांसा ० १०
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः	१	८	७२ परिभाषेन्दुशेखरः २ ६
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि ३ ०
११ छान्दोग्योपनिषत् (शा०) ५	०	०	१३ पुरुषसुक्तम् ० ४
६३ छान्दोग्योपनि० (रामा०) ३	१२	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः ४ ०	
७९ छान्दोग्योप० (पिताक्षरा०) २	०	८	प्रश्नोपनिषत् १ ०